

821(477)'06

С-43

Семен
Склярєнко

Семен Кляренко

ТВОРИ

В П'ЯТИ ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ
КИЇВ

72
0143

Семен Кляренко

ТОМ

ДРУГИЙ

КАРПАТИ

Роман .

КНИГА ПЕРША

7

12

✓ 21075

Л І Т Е Р А Т У Р И „Д Н І П Р О“
1 9 6 5

У2
С43

•

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. ФРУНЗЕ

*Світлій пам'яті
народного героя
ОЛЕКСИ БОРКАНЮКА
присвячується*

ЧАСТИНА
перша

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Ніч була холодна, вогка. Східний вітер котив над Віднем туман. На Дунаї ходили високі хвилі, і здавалося, що нескінченна флотилія гостроносих човнів виринає й виринає з п'ятьми ночі, розбиваючись об гранітну пабережну.

Десь близько півночі почався дощ. Потоки води полилися на місто. Закривались крамниці. Завмирав рух. Запізнілі перехожі поспішали додому. Вулиці оповивав морок.

Тільки в урядовому будинку яскраво світилися вікна. Біля парадного і на всіх під'їздах стовбичили вартіві. На вулиці, проти будинку, стояло вже багато машин, але ревли різноголосо сирени, прибували нові й нові машини, хтось виходив із них, хтось інший входив і мчав у темряву, в негоду.

У самому будинку було шумно і світло. Той, хто сюди потрапляв, забував, що надворі темно, холодно, дощ. Світло лилося в коридорах, приймальнях, кабінетах. Всюди чулися розмови, сміх, тріскотня друкарських машинок. Здавалося, що всі люди почувують себе тут серед ночі не гірше, а може, й краще, ніж удень.

Найбільш освітлене було одно з величезних крил цього палацу. Особливого шуму там не було чути, у довгому коридорі через інтервали стояли мовчазні вартіві — ніби на сторожі тиші. Але шумно було в приймальнях, канцеляріях, відділах. Всюди чулася угорська, польська, чеська, румунська мови. Цокотіли на машинках дру-

карки. Щось записували і розшифровували стенографістки. Прилизані, одягнуті, як на парад, представники, довірені, надзвичайні уповноважені особи Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії про щось домовлялись, щось один одному обіцяли, торгувалися, сперечалися, загрожували і мирилися...

Дуже часто вони по одному, а іноді і по кілька чоловік разом поривалися до приймальні в кінці коридора, умовляли вартових, просили секретарів доповісти високому начальству, що вони мають всі підстави і просять їх прийняти.

Ніхто представників, довірених і надзвичайних уповноважених не приймав. У кабінеті, що містився за приймальнею, було тихо. На стінах кабінету висіли портрети колишніх австрійських імператорів, над дверима з приймальної сяяли золотом виписані слова: «*Viribus univitis*»¹, які тепер, після розпаду імперії і загарбання Австрії Гітлером, звучали справжнім знущанням; попід стінами стояли одягнуті в чохла важкі крісла. Все тут тонуло в півтемряві, було холодне, мертво й сіре. Тільки на видному місці, проти великого круглого стола, висів свіжий, покритий блискучим лаком, портрет фюрера, зроблений у Відні 12 березня 1938 року в той момент, коли збісідлий ефрейтор приймав фашистський парад і оголошував, що Австрії більше не існує.

А в цю ніч — 2 листопада 1938 року — в кабінеті зійшлися міністр закордонних справ фашистської Німеччини Ріббентроп і міністр закордонних справ фашистської Італії Чіано.

Їх зустріч нагадувала побачення комівояжерів у ресторані. З одного боку стола, який стояв серед кабінету, лежала карта Європи, і на ній розкидано було кілька кольорових олівців, з другого боку, і саме там, де сиділи міністри, стояли пляшки з вином, бокали. Так поводитись навчав своїх підлеглих міністрів фюрер — плювати на усталений розпорядок, плювати на звичаї, все топтати брудним своїм чоботом.

Олівці, які старанно ще звечора загострили секретарки, немарно лежали на карті. Карту Європи переїзали барвисті лінії, в центрі Європи вимальовувалось

¹ «*Viribus univitis*» — об'єднаними силами (девиз Франца-Йосифа) (лат.).

чимало кіл, що закінчувались стрілками, оберненими на схід. Олівці досить вже притупилися.

Лінії на карті особливо покраяли Чехословаччину — нові кордони її проходили недалеко від Праги, поруч із Пльзенем, важлива залізнична колія від Праги до Ясинів на Закарпатті двічі проходила через територію, яка включалась до складу Німеччини, раз через Польщу й ще раз через Угорщину. Чехословаччина навіть на папері, на карті, виглядала спотвореною, вкрай знівеченою, а ці ж лінії мали розрізати не тільки територію, а живе тіло народів.

— У нас лишається ще одне питання,— сказав, смакуючи вино, прилизаний, рухливий, засмаглий на сонці минулого літа Чіано.

— Яке? — пробасив Ріббентроп.

— Ми мусимо домовитись про кордони Угорщини на сході і про Карпати...

— Але ж ми домовились про це в Мюнхені,— перебив його Ріббентроп.— Угорщина поширює свої кордони на сході.

— Отже, буде створено спільний угорсько-польський кордон? — запитав Чіано і з-під брів подивився на Ріббентропа.

— О ні,— одразу відповів Ріббентроп.— Угорсько-польський кордон на сьогодні нас не влаштовує. Польщу й Угорщину треба тримати на деякій відстані одну від одної... А між ними покласти шматочок сала. Угорщина вже дещо для нас зробила, і ми їй дамо долину над Тисою. З Хорті домовитись буде легко. Але з Польщею справа складніша. Поки що нехай вона одержить шматочок у районах Тешіна. А далі це залежить від самої Польщі, вона мусить довести, на що здатна. Життєві інтереси Німеччини,— закінчив Ріббентроп,— вимагають, щоб у нас був вихід на схід через Карпати.

— Отже, на Карпати претендує Німеччина? — взяв олівець Чіано.

— Ні, Карпати будуть поки що шматочком сала, який лежатиме між Угорщиною й Польщею. Це шматочок не тільки для них. Тут увесь час вешталась американська делегація на чолі з Геровським. Ну й пройди-світ...

— Метушаться американці,— протягнув Чіано.— Куди не поткнись, а вони вже й там.

— Поспішають, хто перший,— сказав, замислившись на хвилинку, Ріббентроп.— Нічого, на цей раз першими будемо ми. Так, так,— продовжував він і роздратовано махнув рукою.— Ми будемо першими в поході на Схід. І тому... повернемось, пане Чіано, до питання про Карпати. Власне, один раз, після Мюнхена, вже була дана «автономія» Карпатській Русі... Ха-ха-ха,— засміявся нахабно міністр.— Ми не могли допустити, щоб існував плацдарм, на якому висаджувались би російські десанти. Прага, звичайно, затвердила тоді уряд цієї Русі. Прем'єром там був Бродій, потім Волошин... Цей Волошин був у фюрера з делегацією українського національного об'єднання, яке добивається утворення Карпатської України.

— Карпатської України? — засміявся Чіано.

— Пане Чіано,— суворо промовив Ріббентроп.— Делегація дала нам цілковиті гарантії — Карпатська Україна буде нашою базою, ми матимемо прямий шлях і в Румунію, а крім того, ця Україна буде зачіпкою, щоб вчинити галас на весь світ. Та вже й тепер кричать — американці, спасибі їм, з шкіри лізуть... Що ж до нас, то ми дозволяємо цю Карпатську Україну саме остільки, оскільки нам буде потрібно. А там або самі проковтнемо цей шматочок сала, або дамо його тому, хто заслужить. Нехай галасують у світі, що Німеччина, мовляв, захищає інтереси малих народів.

— Отже, нехай живуть русини! — підійняв бокал Чіано.— Може б, ви накреслили, де проходитиме кордон між Угорщиною й Карпатською Україною?

— О, це найпростіше,— сказав Ріббентроп.

Він підвівся і пішов до карти Європи. Елегантно одягнутий, а все ж незграбний, у позі нахабної людини, яка ніколи й ніде не губиться, він на мить зупинився над картою, взяв олівця і провів лінію від Хуста над Тисою до Карпат за Ужгородом таким рвучким рухом, що вістра олівця скрипнуло й зламалось.

— От і все,— хрипким басом сказав він.

— Сміливо й непогано,— підійшовши ззаду і стоячи в Ріббентропа за спиною, захихикав Чіано.— Та я бачу, що для русинів залишаються тільки гори?

— А що б ви хотіли — дати їм і землю? Треба припинити це вічне піклування про тубільців. Нехай гризуть каміння — чим швидше виздыхають, тим краще.

— Ви жартівник, пане Ріббентроп,— сказав Чіано.— Мені подобається такий стиль. Держава без міст, без землі... Хи-хи-хи!

— Здається, ми закінчили? — запитав Ріббентроп.

— Лишається одно,— відповів Чіано.— На чолі уряду, який буде організовано в цій новій, вибачайте на слові, державі, стоятиме...

— Уряд вже існує. До фюрера в Берлін, як я сказав, приїжджав із делегацією прем'єр Волошин. І зараз він сидить тут, у Відні. Він наш резидент, працює там уже багато років і цілком акліматизувався. Мені здається, що це найпридатніший кандидат.

— О так, пане Ріббентроп. Про Волошина ми говорили й з Ватиканом. Кандидатуру підтримую...

2

Серед суцільної темноти, поблискуючи вікнами, на лінії Ясині—Прага, що з'єднувала столицю Чехословаччини з Карпатами, летів швидкий поїзд. На малих станціях він не зупинявся, на більших — стояв одну-дві хвилини і одразу, простуджено загудівши, поринав у морок, ніби хотів, поки ніч, забігті далі від Карпат і долин над Тисою.

До м'якого вагона, що був причеплений у кінці поїзда і скажено розгойдувався на перегонах, на станції Чоп сіли три пасажирів, обтяжені чемоданами, макінтошами, пледами і всякими пакунками. Послужливий кондуктор-чех дав їм окреме купе.

— Нарешті,— стомлено сказав один з пасажирів, увійшовши до купе.— Просто не віриться, що все закінчилось.

— Все закінчилось, пане Геровський,— підбадьорив його другий.— Аби нам дістатись додому...

— Я думаю, Ральф, що тепер нам із нашими паспортами затримки не буде,— впевнено промовив той, кого прозивали Геровським.— Прага? О, ми можемо їхати через Прагу спокійно. Через Німеччину й поготів.

Ральф голосно засміявся:

— Хо-хо-хо! Ми їх навчили, як треба діяти.

Але одразу ж він зіщулився, заговорив тихше і кивнув на вікно.

— Проте, пане Геровський, ми стоїмо ще тільки на станції, крім того, я однаково не вірю чехам, від них можна сподіватися всяких неприємностей. Ви придивились до кондуктора нашого вагона? Тож-то й є. Та й у Німеччині...

Третій пасажир ані словом не втручався в розмову. Він старанно укладав на полиці чемодани.

Геровський не відповів на міркування Ральфа. Вийнявши з кишені картату хустку, він довго, забираючись рукою за комір, витирав піт, потім акуратно склав хустку вдвоє, вчетверо, ріжком і тільки після цього сховав її в кишеню. Поїзд рушив, і Геровський повернувся до вікна. В темряві розтоплювались тьмяні, оточені райдугами вогні станції. Вогні розтоплювались повільно, підморгуючи, нарешті згасли.

В голові пана Геровського пронеслися згадки про останні місяці, що були наповнені різноманітними й гострими подіями.

Троє у вагоні мали гучну назву американської тричленної делегації. Ця делегація провела у Німеччині, Чехословаччині і на Карпатах більше як півроку і за цей час наробила чимало справ.

Уже давно урядові кола США і американська преса виявляли надзвичайний інтерес до маленького шматочка землі, що називався то областю Угорщини, то чехословацькою провінцією, то Карпатською чи Підкарпатською Руссю, а чи просто, як називали самі люди цього краю, Закарпаттям.

Особливо непокоїв Америку цей шматочок землі в ті роки, коли за Карпатами на Сході сталася Велика Жовтнева революція і її хвилі докотилися до Центральної Європи. 21 березня 1919 року було проголошено встановлення радянської влади в Угорщині, а в травні великий Ленін звернувся до робітників Угорщини:

«Ви ведете єдино законну, справедливу, істинно революційну війну, війну пригноблених проти гнобителів, війну трудящих проти експлуататорів, війну за перемогу соціалізму. В усьому світі все, що є чесного в робітничому класі, на вашій стороні».

Урядові кола США були тоді надзвичайно занепокоєні виникненням Угорської радянської республіки — цього островка нового світу в самому центрі Європи. Звичайно, вони пальцем не ворухнули, щоб допомогти

народові Угорщини і народам, які визволялись разом із ним. Натомість уряд США вжив усіх заходів, щоб революція в Угорщині була придушена. У місті Томстеді був інспірований конгрес американської ради русинів на чолі з агентом Уолл-стріту — юрисконсультом фірми «Дженерал моторс» Жатковичем. Сидів на цьому конгресі і президент Чехословаччини Масарик. Його оточували підкуплені ним люди. І всі вони, а найбільше Жаткович, говорили про убогих людей Закарпаття і про єдиного «демократа», що може поліпшити їх долю,— про пана Масарика... Все йшло як по нотах, і конгрес, звичайно, за вказівками президента Вільсона, ухвалив резолюцію про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. До Європи тоді виїхала делегація на чолі з Жатковичем, а разом з нею виїхало багато офіцерів і отців-місіонерів. Вони дуже поспішали — адже на Карпатах було неспокійно: трудящі Закарпаття одно-стайно висловлювали волю приєднатися до Радянської України. Всупереч цій волі народу зусиллям американських і англо-французьких імперіалістів 10 вересня 1919 року, за так званим міжнародним Сен-Жерменським договором, Закарпаття було включено до складу Чехословацької буржуазної республіки, що створювала-ся як бар'єр проти визвольної хвилі зі Сходу.

Місія американської тричленної делегації на чолі з Геровським була менша обсягом, але не менша значенням. Коли напередодні другої світової війни становище в Європі стало не тільки напруженим, але й загрозливим і коли Гітлер починав розв'язувати нову війну, уряд Сполучених Штатів Америки виявив надзвичайний інтерес до подій в Європі і, звичайно, до того, коли ж почнеться війна з Радянським Союзом і хто здійснить похід на Схід.

І на цей раз в Америці зробили за зразком 1919 року. Знову по команді діячів державного департаменту скликали американську раду русинів, що складалася з осіб здебільшого американського походження, терміново був розшуканий новий пройдисвіт Олександр Геровський — куркуль з Буковини, що отаборився в Америці і керував греко-католицькими братствами, до нього приставили ще двох америцьких і так була сформована американська тричленна делегація, яка їхала нібито допомогти братам-закарпатцям і яка не везла з собою

шибениці з тої простої причини, що мала намір зробити шибеницю для закарпатців на місці.

Американську тричленну делегацію зустріли в Європі не так гостинно, як делегацію Жатковича у 1919 році. На вимогу депутатів чехословацького парламенту — комуністів і комуніста-депутата Закарпаття Олекси Борканюка, занепокоений статтями в газетах «Руде право» і «Карпатська правда», прокурор Чехословаччини видав наказ про арешт Геровського з його делегацією, якщо тільки він насмілиться з'явитись в Чехословаччині, за злочинні, підступні дії проти республіки.

Але Геровський із своєю делегацією до Чехословаччини і не поїхав. Він зупинився у Берліні, де розмовляв із впливовими особами гітлерівського уряду. Та й ці особи були не від того, щоб умовитись з американським гостем. Гітлерівці і американська тричленна делегація швидко порозумілись.

А тим часом і чеська реакція все більш налагоджувала зв'язки з гітлерівською Німеччиною. Спочатку один з керівників націоналістичних партій на Закарпатті, що давно служив фашистам, зрадник і шпигун Бродій як депутат парламенту подає інтерпеляцію до чехословацького уряду про скасування заборони Геровському на в'їзд до Чехословаччини, бо то ж є, мовляв, їхній щирий друг. Потім прем'єр-міністр Годжа не тільки скасовує наказ прокурора про арешт Геровського, а сам гостинно зустрічає його в Празі і дає на його честь банкет. Після цього вже зовсім легко було призначити пана Геровського представником для переговорів між празьким урядом і так званими закарпатськими автономістами, що справді були наймитами і вірними слугами чи то німецьких, чи угорських, чи польських фашистів, а разом з ними — і далекого заокеанського хазяїна.

Комуністи Чехословаччини і Закарпаття боролись проти цих актів уряду, писали в своїй пресі, що американська тричленна делегація не є делегацією закарпатців, загнаних нуждою в Америку і Канаду, що це є тільки авантюристи, агенти, заслані фашистськими загарбниками.

А в цей час чеська реакція і реакціонери Закарпаття, що перед тим ніби гризлись між собою, домовилися про спільні дії. 11 жовтня 1938 року був сформований «уряд» Закарпатської Русі, до якого увійшли агенти

іноземних розвідок — Андрій Бродій, Бачинський, Во-
лошин, Пішак, Ревай та Фенцик. За кілька днів «пре-
м'єр» Бродій був заарештований як шпиг Угорщини, але
його наступники йшли второваним шляхом і, маючи гар-
ячу підтримку пана Геровського, довели питання про
долю Закарпаття до «віденського арбітражу».

Коли б у вагоні було світліше, колеги голови амери-
канської делегації помітили б, як у цьому місці згадок
по його обличчю пробігла весела посмішка. «Карпатська
Україна!» А хіба про цю «Карпатську Україну» не писа-
ла американська преса, хіба не для цього його послали
в Європу! Ні, панове, Геровський виконав свою місію
блискуче. Для непокірних закарпатців приготовлена
добра шибениця, а проти Радянського Союзу створено
ще один плацдарм.

Геровський одірвався від вікна. Від довгий час по-
ринав у згадках і вважав, що його супутники уже по-
лягали й сплять. Час ніби спочити після трудів і голови
делегації.

Колеги пана Геровського на диво не спали. Геров-
ський помітив на собі їх пильні, надто гострі погляди.

— Не спите? — прокашлюючись, запитав Геров-
ський. — Маємо вже пізній час, панове.

Ніхто не одповів. Цокотіли колеса, дощові краплі на-
стирливо билися об скло, ніби благали впустити їх до
вагона, вгорі колихалася жовтувата лампочка, в кори-
дорі було тихо.

— Містер Геровський, — сказав раптом член делега-
ції Ральф, — нам треба про дещо умовитись...

— А про що нам умовляться? — удавано жартів-
ливо сказав Геровський. — Адже ми ніби про все умо-
вились.

— Ні, не про все, — кинув Ральф. — Про найголов-
ніше ми не домовились.

— Як то ні, — пробував усе звести на жарт Геров-
ський. — Ви попрацювали як слід, панове. Я думаю, що
«Дженерал моторс» видасть вам навіть премію.

— Містер Геровський, — сказав Ральф, — облиште
жарти. Ми говоримо не про ту плату і надбавку, яку ми
маємо право одержати в Америці, а про ті коштовності,
що лежать у ваших чемоданах.

— У чемоданах?

— Так, так, містер Геровський,— промовили вже обидва колеги.— Коштовності, які вам дав Бродій...

— Гм...— нічого не зміг вимовити Геровський.

— І друга партія — Фенцик...

— Панове!

— І Волошин!

— Містери!

— Слухайте, Геровський,— сказав коротко третій член делегації і, ставши на ноги, вхопився за ручку дверей.— Тут не джунглі, але ми зуміємо поговорити з вами і тут, як говорили колись в джунглях. Починаємо розмову. Я рахуватиму до трьох, а ви виймайте ключі від ваших чемоданів. Раз... Два...

Геровський зщулився, бо добре знав своїх заокеанських друзів, пригадав чомусь свого брата, що як шпигун був повішений, і нарешті... не витримав, кліпнув очима, облизав сухі губи й вийняв з кишені ключі.

3

Засідання Центрального Комітету Комуністичної партії Чехословаччини закінчилося пізно вночі. За два тижні до цього, 20 жовтня 1938 року, пражька поліція, що стала слухняною зброєю гітлерівської Німеччини, зайняла приміщення Центрального Комітету, розгромила редакцію газети. Зайняті були приміщення й низових партійних організацій. Поліція, шпики, детективи, спеціально прибулі агенти гестапо хотіли піймати керівну групу комуністичної організації і не дати їй можливості провадити далі роботу.

Але хоч приміщення були зайняті, хоч видання комуністичної газети в Празі було заборонено,— працював Центральний Комітет, діяли низові організації, виходила й розповідала трудящим сувору правду життя газета Комуністичної партії.

Був осінній вечір, осипалось листя каштанів, і лунко дзвеніли їхні плоди, падаючи на мокруваті бульвари Праги. Місто шуміло.

— Гітлерівські загарбники розчленовують, шматують Чехословаччину,— говорив доповідач, член Центрального Комітету,— щоб знищити її обороноздатність і щоб мати можливість в будь-який момент повністю

її окупувати. Перед трудящими і перед всіма народами Чехословаччини на весь зріст постала загроза фашистського поневолення.

— Ми знаємо, які тяжкі часи починаються для всіх нас,— продовжував він,— і знаємо, до кого нам треба звертатись у тяжкому горі. Радянський Союз може подати допомогу Чехословаччині при одній умові: якщо сама Чехословаччина буде захищатись і попросить радянської допомоги. Ви знаєте, що сталось після цього,— чехословацька буржуазія, відстоюючи свої класові інтереси, не прийняла простягнутої нашої країні руки Радянського Союзу, а вибрала капітуляцію. Та народи пригнобленої фашистами Чехословаччини знають і мусять знати правду про все те, що сталось. Вони простягають сьогодні руки до Радянського Союзу, благають про поміч, визволення. І вони ні на мить не забудуть і не повинні забувати, що для свого визволення Чехословаччина мусить боротись. І ми будемо боротися, не шкодуючи сил. Ми змушені іти в підпілля, але звідти ми ще яскравіше будемо бачити сонце, що світить нам у далині, і скільки б чорні сили не намагалися заглушити наш голос, але він все дужче й дужче буде кликати народ до боротьби й перемоги.

Юліус Фучік пішов провести Олексу Борканюка. Вони давно приятелювали, завжди відчували один до одного теплу приязнь і багато разів у своєму житті зустрічалися.

Коли в квітні 1930 року Юліус Фучік був обраний до складу делегації чеських робітників, яка мала поїхати до Радянського Союзу, і коли уряд «демократичної» Чехословаччини відмовився дати їй візу на виїзд, Борканюк вперше зустрівся з Фучіком і дав йому чимало порад.

Вони провели тоді багато годин разом, ходили по місту, багато говорили, мріяли. «Щасливої дороги, Юліусе,— попрощався з ним на станції Олекса Борканюк.— Іди туди, де вже побував я, і розкажи про це краще, ніж я зумів розказати».— «Я обіцяю це зробити»,— дав слово Юліус Фучік.

Він дотримав свого слова. Повернувшись з Радянського Союзу, Фучік написав книгу нарисів: «У країні,

де наше завтра стало вчорашнім днем», а разом з тим відвідав багато міст Чехословаччини, читаючи доповіді про Радянський Союз.

Побував він тоді і на Закарпатті, читав доповіді в Ужгороді й Мукачеві, був гостем Олекси Борканюка, хоч і господар, і гість почували себе не дуже спокійно — за ними обома невідступно стежила поліція «демократичної» Чехословаччини.

Так зійшлися шляхи цих людей, так схрестилися нитки їхнього життя й боротьби, і хто згадає сьогодні Юліуса, нехай пригадає також і Олексу, хто розповідає про Борканюка, мусить сказати слово і про Фучіка, бо були вони кривими друзями і ніколи один одного не забували. Вони були синами різних народів — чех і українець, але належали до однієї партії — комуністів, яка веде трудящих у світле майбутнє, а цього досить для того, щоб називати один одного другом, кривим братом.

У жовтневий вечір 1938 року, зустрівшись після засідання Центрального Комітету, вони пішли разом. Минали центральні вулиці Праги, тихим кроком, ніби стомлені після зміни робітники, йшли вони околицею Праги, мимо особняків, що потопали в осінніх садах, мимо крамниць, біля яких вже крутилися нічні сторожі.

Над містом пломеніла заграва тисяч вогнів, десь здалеку долітала луна музики, чулися голоси на вулиці, і хтось шепотів за парканами в садибах.

Фучік і Борканюк зупинились над тихою Влтавою, сіли на ослінчику під деревами.

— От ми й знову зустрілися... У гарячий час,— сказав Борканюк.

— Що аж ніяк не зменшує, Олексо, радості нашого побачення.

— О, звичайно,— згодився Борканюк.— Я радий, що перед виром подій, які насувають на нас, ми маємо можливість посидіти і поговорити.

— Так, Олексо. Страшні роки починаються для людей на Закарпатті, ефрейтор загрожує смертю і чеському народу.

— Хто нам допоможе? Тільки не Англія, Франція, Америка,— вирвалося в Борканюка.— О ні. Пани з Лондона і Вашингтона уже домовились з Гітлером, вони віддали йому Австрію, Судети, віддадуть Чехосло-

ваччину, Закарпаття, Європу, все віддадуть, аби тільки Гітлер рушив на Схід, проти Радянського Союзу.

— Мюнхен! — запально промовив Фучік. — Світ ще багато разів буде його згадувати. Те, що ми знаємо зараз про змову в Мюнхені, це тільки невелика частина того, що там справді було. Проминуть десятки років, і тоді світ дізнається про те, що справді сталося у Мюнхені і Відні. Але вже й сьогодні можна сказати, що в Мюнхені Гітлер, Даладьє, Чемберлен, Муссоліні, а у Відні — Ріббентроп і Чіано домовились про боротьбу з силами прогресу і демократії, про боротьбу з комунізмом. Домовились про все! Домовились про те, що й надалі йтиме дипломатична тріскотнява, домовились про те, що коли когось з партнерів у цій кривавій операції, висловлюючись їхньою мовою, підколють, то інший заступає його місце. У Мюнхені перед усім світом викинуто прапор фашизму.

— Але ж і інший прапор майорить над світом, Юліусе, — сказав Борканюк.

— Так, — згодився Фучік. — Саме це я хотів сказати. Мюнхен — це змова і зрада. Але марно вони думають, що в Мюнхені, Римі, Лондоні чи Вашингтоні можна сьогодні розв'язати долю людства. У цих містах зараз вирішують тільки питання про вбивства, кров, руїни.

— Олексю! — на мить зупинився Фучік. — Ти пригадуєш ранок у Карпатах багато років тому, коли ми з тобою стояли на перевалі?..

— Пригадую, — сказав Борканюк.

І, дивлячись на Прагу, що засинала над тихою річкою, на далину, приховану шатами ночі, вони пригадали ранок, коли стояли на перевалі...

Як хвилі велетенського, розбурханого в грізному штормі і раптово застиглого моря, перед ними тоді лежали Карпати. З високої гори, на верх якої вони вийшли, видно було Семиграддя. А на сході перед ними стояла Чорногора, височів Хом'як, тягнулись пасмо за пасмом ряди гір і перевалів.

Обидва вони були надзвичайно зворушені цією хвилиною і тією величною картиною, що відкривалась перед ними. Десь в глибокій далині, де небо непомітно зливалось з горами, їм вгадувалася земля, яку називали вони рідною землею.

І в цю пізню годину ночі вони в думках перенеслися через розтерзану Чехословацьчину, через високі Карпати, через неосяжні степи, ліси і рівнини, побачили го-мінку, залиту вогнями Красну площу, ніби вартою, оточений ялинами Мавзолей з червонуватого граніту, високі старовинні мури, зорі в синьому небі, світло з вікон Кремля.

— Чехословацьчина буде врятована,— промовив Фучік.— Ми не складемо зброї, і в цій боротьбі ми матимемо допомогу.

— Я певен, Юліусе, що в скорому майбутньому знайдуть свою долю і трудящі Закарпаття.

Фучік повернув обличчя до Борканюка. Олекса побачив близько, дуже близько очі свого друга. Веселі, жваві очі, що радісно світилися завжди і навіть тепер, у півтемряві.

— Олексо! — промовив Фучік.— Обіцяй мені! Я знаю тебе й твою вдачу. Але коли буде важко, ти мусиш пам'ятати, що в тебе у Празі є щирі друзі.

— Я тебе про те ж саме хотів просити,— відповів йому Борканюк.— І ти, і всі наші товариші в Празі мусять пам'ятати, що на Карпатах вам завжди допоможуть ваші близькі друзі.

— Спасибі, Олексо!

Фучік узяв обидві руки Борканюка і міцно, з усієї сили їх потиснув. Багато сказав цей потиск рук. Скільки мине часу, поки вони знову зустрінуться? Де й коли це буде?

Ні Борканюк, ні Фучік і в думці не припускали, що в бурхливому житті, у вирі боротьби вони, може, ніколи вже не побачать один одного, не зможуть більше перекинутись словом, поділитись наболілими думками, підтримати один одного в боротьбі, що це, може, їхня остання зустріч. Та молоді, міцні, незламні, вони не думали тієї хвилини про це.

Вгорі злегка коливалось гілля дерев. На сіруватій землі лежали густі тіні. Був пізній час, але Прага ще шуміла. Світилися вогні у вікнах будинків. Багато вогнів мерехтіло вдалині. Вгорі мінилося тривожне небо. Мокрий асфальт нагадував швидкий гірський потік, в якому то тут, то там розсипані були червоні, жовті і сині бризки. Летіли машини, ішли люди. Десь у підвалі, в

кафе, уїдливо, як жаба, квакав саксофон, і через розчинені вікна долітало човгання ніг танцюючих.

— Прощай, Олексю! — промовив Фучік.

— До побачення, Юліусе! — відповів Борканюк.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Гаррі Клумп вечеряв у брудному ресторані, сотні яких розкидані в Нью-Йорку у вуличках біля порту. Шуміла публіка, від кухні до столів літали офіціанти, на помості в кутку зали завивав джаз.

Замовивши вечерю, Гаррі Клумп байдужим поглядом обвів залу і раптом помітив за сусіднім столиком чоловіка, що пильно дивився на нього. Чоловік цей — немолодий уже, сивуватий, чисто поголений і кощавий — був одягнений у звичайний сірий костюм і нічим з-поміж інших відвідувачів ресторану не виділявся. Саме це й стурбувало Гаррі Клумпа.

«Шпик! Стежить за мною», — подумав стурбовано.

Він спробував себе втішити думкою, що невідомий, напевне, помилився і прийняв його за знайомого. Яких тільки пригод і несподіванок не буває в Америці!

Але чоловік за сусіднім столиком посидів ще якусь хвилинку, закінчуючи свою вечерю, потім встав, підійшов до столика Клумпа і, не запитавши навіть дозволу, сів.

— Доброго апетиту, містер Клумп! — сказав він. — Ви знову омлет з беконом?

— А хто вам сказав, що я їм тільки цю страву? — промовив Клумп і хотів запитати, з ким має нагоду розмовляти, але чоловік не дав йому вимовити й слова і сам почав:

— Ви продовжуйте, містер Клумп, свою вечерю, а я вас тим часом дещо розпитаю.

— Умгу... — заперчило тому в горлі.

— Ми чули, містер Клумп, — продовжував невідомий, — що ви вирішили виїхати з Америки.

— Нічого я не вирішував, — відповів роздратовано Клумп і навіть випустив з рук виделку. — Звідки ви взяли?

— Як не вирішували? — похитав головою невідомий. — В такий час, коли вирішується доля Карпат...

— Доля Карпат? — спробував посміхнутись Клумп. — А що мені до них? Я турбуюсь, бачите, більше про власну долю...

— Звичайно, я розумію, що ви живете в Америці не тільки для того, щоб дивитись на статую Свободи, турбуєтесь найперше про власну долю, — сказав невідомий. — Здається, Америка вам не зрадила.

— Та ні, дякувати...

— І ви не повинні зраджувати Америку.

— От цього я не розумію, — розвів руками Клумп.

— А що ж тут незрозумілого? — сказав невідомий. — Ви ж неодмінно поїдете на Карпати.

— Чого ви присікались до мене з своїми Карпатами? — зовсім уже сердито кинув Клумп. — Карпати та й Карпати. Біс із ними.

— А що ж ви далі тут робитимете? — вкрадливо запитав невідомий.

— Як то що? — визвірився Клумп. — Те, що й робив. Зароблятиму.

— Але як, де, на чому? — допитував невідомий.

— Я? Ні, ви, видно, приймаєте мене за когось іншого, коли думаєте, що я не вмію заробити...

— Ні, я вас приймаю тільки за того, ким ви є, — сказав невідомий, — бо знаю вас вісім років.

— Вісім років? — широко розплющив очі Клумп.

— А що ж тут дивного? — тим самим спокійним, холодним тоном відповів невідомий. — Я достеменно знаю, що ви живете в Америці вісім років, знаю, звідки приїхали, чого приїхали і що тут робили. Крім того, я знаю, що ви ніякий не Гаррі Клумп, а Гаврило Клумак.

Тоді Гаврило Клумак, який хвилину тому був Клумпом, випростався, вовчим поглядом окинув зал і сказав:

— Тихше, тихше, ради бога! Треба ж тихенько. Добре, я прозивався колись Гаврилом Клумаком. Але яке вам до цього діло?

— Ви помиляєтесь, — промовив невідомий, — я маю велике відношення до вас, бо зв'язаний з вами, як голка з ниткою. Та й самі ви в цьому переконаєтесь. Давайте розберемось у справі від самого початку.

Гаврило Клумак походив із Закарпаття, з верховинського села Кленів, яке розкинулось у гірській долині, недалеко від Говерли¹, над бистою річкою, що летить до Тиси.

Споконвіку в цьому краї над річкою Тисою і на високих схилах Карпат жили українці. Але були вони відгороджені від рідних людей високими Карпатами; загарбали в них багатства гір і долин і передавали одні одним в руки то австрійські барони, то угорські князі, то чеські пани. Вони ж перепродували ці багатства французьким, швейцарським, американським магнатам. Був бідний, голодний на рідній землі русин, але свято зберігав звичаї і мову своїх предків, завжди з надією звертав свої очі до братів на Схід.

Кожної осені в цьому селі, щоб не померти голодною смертю самим і щоб врятувати свої родини, збирались бідняки, брали тайстри й бесаги² і рушали хто куди — до Угорщини й Німеччини, до Чехії і Франції і далі, за океан, — до Північної Америки, Бразилії, Аргентини.

Гаврило Клумак також поїхав до Америки, але не для того, щоб рятуватись від голоду. Клумаки на злидні нарікати не могли.

Рід їхній був древній, і немарно Клумаки вважались дворянами — і при австрійцях, і при угорцях, і при чехах. Гаврилів батько Тимко мав корчму в Кленах, випасав скот на полонинах, брав у держави ліс на зруб, сплавляв його до Рахова й далі, до Сигота, і все це давало йому добрий хосен³. Ох і попив бідняцької крові на своєму віку Тимко Клумак!

Був він людиною надзвичайного здоров'я, гроші на горілку не переводив, не курив, сумлінно виконував як греко-католик свої обов'язки перед церквою, тримав найтісніший зв'язок із священником отцем Герасимом Драгою, а після його смерті з новим наставником отцем Федором Стрипським. Поважав його й уряд, він сам

¹ Говерла — найвища гора Карпат.

² Тайстри, бесаги — торби, сакви.

³ Хосен — зиск, прибуток.

як віріліст¹ входив до уряду. Жив би Тимофій Клумак ще багато й багато років, але одного ранку його знайшли з переріганим горлом на шляху з Печенізької полонини...

Жандарми тоді заарештували в селі кількох «запідозрілих» чабанів з Печенізької полонини на чолі з Сегінем, бо в його колибі² знайдений був ніж, на якому запеклася кров. Але чабани показали, що тієї ночі, коли вбито Клумака, пастир Сегінь власноручно зарізав на полонині вівцю, яка зламала ногу. «Запідозрілих» чабанів повели до Рахова, три місяці тримали у в'язниці, допитували, передопитували та й випустили.

Після Тимофія Клумака лишилося два сини — Дмитро й Гаврило. Брати одразу продали корчму, поділились майном, худобою, землею, двома будинками. Біля будинків було по чотири-п'ять угрів³ левади, у садибах колодязі, повітки, погребі. Садиби від вулиці відгороджували високі кам'яні мури. День і ніч за мурами гризлись на цепах злющі пси.

Брати поставили між садибами мур, якого не змогла б перестрибнути людина. Навіщо було відмежовуватися братам? А от відмежовувались, городились, кожен з них сидів за муром сам по собі.

Дмитро Клумак був старший. Білявий, огрядний, широкій в плечах, неповороткий, говорив тонким, майже жіночим голосом і дуже кумедно сміявся — здавалося, піби в горлі в нього булькає вода. Голову Дмитро мав комерційну, робив операції на десятки тисяч крон чи пенгів і, уміючи писати тільки «Дм. Клумак», замість якихось там канцелярій карбував усю свою бухгалтерію по бутину й худобі на дощечках. На горищі в Дмитровому будинку був цілий склад дощечок. Один рік дощечки для нього довжиною у метр і два сантиметри завширшки виготовляли на бутині з дуба, там з ясена, там з іншого дерева. На цих дощечках Дмитро робив зарубки. Риючись у пам'яті, Дмитро пригадував: «Це було в смерековий рік... це було грабового літа». Потім ліз на горище, діставав в'язку й пальцями перемацував свій «рахунок».

¹ Вірілісти — великі податкоплатники, що входили до складу уряду без виборів.

² Колиба — землянка чабанів.

³ Угр — 0,57 га.

Мав Дмитро Клумак дружину — Варвару. Привіз її Дмитро до Кленів десь у 1918 році, коли самому йому було років 25; не вінчався з нею, весілля не гуляв, хто вона й звідки — навіть батькові не признався. «Полюбилась, — говорив, — от і все!»

Почали пізніше говорити в селі, що дружина Дмитра — княгиня. Пішло це від наймички їхньої Килини. Щось не так сказала Килина господині, а та як визвірилась: «З ким говориш? Я — княгиня... Як муху, тебе розчавлю». А що за княгиня, що там робилось за мурами Дмитра Клумака — хто знає?

Молодший Клумак — Гаврило — був неодружений і з обслуги мав тільки німого Йосипа. Потворний, з одрізаними вухами наймит ходив за Гаврилом, як тінь, і очима вгадував його бажання. Але Гаврило мало бував дома. Він був невсипущий, меткий, зворотливий.

Після наглої смерті батька Дмитро спробував повернути Гаврила на свою руч, зробити його своїм компаньйоном.

— Гавриле, — запропонував він, — що ми калатаємось, як ті дзвони? Я в баса б'ю, а ти разом у кілька дрібних белембевкаєш. І кожен з нас через це має невелику силу, кожен сам по собі. А от коли б ми вдарили в усі дзвони разом та коли б управління було в руках доброго дзвонаря, тоді вийшов би такий передзвін, що тільки держись. Отче наш — бережись нас!

— А що ж ти пропонуєш?

— Тартак поставимо над потоком... пилу... Навіщо мені ліс у сирому вигляді до Сигота сплавляти? На дошки, на паркет все перероблю. Удвоє більший заробіток...

Гаврило зрозумів, куди цілить брат... Управителем над усім хоче бути? О ні, над Гаврилом не накомандуєш!..

— Невеликий в тебе розгін, брате. Я б хотів не якийсь там тартак, а всі Карпати отак в руку взяти — і ліси, і ріки, і людей, все... — і Гаврило так зціпив пальці, що вони аж затріщали.

— І що ж ти думаєш для цього робити? — запитав Дмитро.

Гаврило мовчав довгу, довгу хвилину, а далі сказав:

— До Америки, мабуть, поїду.

— Ти?.. До Америки?

— А чому й ні?

— Та туди ж тільки злидарі їдуть. Що, в тебе на прожиття немає?

— На прожиття в мене є,— відповів Гаврило,— а до Америки я таки поїду.

3

До Америки Гаврило їхав на пароплаві «Колумбус». Пароплав належав північно-німецькій фірмі «Ллойд-Бремен», що перевозила людську робочу силу з Європи в Новий Світ і привозила цю ж виснажену Америкою людську масу назад до Європи. Крім «Колумбуса», компанія мала ще кілька великих пароплавів, які робили рейси до Аргентини й Бразилії.

На «Колумбусі» були, як водиться, комфортабельні каюти першого класу з салонами й ресторанами на горішній палубі, під ними добре обладнані окремі й загальні каюти другого класу. Нижче від пасажирських класів і палуб, на яких перевозились вантажі, починались трюми. Інженери компаній, мабуть, довго ламали собі голови, але добилися, що в трюмах «Колумбуса» використовувався кожний сантиметр усіх трьох вимірів — довжини, висоти, ширини.

Трюми нагадували собою щільно складені металеві консервні банки. Були вони настільки низькі, що людина високого зросту не могла там розігнутись.

Пасажири спали просто на підлозі, але компанія хотіла мати більше прибутків, і в трюмах були ще «плацкартні» місця — нари. Як у могилі, лежали люди на підлозі, тим, що коцюрбилися на дощаних нарах, над ними, було не легше — нічим було передихнути, світло ледь пробивалось крізь вузькі ілюмінатори.

Гаврило Клумак ніколи не гонився за якимись там особливими вигодами і, крім того, не любив кидати грошей на вітер. Тому він придбав місце у загальній каюті. Всього їхало тут чотири пасажири, ліжко йому припало біля ілюмінатора, з якого видно було часом сонце, інколи хмари і весь час високу хвилю. Його не спокушала музика, що долітала з ресторану, не турбувала й думка про трюми з робочою силою. Кожному, мовиться, своє місце на землі, а Гаврило Клумак був цілком задоволений своїм місцем між люксами й трюмами.

Він швидко познайомився з своїми сусідами по каюті, відрекомендувався, що сам родом з Закарпаття, є людина з достатком, а до Америки їде, щоб дещо придбати й повчитись.

Сусіди — один поляк, другий болгарин — підтакували Клумакові, самі розповідали про свої гіркі справи і дивились з надією на океан, за яким — і Америка.

Третій супутник — американець, що, на диво, знав і українську мову (мовляв, колись її вивчав), — підсідав до Гаврила, коли інші два пасажери виходили на палубу, і провадив з ним довгі розмови.

Так він робив не тільки з Клумаком, а й з іншими пасажирами. Його завжди можна було бачити то на палубах, то в каютах, то в ресторані, і завжди він або сам дуже уважно слухав розповіді подорожніх про їхні країни, або ж натхненно розповідав про Америку. Йому було що розповісти, він знав Америку і її порядки досконало, був закоханий у неї і свої розповіді незмінно закінчував тим, що це «єдина в світі найбагатша, найкультурніша, найпередовіша країна».

— Ви добре зробили, пане Клумп, — одразу перекутив він на американський лад прізвище кленівського дукача, — що вирішили поїхати до Америки.

— А що мені — сів тут, встав там, — басив Клумак. — Світу подивлюсь, сам покажусь...

— Тільки що ви там зможете робити? — замислився його супутник.

— Я? Аби тільки гроші платили — все можу робити.

— Сміливий ви, — посміхався пасажир. — Там таких люблять. Якої ви партії, до речі?

— Моя партія залежить від того, яка влада. За австрійців були за цесаря, за угрів підтримували короля, а за чехів — пішли до аграріїв. Та вся партія моя ось, — він показав зціпленого кулака.

— Єй-ей, ви мені подобається, — засміявся американець. — Раджу вам, коли приїдете до Нью-Йорка, звернутись до компанії «Мелест». Я вам адресу дам.

— А що це за компанія?

— Компанія по набору робочої сили, яка прибуває з-за океану.

— Що ж це ви, — примружив око Клумак, — думаєте, що я робоча сила й піду найматись? Ого! Тільки цього не вистачало!

— Ви мене не зрозуміли, пане Клумп. Я в жодному разі не вважаю вас робочою силою, а, павпаки, думав, що компанія може використати вас на відповідальній роботі по набору робочої сили.

— Це інша справа,— згодився Клумак.— З робочою силою я знайомий і знаю, як з нею треба поводитись. Дайте, будь ласка, адресок.

Вони попрощалися як друзі, хоч кожен з них, напевне, одразу ж забув іншого. Так принаймні зробив Клумак,— він зійшов з пароплава, за хвилину потрапив до рук якомусь комівояжеру, опинився у вестибюлі готелю і, прислухаючись до шуму Нью-Йорка, розпитував, де та вулиця, на якій міститься компанія «Мелест».

Директор компанії «Мелест» Ральф Берк і оком не моргнув, коли Клумак розповів йому про зустріч з якимсь американцем на борту «Колумбуса», а сам довго й докладно говорив з Гаврилом, поцікавився навіть тим, в якого бога він вірує— в римо-католицького, грецького чи кальвіністського. І на роботу Клумака прийняв з попередженням, що мусить до нього придивитися, перевірити.

Компанія «Мелест» займалась набором робочої сили, яку привозили з Європи вербувальники. Крім того, компанія мала ще й агентів, що виловлювали пасажирів, які їхали навмання, з думкою: «Десять улаштуємось, Америка велика». Таких людей компанія робила каторжниками, як тільки вони ступали з пароплава на землю; це була страхітлива, жорстока каторга. Так діяла не одна тільки компанія «Мелест», а десятки й сотні інших компаній: деякі з них мали справу тільки з європейцями, деякі спеціалізувалися виключно на китайцях, інші на африканцях, на індусах.

Посередник компанії «Мелест» Гаврило Клумак спеціалізувався на українцях. Та й що йому було спеціалізуватись? Мовою цих людей він говорив змалку, пізнавав їх з першого погляду, умів до них підступити, бо кому ж, як не своєму землякові, було вірити їм у цьому Новому Світі?

Клумак завів книжечку, де було позначено, коли і в який день прибувають пароплави на всіх лініях, що

з'єднують морським шляхом Нью-Йорк з портами Європи. Пароплави компанії «Ллойд-Бремен» — «Колумбус», «Оріон», «Марс» — він швидко навчився пізнавати, ледь вони з'являлись на обрії. Він знав також пароплави компанії «Ройяль Мейк Ляйн» — «Альдес», «Альманзору», «Арланцу», «Дарро», «Аккантаро», «Астурію» і всіх інших компаній Європи.

Довідавшись, коли прибуває пароплав, Клумак рушав до порту, стояв, ждав, поки він пришвартується, стежив, як повільно й поважно трапами з горішніх палуб пливуть, ніби з неба, пасажири перших класів, і дуже нетерпеливився, коли довго не клали трапів до трюмів.

І от нарешті трапи клали. Як хижак, дивився Клумак на потоки, що виливалися з трюмів пароплава, і безпомилково знаходив те, що його цікавило.

Люди, яких він шукав, недавно ще носили чабанські лоївки¹ або ж крисані² бокорашів³ чи лісорубів, витерті киптарі⁴, череси⁵... Але зараз вони були одягнуті в одноманітні сірі, схожі на савани, костюми, з найдешевшого краму, пошиті на один кшталт...

Так вимагалось від людей, які прибували до Америки на заробітки. Костюм, нехай схожий на саван, але костюм. І шили закарпатці ці костюми за останні гроші.

Але не на костюми дивився Гаврило Клумак. Він пізнавав земляків — краян — з першого погляду, як хижак свою жертву...

За одну хвилину він опинявся біля них і з уст його зривалося:

— Землячки! Краяни! Опинилися ви, бачу, край світу і не знаєте, куди голови схилити. Та й правда, тут таки страшноувато. Оці американці ще запроторять вас на острів Елліс. А я ж тут, ваш земляк і свій чоловік в Америці, скрізь поручусь за вас. Ходімо зі мною, любі землячки.

Правда, він так звертався не до всіх земляків. Він любив мати справу з селянами, які приїжджали з Львівського та інших воєводств Польщі, але дуже обережний був саме із закарпатцями. Коли стомлений довгою доро-

¹ Лоївка — чабанський капелюх, насичений лоєм.

² Крисаня — капелюх.

³ Бокораш — плотар.

⁴ Киптар — короткий козушок без рукавів.

⁵ Черес — шкіряний пояс.

гою заробітчанин походив з Ужгородської чи Мукачівської жуп¹, то був далекий земляк Клумака. Коли ж подорожанин називав Марамарошську жупу, Гаврило пильно до такого придивлявся і розпитував — з якого він села, де живуть його рідні. Ще, крий боже, здибаеш когось з односельців.

«Немає нічого гіршого, — думав Клумак, — як зустріти земляка на чужині».

Але від деяких марамарошців і навіть кленовчан він не відмовлявся. Так, було, наприклад, з Матвієм Онищуком, кленовчанином, сусідом. Одразу пізнав його Гаврило, пригадав, як перед виборами агітував Матвій за комуністів.

— Кого я бачу! — крикнув Клумак. — І ви, Матвію, сюди, в цей світ?

— Довелося, — відповів Онищук. — Там просто смерть. Хочу тут роботи пошукати.

Чого тільки не пообіцяв йому Клумак! І роботу, і підтримку, і гроші...

А там на хвилинку одлучився, перемигнувся з агентом таємної поліції — і, крім порту, а потім тюрми, Онищук більше нічого не побачив в Америці. І чи вийшов він з тюрми? Хтось казав, що потрапив Онищук на каторжні шахти, хтось — що помер у тюрмі. Хто знає?! Клумак цим не цікавився, його справа була виказати.

Отак він полював у порту. Льот ширшав і ширшав. Не тільки закарпатців — Клумак вербував поляків, болгар, румунів, угорців. Ой землячки, землячки! — усіх їх однаково підкупали ці слова.

А що землячки потім проклинали його так, що коли б діяли їхні прокльони, то його і спалило б, і розірвало, і повернуло обличчя спереду назад, про це Гаврило не думав. Його проклинали ті, що працювали в гарячих цехах на металургійних заводах у Пенсільванії, і ті, що глибоко під землею обушками рубали вугілля на шахтах в Іллінойсі і Кентуккі... Вони кляли мерзотного землячка на верфях в Орегоні і на нафтових вежах всіляких компаній, — та всюди, куди не потрапляли ці люди, вони, голодні, холодні, убогі, не раз ще згадували «земляка» Гаврила. А він у цей час вів нових землячків до контори «Мелест» і тут, разом з ди-

¹ Жупа — адміністративна одиниця.

ректором, прикидав, на яку каторгу їх послати, бо компанія була зв'язана з дуже багатьма підприємствами; він і супроводжував їх на ці підприємства; місія його закінчувалась тільки тоді, коли за землячками закривалась та брама, із-за якої вони виходили лише каліками.

І кожна оця душа, він так і рахував землячків — на душі, давала прибуток фірмі і хосен йому, Гаврилові Клумаку. Він крав останню копійку в землячка, одержував від компанії «Мелест» певну суму за кожну душу, робив надбавку на квитки, коли віз землячків, і мав, нарешті, винагороду від тієї компанії, якій постачав людський матеріал. От як діяв Гаврило.

— О'кей,— сказав нарешті Берк, що дивився на нього спочатку з висока, з погордою.— Ви, містер Клумп, людина з обдарованням.

Містер Клумп! З того часу так і пішло. Та й навіщо було Гаврилові доводити, що він Клумак з Кленів? На Закарпатті він Клумак, в Америці Клумп, попав би до Італії — став би Клумполетто, у Франції — де Клумпі. В Америці йому личило бути тільки Клумпом, і через якийсь час новий громадянин США одержав, як Клумп та ще й Гаррі, свій паспорт з орлом.

Він мав кімнату у слов'янському кварталі, але мало коли можна було його застати вдома. Проте не великим містом Нью-Йорком цікавився Гаррі Клумп,— він або пильнував у порту, або ж торгувався у конторі, або мчав, скільки було духу, десь на північ чи на південь з своїми душами.

Правда, було одне місце в Нью-Йорку, куди любив вчашати Клумп,— католицький собор. Він знав там усіх священників, а найбільше одного з них — отця Гордона, щонеділі ходив на літургію, особливо любив слухати проповіді архієпископа Френсіса Спеллмана, і ці проповіді западали в саму душу Клумпові.

«Шосту частину земної кулі займають боговідступники-більшовики. Щастя тому народові, що встає на боротьбу з ними»,— звучав голос архієпископа під склепінням собору і будив найживіший відгук в душі кленівського дукача.

Самого Нью-Йорка Клумак не знав. Він ним просто не цікавився. Пізніше, коли хто запитував його про Нью-Йорк, тільки й міг сказати: «Чимале, знаєте, місто.

Статуя там Свободи, хмарочоси, а що світла, світла...» Це було й усе, що він знав про це місто, та більше того — він навіть як слід не оглянув тієї статуї Свободи, про яку розповідав, і не міг би сказати, що то таке — чоловік чи жінка, камінне чи з металу.

Клумак і такі, як він, не цікавляться тим, де вони живуть і як там хто живе: аби вигідніше самому, аби досхочу поїсти і щоб був бізнес по-американському чи хосен по-закарпатському.

Через цей бізнес Клумак навіть посварився з директором компанії «Мелест» і перейшов у компанію «Альміро», де його, звичайно, прийняли. Трапилось це так. Раз у порту Клумак піймав десяток закарпатців, завів їх до контори «Мелест», оформив усю документацію і повіз поїздом у штат Іллінойс на кам'яновугільні шахти. По дорозі у вагоні один закарпатець — літній вже селянин з Волівця Хома Верета, батько семи дітей, як розповідали земляки про нього, — помер. Сидів, хлипнув раз, другий — і немає людини. Серце! Клумак хотів здати труп на першій станції і їхати далі, але закарпатці уперлися: «Поки не поховаємо Хоми, далі не поїдемо. Що скажемо дружині й дітям? Та й самим незручно». Довелося Клумакові зробити зупинку на цілий день, поки все оформили і поховали Хому Верету. Аж тоді поїхали далі. Звичайно, що, повернувшись, Клумак пред'явив конторі рахунок: зупинка не з власної провини, яма на кладовищі, труна, — а всіх витрат на збиралося на шістдесят сім доларів. Через це й посварився директор «Мелеста» з Клумпом. Ніхто з них не хотів брати на себе похорону Хоми Верети. Так і пішов з «Мелеста» Гаврило Клумак.

4

— Ну й що з того, що ви все про мене знаєте? — запитав сердито Гаврило Клумак. — Злочинець я, комуніст чи якийсь криміналіст?

— Крий боже, ви виявились справжнім американцем, — посміхнувся невідомий, — і добре засвоїли мою науку.

— Почекайте, — промовив Гаврило. — То це з вами я їхав в одній каюті з Гамбурга до Нью-Йорка?

— Ви вгадали, — відповів його співбесідник.

— І це ви,— продовжив Клумак,— радили мені звернутись до компанії «Мелест»?

— Я не тільки радив вам, а рекомендував вас дирекції компанії «Мелест», а пізніше «Альміро».

— Нічого не розумію,— похитав головою Клумак.— А коли б ви мене не рекомендували?

— Містер Клумп, в своїй практиці ви знали, кого треба послати в «Мелест», кого в «Альміро», а на кого треба моргнути поліції. Пригадуєте Матвія Онищука?

— Я й не знав, кому мушу всім завдячувати,— сказав Клумак.— Думалось, пан бог...

— А вийшло — містер Стог.

— Дозвольте, містер... То, може, ми з вами в однаковому становищі, і ви такий Стог, як я Клумп... Стог... Стогарюк... Стогарчук,— почав вгадувати Клумак.

— Не вгадуйте, містер Клумп,— перебив його Стог.— Це ні до чого. Ми з вами не в однаковому становищі. Я хоч колись і був, може, Стогарюком або Стогарчуком, проте буду до сконання Стогом, а ви зараз Клумп, але можете стати Клумаком.

— Та чому ви вважаєте,— визвірився Гаврило,— що я мушу стати самим собою?

— Ви завжди будете самим собою,— відповів йому співбесідник.— Але зараз вам тут нічого робити.

— Як то нічого? А наймати для компанії робочу силу?

— Закарпатці сюди більше не поїдуть. Там у них все горить...

— Коли б я мав справу тільки із закарпатцями, то пропав би. І крім них, вистачає.

— Може, китайці?

— А хоч би й китайці.

— Так ви ж їхньої мови не знаєте.

— Містер Стог! Слів «хочу їсти» можна й не знати. Голодного видно по очах, а багатого можна пізнати по кишені.

— Я бачу, з вас непоганий жартівник,— сказав Стог.— Але нам зараз не до жартів. Вам тепер тут нічого робити. Компаніям ви більше не потрібні.

— Містер Стог,— Клумаку здалося, що його шию здавлює петля.— Та що ж це таке? Кому до мене яке діло? Що я, наймит який? Є уряд, є президент. Я хочу — і все! — вдарив він кулаком по столу.

— Послухайте,— перебив його Стог.— Ви в Америці ніколи не робили того, що хотіли, а робили те, що хотіли ми.

— Та хто ж такі ви?

— Я? — Стог оглянувся навколо і тихо промовив: — Я служу в компаніях, для яких ви набирали робочу силу, і мушу мати про неї певні відомості. Нам треба, щоб ця сила була покірна, слухняна, щоб вона не лізла у якісь там профспілки, щоб не бунтувала проти хазяїнів. Я, так би мовити, інвізібл гармонайзер.

— Що? — запитав Гаврило.

— Інвізібл гармонайзер, цебто невидимий гармонізатор,— повторив Стог.

— Не говоріть оцих кумедних слів,— перебив його Клумак.— Признайтесь, що ви ловите комуністів.

— І комуністів, і тих, що їм співчують,— згодився Стог.— Ми за гармонію в промисловості, за цілковиту тишу і спокій навколо. Хазяїн — на своєму місці, робітник — на своєму. І жодних конфліктів, страйків, змов... Гармонія! Через те компанії і прагнуть мати досвідчених і надійних агентів. Ви були на своєму місці, містер Клумп.

— От тепер я бачу,— зітхнув Гаврило,— що ви мене просто обшарпали. Працював стільки років як невидимий гармонізатор, а грошики одержували ви.

— Містер Клумп,— поляскав його по плечі Стог.— Ви свої гроші одержували в компаніях.

Він порився в кишені і вийняв звідти папірця.

— Ось копія вашого рахунку в банку.

— То як же це? — скрикнув Клумак.— Адже я тримаю гроші у філії Підкарпатського банку...

— Підкарпатського банку? — засміявся Стог.— Але ж цей банк є не що інше, як наша філія.

— Добре, добре,— засміявся й Гаврило.— Але що далі?

— Отакі ми,— сказав Стог.— Зробили це з вами, можемо зробити з кожним. І коли можемо зробити так з багатьма людьми, то чому не можемо зробити цього з якоюсь країною? Візьміть своє Закарпаття. Адже кого там тільки не було!

— Що правда, то правда,— промовив Клумак.— Я б не тільки Закарпаття, а й болгар, і словаків, і чехів, і поляків скрутив у баранячий ріг...

— А росіяни? Більшовики?

— О! — відповів одразу Клумак.— То страшна небезпека.

Стог мовчав, збираючись, видно, перейти до найголовнішого, і раптом запитав Клумака.

— Ви про Карпатську Україну чули?

— Як же не чув! І на зборах був, коли Геровського послали. Тільки що це дасть...

— Почекайте, не гарячуйте, містер Клумп,— заспокоїв його Стог.— Ця Україна тільки привід.

— То інша справа. Але для чого привід?

— Спочатку Карпатська Україна, а там Київ, Донбас, Чорне море.

— Отже, приєднати Київ до Рахова? — засміявся Гаврило.— А що ж, чим Рахів не столиця?

— Ви не смійтесь; пане Клумп,— зауважив Стог.— Про цю Карпатську Україну пишуть всі американські газети.

— Не читаю я газет,— признався Клумак.— У мене від них живіт болить.

— Пишуть і писатимуть. У цій Україні зацікавлені і «Дженерал моторс», і «Стандарт ойл компанії», вся Америка.

— І що буде? — запитав Гаврило.

— Що ж буде? Ви були нашим невидимим гармонізатором в Америці, будете на Карпатах. А далі, пане Клумак, ви навіть уявити не можете, яку посаду можете зайняти пізніше...

— Аби платили,— процідив Гаврило.

— Про це домовимось.

— А знаєте,— вирішив Клумак,— щось справді заскував я за Карпатами...

5

Гаврило Клумак збирався в далеку дорогу, не гаючи жодного дня, поспішав закінчити свої справи.

Цих справ було небагато. Треба було найперше розрахуватись на роботі, потім піти до банку, дати розпорядження про переказ належних йому грошей до Підкарпатського банку в Ужгороді, замовити квиток на пароплав до Європи та ще помолитись перед подорожжю в соборі.

І він все це зробив або, як сам казав, обкрутив дуже швидко, за один день. Клумак навіть дивувався, як добре все складається. Здавалося, що маховик машини, який крутився в один бік, на мить завмер в час розмови з Стогом у ресторані і пішов обертатись в інший бік все швидше й швидше, аж свистіло: «На Карпати... за океан... за океан!»

Правда, саме в цей час у Клумака трапився неприємний випадок... він зустрів одного з тих земляків, від яких тікав, ніби чорт від ладану, цілих вісім років.

— Пане Клумак! — почув він тихий голос, коли йшов бруком набережної.

Перед ним стояв закарпатець, — що видно було з першого погляду, — молодий ще чоловік, блідий, виснажений.

— Що це? Хто? Звідки? — вирвалося від несподіванки в Гаврила.

— Я Данило Ковач, — сказав чоловік. — Амвросія син... З Кленів я. Ваш дім на пашому старому дворі стоїть.

— А! Пригадав, пригадав, — замурмотів Клумак. — Справді, землячок. Що ж, опинились в Америці, працюєте? Гуд бай¹, — попрощався він.

— Опинився я оце за морем, — заспішив Данило, зрозумівши, що Клумак збирається йти далі.

— Ну й що ж, на здоров'я, — промовив Гаврило.

— Та псає здоров'я. З'їла його Америка. Тільки додому їхати, нічого тут робити, краще вмерти на рідній землі. Але ні за що їхати, рік за роком — і все на одному місці... Може, пане Клумак, допомогли б мені?

Гаврило здвигнув плечима, подивився навкруг: де в біса той боббі, найкраще б спровадити земляка, який насмілювався його пізнати в Америці, до тюрюги. Бо почне там в Кленах розповідати всякі нісенітници. Та де ж це боббі?

— А як же я можу допомогти? — запитав Гаврило.

— Грошей позичте, на квиток. Там, за морем, віддам, потом і кров'ю одроблю.

Полісмена все не було, і Клумак вирішив сам здихатись землячка.

¹ Гуд бай — до побачення (англ.).

— Знаєте, друже,— сказав він, і в нього було дуже здивоване обличчя.— Ви приїхали сюди заробляти грошків, а я, думаєте, чого приїхав? І от, бачте, і вам, і мені не пощастило. З дорогою душею дав би, але ні долара, ні цента. Нічим не може допомогти. Прощайте! Гуд бай! Я дуже поспішаю.

І він пішов з порту діловим своїм кроком, як ходив тут тисячі разів. Уже починало вечоріти, а Клумак неодмінно хотів побувати ще в соборі, висповідатись, щоб бог простив йому всі гріхи, які він, може, вчинив на американській землі...

6

— Собака! — шепотів Ковач, дивлячись услід Клумакові.

Кров ударила йому в голову, лице пашіло. «Як я міг простягнути йому руку? Адже чув про нього від інших. І сам знав! Навіщо?!»

Це був кінець. Данило Ковач стояв і мов уві сні чув гудки пароплавів, скрегіт машин, тисячоголосий шум міста, і тільки в одному місці, між корпусами двох пароплавів, видно було вузьку смужку голубого океану. Це остання доріжка... Полинати б нею через море, через океан, а там, хоч і пішки,— на Карпати, на Верховину, стати біля рідної хижі, сказати:

— Здрастуйте, тату! Здрастуйте, братіки і Юлинко! Це я, Данило, невже не пізнаєте?!

І ця мрія, це бажання були такі великі й нестерпні, що крізь шум порту і всі людські голоси він ніби почув голос батька, дзвінку мову Юлини:

— Та йди ж бо швидше, Даниле!

А корпуси пароплавів усе зближались і зближались, щілина між ними стала, як нитка, як волосина, як павутина... І не дждався Ковач, поки ця щілина зникне, а захитався і впав на камінь порту.

Данило Ковач виїхав з рідного села Кленів до Америки вісім років перед тим. Пізніше — вже в Америці — він часто запитував себе в довгі, безсонні ночі: «На що ти надіявся, Даниле? Чого сюди їхав?» І сам собі відповідав: «А що, що я мав робити?»

Справді, що він міг робити на Карпатах у верховинському краї? Убога хижа його батька, Амвросія

Ковача, стояла високо в горах, на прилуці¹, далеко від села. Жив колись Ковач у Кленах, в долині, та загарбав за позички дворище Тимко Клумак. Пішли вони в гори. А хіба така доля судилася тільки їм? Навколо Кленів у горах, скільки не кинь оком, ніби ластівчині гнізда, приліпилися до сірих скель і розсипалися між лісами хижі. То все осідки людей, які жили колись у щасливій, як говорили вони, долині і яких там, у долині, обібрали до нитки дукачі, витиснули в гори.

Дітей в Амвросія Ковача було четверо — три сини, Данило, Гриць, Петро, та найменша дочка Юліна. Діти — то, кажуть, цвіт життя, надія, Амвросій Ковач з дружиною раді були душу дітям віддати.

Та важке життя на сірих скелях верховини. Копнеш лопатою — камінь: картоплі не посадиш, вівса не посієш, а про жито, пшеницю на Верховині й не чули — все вимерзає. Ходив за сніп робити до Клумаків старий Ковач разом з дружиною Палагою. Коли дружина померла від вола², хлопців брав з собою. А заробленого однаково вистачало тільки до різдва. Кипувся заробляти на лісових розробках у того ж Клумака, застудився, сам дістав гептеку³.

Коли Данилові минуло вісімнадцять, батько сказав:

— От ти, Даниле, вже ніби й дорослий, вийшов у люди, а що з того, який шлях стелиться перед тобою? Бачу тільки голод та злидні. Не щастить нам, ой, як не щастить, синку.

І довго мовчали батько й син. Шумів недалеко одвічний ліс. Над самим осідком гнало вітром важкі сиві хмари.

— Сину,— підвів голову батько.— Та невже ж кінець? Айбо земля має дві половинки: на цій половині, бачу, нам не щастить, то, може, пощастить на іншій?

— На якій, няньо⁴?

— В Америці, сину. Кажуть, що наш — це старий світ, а то, мовляв, світ новий. Не знаю, як на мене, то цей наш верховинський світ треба було б зі всіма Шенборнами, Клумаками й Репашами спалити, може, аж

¹ Прилука — лужок серед гірських лісів.

² Воло — зоб.

³ Гептека — сухога.

⁴ Няньо — батько.

тоді нам легше дихнулося б. І в американський світ я також не вірю.

Він продовжив так, ніби говорив не синові, а одвічному лісу, хмарам над Карпатами, смерекам, сонцю, що ховалося між хмар на заході, всьому світу.

— Новий світ отам,— він простягнув натруджену руку і показав на вкриті снігами гори,— де руська земля і брати наші, там, кажуть, тепер настало щастя. Тільки відгородили від нас ту землю.

І впала вниз натруджена, висхла батькова рука.

— А тим часом нам, синку, на оцій верховинській землі загибель. Не бачу, сину, рятунку.

Він закашлявся, і в цей час у нього з очей викотилося кілька сльозинок. Це були перші сльози батька, які побачив син, і Данилові стало нестерпно боляче.

— Не треба так, не треба няньо. Кажіть-бо, що робити?

— Я довго думав,— відповів старий.— Ночей не спав. Ти ж у мене найстарший. Тут саме вербувальник приїхав, дехто з наших вже підписався. Коби й ти з ними разом. Не для мене — що мені, скільки зісталось. Для себе, для Петра, Гриця й Юлини. Вам жити, сину. А позичку на дорогу я в Клумаків під корівку візьму.

— Так і буде, няньо,— мовив син.— Поїду в Америку.

Він встав, здійняв крисаню, щоб поблагословив батько, і обличчя в нього стало як сніг у горах.

Так Данило разом з іншими кленовчанами рушив у далеку Америку. Чехи на той час закрили кордон, щоб робоча сила не тікала в інші світи, то пройшли юнаки, ніби погоничі, з табунами чужих свиней через перевал до Польщі, звідки попали до Гамбурга, з Гамбурга до Нью-Йорка їхали «Колумбусом», а там потрапили на острів Елліс.

Острів Елліс! Справедливо прозвали його люди островом сліз.

Коли пароплав з Європи прибував до Нью-Йорка, з нього безборонно сходили всі ті американські громадяни й подорожники з далеких країн, які мали в Америці багатих родичів або ж були зв'язані з американськими фірмами, компаніями.

Та горе було тим, що сходили з пароплава і товпилися на набережній, зазираючи в очі всім і кожному з німим запитанням: «Мене погнали в Америку нужда й недоля. Де ж тут можна заробити?»

До них негайно підходили, вірніше, їх оточували представники еміграційного бюро, що ставили трое питань:

- 1) Чи письменний емігрант?
- 2) Чи має він 10 доларів для різних податків?
- 3) Чи може за нього хтось поручитись в Америці?

І закарпатці відповідали, що вони неписьменні, бо в них у горах шкіл немає, доларів не мають, бо ледве доїхали до Америки, а якихось там поручителів вони й знати не знають.

Такі відповіді, звичайно, аж ніяк не задовольняли представників еміграційного бюро, і розгублених, затурканих людей під конвоем полісменів вантажили на баржі й везли на острів Елліс.

Попав на цей острів і Данило Ковач. Його і ще вісімсот чоловік того дня привезли й замкнули за залізною огорожею, висота якої становила 12 футів.

Був вечір. За залізною огорожею ходив вперед і назад вартовий. Полковник Стумп і містер Сеннер, в чийх руках були життя і доля емігрантів, закінчили свій робочий день і поїхали з табору. У дворі за огорожею і в будинку серед двору вже вештались якісь темні людиці, говорили про терпіння й покору пану богу.

Мільйонами вогнів, як величезна ватра, горів Нью-Йорк. До острова долітав шум міста, і здавалося, що то стогне якась страхітлива потвора. На воді затону відбивались вогні Нью-Йорка та ще грав на блискучому плесі промінь смолоскипа статуї Свободи...

З страхом дивились закарпатці на море вогнів, прислухались до гулу й скреготу американської ночі, і багатьом з них хотілось власти головою на холодний пісок острова, плакати гіркими сльозами, проклинати долю, яка закинула їх за океан, так далеко від рідного краю...

І вони, звичайно, не знали того, що агенти й посередники різних компаній і фірм вже дізнались по телефону в полковника Стумпа і містера Сеннера, скільки цього дня прибуло «товару» з-за океану, якої раси ці люди, якої статі. Тепер ці агенти й посередники веселились, танцювали, пили в салонах і барах або ж спокійно спа-

ли в м'яких і теплих ліжках, щоб уранці рушити до острова Елліс на облаву. Облава починалась досить рано, бо агенти конкурували між собою і кожен з них хотів мати більший бізнес на знедолених людях.

Вони дивились на колір обличчя емігранта, щоб виявити ступінь його виснаження, мацали, чи міцні в нього м'язи, визначали весь «екстер'ер» людини, як самі висловлювались, і швидко приходили до висновку, куди й кого послати на роботу.

Усіх агентів дуже цікавило, чи немає між емігрантами «славоніон герлс»¹. І горе було тій дівчині, яка попадала в лещата вдовоаної американської пані чи розбещеного пана!

Минала ціла година, поки агенти й посередники сварились між собою і давали начальникам табору їхній бізнес. Потім ув'язненим за ґратами людям говорили, що за «справедливими» законами Америки їх годилося б негайно вислати назад, за океан, бо жебраків, мовляв, у них немає й не повинно бути. Але в «місті свободи» — в Нью-Йорку — живуть добросердечні люди, і за кожного з прибулих вже заплачено по 10 доларів, які вираховують з них на місці роботи. Їм всім дається можливість познайомитися із своїми благодійниками, а далі вже вони разом якнайшвидше мусять залишити табір, бо незабаром прибуває нова партія емігрантів.

І благодійники, мов коршаки, накидались на свої жертви. Накинулись вони й на Ковача.

Данило почав свою путь по Америці разом з кількома кленовчанами, що хотіли триматись гурту. Але хіба це від них залежало? Вони нагадували осінні листки, що відірвались від своєї гілки і під поривами скаженого гострого вітру летять в різні боки. Один захворів і згорів у дорозі, як свічка; другий сказав: «Що буде, те й буде!» — і не схотів іти далі, третій збожеволів, і хто знає, що з ним сталося потім. А Данило Ковач міцно стиснув кулаки й серце, бо дома в нього були батько, Юлина, Петро й Гриць, мусив кріпитись, мучитись, але працювати.

Пенсільванія, Огайо, Мічиган, Міссурі. Він за цей час працював на землі і під землею, в горах і на ріках, пра-

¹ Славоніон герлс — слов'янські дівчата (англ.).

цював, скільки в нього було сил, мріючи, що прохарчується сам, а якийсь долар пошле за океан, на Карпати...

Вісім років! А скільки днів, скільки ночей! Це була справжня каторга. Данило Ковач побував на сталеливарних заводах, суднових верфях Кайзера, на заводах Форда в Детройті, на шахтах Пенсільванії, Іллінойсу, Алабами.

Мов зітхання з рідного краю, дійшов до нього лист від сестри Юлини:

«Озвися, Даниле, дай вісточку про себе!»

Він озвався:

«Що писати, сестро? Цього не напишеш, це треба переказати словами, такими гарячими, як розпечене залізо, такими нестримними, як наші гірські потоки... Мрію тільки про одно — побачити рідні Карпати й почути шум смерек. Та коли це буде — широкий, широкий океан».

Раз і другий послав Данило трошки грошей на Верховину. Мало послав, і на пальцях міг би порахувати, скільки вийшло доларів. А далі замовк і нічого не писав, нічого не міг послати додому.

Став на роботу, побачив, що не вистачає самому, поїхав на другий завод, третій — скрізь було однаково; спустився під землю, не знав ні дня ні ночі, по пояс стояв у воді, дихав отруйними газами — тяжко захворів і за лікування заплатив усе, що зібрав. Хотів заробити на дорогу, бо побачив, що в цій Америці йому ні на що сподіватись, нічого ждати, — і знову захворів...

7

Пісню почав теплий, задушевний голос, і одразу підхопило її кілька голосів, між якими виділялись другий тенор і глибокий бас:

Чорна хмара з-за Унгвара¹, із-за Піп-Івана²,
Не чувати, не видати Андрусяка Йвана.
Не чувати, не видати його голосочку,
Лиш дівчата заспівають йому співаночку.

У Данила Ковача уві сні боляче забилося серце. Це ж десь там, у рідних Карпатах, на високій полони-

¹ У н г в а р — угорська назва міста Ужгород.

² П і п - І в а н — гора в Карпатах.

ні, яку заливають потоки червоного вечірнього сонця, сіли на гірській траві-псявці дівчата й, обхопивши голови висхлими руками, співають сумної пісні:

Гей-бо у тій Америці, як на другім світі,
Там не чути зозулечки ні взимі, ні вліті,
Айбо у тій Америці правечко всудили,
Аби наші легіники³ тяжко не робили.

І ще дужче заболіло серце в Данила. Плачуть, стогнуть дівчата, і далеко за океаном лине їхня пісня:

Та коби я крила мала, як у ластовиці,
Нікуди би-м не літала, як по Америці,
Полетіла, розшукала Андрусяка Йвана,
Повернула до Унгвара, до Попа-Івана...

Раптом Данило Ковач прокинувся, бо йому здалося, що в нього от-от обірветься серце. Прокинувся і подивився тривожними очима навкруг.

— Не спиться? — запитав його сусід.

І аж тоді дійшло до свідомості,— ні, це не Америка. Ревуть недалеко десь за спиною двигуни, дрібно здригається металева підлога, крізь розчинений ілюмінатор чути, як шумить океан. Отже, його в порту підібрали рідні люди, це вони зібрали останні долари і везуть його до рідного краю.

Не Америка! У трюмі пароплава лежать і сидять чоловіки й жінки, у кількох місцях до батьків туляться діти. Навколо півтемрява, а все ж видно виснажені, зеленкуваті обличчя людей.

Іде пароплав океаном. Вдарить раптом роздратована хвиля об борт,— і тоді крізь ілюмінатор летять, падають на обличчя солоні бризки. Скільки шляхів у цьому океані, скільки пароплавів ріжуть його води?!

Але всі ці люди знають один шлях в океані, що з'єднав материки,— невольницький шлях.

Усі вони або ж на цьому проклятому «Колумбусі», або на іншому схожому пароплаві, хто рік, хто два, а хто, може, й п'ять тому, їхали цим невольницьким шляхом до Америки— на заробітки, за долею, за щастям.

І от повертаються— без долі, без щастя. Та й не всі повертаються— скільки їх загинуло ще тоді, коли їхали до Америки, скільки лягло в жовтому піску за

¹ Легінь — парубок.

океаном, скільки загине, поки пароплав дійде до Європи.

Прийшов матрос і наглухо задраїв ілюмінатор. Душно стало в трюмі, не передихнути. Данило Ковач встав і, хапаючись за стіни, вийшов у коридор. Підступило до серця: і від жорстокої хитавиці, і від того, що був голодний. Він став у коридорі, біля трапу, що гвинтом крутився на палубу.

І там, високо вгорі, він побачив Гаврила Клумака, що байдуже дивився вниз, у глибокі трюми.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Гаврило Клумак повертався з Америки до Кленів і думав, що там ніхто його не жде. Кому потрібний Гаврило? Дмитрові? О, цьому вайлуватому Дмитрові він також на заваді. Хіба що Йосип — так той же наймит, ніщо! І нехай не ждуть, нехай не сподіваються, він себе покаже, коли заявиться до села. Тоді всі зрозуміють і відчують, ким був і ким став Гаврило Клумак.

А справді дехто знав, що Гаврило Клумак повертається з Америки. Звичайно, не брат Дмитро, не кленівські селяни, не Йосип. Знав про це панотець кленівської парохії Федір Стрипський.

Священикові було вже під п'ятдесят, нічим особливим він не визначався: середнього зросту, білявий, лисуватий, мав голубі очі, говорив приемним голосом, непогано співав. Жив на фарі¹ разом з дружиною Тетяною, була в них дочка Марія, що вчилася в ужгородській жіночій греко-католицькій вчительській семінарії.

А все ж Федір Стрипський був священик особливий, про що знали в єпархії, в єпископській канцелярії і навіть у священних конгрегаціях пропаганди віри і Східної церкви в Римі.

Родинні перекази й церковні хроніки свідчили, що один з прапрадідів Федора Стрипського, який мав тоді прізвище Стрипа, о. Роман, був серед тих небагатих осіб, які 1646 року, на чолі з ченцем Петром Ростошинським, підписали в древньому ужгородському замку унію з римським папою.

¹ Ф а р а — попівська садиба.

Немарно ж ще 1352 року папа Климент VI захоочував угорського короля Людовіка йти війною на схизматиків; немарно на вселенському соборі у Флоренції, що відбувся 1439 року, стало питання про залучення рутенів до лона католицької церкви, і папа Євгеній IV призначає кардиналами двох східних єпископів: Бессаріона, як *cardinalis græcos*¹, і Ізідора, митрополита київського, як *cardinalis ruthenus*²... Коли цей замах не вдавсь, папа Сікст IV посилає своїх кардиналів до угорського короля Корвіна, які умовляли його викоринити й винищити в Угорщині всіх руських еретиків збройно. Королі з своїми арміями і кардинали з своїми священиками виступають одностаино. І славетний ватажок Юрій Дожа, що починає війну з ними, збирає не мало, не багато, а сімдесят тисяч українських, угорських і румунських селян, хвилі повстання прокочуються десятками років в Угорщині, Румунії і на Закарпатті. Видно, давсь Юрій Дожа взнаки панам і духовництву, бо, коли славетний ватажок був пійманий, мучили його з невимовною жорстокістю, спалили нарешті живцем, а святі отці наклали на Дожу до останнього його коліна анафему.

І далі діяли й діяли єзуїти, посилали нових і нових агентів, засновували на Закарпатті свої школи, орудували і хрестом, і мечем.

Вони не гребували жодними засобами — у кінці 1640 року мукачівський єпископ Василь Тарасевич, підкуплений католицьким примасом, в свою чергу підкупив кількох попів, і ті згодилися прийняти унію. Та про це довідались мукачівці і одного ранку виволокли єпископа Тарасевича з ліжка, поставили надворі і сказали:

— Відаємо, святий отче, до чого веде та унія... Від рідних людей горами ми роз'єднані, так хочеш, щоб ми звичаї й мову батьків забули? Мало того, що одним панам запродані, так хочеш нас продати ще й другим? Швидше рви унію з папою, бо ми розірвемо тя.

І єпископ мусив прилюдно, на ганку, порвати на шматки заготовлений ним лист до папи.

Тоді в наступ на людей, що не хотіли йти в неволю, пішла ужгородська графиня Анна Другет, якій народ немарно дав назву «вішательниці». Ченці Петро Росто-

¹ Кардинал грецький.

² Кардинал руський.

шинський і Гаврило Кошович рушили на долину і в гори. Попереду них їхали загони драгунів. Так було завжди — хрестом і мечем!

І 24 квітня 1946 року 63 попи, між якими був і Роман Стрипа, зібралися на чолі з ченцем Петром Рос-тошинським в резиденції «вішательниці». У Петра Рос-тошинського після поїздки в гори не вистачало лівого ока, ще в кількох попів були перебиті ребра. Але під-сліпуватий піп, поклавши пальці на євангеліє, став на коліна і голосно проказав «вірую», побиті попи один за одним побожилися на «вірую» і разом склали грамо-ту про те, що відступаються від віри східної, а при-єднуються до папського престолу. Все ж і пани, і попи тремтіли — фортецю охороняли драгуни, і попів-уніатів затримали там, аж поки не прийшла відповідь з Рима — папа благословив своїх «нових дітей».

Тоді вже на Карпатах і над Тисою називали Романа і тих, що були з ним в Ужгороді, відступниками, душе-продавцями й зрадниками. Люди бачили, до чого йде; поневолені на споконвічній рідній своїй землі угорськи-ми королями, відділені від рідних братів, вони не хотіли помирати, боролись і далі...

Роман Стрипа також не зажив великої слави. Навіть більше. Так ведеться між відступниками й зрадниками. Ті, що тільки вчора називали Романа Стрипу другом, приятелем своїм і що вклали в його руку гусяче перо в ужгородському замку, другого ж дня одвернулись, за-гнали його далеко в гори, бо їм не потрібні були свідки чорної справи.

Родинні перекази стверджували, що нібито Романові Стрипі належали слова: «Я священник, політика не є моєю справою. Суть на те інші, відповідніші, лишимо на них, най роблять вони це й надалі».

Але справді багато поколінь Стрипи протягом століть тільки те й робили, що займались політикою. Не віру зра-див Роман Стрипа в ужгородському замку, а зрадив і продав свій народ. Сини його й онуки — вже Стрипсь-кі — також століттями окатоличували підкарпатських се-лян, підкорювали їх папі, а цим самим нищили їх багато-вікову культуру і прагнули цілковито їх поневолити, кинути в ярмо.

Кожен з них удавав із себе голуба — благого, обереж-ного, присягався любов'ю до бідних русинів, але все це

С. Скляренко (фото 1927 р.)

Григорівська бібліотека для дорослих
Веселі Терни Жовтневого району
АБОНЕМЕНТ

робилось тільки для того, щоб обдурити, обплутати бідняка, аби вірив він своєму наставникові, поділявся з ним своїми думами, розкривав наболілу душу. Коли ж у цій душі було щось вороже панству чи престолу папи, Стрипські вмiли добре писати й посилали скарги, супліки, наклепи, чорні інформації і листи. Так під зовні теплим голубиним пір'ячком текла холодна гадюча кров.

2

Федір Стрипський народився в селі Чорні Подоли на Верховині. Два роки вчився він у народній школі, потім вступив до богословської школи в Ужгороді, після того до вищої богословської семінарії в Нітрі. А тоді в Мукачеві Федора Стрипського висвятили на священника, і він мав надію дістати парохію. Але пововисвяченому священнику парохії не дали, а послали до Рима, де йому і ще двом десяткам молодих слуг Ватікану читали спеціальний курс про завдання греко-католицької церкви на Сході, піднімали завісу над планами, що виходили за межі Рима, питки яких тягнулись до багатьох країн Європи, губились десь за океаном.

«Велика місія випадає вам, священникам східних парохій. Ви повинні зміцнювати католицизм у країнах, де зараз працюєте, але мусите пам'ятати, що поруч з вами на Сході є мільйони людей, на яких не спочиває благодать божа. Ці мільйони треба привести до покорі! Засоби тут не мають значення!» — так говорили їхні наставники в «Колегіум русікум» у Ватікані.

Тоді ж о. Федір познайомився з американським священником Гордоном. Цей священник-місіонер кілька разів говорив із Стрипським, дуже цікавився Карпатами, багато разів підкреслював, що там, у Карпатах, для католицького священника великий простір для роботи і що в цій роботі їм багато можуть допомогти американці, і нарешті пообіцяв, що він сам неодмінно там побуває і вони ще зустрінуться.

Вони справді несподівано зустрілись. 1919 року в Ужгороді відбувались «Всерусинські національні збори». Федір Стрипський був обраний делегатом. «Вибори» на ці збори відбулися дуже оригінально. Якось несподівано вночі до Федора Стрипського, в Клени, де він став парохом після повернення з Рима, з'явилися поліцаї і запро-

понували йому негайно виїхати до Ужгорода. Переляканий піп спробував послатись на хворобу; гірко плакала молода дружина панотця Тетяна, але поліцаї були невмолимі, і за годину коні мчали його і Тимофія Клумака, який також не знав, куди й для чого його везуть, на долину, а звідти поспішним поїздом вони виїхали до Ужгорода. А 4 травня 108 делегатів, «обрані» так само, як і о. Федір, одноголосно ухвалили постанову, яка зробила Закарпаття частиною Чехословаччини. Через короткий час після цієї комедії до Ужгорода прибув Григорій Жаткович, що був призначений губернатором Закарпаття на конгресі в Сконтоні, а там у Кленах побував у гостях в о. Федора американський священник-місіонер о. Гордон.

— Отак, отче Федоре,— признався він.— Ми покляли на це діло дуже багато коштів, і немарно резолюцію «всерусинських зборів» затверджував президент Вільсон. Вам у своїй дальшій роботі, що б не трапилось, слід пам'ятати про те, що ми в Америці дуже цікавимося тим, що діється тут, на Закарпатті, і будемо впливати на ваше життя. Я — священник, і мене, звичайно, найперше цікавить релігія, з цією метою я і прибув сюди. Ми мусимо, брате мій, разом з вами дбати, щоб перемогти схизматиків, щоб свята католицька церква торжествувала в цілому світі.

— О! — захоплено згодився о. Федір,— тільки так!

— Вам,— продовжив о. Гордон,— це відчутно більше, ніж кому іншому. Адже схизматики від вас близько — Україна, Росія...

— Так, так,— шепотів о. Федір.

— Хто знає, коли і як це буде,— зітхнув о. Гордон.— Ніхто не відає дня й години, коли звершиться суд божий. Але він звершиться, вірте мені, брате мій!

— Ісусе, благослови! — молитовно звів очі о. Федір.

— І коли ми хочемо, щоб перемогла католицька церква, то мусимо подбати, щоб вона спиралась на силу. Наш вік — це вік економіки. Ми хочемо знати економіку, сили, можливості Закарпаття. Я думаю, що ми з вами завжди будемо мати найтісніші стосунки. Америка — могутня країна і країна майбутнього. А за вашу копітку роботу ви будете одержувати нагороду. Про це вам нічого клопотатись — вам її виплачуватимуть в єпископській консисторії, там є спеціальний фонд американського комітету цивільної інформації.

— Цивільної інформації?

— Не можна ж називати все своїми словами. А мета комітету, звичайно, воєнна...

— Та який же я інформатор?

— Ви навіть не уявляєте, яку багату інформацію можете нам дати,— зробив притиск на останньому слові о. Гордон.

— Що ж, спробуємо,— згодився о. Федір.

І о. Федір став інформатором із Закарпаття. Його метою, як і раніше, було окатоличування людності, але разом з тим він акуратно подавав одному із священників консисторії, а часом і сам за завданням о. Гордона посилав до Америки потрібні відомості.

Завдань було багато. І хоч до релігії вони жодного відношення не мали, проте доводили, що там, в Америці, дуже цікавляться Закарпаттям як плацдармом і воєнною базою. «Де збудовано нові мости, де прокладена залізниця?» — запитував о. Гордон і інші особи комітету. Отець Федір писав також про лісорозробки і про сплав, про розшуки в Карпатах нафти, руди, вугілля.

Це був час, коли на Закарпаття хмарою сунули туристи. У Празі існувало навіть бюро туристів «Чедок», що обслуговувало не тільки чехів, а було пересильним пунктом для всіх туристів Європи, Америки. Особливо багато приїжджало у долини над Тисою туристів до свята винобрання в перші дні жовтня, коли там, у маєтках поміщиків, закінчували збирати виноград, давили з нього сік, вечорами клали на схилах гір вогнища, різали баранів, пили вино і танцювали під музику циган. Тоді поїзди з Праги до Ясинів були набиті вщерть.

Не тільки в долини їхали туристи. Багато їх прямувало в гори, до перевалів, і сходило на Говерлу, звідки в добру днину видно Горгани, Хом'як і навіть Станіслав та Коломию. Туристів приймав у селі о. Федір, що був повноважним представником «Чедока»; він же мав надійних провідників із заможних селян для мандрівок у гори.

Туристи подовгу розмовляли з панотцем, записуючи потрібні відомості, ішли в гори, щось там обміряли, спустились в села, збирали верховинців і фотографували їх на бокорах, біля худоби на полонинах, на фоні островів

високогірних квітів. Ще неодмінно робили туристи фотографії весілля: молоду і дружок — із вінцями на головах, у запасках, чобітках; молодого й боярів — у крисаннях, з чересами, топірцями; весільного свата — з древком у руках. Їх не цікавило, що в декого не було одягу: «Ось три крони... позичайте, а одягайтесь». Туристи і друкували альбоми отаких «веселих верховинців» з ілюстраціями на слошовому папері...

Але інші альбоми туристів не друкувались, ховались від людського ока. Та й як їх було друкувати? Ці альбоми були доскональними картами всієї Закарпатської долини і Карпат — туристи фотографували не тільки холодні вершини, а й перевали, гірські стежки, містки, населені пункти, підприємства у Карпатах для різних розвідок на європейському суходолі і за морем. Всім цим туристам дуже допомагав о. Федір. Він знав, що робить, і за інформації одержував сповна.

Щодо партій, які на очах о. Федора створювались, розвалювались і знову виникали в ті роки на Закарпатті, то до них о. Федір ставився поблажливо. Демократи, промисловці, аграрії — він розглядав боротьбу цих партій як своєрідну і вдалу гру. Галасують, кричать, щось комусь обіцяють, а справді все ведуть до одного: щастя і багатство — панам, вічна праця і злидні — рабам. Це не розходилося із принципами католицької церкви!

Він боявся і люто ненавидів одну партію — комуністів. Ця партія не тільки обіцяла щось верховинській бідності, а на ділі боролась за її інтереси. Федір Стрипський пригадував осінь 1918 року, коли на Верховині з'явились комуністичні організації, і холодок пробігав по його тілу. Оті народні ради, а народна гвардія, кривавий бій під самим селом, коли з ранку до ночі біднота билася із жандармами! А віче в Кленах, коли злидарі кричали в один голос: «Волимо до Радянської України».

І далі, далі... У квітневі дні 1921 року разом з весняним теплом у вікна будинку увірвалися чутки про величезні страйки у Береговому і Севлюші. Стрипський сердито зачиняв вікно. Хтось стукав у шибки і говорив, що застрайкували солекопи в Солотвині. Що не рік, то й страйк, червоні прапори на вулицях. Цеглярі Берегового, лісоруби в Сваляві, знову Берегове, і вбиті, й поранені...

Та й на Верховині було неспокійно. Оцей син лісоруба з Ясинів — Олекса Борканюк! Все від нього йде!

Тож і народився на їхню голову! І звідки в нього така сила? Комуністичні гуртки в селах, новинка¹ «Карпатська правда» в хатах бідняків, заборонені книги. А коли були вибори до парламенту, то як не боролися всі партії, скільки не витрачали грошей, кого й як не підкуплювали, а більшість голосів, кажуть, що сто тисяч, зібрав Борканюк. Відомо, хто голосував за Борканюка,— лісоруби та чабани, злидарі та наймити,— управи на них немає! Ні, треба знищити всіх комуністів, щоб і сліду їхнього не лишилося, а найперше знищити Борканюка!

Тому о. Федір став організатором в Кленах читальні «Просвіта», підтримував найщільніші, добросусідські стосунки з головою окружної «Просвіти» в Рахові Миколою Панасюком, пильнував, щоб у Клені не попадали ті книжки, які зазначені в індексах заборонених книг конгрегації священної канцелярії і в списках канцелярії оборони віри мукачівського єпархіального уряду, взяв кленівську «Просвіту» під повний свій контроль і керівництво.

Стрипський «підтримував» кожне товариство чи організацію, що виникали, мов гриби, на Закарпатті. Вони називались добровільними, фундатори їхні — запеклі «діячі» різноманітних партій — всіляко доводили, що ці товариства не мають нічого спільного з політикою, а ставлять собі тільки культурні цілі. Так виникли «Сокіл», «Товариство Червоного хреста».

Панотець дбав, щоб товариства були під його наглядом, і через те часто і дуже запально говорив про них навіть з церковного амвона.

— Що то є «Сокіл»? Знаєте ви великого, дужого птаха сокола, що з допомогою своїх могутніх крил підіймається високо-високо над землею і звідти оглядає все своїм пильним оком? Отак і в товаристві «Сокіл» молодь наша повинна виховуватись, щоб стати міцною і витривалою, як той птах, і щоб дивитись звисока далеко-далеко вперед...

Або ж про «Товариство Червоного хреста»:

— Це таке собі, вірники, добродійне товариство, яке має допомагати худобним дітям і товаришам. У цьому товаристві діти будуть складати жертви, попросять вчи-

¹ Новинка — газета,

теля, щоб навчив їх грати в театр, будуть колядувати, а зібрані гроші віддадуть бідним дітям...

І затушкувавши мету товариства, о. Федір закінчував:

— «Сокил» і «Червоний хрест» — то є організації демократичні, вони нам допоможуть бути здоровими в мирний час, але вони можуть багато допомогти й у час війни, якої не хоче і якої не допустить пан бог.

А тим часом «добровільні» організації «Червоного хреста» були об'єднані в дивізію зі штабом у Мукачеві, а скрізь на Закарпатті відбувались жупні з'їзди «Соколів»: колони вгодованих, здорових дочок і синів попів і багатіїв чітким, військовим кроком з прапорами марширували під команду офіцерів вулицями Ужгорода, Мукачева, Хуста. Федір Стрипський знав все це і навіть більше — адже «Сокил» і «Червоний хрест» були філіалами Американської спілки християнської молоді. Три мільйони доларів на роботу з молоддю Закарпаття асигнував уряд США. Чом було не взяти священнику з Кленів якусь сотню-другу доларів з них собі? Він їх і брав.

Що йому були батьківщина і народ? Він був ворогом тих країн і народів, які йшли проти католицизму й приватної власності, і радий був стати на коліна й курити фіміам перед катами народу, які розписувались у вірності папі й вважали приватну власність капіталістів «дарунком природи й бога». І Гітлер, і монополії США придатні були, на думку Ватікану, для досягнення мети, основні принципи якої сформульовані ще в творах Фоми Аквінського, який жив у XIII столітті, і були розвинені в енцикліках Льва XIII — «Рерум новарум», Пія XI — «Квадрагессімо анно», у відозвах і посланнях Пія XI і в людиноненависницьких, войовничих закликах 262-го наступника святого Петра — папи Пія XII.

3

Ужгород! Федір Стрипський любив це місто над Ужем з його вузькими вулицями, крамницями, готелями, ресторанами. В час кожної поїздки він віддавав тут належне і справам, і легким розвагам...

І на цей раз він зайшов до модної майстерні Ратца, де шили жоржетову сукню паніматці, у крамниці Ласло Гіка купив батареї для радіоприймача, зробив різні дрібні покупки, заніс все до готелю «Корона», поговорив у

номері з досить молодою ще служкою Розою... Але йому конче треба було відвідати ще й єпископську резиденцію.

Резиденція височіла на одній з трьох гір, на яких стоїть Ужгород. Праворуч, на ще вищій горі, видно було древній замок, ліворуч, за базаром, випинались дахи жупанату¹. Річку, що перетинала місто, вулиці й сади над нею вже оповивали сині присмерки, але на горах ще було видно.

Федір Стрипський сковзався на згористій вулиці, бо недавно випав дощ, каміння було мокре, а галош він не носив: де вже там до галош у Кленах — у звичайних селянських чоботях і то ледь пропливеш. Вулиця підіймалася вгору дуже круто, і він кілька разів зупинявся і стояв, віддихуючись.

Зовсім близько був Ужгородський замок, відгороджений від міста високим муром з глибоким ровом перед ним. Колись над ним був підйомний міст, про що свідчили гнізда для цепів у мурах. За муром височіли будівлі замку з гострими дахами.

«Отак само,— думав, віддихуючись, о. Федір,— підіймався колись цією вулицею й прапрадід мій Роман, щоб підписати документ про унію, може, й перепочивав на цьому самому місці. Такі вже всі ми Стрипські, трудимось і трудимось одні для одного».

Єпископська резиденція займала чималу садибу на шпилі гори. Ця держава єпископа також відгороджена була від міста муром. Просто на вулицю виходив собор, що починався порталом з чотирма сірими колонами і двома височенними дзвіницями. Далі за дзвіницями тягнувся, як величезний корабель, сам собор.

У дворі, в двоповерховому будинку, що тулився одним рогом до собору, мігився єпископат. Сюди приходили один за одним з наказу Ватікану єпископи, жили тут у палатах, де все сяло золотом, оксамитом, шовком; тут вони і вмирили, люто ненавидячи ті гори, що синіють вдалині, все Закарпаття, всіх убогих людей.

Єпископи, поруч із «божим містом» — собором, в своїй резиденції робили найчорніші справи. Сюди надходила, і на неї накладалися, мов чорні круки, ченці й священники, газета «Оссерваторе романо». Сюди надходили «важли-

¹ Жупанат — окружний уряд.

ві», «дуже важливі», «таємні», «зовсім таємні» документи і вказівки конгрегацій Ватикану: священної канцелярії, конгрегації священних ритуалів, консисторської, індексу, священної римської роти, апостольської сигнатури. З тремтінням відкривали деякі пакети з печатами навіть довірені особи єпископату. Апостольська сигнатура — верховний суд католицької церкви — і священна римська рота — її трибунал — були безжальні навіть до католика, коли він хоч на крок відступав від велінь церкви.

Усі ці документи читались тихими голосами, тихим голосом давався наказ, і тоді на Закарпатті приходила в дію вся машина, починаючи від єпископа і кінчаючи парохом у горах...

І хоч єпископи, від першого до останнього, присягались, що політика не є їхньою справою і що для того є інші, достойніші, але ці «достойніші» — угорські графи, чеські промисловці й аграрії, як і покидьки білогвардійців, гетьманців, петлюрівців, що колись з-за Карпат повтікали до Ужгорода, — вони були бажаними гостями в єпископаті на горі і брали тут благословення на криваві, ганебні справи.

Не про це думав о. Федір, прямуючи до єпископату. Він звик до такого порядку, він сам був гвинтиком у машині поневолювання людності Закарпаття. Одчинивши хвірточку в залізній брамі, він пригнувся і пройшов рівним кроком до парадних дверей.

Єпископат жив своїм розміреним, якимсь притишеним життям. Коридорами ходили заклопотані священники. Мовчки щось писали секретарі у всіх кімнатах. Кленівський священник обійшов, як і завжди, всі відділи єпископату, забрав папери, які повинні були послати йому поштою, дістав свіжі числа «Благовісника» і «Місійного вісника», а потім зайшов до свого зв'язкового — священника консисторії о. Павла.

Низенький і повний, схожий на бульбу чоловічок, лиса, безборода голова якого з кирпатим носиком нагадувала другу маленьку бульбу, дуже зрадив, побачивши тепер о. Федора.

— Що ж це ви не показуєтесь?

— Далеко від неба до землі, отче Павле. Де мої Клени, а де ваш Ужгород...

— То ви вважаєте ваші Клени небом?

— Ой ні, отче Павле, небо — це ви, а Клени — це проста земля, Верховина.

— І як на тій землі?

— Мрак кромішний і скрежет зубовний.

— Комуністи?

— І комуністи, і сам по собі оцей руський люд. Опришки, що ви хочете.

— Ви також винні в цьому, отче Федоре! Не боретесь...

— Це я? — подивився на о. Павла голубими очима о. Федір.— Коли б мені сила, я б...

Він не кінчив речення.

— Сила буде,— тихше сказав о. Павло.— Сила збирається.

І вже зовсім пошепки:

— Чехам кінець. Формується новий уряд для Закарпаття. Волошина знаєте?

— Ще б пак, але завдяки йому ми мали чехів.

— Нічого, тепер завдяки йому ми матимемо...

Він схилився до вуха о. Федора і прошепотів йому кілька слів.

— Вірю! — сказав о. Федір.— І Німеччина, і Америка — це надійні сили.

Тоді о. Павло раптом розкрив папку, яка лежала в нього на столику, і розшукав там папірця.

— Ви знаєте, отче Федоре, Гаврила Клумака? — подивився він на нього крізь окуляри в золотій оправі.

— Аякже,— відповів о. Федір.— Наш, кленовчанський. До Америки поїхав.

— Був у Америці, а тепер повертається назад.

— Цікаво,— посміхнувся о. Федір,— як він там. Це з тих, що скрізь своє візьмуть.

— Видно, взяв. Він тепер під опікою наших американських братів. Треба допомогти.

— Чим саме допомогти, отче Павле?

— Ви мене не зрозуміли. Допомогати треба не йому. Він має всі потрібні вказівки. Наше діло маленьке...

— Простежити?

— Тепер ви мене правильно зрозуміли,— промовив о. Павло,— четверо очей бачать більше, ніж двоє. Наші брати дуже цікавляться тим, як працюватиме тут Клумак.

— Добре,— сказав о. Федір.— Подбаю.

— А тепер порахуємось за ваші інформації...— сказав о. Павло.

— Спасибі. Ох, долари, долари!

Осінній вітер зривався за вікном. В туманах купалися далекі гори.

4

Гаврило Клумак зійшов з пароплава й зупинився. Він не міг не зупинитись...

Пройшли пасажири перших класів, разом з якими Гаврило їхав на пароплаві. Їх ждали машини, знайомі й родичі. Після них, мов вузлуваті канати, почали вимотуватись з трюмів «Колумбуса» кілька людських потоків.

Люди вийшли, зупинились на набережній і, як птахи десь серед острова на перельоті, дивились навкруг, ніби шукали, до кого їм звернутись на цій землі, хто їм може допомогти.

Але Клумак тільки зіщулився, побачивши їх. Ні, він не піде до закарпатців. Які земляки йому оці брудні, обірвані, зеленкуваті після довгої хитавиці в океані люди? Він називав їх землячками там, за сірим океаном, де на них можна було щось заробити.

Байдужими холодними очима він довго дивився на людей, які вийшли з черева пароплава, поволі рушив до стоянки автомобілів, поїхав на другий кінець міста, на вокзал.

Ніби військовим табором їхав Гаврило Клумак від Гамбурга, через Брауншвейг і Магдебург, на Прагу і далі, через Брно, Кошице й Чоп, на Закарпаття.

Змінилася Німеччина! Коли Клумак вісім років тому проїжджав ці міста, тут було тихо... Тепер же немов лихоманка трусила всю Німеччину. Скрізь височіли корпуси нових заводів, і іржавий дим від них летів над полями, навколо міст всюди тягнулися військові табори, серед полів у багатьох місцях відсвічували асфальтом аеродроми, на станціях стояли військові ешелони, вулицями міст ішли колони, і над ними важко хиталися прапори із свастикою.

Чехословаччина, Прага. Та яка ж це Чехословаччина, що це за Прага? Німецькі солдати, німецькі пісні!

Угорщина! Та Угорщина, яку вздовж і впоперек виїздив Клумак. Але навіть на тому невеликому шматочку

Угорщини, який перетинав поїзд, Клумак побачив і танки, і літаки, і колони солдатів.

В Ужгороді Гаврило Клумак дізнався, що Підкарпатський банк уже одержав його долари, переказані філією з Америки. Це його порадувало. Американська філія працювала бездоганно.

З Ужгорода шляхом на Мукачів ішли безперервним потоком машини й підводи, навантажені шафами, столами, стільцями, картинами і всяким хатнім добром. Перевозились установи хустського уряду, їхали й самі урядовці з дружинами, дітьми, полюбовницями; вони везли до Хуста все, що тільки могли вихопити в Ужгороді.

Гаврило Клумак домовився з якимсь шофером, що той його за зовсім малу плату приїшов до вокзалу і розшукав шофера, то аж похолов — на машині стояло кілька людських кістяків, валялись черепи...

— Що це ви, на цвинтар? — запитав Клумак.

— Експонати, — відповів шофер. — Хустський уряд музей із собою везе.

— О, тоді інша справа, — підбадьорився Гаврило. — Що ж, поїхали. Але коли так, то краще я з вами рядочком, у кабіні сяду.

Вони поїхали дуже швидко і без жодних зупинок через Мукачів, Берегове і Севлюш. Коли навіть пробували десь зупинитись, до них підходили місцеві люди і просили забиратись подалі і швидше із своїми кістяками.

— Що ви, вістуні якісь чи чародійники? Ідьте-бо швидше!

Так вони доїхали до Хуста. Клумак розплатився і попрощався з шофером на околиці міста, щоб ніхто не бачив, як саме він приїхав, пройшов пішки містом і зупинився перед готелем.

Номера в готелі Клумак не дістав. За високу ціну йому дали притулок, і то на одну ніч, в підвалі готелю, що був перетворений на гуртожиток.

І кого тільки не було в цьому підвалі і на всіх поверхах готельного будинку! Збіговище різних людей, що заповнили всі поверхи, давало ловне уявлення про те, що являє собою волошинський уряд, хто на нього покладає надії і на кого він спирається.

Тут жило подружжя князів Долгоруких, що в давно-минулі роки мали маєтки на Чернігівщині, поруч з ними

займав кімнату катеринославський фабрикант Найдіс, були тут вигнані з України гетьманці й петлюрівці, отамани й бандити, що зроду-віку совісті не мали, тепер втратили всяку людську подобу, але й наяву й уві сні марили про повалення радянської влади на Сході і про повернення до Росії і України. За своє життя вони кидались до урядів найрізноманітніших країн і давно запродались їм з усіма своїми печінками.

Був між ними, наприклад, поміщик з Полтавщини Давид Левицький, який, за своїми документами, числився підданим перського шаха й ефіопського негуса.

Вночі Клумак розговорився з цим персо-ефіопом з Полтавщини, що був його сусідом у підвалі.

— І як же це ви, пане Левицький, до цього дійшли?— запитав він.— Перс ви чи ефіоп, як слід вважати?..

Давид Левицький довго скріб неголену свою бороду, дивився припухлими очима на стіну, по якій повзали блощиці, і, нарешті, сказав:

— Коли б я вам ще розказав про свою віру, то ви б і поготів руками розвели. Я,— він приготувався рахувати на пальцях,— православний, римо-католик, греко-католик, кальвініст, австралійський реформатор, канадський протестант, буддист, магометанин.

— Ого-го,— широко розкрив рота Клумак.

Ще раз тут, у Хусті, ніби по команді «віденського арбітражу» і з благословення Америки, всі ці недобитки, а разом з ними і Давид Левицький, метнулись до Августина Волошина. Той приймав їх, давав приміщення, поміч, платив гроші, одержані з американського комітету цивільної інформації,— у нього була потреба в головорізах і душопродавцях. А головорізи й душопродавці з цієї наволочі були відмінні.

Того ж вечора Гаврило Клумак опинився в приміщенні хустського уряду і зустрівся з прем'єром уряду Августином Волошином. «Чорний патер» мав під сімдесят років, гидкий був та неприємний, настільки недобачав, що коли читав, то просто носом терся об папери.

Але був цей дідуган на диво рухливий, і жвавий, і, як Клумак про себе примітив, жадібний, неситий, хваткий.

Він довго допитливо крізь свої окуляри дивився на Гаврила Клумака, коли той зайшов до кабінету, ніби прикидав, чи придатна ця людина для його мети. Огляд

задовольнив його — посмішка пробігла по обличчю прем'єра.

— Сідайте, прошу вас, пане Клумак! — сказав він.

Клумак сів у фотель.

— Дякую красно. Радий вітати пана президента.

— Отже, ви, пане Клумак, були в Америці? — підійняв голову Волошин.

— Вісім років, пане президент.

— Це добре, добре. І як там, скажіть?

— Що ж! Скажу коротко. Дуже інтернаціональна країна. Статуя Свободи, хмарочоси, а що світла того...

— Це ви про зовнішній вигляд. А люди як там?

— Люди, я вам скажу, підходящі, кріпкі, комерційні люди. Ці візьмуть, де їм не клали.

— Так, знаю. А нами вони як, цікавляться?

— Цікавляться, пане президент, ще їм дуже. Я б, може, їм не поїхав звідти, бо мені там було просто добре, але вони сказали: «Карпати у вогні, ви там мусите бути...»

— Я знаю про це, — процідив Волошин. — Але про ділову поміч нам вони говорили?

— Аякже?! «Стандарт ойл компанії», і «Дженерал моторс», і Зінгер, і Вулворт. Вони такі люди, пане Волошин, коли їх що цікавить, то вони не випустять з рук... Допоможуть. Тут у мене є й лист до вас... — Він вийняв з кишені листа.

— Ви їхали через Німеччину? — запитав, примруживши очі, Волошин раніше, ніж прочитати лист.

— Так...

— А в Празі не зупинялись? — ніби допитував прем'єр.

— Та навіщо? Я вже швидше сюди.

— То добре, — промовив Волошин і вже аж тоді пробіг листа. — Так! Ага... умгу... Так-так! Що ж, за листа спасибі, ми, звичайно, все це знаємо, але свіже слово, нова інформація про Америку нам дуже цікава.

Волошин скоса подивився на Клумака.

— Ви ж тепер що робитимете? — запитав він. — Може б, вас пристроїти до якогось міністерства?..

Гаврило аж засміявся від задоволення.

— До міністерства... воно б, звичайно, було непогано...

Але він пригадав хустський готель, Левицького і через те одразу відповів:

— Ні, я поки що поїду на Верховину... до Кленів.

— Знаю, бував. Хороше село. Це непогано, що ви туди їдете. І там будете?

— Там, пане президент.

— То й добре,— сказав Волошин.— Нам скрізь потрібні люди, особливо ж там, на Верховині... Американець на Верховині... чудово!

— Подивлюсь.

— Роздивіться, попитайте... Відродження... Нова епоха!.. Я вас познайомлю з паном Реваєм. Він вам докладно розповість про політику партії Українського національного об'єднання серед руського населення...

— Пане Волошин,— сказав Клумак,— щодо цього населення, то воно мені в печінках сидить з самого малку.

— Ха-ха-ха! — засміявся Волошин.— Люблю за одвертість. Сидить, кажете, в печінках? Розумію вас. Народ тут справді дикий, темний, і, коли ним не керувати, нічого не вийде...

— Та вже ж... Борканюкам тільки дай волю...

— То ви й Борканюка знаєте?

— Я, пане Волошин, знаю його ще отаким.

Волошин був дуже задоволений і серйозний.

— Пане Клумак,— сказав він.— Ви вгадали, що я думаю. І це дуже, дуже добре. Ви немарно приїхали з Америки. Тут іде така боротьба, якої ще не знали Карпати. Оцих самих Борканюків ми повинні змести з лица землі... І в цій справі я на вас покладаю великі надії...

Уночі після побачення з Реваєм і оформлення в партії Українського національного об'єднання Клумак виїхав поїздом на Солотвин.

5

А поки «американець з Верховини» підвечерював у вагоні, їдучи в гори, Августин Волошин розмовляв з командиром січових стрільців Іваном Рогачем. Їм легко було порозумітись — Рогач був вихованцем львівської католицької духовної семінарії, Волошин закінчив католицьку семінарію на Закарпатті. Два католицькі попи тільки

недавно скинули свої реверенди, і, хоч один з них одягнув стрілецьку форму — мундир німецького офіцера, а другий — цивільний сюртук прем'єра, від того зовсім не змінилися їхні душі.

— Слава Ісусу,— проказав Августин Волошин.— І самі ми в Хусті, і уряд розташували, людей пристроїли. Отже, є республіка,— показав він рукою за вікно.— Треба тільки пам'ятати про одно — швидше, і якомога швидше, очищати Закарпаття від комуністів. Наші загони мусять негайно виїхати на села й виявляти всіх, хто орієнтується на Схід. Там, на місці, треба зв'язатись з нашими людьми і, звичайно, з католицькими священиками. Виявити і одразу забрати.

Передихнувши якусь хвилинку після розмови з Рогачем, Волошин викликав до себе братів Реваїв, з яких Юрій називався тепер міністром внутрішніх справ, а насправді був начальником новоутворених концентраційних таборів, а Федір стояв на чолі партії Українського національного об'єднання, що була побудована на зразок партії фашистів у Німеччині.

Волошин був невдоволений роботою братів.

— Які ви помічники? — почав він.— Що думає ваше міністерство? Чому мовчить партія? Ви ж зрозумійте! Ми тільки що приїхали до Хуста, тільки починаємо роботу, збираємося та розгойдуємось, а вони вже й тут...

Він ткнув Юрію Реваєві під ніс листівку, і той почав:

— «Трудящі Закарпаття! Комуністична партія закликає вас до нещадної, непримиренної боротьби з ворогами українського народу, із запродавцями Українського національного об'єднання на чолі з...»

— Годі читати! — заволав Волошин.— Ви б ще виїшли та на вулиці прочитали. Міністри, командири, начальники! Комуністи у вас під самим носом ходять, а ви все спите...

— Пане Волошин,— спробував Юрій Ревай.— Комуністична партія заборонена, їхні організації знищені, втік і Борканюк...

— Знищені, утік,— передражнив його Волошин.— Що ж, по-вашому, я друкую ці листівки? Ех, на виучку б вас до отців василіян, в монастирі позакидати, а там вже й до роботи. Вам все щоб готове, на тарілочки. А треба отак, бочком, бочком, пролізти в їхню партію, провести підготовчу роботу, переконати керівників, що треба

призначити день і годину для повстання, а за день до повстання всіх і виловити.

— Ми це робили, пане Волошин. Іван Пасько недавно прибув з Берліна.

— Знаю. І як цей Пасько?

— Труп його викинула Тиса.

— Так пошліть іншого — Гаська, Маська, Стеська.

— Пробуємо. Але чим далі, тим це важче робити.

— Тоді брати всіх підряд! — визвірівся Волошин.

Федір Ревай допомагав братові:

— У Думені вже більше тисячі...

— Треба сто, двісті тисяч! — задихався Волошин. —

Так, так, треба знищити половину злидарів, а другу половину закувати в кайдани... Опришки... Довбуші... Чуєте? Наше завдання — знищити всіх, хто хоч крихітку співчуває комуністам.

І вийшли від Августина Волошина два брати Реваї — Федір і Юрій — такі ж чорні й страшні, як сама ніч.

Потім Волошин прийняв представника гестапо pana Гофмана, який приїхав до Хуста раніше від прем'єра.

— Вітаю вас з новосіллям, — сказав Гофман, пильно оглянувши кімнату. — Що ж, для початку й це буде непогано.

— Та вже ж, — згодився Волошин. — Тіснувато, правда. І неспокійно дуже, пане консул. У Хусті є різні елементи, і навколо в селах. Я вже не говорю про гори.

— Це все залежить від вас, — повчальним тоном говорив Гофман. — Вам дано надзвичайно великі можливості й широкі прерогативи в цілому краї.

— О! — заблищали очі Волошина. — Прерогативи ми зуміємо використати. Але, пане Гофман...

— Я розумію вас, — випередив прем'єр-міністра Гофман. — Ви можете покладатись на нашу збройну силу...

— Спасибі, пане Гофман, — низько схилив голову Волошин. — Передайте, будь ласка, панові Ріббентропу і, по можливості, фюреру, що ми ніколи не забудемо...

— Це, звичайно, буде зроблено, пане Волошин, — відповів Гофман, — але я просив би вас пам'ятати, що внутрішнє життя у вашій республіці треба влаштовувати так, щоб все відповідало інтересам Німеччини. Насамперед мова йде про цілковите знищення комуністів і всіх, хто

їм співчуває. Розглядаючи Закарпаття як плацдарм, ми повинні подбати й про спорудження незборної лінії в горах.

— Усе, що в наших силах,— запевнив Волошин.

Тієї ж ночі Волошин прийняв ще одного представника — посланця прем'єр-міністра Угорського королівства. — Поздоровляю вас, високоповажаний пане Волошин, і бажаю... — почав представник.

— Що вас цікавить? — перебив його прем'єр-міністр.

— Мені доручено передати вам, — продовжував посланець,— що ті добрі стосунки з угорським урядом, які у вас з ним існували протягом тридцяти років...

— І за які мені платили мізерію — якусь тисячу крон на рік,— засміявся Волошин.

— Пане Волошин,— засміявся й собі представник.— Коли на біржі є один тільки курс — це свідчить про крах. Я якраз хотів вам сказати, що уряд пообіцяв підняти вам курс...

— До тієї суми, яку я назву?

— Так, навіть до тієї суми, яку ви збираєтесь назвати. Але при умові, що ваш особистий курс залишиться незмінним...

— Розумію,— промовив Волошин і замислився.— Ах, цей граф Кгуен-Гейдервар Кароль, який вів зі мною переговори від угорського уряду в 1909 році. Він таки мене перехитрив. Ви ж подумайте, я дав йому зобов'язання писати в журналі «Наука», який тоді мені довелося редагувати, тільки «наш угорський уряд», «наша угорська національність». І за це дві тисячі крон?! Ні, так дешево мене на цей раз вже не піймаєте. Ви думаєте — легко говорити про права русинів і разом служити вам?

— Пане прем'єр-міністр,— схилив голову представник уряду Угорського королівства.— Ми знаємо, яка це складна робота, і, звичайно, готові задовольнити ваші претензії...

— Що ж,— байдуже кинув Волошин.— Тоді мій курс залишиться незмінним.

До Кленів Гаврило Клумак добрався на машині. Він не хотів їхати якоюсь там попутною селянською підводою. Подумують ще, ніби він повертається з Америки без грошей.

І саме тоді, коли він у Солотвині вирішував питання, як їхати далі, трапилась машина, що їхала на перевал за Кленами. Гаврило Клумак навіть не заплатив нічого шоферові, а сів за алдомаш¹. Разом випили румунки й поснідали в Солотвині, перекусили й випили пальонки в Рахові — от і вся плата.

На околиці Кленів Гаврило Клумак попросив шофера зупинити машину, виліз, подивився навкруг. І дивно! Він не був тут багато років, тут похований був його батько, тут пройшло дитинство і юність Гаврила. Це були рідні нібито місця. Але все, що побачив Клумак у цю хвилину, аж ніяк не схвилювало його. У верховинському пейзажі він не відчув нічого привабливого, нічого рідного. Його уваги не привернули ні гори, ні ліси, ні полонини, не вразив кипучий потік, не схвилювали пахощі димків з хат. Його цікавило тільки одне — чи більше в селі розвалених хат, скільки навалено дерева біля братового тартака?!

І ще одне хотілося Гаврилові — вразити чимсь з першого кроку односельчан.

— Ти мене підвези он до того будинку, — попросив він шофера, — та так, щоб зашуміло! І потруби! Потруби неодмінно!

Шофер надав газу, завила сирена, і машина, розбризкуючи сніг і грязюку, сполошивши кількох чорних псів, які вискочили з осідків і погнались слідом, промчала вулицею й зупинилась біля клумаківського двору.

Німий Йосип, який дуже постарів і аж почорнів за ці роки, вискочив на вулицю, підхопив чемодан. Шофер попрощався і поїхав далі, на перевал.

Клумак повільно пройшов двором, зупинився біля ганку й кинув погляд навкруг. І тут його все дратувало: і те, що біля ганку валялось сміття, і що кури сиділи на цементному крузі колодязя, і що двері стодоли були розчинені навстіж.

¹ Алдомаш — могорич (угор.).

— Непорядок! — сказав Клумак. — Ой, який непорядок.

Сердито зиркаючи на всі боки, зійшов він на ганок. У коридорі на жлукті лежала кішка, а біля неї кілька кошенят.

— Викинь... У потік! — гаркнув Гаврило на Йосипа. — Не вистачало ще мені котів годувати.

Того ж дня Гаврило Клумак пішов у гості до брата Дмитра.

— Слава Ісусу! — привітався Гаврило, зайшовши до хати.

— Диви, Гаврило! — сказав Дмитро. — Що ж це ти очей не показуєш? Забув про брата. Варваро! Жінко! А йди-бо сюди! Поглянь, хто до нас прийшов!

Брати обнялись, поцілувались тим холодним поцілунком, з яким прикладаються до ікон. Увійшла Варвара — дружина, так само холодно привіталась і зникла в кухні.

Гаврило й Дмитро сіли в кімнаті, тихими голосами, ніби їх хтось міг підслухати, почали розмову.

— Зовсім приїхав? — запитав Дмитро.

— Зовсім.

— І як там, в Америці?

— Країна хоч куди. І статуя Свободи, і хмарочоси, світла того...

— А заробітки як там?

— Це як на кого. Голову й там треба мати.

— А ти як?

— Нічого. Заробив трохи.

— Хоч на рік-два вистачить?

— Та ні, думаю, що й на десять буде.

Дмитро заздрісними очима подивився на брата, костюм його, черевики...

— Обшахрував американців?

— А тобі шкода їх?

— Біс із ними. Я про тебе кажу.

— А що ж, — промовив холодно Гаврило. — Сам знаєш — Клумаки!

— Ми такі! — розправив груди й гордовито посміхнувся Дмитро.

І раптом Дмитра прорвало:

— Ти от їдиш, маніпулюєш, а тут просто заріз. Що таке? І живеш ніби по закону, і не вбиваємо ми людей серед білого дня, а кругом вороги й тільки вороги. Ну,

просто оскаженіли люди. І на тартаку, і на бутині. У гори й не потикайся — опришки там не переводяться. Ох, ці гори! Як не Довбуш, то Баюрак, як не Баюрак, то Шугай. Але ті всі вже мертві, а Борканюк живий. І не один він, а багато цих Борканюків. Єй-ей, мине ще якийсь час, і нас, як батька, заріжуть...

— Це правда,— згодився Гаврило,— ніж у кожного з них за халявою. А ви про що думаєте?

— А що ж нам по-твоєму робити?

— Боротись!

— Боротись?.. — примружив очі Дмитро.— Ти думаєш, я над цим не замислювався? А хіба ми не боролись? І на австрійців, і на угорців надіялись, кого тільки сюди не просили?! Але на кого тепер спертись? На чехів надії мало, бо в них самих хата горить. Угорщина? Так видно ми не входимо в їхні плани. Тепер Волошин. Я ж його знаю — і його, і оцих всіх Панкевичів, Гірчаків, Пашковських. Люди наші, тільки слабосилі...

— Ех, Дмитре, Дмитре! — хитро кивнув Гаврило.— І ти, і я — ми самі по собі малосилі, а сила наша в капіталі, от спробуй, візьми нас! Самі кожному горло перегриземо. І Волошин, будь вже певен, сам по собі не з'явився. У такий час, і на тобі — республіка! Отже, ми,— Гаврило ткнув себе пальцем у груди,— комусь потрібні...

— Та то так,— згодився Дмитро.— Звичайно, що ми комусь і потрібні...

— Невеличка республіка в горах,— вів Гаврило,— а до неї можна приєднати й велику республіку... Оту, що за горами. Думаєш, Волошин це придумав? Ой ні, це всесвітній план проти комуністів.

— Уже й всесвітній!

— А що ж ти думаєш? Он і Америка до Закарпаття підкрадається. Тут і багатства, і ворота на Схід. Бізнес е!

— Не підуть вони,— промовив рішуче Дмитро.— Дуже далеко, океан.

— Інших пошлють. Німеччина, сам бачив, готується...

— Я згоден на кого хоч,— заблищали очі в Дмитра,— аби тільки знищити оцих опришків!

На фарі Гаврила Клумака зустрів сам о. Федір. Він, мабуть, збирався кудись іти — до церкви чи до когось із

парафіян, але, побачивши гостя, повернувся до будинку, прийняв Клумака в своєму кабінеті.

— Ви ж звідки? — запитав він. — В Європі були чи, може, аж до Бразилії або Аргентини дісталися?

— Ні, панотче, просто з Нью-Йорка.

— О, то ви набачилися світу! Як там?

— Інтересна країна, — сказав Клумак. — Статуя Свободи, хмарочоси, а світла того... І американці нічого, скажу я вам, люди. У них немає шахів-махів, а начистоту все. Аби гроші...

— Отже, вас не скривдили?

— Що ви, панотче! Навпаки, я дуже, дуже задоволений ними.

— То добре, — сказав о. Федір.

І хоч йому треба було випитати багато в Клумака, але почав він здалеку:

— А як ви там, сину, чи сповідались?

— Завжди, отче духовний. Тільки піст настане, так я й говіти. Є і в Америці наші церкви. Боротьба там іде, панотче, між цими церквами... Є такі, що тягнуть до митрополита Платона, є обновленський митрополит Іван Кедровський, але є і наш земляк, єпископ з Карпат Адам Філіповський, що відстоює в Америці інтереси найсвятішого папи...

— Цікаво! — аж схопився за поручні крісла Федір Стрипський.

— Справжня баталія трапилась там між митрополитом Платоном і єпископом Адамом... — захопився згадками Клумак. — До того дійшло, що вони один одного по судах тягали, в тюрми садили... А в цей час ще один єпископ, Олександр, продав потай 115 церковних будинків і втік до Європи. Довелося вже нам підтримати нашого єпископа Адама. Мені це коштувало двадцять доларів...

— Боже мій! Боже мій! — зітхнув о. Федір. — Всюди та боротьба, всюди сварки та чвари...

— Так, так, панотче, — зітхнув і Клумак. — Щодо чвар, це правильно. Нашій церкві з трудом доводиться пробивати собі дорогу. Але пробивають, стараються. Я, правда, і до нашої церкви, і до нью-йоркського собору ходив. Хороший там священик — отець Гордон. А архієпископ нью-йоркський Френсіс Spellman! Яка постать, який голос. За американську демократію і проти комуністів.

Жоден м'яз не ворухнувся на обличчі в о. Федора.

— Дуже добре,— сказав він,— що ви й на чужині не забували святої віри. Але раджу зайти і до нашої убогої церкви. Після всього цього — Америки, Нью-Йорка...— треба очиститись.

— Неодмінно зайду, панотче!

— Нікуди не збираєтесь їхати? — запитав о. Федір.

— Поки ні... Я оце, признаюсь, заїхав по дорозі до Хуста... у пана Волошина на прийомі був...

— Так, так,— промовив о. Федір.— І як він вам?

— Сподобався... Рішучий чоловік. Ми з ним зійшлися, панотче. Справді, чому нам і не мати своєї республіки?..

— Ну, звичайно,— сказав о. Федір.

7

Вже добре стемніло, коли біля подвір'я клумаківського механіка Ласло Потскі зупинився невідомий подорожній. Хвилинку він стояв біля огорожі, дивився на дорогу, село, хатки, а далі відчинив хвіртку й став на порозі.

— Чи не можна у вас напитись? — запитав він у жінки, що, почувши кроки надворі, вийшла в сіни.

— Прошу вас, високоповажаний пане,— відповіла дружина Ласло, Коті, що завжди була ввічлива й гостинна, і запросила подорожнього до хати.

Він зайшов, напився води, поцікавився:

— Щось хазяїна не видно?

— Мій чоловік працює механіком на тартаку в селі...

— Тоді звуть його...

— Ласло Потокі...

Подорожній подивився на темне вікно.

— А коли Ласло Потокі буде вдома?

— Він от-от має прийти,— сказала Коті.

— То, може, ви дозволите мені почекати тут вашого чоловіка,— попросив подорожній.— У мене є справа до Ласло Потокі,— пояснив він.

— Прошу вас... Може, ви хочете з дороги поїсти? — запропонувала Коті.

— Дякую,— відповів подорожній.— Я не голодний. І замовк.

Коті поралась у хатині, кілька разів пробувала заговорити з невідомим, поцікавилась, звідки він іде і куди прямує, але подорожній відповідав скупко, неохоче, і вона так і не зрозуміла, що привело його сюди. Та навіть коли прийшов сам Ласло Потокі і заговорив з подорожнім, Коті не задовольнила своєї допитливості.

— Тут тебе ждуть,— сказала Коті, як тільки Ласло переступив поріг.

— Я слухаю вас,— промовив Потокі і подивився на прибулого.

— Товариш Ласло? — дуже тепло сказав подорожній.

— Так! — відповів Потокі і швидко ступив уперед.— З ким маю честь говорити?

— Я здалеку,— промовив прибулий і оглянувся по хатині...

— Коті,— зрозумів його Ласло і звернувся до дружини.— Я хотів тебе попросити...

— У мене багато роботи надворі,— догадалась вона.— Я маю ще подоїти козу і принести дров і води...

— Вибачай, Коті,— винувато сказав Ласло,— але я сьогодні не зможу тобі допомогти.

— О, я сама впораюсь! — відповіла вона і вийшла з хати.

— Сідайте! — запросив Ласло гостя і знову повторив своє питання: — З ким маю честь говорити?

— Я прозиваюсь Степаном Шегутою,— сказав гість,— а послали мене до вас наші друзі.

— Я слухаю тебе, Степане,— промовив Потокі.

— Настали дуже важкі й напружені роки,— почав Шегута.— У кінці жовтня поліція розгромила приміщення ЦК Комуністичної партії Чехословаччини в Празі, ще за день в Ужгороді вийшов маніфест про розпуск усіх партій і про створення Українського національного об'єднання, а ще за кілька днів уряд Волошина ухвалив маніфест про розпуск Комуністичної партії на Закарпатті.

— Тобі треба перейти кордон? — запитав Потокі.

— Ти мене не зрозумів,— відповів Шегута.— Я прийшов в іншій справі.

— Ти комуніст?

— Так, я член Комуністичної партії, але не збираюсь переходити кордон. У мене є інше доручення. Я можу розраховувати на тебе?

— Ось рука товариша й друга,— промовив Потокі.

— Дякую за поміч,— сказав Шегута.— Тепер перейдемо до діла. Я вже сказав, що розгромлено ЦК Комуністичної партії в Празі, до Ужгорода вступило угорське військо, фашистський уряд видав закон про розпуск Комуністичної партії... А все ж, Ласло, працює ЦК в Празі, працює крайовий комітет у нас на долині, існують і працюють всі комуністичні організації. І я прийшов сюди не тільки для того, щоб принести смутні вісті, а сказати, що нам треба розгорнути роботу й тут, біля перевалів. Крайовий комітет з цим і послав мене сюди, на Верховину. І прийшов я сюди не на день, а на довгий час. Хто знає, скільки це може тривати?! Отже, мені треба десь знайти роботу.

— Може, влаштувати на тартаку? — замислився Потокі.

— Я хотів би попасти глибше, до лісорубів...

— Це ще простіше. У тебе, сподіваюсь, є документи?

— Для них документи знайдуться...

Довго ждала Коті, поки Ласло покличе її до хати. Вона подоїла козу, нарубала хмизу, принесла води з потоку,— Ласло все її не кликав і не запалював у хаті вогню. Було вже зовсім темно, коли Потокі з гостем вийшли з хати і попрямували кудись вулицею.

Коті тим часом запалила світло в хаті, приготувала вечерю на трьох. Але Потокі повернувся один, гостя з ним вже не було.

Вона не запитала, куди ходив Ласло, не запитала, хто був їхнім гостем, тільки сказала з жалем, показуючи на хліб-сінь і миски з картоплею й капустою на столі:

— Треба було б його погодувати. Хіба ж так можна, Ласло?!

Він ступив уперед, сів до столу, звів на неї теплі очі й промовив:

— Ти мене знаєш, Коті... Є речі, які треба забувати, тільки їх почув. Ти забудь, що в нас сьогодні хтось був у хаті. Прийми, Коті, з столу одну тарілку, бо ще хтось знайде.

Вона мовчки прийняла тарілку. Коті, як і Ласло, зміла мовчати.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Довго добивався Данило Ковач з Гамбурга до Кленів. Мабуть, чи не легше було йому перепливати через океан: упав у трюмі в Нью-Йорку, встав у Гамбурзі. Голодний? Так, сім діб був голодний, тремтів на залізному днищі пароплава, а все ж наближався додому.

На суходолі було куди важче. Він не мав ні доларів, ні марок, ні крон,— доводилось поклататись тільки на власні ноги. А чи далеко ноги понесуть? На площадки вантажних поїздів його не пускали, з приступців класних вагонів зштовхували. «Тільки військові! Тільки військові!» А Данило Ковач був не військовою, а зовсім мирною людиною і прагнув тільки одного — добратися нарешті з проклятої Америки до рідних Кленів.

Він з огидою дивився на вікна ресторанів, за якими їли й пили німецькі пани й гітлерівські офіцери, спльовував гірку слину на мокрий асфальт перонів, дивився на довгі ешелони, до яких його не підпускали, і все ж чіплявся на ходу, заривався у вугілля, де не міг передихнути, лежав між колодами дерев і ждав, що його от-от розчавить,— але їхав далі й далі на схід, ближче й ближче до Закарпаття.

Від Мукачева він пішов пішки,— що якась сотня кілометрів після кількох тисяч шляху? І з харчами полегшало. Він обминав маєтки заможних долинян, що були обгороджені кам'яними мурами, за якими гарчали пси. Але сміливо заходив до хиж, що стояли на околицях, до землянок, в яких тулились цигани. Людям, що жили в цих хижках і землянках, було дуже важко, голодно, але вони останньою крихтою ділились з людиною, яка йшла з Америки.

«Так, кажеш, земляче, що й у тій Америці нам не світить? От, бач, яка правда. Коли наші легіні їхали туди, то вербувальники обіцяли рай. Ти розкажи нам про тую Америку, розкажи!»

Зціпивши зуби, короткими реченнями, як умів, говорив Данило. Пароплав «Колумбус» пройшов океаном, і слід його забила хвиля. А Данило Ковач ішов долиною над Тисою, далі подався в гори, а позад нього, в убогих

хижах, залишався слід, якого ніщо не могло стерти,— слово правди про хижацьку країну — Америку.

Так він дійшов до Кленів. Довго стояв на околиці і дивився на широку вулицю, яка вела до центру села, на потік, що бився праворуч між скелями, на гостроверхі старі чорні хатки, що витикались то тут, то там з-за дерев.

Цей убогий куточок Верховини був милий і рідний його серцю. Тут він народився, тут ріс, бідував, тут жили такі ж, як і він, убогі люди. Він знав, що коли пройде селом і покажеться людям, то з кожної чорної хати хтось вийде, скаже:

— Та це ж наш Данило! Звідки ти, яким робом?

І не тільки запитає, а візьме за руку, запросить до убогої своєї хати, поділиться ложкою чиру¹ й останнім шматочком оцінку², сяде з ним поруч, вислухає, скаже:

— Боже милий, скільки ж ти натерпівся на чужині! А тепер слухай, Даниле, що робиться тут, у нас, на Верховині...

І поллється гірка та пекуча розповідь про велике горе, про муку, що ріднить і зближує убогих людей.

Але Данило ще встигне побувати в селі. А найперше треба поглянути, що робиться вдома, де залишилися і батько, і брати, і Юлина...

Він рвучко звернув на стежку, що вела на гору, і хоч стомився після далекої подорожі, а вгору важко було йти, все ж намагався швидше видертись, вийшов на одну кичеру³, збіг у долинку за нею, підійнявся на другу кичеру, пройшов лісом і опинився на прилуці.

Рідна хата! Ось вона! Така ж, яку залишав і якою марив у довгі, довгі ночі за океаном. Низенька, чорна, двое маленьких віконець, критий драницею дах, з-під кожної драниці точиться дим, ніби хата тліє.

Але хата не горіла й не тліла. То була звичайна верховинська картина. Через дірку в стіні дим від вогнища виходив у сіни, з сіней вився на горище, а там точився крізь щілини до неба.

Цей димок, його пахощі багато промовили серцю Данила. Отже, горить вогонь у хаті, є там живі люди, це вони готують чир на вечерю...

¹ Чир — ріденький суп з борошна.

² Оціпок — хліб з вівса.

³ Кичера — гора з незалісною вершиною.

— Агей! — крикнув він радісно і переможно на всю прилуку.— Хто там є? Тату, Петре, Грицю, Юлино!

Швидкими кроками він пробіг шматочок землі, що відділяв його від хати, рвучко відчинив двері.

— Даниле! — пролунав йому назустріч крик.

На порозі хати стояла сестра Юлина.

— Братикуну! — скрикнула вона і остовпіла, розгубившись, а потім кинулась вперед, припала до його грудей.— То ти живий, повернувся з Америки. А казали люди: загинув Данило, немає... Здрастуй, рідний братикуну, здрастуй, мій любий!

Сестра гарячими губами торкнулась шерхкої щоки брата, поцілувала, і він відповів палким поцілунком.

Але з хати більше ніхто не виходив, і йому стало чомусь моторошно.

— А де ж батько? — запитав він.

— Най прощен буде,— сказала Юлина, як говорять на Верховині при згадці про померлих.

Яксь мить тривало мовчання.

— А Петро, Гриць? — крикнув він.

— Най прощені будуть... тамтої весни...

Так от чому ніхто не виходив з їхньої хати. Нікого не лишилося з родини, тільки він та Юлина.

— Ходімо, сестро! — сказав Данило.

У хаті він обвів важким поглядом такі знайомі речі: голий, незастелений стіл, дві лавиці, збите з кількох дощок ліжко, дерев'яні миски, ложки, сокиру та батькову цапину¹ в кутку. Стелі не було видно, її заволокло димом. Знайоме все, як і за діда-прадіда, тільки рідних людей не стало.

Данило зроду був мовчазним, як і його батько. І тепер мовчав.

— Розкажи,— сказав він коротко і сів так, як був з дороги, не скинувши навіть порожньої тайстри з плечей, до столу.

Юлина розповіла Данилові страхітливу, але разом з тим дуже звичайну на Верховині історію.

Батько недовго хворів після того, як поїхав Данило, другої осені його не стало. Усе кашляв, пішла кров горлом — і все. Попа не було, бо не сплатив батько податку. Та й говорив батько, помираючи:

¹ Ц а п и н а — лісорубський ціпок з гаком на кінці.

— А до того уніата не ходіть, не треба його, і так вже я прощен...

Сутужно їм стало після смерті батька. Клумак подав нотарашеві записку, яку взяв від батька, коли давав гроші під корівку. Корівку-молочанку ліцитували¹, далі бохтар вибубнив, що приїхав екекутор². За 150 крон продали. Отже, Клумакам вони нічого не винні.

Та вони ще б трималися, хоч без молока жили, тільки на картоплі й воді. Хлопці на бутин ходили, сплавляли плоти. Коли ж позаторік люта зима була на Верховині, і почався тифус. З кожної хати когось виносили, а Петро й Гриць померли майже разом. Та були вони такі кволі, що недовго й лежали. Перші дні ще стогнали, а там ніби поснули.

І сама Юлина хворіла, одразу ж після смерті братів злягла. Мусила помирати — в хаті холодно, ні крихти. Виходили її чабан Сегінь і вчитель Короджій. Добра людина той вчитель, часто бував у горах, заходив і до їхньої хижі. Підгодували, доглянули, от і вижила.

— Кажеш, вчитель? А тепер? Як тепер живеш? Адже стільки часу минуло.

— Так і живу, брате, є на світі люди...

Він неспокійними очима поглянув на неї. Невже і їй довелося, як і йому, іти до очих Клумаків, Клочуряків, що насміються з людини і нічого не дадуть?

— То ти просиш шматочок хліба, сестро? Жебрачка?

— О ні,— блиснув в її очах вогник.— Ні, Даниле, до Клумака я не піду. Він нашого батька вбив. На полонині я все літо була.

— На полонині? З чабанами? Та хіба ж то дівоча справа?

— Усі так говорили. А Сегінь взяв. Сам запропонував, коли чабанів обирали. Оце тільки повернулась.

Данило дивився на неї і не йняв собі віри. Невже це та дівчинка, з якою він прощався колись? «Юлина, Юлинка, Юлася»,— вона мала багато імен і все теплих і ніжних, бо в холодній хижі між гір і батькам, і братам хотілося хоч словом зігріти свою дівчинку. Була вона тоді несмілива й тендітна, як пташка, що зшулюється

¹ Ліцитувати— описати майно за борги.

² Екекутор — судовий виконавець.

від найменшого подиху вітру, як стеблина, що не бачила зовсім сонця.

Не така була тепер Юлина. Темне волосся, круті брови, бліда на обличчі, висока, тонка та гнучка в стані, а голубі очі палахкотять, грають, свідчать про незламну вдачу. Вона була тепер, як смеречка, що зросла на стрімкій скелі. Під нею камінь, поруч чорна безодня, зиму й літо обвівають гострі вітри, а вона краплина по краплині збирає вологу, живиться кожною крихіткою землі і росте, сміливо стоїть на скелі — проти вітрів, проти морозу, проти бур.

— Так от ти яка, сестричко! — дивився захоплено Данило. — Тож і виходив таку вчитель з Сегінем.

— Він дуже хороший чоловік, наш учитель, — сказала Юлина. — Його все село поважає. Ти піди, Даниле, до нього. І до Сегіня підемо разом. Як чудово було в нас на полонині!

2

Мов по шаблях, з вершин спускалася зима. Випав сніг на хребті й перевалах, ніби сів там білий коршак і все нижче й нижче спускав у долини свої кігті. Холодком повіяло над полонинами й долинами. Випадали перемішані з снігом дощі.

Але Сегінь із чабанами все не залишали гір. Ще не зима, а й так голодно на осідках — нічого їсти людям, нічим годувати маржину¹. Кожен день, який можна проtrimатись з худобою на поживклих в'ялих травах, — золото. І чабани переходили з полонини на полонину, боролись за кожний день і годину.

Нарешті настав останній вечір. Більше триматись було не під силу. Важка сіра хмара приповзла з гір, почав шугати вітер, ген жбурнув і снігом. Того й дивись — замете в горах, пропаде на пляях або ж зірветься в безодню маржина.

— Обладнати на ранок коні, обв'ючити їх, щоб пройшли на всіх стежках, — наказав Сегінь.

Кожна ніч урочиста й по-своєму чудова високо в горах, де тільки небо, ліси й скелі. Але ні з чим не зрівняти останньої ночі на полонині, коли ще яскраво горить вогонь, що був запалений весною і не згасав усе літо, але

¹ Маржина — худоба.

знає чабан, що вранці згасне і ніхто вже не підживить багаття, сніжок прибіє попід, і на всю зиму зостанеться полонина засмучена; порожня.

Вогке гілля вигиналось, шипіло, порскало і аж стрибало від вогню, а голубі й золоті язички невідступно повзли за гілочками, обгортали їх — і загоготіла, спалахнула ватра вгору, як буйний сніп, метнувся вогонь, а по кінцях його, ніби колосся, засяяли й подалися в бездонне небо іскри. Горітиме ще одну ніч ватра, нехай знають люди в долинах, що чабани в горах не сплять.

Перед ватрою, спершись руками на бігар¹, сидів, підбавши ноги, старший чабан Сегінь. Три чабани — молоді ще хлопці, в криснях-лоївках, туго застебнутих киптарях, при чересах — лежали біля ватри. Був на полонині в цю ніч і бажаний гість — Олекса Борканюк.

Він часто бував тут, на гірських полонинах, і не було навкруг чабана, який би не знав свого рідного Олекси. Та хіба тільки чабани? А лісоруби, бокораші, убогі селяни? Усі вони знали й поважали Олексу Борканюка.

Вітер стих, на полонині було тихо, тільки далеко десь вив час від часу у лісі звір та потріскував вогонь. І в тиші, як водиться, в цю ніч Сегінь почав, а його слухали із запаленими очима чабани.

— Давно-давно, — говорив Сегінь і дивився в темряву, куди хвилию повітря гнало іскри, — на Марамароші було одне село. Далеко-далеко, межі темними лісами, де сонце лиш подеколи заглядало у віконця маленьких хиж. Невеселі там були люди, бо над ними був один великий пан, що жив у Рахові, а вони сему пану дармо мусили робити і з усякого урожаю частку давати і подату платити.

Він говорив тихим рівним голосом, і здавалося, що то струмує по камінню воркотливий гірський потік, струмує і будить відгомін у серці.

— А найбільше смутився, — продовжував Сегінь, — один бідний чоловік, старий Довбуш, що у великій нужді жив із своєю бабусею і наймолодшим сином, не знав він, як заплатити панові подату. Молодий Довбуш — Олекса — ціле літо ходив смутно з ягнятами на полонинах, чув він від отця, що пан пообіцяв, коли до осені не виплатять подату, — забере ягнята. А коли повернувся

¹ Бігар — ціпок.

з полонини до осідку, то побачив, що біля хижі стоїть кінь, на коні сидить пан і кричить на старого, махає батогом. Хотів молодий Довбуш тікати назад із ягнятками, але вже було пізно, пан побачив його і закричав: «Сюди із тими ягнятами, ти, псе!» Довбуш прийшов, і ягнята за ним. «Ну, ідем! — крикнув далі пан. — Приженеш ягнята в мій двір!» Вдарило Олексі у серце. «Я не пожену, жени ти!» — сказав він. «Ти, псе! Ти смієш казати, щоб я, пан, гнав ягнята! На...» — лаявся збісілий пан і хотів ударити Довбуша батогом по голові... Хлопець почервонів, затремтів від гніву, а далі високо підійняв свій бігар і так ударив пана по голові, що тому потемніло в очах, з шкіри бризнула кров, а коли пан зміг розкрити очі і нестямно закричав, — молодого Довбуша і близько вже не було.

І сам Сегінь у цьому місці оповідання махнув своїм бігарем, аж свиснуло, вдарив ним об витоптану землю полонини.

— Другого дня, — зітхнув чабан, — прийшли панські слуги з шаблями, оружжям, шукали Довбуша, але не знайшли, тільки ягнят погнали. А молодий Довбуш у цей час блукав темними лісами і не знав, що чинити. Додому не смів повернутись, а в лісах що буде з ним зимою?! Раз ішов горами, лісами, побачив колибу, ніби заховану між густими деревами. Зайшов туди і зустрів там старого діда. Дід зрадів юнакові, став його допитувати, як попав сюди. Коли ж Довбуш розповів свою історію, не пустив його далі, придержав у себе, виучив на опришка, бо цей дід був одним з найславніших опришків довкола. Виучивши, змастив дід його тіло якоюсь мастю, після чого не брала Довбуша ні шабля, ні куля. Тільки така куля могла вбити, котра була наллята з гака підкови чорного коня, що кувався перший раз. І так став Довбуш опришком, за два-три літа мав цілу компанію біля ста хлопців, що забирав у багатого, бідному віддавав. Боялися по всій околиці пани, посилали військо, але не могли пімати Довбуша, бо він з'являвся, де його не ждали. Став він страшним опришком, а люди говорили, що й не помре ніколи, бо таку силу має, що й куля його не б'є.

І раз світлим днем перед очима своїх товаришів вцілила його куля. Вцілила, бо похвалився, яка куля його може взяти, одній жоні з долини, вона сказала те чоловікові — дукачеві Стефану, а той виготовив таку кулю

і застрелив Довбуша. Лежить він на Чорній горі, а десь у Карпатах схований його скарб. І ще десь закопав він свій пістоль, кожного року той пістоль на макове зерно підіймається, і коли вийде зовсім із землі, хтось візьме його в руки і буде таким, як Довбуш...

Замовк чабан, поворушив бігарем вогонь — і ніби кілька роїв золотих бджіл один за одним пужнули в темне небо.

— А де ж кінець цієї казки, вуйку? — запитав Борканюк по довгій паузі.

— Як було, як не було, — сказав Сегінь. — Який кінець цієї казки — того не знаю. Може, ти скажеш, Олексю?

Борканюк подивився навколо.

— Знаю, — сказав він. — Казка ця кінчається тим, що пістоль Довбуша вже виходить із землі. Чуєте?

Усі мовчали. Вітер зривався з гір і приносив шум лісів. Борканюк дивився на вогонь, стежив за барвистими язичками, які роздував вітер, ніби читав книгу, а далі підійняв голову.

— Відаю добре, — заговорив Борканюк, — звідки казка ідеться, відаю, для чого вона мовиться. Та й чи казка це? Адже правду говорив вуйко! З давніх-давен живемо ми тут, за Карпатами, одірвані від рідного народу, ці гори стали студеною могилою і для Юрія Дожи, що зібрав під свої стяги сімдесят тисяч, і для Олекси Довбуша, і для Марусяка, і Шугая.

— То так, — гомоніли чабани, — то правда, Олексю! Гай-гай!

— І не дивно, що вони боролись, бо хіба ж може це стерпіти серце? — продовжував Борканюк. — Ви погляньте на Карпати! Зеленіють ліси, широко розляглися полонини, шумлять потоки, у долинах є і пасовиська, і щедра земля. Є доста всього, щоб жити, щоб не знати хвороб і голодної смерті... Але кому належать оці гори і ліси? Швейцарсько-французькій фірмі «Латориці». Чиї ото землі навкруг? «Латориці». Чиї ріки шумлять на Карпатах? Її. А коли не її, то або німецького графа Шенборна, або ж чеського поміщика Піхи, або угорського пана Репаші, або ж того русина, що напився нашої крові, — Клумака чи Клочуряка. Є в нас вугіль, нафта, різні руди, але пани не тільки не розкопують гір, а закривають і ті підприємства, які існували, бо навіщо ж їм

давати нашим людям заробіток? У нас є солекопні в долині, але належать вони іноземним фірмам, а за те, що вони кожного дня вивозять сорок вагонів солі до інших країн, ми ж ще платимо на рік десять мільйонів крон податків, а самі вживаємо тільки ропу та червону сіль. Ми не маємо хліба, ми не знаємо, який то смак у солонині, не маємо деревини, щоб побудували собі хижу, і хмизу, щоб у цій хижі протопити, а вони побудували за піт наш і кров палати, цілі квартали в Ужгороді, Мукачеві, Береговому, Хусті. А щоб самим жирити, щоб плекати свої келюхи, вони нас ще й податками обкладають. Адже тільки за останні п'ятнадцять років податки в нас збільшилися в п'ятнадцять раз. З нас беруть за все, навіть за вікно й за комин, і сидимо ми в закурених хижах, давимось димом, загигаємо від сухот. З нас збирають щороку шість мільйонів крон на конгру¹ попам, а самі попи однаково деруть з нас заборонену ніби коблину². За що ж і за кого вони моляться?

Мовчки сиділи чабани круг ватри і дивилися на рідні гори, на ліси, ізвори³, скелі. Правду каже Борканюк — таке багатство навколо, і все не твоє...

— Але тепер нас жде ще більша біда,— продовжував Борканюк.— Вороги чехословацького народу, які десятки років гнітили і чехів, і словаків, і бідноту Верховини, сьогодні продали Чехословаччину Гітлеру, а нашу долю взялися вирішувати гітлерівський дяк і муссолінівський паламар — два міністри Ріббентроп і Чіано, що провели якийсь там арбітраж у Відні і роздерли Закарпаття. Ужгород, Мукачів і вся долина тепер віддані угорським панам, Хорті, а тут, у горах, вони ухвалили вчинити з столицею в Хусті Карпатську Україну.

— Аби їх роздерло на шматки,— почувлися голоси.— Посадити б їх на ці скелі.

— Так, так,— говорив Борканюк.— Ще одна шибениця на нашу голову, а вішалником буде Августин Волошин.

— Та ми ж його знаємо. Запроданець, вбивця! Під три чорти! В прірву його! На ялицю! — загомоніли разом усі чабани.

¹ Конгру — платня попам від уряду.

² Коблина — податок на попа з селян.

³ Ізвори — дикі, зарослі місця.

— Знаю вашу думку,— сказав Борканюк,— тому й зайшов до вас. Треба нам, ой, як треба поговорити. Влада Волошина — то влада капіталістів і поміщиків, яких підпирають німецькі, угорські, американські й інші фашисти. Ми говоримо їм і всім, що тримають нас у неволі: геть з вашою Карпатською Україною, ми не хочемо її і не визнаємо її. Ми волимо не якоїсь там Карпатської України, а волимо бути з рідним нашим українським народом, що на сході будує щасливе своє життя. Ми кричимо, і нехай це чують не тільки Карпати, а бодай почув весь світ, що ми віки жили в неволі і боролись, щоб жити, як належить людям. А зараз ще раз клянемося всі свої сили, життя не пошкодувати, щоб вирватись з ярма. Клянёмось!

І пролунало дуже, енергійне:

— Клянёмось!..

Вдалині синіли Карпати.

3

Дивна була доля у верховинського вчителя Короджія. Це була доля не його одного, а багатьох людей верховинського краю, що мали хист і талант, але однаково талану не мали.

Батько Короджія, Михайло, був червонодеревником на мебльовій фабриці в Ужгороді і заробляв шматок хліба чесною важкою працею. Він дуже хотів вивчити сина, але й мріяти не смів послати його до Братіслави або Праги, як це робили багаті з долин і ужгородське панство. Проте, відмовляючи собі в усьому, Михайло Короджій все ж учив сина — спочатку в горожанській школі, а пізніше в учительській семінарії.

Йосипа вабило інше — він мав нахил до малювання і вже з 15—16 років почав відвідувати щосуботи й неділі сеанси міської школи малювання, яку десь в холодному підвалі організував на власні кошти гурток місцевих художників. Ці люди над усе любили малярство й до забуття могли говорити про форму, пропорції, гармонію фарб, вони пророкували Йосипу блискучу кар'єру, славу й гроші, але не могли дати йому жодної крони, без чого слава й кар'єра в панській Чехословаччині не могли бути досягнуті. А тим часом юнак закінчив семінарію, провів

прах батька червонодеревника на тихе ужгородське кладовище і, переконавшись, що в спадщину йому залишалась тільки світла пам'ять про батька, пішов до шкільного реферату цивільної управи і одержав призначення до кленівської школи.

Так Йосип Короджій опинився на Верховині. Мало тут побачив він радісного. У горах було чудове сонце, чисте повітря, водоспади й голубі ріки, ліси. Але все те загарбали дукачі, всюди була невимовна злиденність, люди жили неписьменні, їх давили хвороби, гриз голод.

Молодий вчитель не розгубився. Він вирішив, що однаково мусить вчити, вчити будь-що рідних людей. Душа молодого вчителя співала, і він часто брав у руки палітру й пензлі. Малював він те, що вабило очі: чабанів на високих полонинах, бокорашів на гірських ріках, селян і селянок у святковому одязі...

Потім він повіз картини до Ужгорода, щоб показати своїм вчителям з школи малювання. Це був чудовий подарунок ентузіастам мистецтва.

— Яка краса! — говорили вони. — Ти мусиш залишити свої картини для нашої наступної виставки, яку ми організуємо восени.

І виставка відбулася. На неї відгукнулись урядові газети. «Йосип Короджій, — писали рецензенти, — показує красу Карпатських гір, свята Верховини. Скільки сонця, які краєвиди, які костюми. Це — справжній великдень щасливих людей, в якому немає й сліду ідейної скарги або соціального елементу. Через матерію він відкриває нам таємницю живої суті і, таким чином, створює поему про Верховину. Будемо вірити, що коли художник піде цим шляхом, то він стане одним з основоположників типового, особливого мистецтва Підкарпаття».

В такому ж тоні писали й інші газети. Для Короджія знайшлося кілька рядочків на сторінках празьких газет. І єдиною людиною, якій не подобалась така оцінка творів, був сам Короджій. Він думав: «Та де ж це те свято на Верховині, де той великдень? Там люди загивають, як мухи».

А тим часом картини його були продані. Ще й зараз їх можна зустріти в багатьох домах у містах над долиною... І в кишені в Короджія опинилась, вперше в житті, чимала сума грошей.

— До Рима! — сказали друзі художнику.

У Римі він вчився в Академії малярства і успішно її закінчив. Після того він побував у Мюнхені, в Брюсселі, в Парижі, де жив у художній колонії Гаржеліс, на Єлісейських Полях. Йому показували і вчили наслідувати богів тодішнього Парнасу: Сезанна, Утрілло, Дерена... Короджій дивився на «шедеври» цих художників, але вони не викликали в ньому ані найменшого захоплення.

Проте й у Парижі, і в Мюнхені, і в усіх картинних галереях тих міст, де йому довелося побувати, Короджій довго стояв перед творами художників, прізвища яких друкувалися в кінці каталогів, твори яких вивішувались в куточках галерей. Це були твори російських художників. Їх небагато виставляли в музеях Європи. Але й та невелика кількість творів свідчила про невичерпну колосальну силу російського мистецтва. Короджій годинами простоював перед етюдами сміливих, рішучих людей, змальованих Репіним, і трепет проймав усе його тіло; йому здавалося, що він колись бачив, а швидше хотів бачити людей, яких показував Верещагін; йому затамувало дихання, коли він бачив на картинах Айвазовського могутнє, грізне Чорне море і людей, що безстрашно переборюють його хвилі, перед ним проходили люди Уралу, Сибіру, України. Які художники, яка земля!

Після всіх цих мандрів Короджій повернувся до верховинського світу, в Клени. Ішло літо, цвіла Верховина. В квіти убрались долини, гори, ліси.

Восени того року в Ужгороді мала бути художня виставка. До неї готувались всі тамтешні художники, готувався в глухому кутку в горах і Йосип Короджій.

Він багато часу проводив над потоком за селом. Коли відчиняли гаті в горах, потік ставав рікою, і по ній одна за одною летіли дараби¹. Міцно тримаючи опачини² в руках, їх вели сміливі бокораші. Він ходив у гори і не раз зустрічав схід сонця біля чабанських колиб на високих полонинах.

Раз він ночував на Печенізькій полонині, в колибі чабана Сегіня. Багато находившись за день і повечерявши з чабанами, він упав на пахуче сіно і міцно заснув.

Короджій прокинувся вночі. На полонині горіла ватра, і на стінах колиби, освітлюючи почеплені на кілочках

¹ Д а р а б а — пліт.

² О п а ч и н а — стерно на плоті.

ташки й встромлені в дошки ножі-колодачі, грав червонкуватий відсвіт. Здалеку долітало мекання овець, передзвін калатал на шиях корів, форкання коней, притишена людська розмова.

Коли Короджій, низько пригнувшись у дверях, виліз із колиби, він побачив, що біля ватри сидять двоє. Довгі їх тіні сягали далеко по траві й коливалися. Біля вогню стояв, витягнувши голову, великий рудий пес, що видавався мідним. Пізнавши Короджія, він ліг на траву.

— Не спиться, Йосипе? — запитав Сегінь, коли Короджій підступив до ватри.

— Вже виспався, — відповів учитель.

— То правда, час пізній, — згодився чабан і, побачивши, що вчитель пильно оглядає незнайому людину, яка сиділа біля ватри, додав: — Оце, Йосипе, Олекса Борканюк. Пам'ятаєш, говорили?

Так, і тут, на полонині, і всюди Короджій багато чув про славного в народі сина тутешнього бідняка-селянина Олексу Борканюка — комуніста, редактора газети, депутата парламенту.

— Звичайно, чув, — сказав Короджій. — Як же не чути про Борканюка?

Вони міцно потиснули один одному руки.

— Сідайте до нас, — запропонував Борканюк. — Усі, бач, сплять, а ми з вуйком все говоримо. Так розкажіть, — звернувся він до чабана, — як це трапилось?

— А що ж мені розповідати, — посміхнувся чабан. — Я ж сказав, прозивають мене всі Сегінем, а я зовсім не Сегінь.

Короджій зацікавився розмовою, сів на притоптану траву, простягнув руки до вогнища. Чабан підкинув сухого ріша до накладу¹, від чого вогонь відразу загоготів, запалахкотів, а вгору, підстрибуючи, мов по драбинці, в глибинь темного неба почали підійматись золоті іскорки.

— Історія ця дуже проста, — сказав чабан. — Дід мій розповідав, що наш прадід звався Русиним.

— Русин? — протягнув Борканюк.

— А так, — відповів чабан. — Казав дід, що з давніх-давен тут всюди жили наші люди — русини, — подивився

¹ Наклад — велика колода, основа ватри.

він на далекі, темні гори.— Тисячу, а може, більше літ жили тут русини, так і прадіди мої прозивались.

— Так чому ж тоді Сегінь? — здвигнув плечима Борканюк.

— Зараз... — глибоко зітхнув чабан.— Був прадід Русином, а свої та угорські пани забрали в нього все, що мав він тут, у горах, волю забрали, а далі забрали навіть прізвище і прозвали його, як і багатьох ще людей, просто сегінем¹. Так і пішло — сегінь Марко, сегінь Давид, а мене вже з великої літери почали писати — Сегінь Юрко. Ви ж угорську мову знаєте? Розумієте, чому вони нас сегінями перехрестили?

Замовк чабан. Мовчав, дивлячись у темряву, Борканюк. Проміння від ватри освітлювало темне волосся на його непокритій голові, високий лоб, великі сірі очі, тонкий ніс, виразно окреслені вуста, відтінене ямкою підборіддя.

— Сегінь! — повторив Борканюк і повернувся до чабана.— Правдиву й страшну історію розповіли ви, вуйку. Але ж Сегіні, мабуть, пам'ятають, що вони українці?

— Гай-гай, Олексю,— вирвалося у чабана.— Коли б то від нас залежало, то ми б перевернули Карпати. Та ще тепер, коли там, над Дніпром, наші брати вільними стали. Ти оце розповідав про них, так летів би туди на крилах.

— Карпат перевертати не слід,— посміхаючись, промовив Борканюк,— але в Карпатах багато чого треба перевернути. Хороші Карпатські гори, і стояти їм віки. А от в горах, на долині і тут, на полонинах, багато треба зробити.

— Айбо як?

— А так, вуйку Русин. Адже тут робітники, армія чабанів.

— Що чабан? Біля овець він...

— Ні, вуйку. Наші люди повинні робити свою справу, де б вони не стояли. І чабан може зробити багато.

— Ти про старого Клумака? — запитав Сегінь.

Він дивився в темряву, ніби щось там бачив.

— Ні, тим, що вб'єш одного Клумака, нічого не досягнеш. Треба бити всіх багачів і тільки так, щоб повернути все те добро, яке вони загарбали у народу. Забрати

¹ Сегінь — бідняк, бідний (угор.).

треба ліси, землі, гори. Що один Клумак? Тут ще є й Клочуряки, Репаші, у Ясинях Климпуші, а ген там — Шенборн.

— Ти знаєш,— запевнив чабан,— що ми готові. Хоч і коли...

— Знаю, вуйку,— відповів Борканюк.

Аж тоді він повернувся до Короджія і сказав:

— Чув я, що ви малюєте.

— Так,— відповів Короджій, зрозумівши, що Сегінь з Борканюком говорили про нього, коли він спав у колибі.

— Я бачив ваші картини.

— Це ви про виставку?

— Я бачив на виставці в Ужгороді ваші роботи й читав про них. Коли не помиляюсь, тоді писали, що ваші твори — це великдень Верховини, бо в них немає ідейної скарги й соціального елементу...

— У вас чудова пам'ять,— ніяково промовив Короджій.— І після розмови, яку я тільки що чув, мені незручно все це згадувати.

— Чому ж незручно? Вони писали те, що їм вигідно, але ж пензлі залишаються у ваших руках. У вас, напевне, й тут є з собою малюнки?

— Є кілька етюдів, які я зробив за останні дні. Але тут немає потрібного освітлення.

— Нічого,— підбадьорив його Борканюк.— Хорошу картину можна дивитись при будь-якому освітленні. Покажіть-бо.

Тихою ходою Короджій рушив до колиби. Високо на темному небі переливались вогнями Косарі¹, над горами вже запалилась Світялка². Так і запам'яталась назавжди ця ніч — вся розцвічена вогнями ватри й далеких зірок.

Він поставив свої нові етюди біля купи ріща, проти ватри. Олекса довго дивився на них. Чабан став позаду Борканюка і через його плече також задивився.

— Дуже добре,— сказав нарешті Борканюк.— І оця річка, і праця на ниві, і схід сонця на полонині. Світку ти мій, до чого хороша наша Верховина!

¹ Косарі — Волосожар.

² Світялка — вранішня зоря.

Він помовчав якийсь час, ніби збираючись з думками, і дивився в цю хвилину не на картини, а далі, на темні гори й долину.

— Але чому ви думаєте, — продовжив він, — що треба малювати саме так? От у вас річка, а по ній тихо й спокійно пливе дараба. Бокораш одягнутий, як на свято. От поле, верховинка веде пару коней, а за плугом крокує верховинець. Полонина, сходить сонце, але як тихо, пусто й мертво кругом. Чому у вас так виходить? Це красиво, дуже красиво, але чи правда це? Візьміть бокорашів. Вони ж стоять на дарабах мокрі, напружені, але дужі, незборні, вони перемагають сьогодні небезпечну гірську річку, а завтра переможуть і більше. Ви намалювали не трудівника, а Клумака — упертого, зухвалого, нахабного. Коли бідняк має шмат землі на скелі або угр млацу¹, то бере рало і впрягається в нього разом з дружиною й дітьми. Така правда життя... Сходить сонце! — закінчив Борканюк. — Ви це дуже добре намалювали. Але ви не показали, що в нас є кому зустріти сонце, що оці бідняки його готові зустріти.

Він заговорив раптом тихше і показав на чабана, що одійшов від ватри і став, спершись всією лівницею від ліктя аж до зап'ястя на свій бігар, високо підійнявши голову, примруживши очі, дихаючи на повні груди.

— Отак його і намалюйте, як він зараз стоїть, — прошепотів Борканюк. — Непереможний і гордий господар гір. Темна ніч, страшно навколо. А кому страшно? Йому? Чабану Сегіню? О ні, не йому. Ви тільки на очі його погляньте. Він знає, що скоро зійде сонце. Намалюйте й покажіть людям. Нехай і вони знають, розуміють. Сходить наше сонце! Звідти, зі Сходу!

В своєму житті Короджій пізніше не раз згадував Олексу Борканюка і зустріч із ним. Але ця зустріч в горах завжди виринала найперше: ватра, освітлене червонкуватим промінням обличчя Борканюка і рука його, витягнута на Схід, туди, де сходить сонце.

Восени того року в Ужгороді відбулася художня виставка. Поруч із творами інших художників були виставлені картини Йосипа Короджія.

¹ М л а ц — заболочена земля.

Глядачі стояли і дивились на його «Верховинський палац». Там була намальована хижа верховинця, половину якої розкидали вітри, а друга схилалася в безодню. Біля дверей хижі стояв її хазяїн і дивився на рів, що з'яв перед хижою, як викопана могила, і на дуплаву вербу, що нагадувала труну.

На іншій картині «Під голубими хмарами» було показано й кінець цього хазяїна: біля хижі, яка ще більше розвалилася, стояв невеликий гурт убогих людей, які ніби прикривалися від пронизливого вітру барвистими корогами, небіжчика саме виносили з хижі, на кілках плоту висіли розбиті горшки. А над всім цим, як кораблі, пливли голубі хмари.

Найбільше ж враження справляла картина «Трембіта кличе». Сивуватий, але міцний ще, широкоплечий чабан, з натхненним обличчям, що дуже нагадував Сегіня, стояв на полонині у сірій кошлатій гуні¹, у розбитих постолах, у темній крисані-лоївці. Навколо нього стояли напружені, готові рушити вперед люди, і він, відчуваючи перемогу, звуками трембіти вітав світанок, що народжувався на сході в горах.

Коли в газетах з'явилися звіти про виставку, в них було написано багато зворушливих слів про твори тих художників, в яких не було ідейних скарг і соціального елемента, про Короджія ж говорилося дуже скупко, але рішуче: «Не виправдав надій... громадськість помилилася в оцінці... недостойні твори...»

І тільки одна газета зовсім інакше оцінила твори Короджія. Це була «Карпатська правда». Там було надруковано фото з картини «Трембіта кличе» і вміщена невелика стаття під назвою «Художник Верховини», в якій писался:

«Не тільки красу Карпат показав нам художник, але, розкривши думи й прагнення убогих людей Верховини, показавши, в яких страхітливих умовах живуть вони, художник ствердив, що люди ці боролися, борються і будуть боротись за краще життя, за щастя».

Ця стаття була підписана одним словом «Русин», але Короджій розумів, хто так одверто й щиро міг написати про його твори

¹ Гуня — свитка з довгими рукавами.

Борканюк не знав, чи скоро йому знову доведеться побувати в горах, і тому зустрівся з лісорубами, сходяв на полонини до чабанів, одвідав кілька сіл і там, в убогих хижах, порадився з біднотою. Секретар крайкому багато хотів сказати убогим людям Верховини, і саме в цей важкий час, перед подіями, які насували на Карпати.

Ще одну ніч провів він у селі Ясинях — там у нього мало бути побачення з Короджієм. А крім того, хотілось йому перебути хоч ніч в тому селі, де він народився і провів свої дитячі роки, побувати в родичів, а особливо в Явдохи — дружини брата Дмитра, що недавно помер від верховинської хвороби — сухот, підтримати її у великому, невтішному горі.

Явдоха дуже зраділа, побачивши, як стежкою на кичеру до їхньої хижі піднімається Олекса. Вона чула, що він з'явився в горах, надіялась, що, може, побуває і в них. Побачивши дядька на стежці, від хижі побігли маленька Анця і брат її Іван.

— Вуйку Олексо! Вуйку! — кричали радісно вони.

Він припіс їм, як це робив завжди, подарунки — золінгенівський ніжик Івану, корали й перстень Анці, цукерок обом.

— Ти, Явдохо, не плач,— сказав Борканюк Явдосі.— Дітей ось треба виховати.

— То так,— поклала мати руку на голову Анці.

Іванові було шістнадцять літ, Анці — тринадцятий,— щасливий дитячий вік. Але зовні — бліді, виснажені, недокрівні — вони виглядали молодше від своїх літ, очі ж у них були як у дорослих. Смутно дивився на світ Іван, печальні очі були в Анці — великі, тривожні, неспокійні.

І Олексі Борканюкові, коли він зустрів дитячі очі, здалося, що перед ним розкрилося дзеркало, в якому відбиті його молодість, його дитячі роки.

Тут, у хижі, яка стояла проти північних вітрів, жив його батько, також Олекса Борканюк. У цій хижі народжувались і танули, як філерові¹ свічі, діти. Їх було багато, і всі вони гинули, як ті метелики, в найкращі роки, на весні життя. «Гептека»,— говорили безнадійно,

¹ Філер — дрібна монета (угор.).

коли помирало ще одне дитя, і на знак печалі, як заведено було на Верховині, чіпляли на кілках плоту розбиті горшки. Повернувшись із цвинтаря, ці розбиті горшки здіймали і ставили на горище. Інші діти ще бігали надворі; не псувати ж кожного разу новий посуд.

І нічого не міг зробити старий Борканюк, щоб врятувати малечу. За третину землю в багачів брав, на бутин до них ходив, водив дараби, бував і за Тисою, але хліб і гроші були рідкими гостями в його хижі. Так загинув і сам. Гептека! На кілках плоту почепили давно приготовані горшки.

Олекса вижив. Чому — хто знає? Десь знайшлися сили в крихітній істоті, він вижив і зрозумів, що не можна жити так, як його батько, бо інакше — загибель і смерть.

Він вчився в народній школі в Ясинях. Після того взяв сокиру і цапину свого батька, пішов на бутин і чотири довгі роки працював лісорубом.

Там, серед лісорубів, велика частина яких побувала вже до того на заводах і фабриках Європи й Америки, наймолодший поміж них лісоруб побачив те, чого не міг бачити з вікна батькової хижі.

Важко, дуже важко було працювати лісорубам на бутині, мали вони нікчемні заробітки й голодували, хворіли, загинували.

Та в душах цих мовчазних, суворих зовні людей пломенів такий вогонь, який час від часу давав про себе знати, який розгорявся часом гарячим і дужим полум'ям.

Вони звідали вже світу, знали, що таке Європа й Америка, вони проклинали капіталістів, поміщиків, попів, вони не вірили в обіцянки тих численних партій, які галасували в Ужгороді й Мукачеві.

Інша віра в них була. В довгі осінні ночі вони запалювали вогні в холодних, вогких колибах і в тісному колі, остереігаючись, щоб не побачив ворог, говорили про те, що брати їхні — українці, які можуть їм допомогти, живуть за високими Карпатами, що в тих людей є партія, яка приведе і їх до перемоги, — партія комуністів.

Від молодого Борканюка лісоруби не крились. «Свій хлопець!» — говорили про нього робітники. І сам він тягнувся до старших своїх друзів, як та стеблина, що пробіла чорну шкаралупу й проривається до сонця.

І, мабуть, в одну з таких ночей, коли горів вогонь у

колибі і навкруги нього сиділи й тихими голосами говорили гарячі слова лісоруби, коли хтось із них вимовив влевнено: «Сталася революція за горами, прийде колись і нам рятунок!» — в таку ніч Олекса вийшов з колиби.

Він довго стояв на пагорбку, звідки видно було Карпати, перевали. Голова його пашіла. Дуже билося серце. Пальці рук стискувалися в кулаки.

— Клянусь,— вирвалось у нього,— всі сили віддати за вашу кращу долю, убогі, рідні люди!

І тут, працюючи в лісі, окрилений вістями зі Сходу, відчуваючи дужу руку друзів своїх — лісорубів, він уперто вчиться і заочно складає іспити за чотири класи горожанської школи, а там іде до Ужгорода і вступає до торговельної академії, як бундючно прозивалась звичайна середня школа, де готували канцеляристів і службовців.

Важке життя було в Олексі, гірке було його навчання. Часом шматка хліба не було, а про одяг і говорити нічого. А все ж за весною приходила весна, на набережній Ужа зацвітали троянди, і він сам мріяв про наступну весну.

Він в Ужгороді вступає до молодіжної організації, жадібно читає твори Леніна, які з великими труднощами щастило діставати, починає розуміти, що в світі, куди не поглянь, є клас експлуататорів і є клас трудящих, між цими класами йде жорстока боротьба, ця боротьба чимдалі гострішає, але перемога й майбутнє належать тільки трудящим.

Директор академії суворо забороняв студентам збиратись вечорами, префект, як пацюк, лазив попід вікнами гуртожитку, стежачи за студентами, як того вимагало поліційне управління, а вони збиралися на чолі з Олексою десь за містом, і в гори лінула пісня:

Верховино! Світку ти наш,
Гей, як у тебе тут мило!
Як ігри вод, пливе тут час
Свобідно, шумно, весело.

Та так тільки в пісні співалося.

Повний великий місяць вставав із-за гір, під його сяйвом переливалися, мов живе срібло, хвилі Ужа, а далі лежала обікрадена панамі, облутана ксьондзами й попами Верховина...

Харків! Його відрядила туди молодіжна організація вчитись. Там і всюди на Україні Борканюк побачив власними очима те, про що раніше міг тільки мріяти, побачив, як будують соціалізм брати їхні — трудящі люди України, як вони простягають теплі руки до знедоленого Закарпаття...

Повернувшись з Радянської України, він керував молодіжною організацією, був редактором газети, став секретарем крайового комітету Комуністичної партії на Закарпатті.

У час виборів до чеського парламенту, коли аграрії, промисловці, католики розгорнули скажену агітацію проти четвірки — списку комуністичної організації, на Верховині, де в кожній хаті знали Борканюка, його було обрано депутатом парламенту.

Він виступав у парламенті з полум'яними промовами, говорив про голод і злидні в горах. Він знав, що марно звертатись до депутатів — аграріїв, промисловців і католиків, які сиділи в залі.

Але через їхні голови Борканюк звертався до рідного українського народу, він хотів, щоб голос убогих закарпатців почули комуністи всього Радянського Союзу.

А зараз він гладив голівку небоги Анці, в якій було ляне, тонке волосся, торкнувся її шиї — тоненької, воскової.

— До хати зайдемо, Олексо? — запитала Явдоха.

— То так... Має до мене один чоловік прийти. Умовились тут зустрітись.

У хаті було тепло й затишно, пахло димком, полонинськими травами. Червоно світився в печі жар. Замекало, почувши людей, ягня.

Була убога вечір — чир, овече молоко, вівсяний хліб — ошіпок. Іли у мовчанні.

Але це мовчання говорило багато: який дорогий тут, на Верховині, шматочок вівсяного хліба, як важко він дається людям і яка радість, що вони поки що можуть сісти за одним столом і розломити цей хліб.

Тихо! Вечір закінчилась. Анця зібрала дерев'яні ложки в дерев'яну ж миску і поставила її в куток, змела рукою крихти зі столу, на що мати промовила:

— Ніколи не змітай, Анцю, рукою крихт зі столу на долівку. То гріх.

Борканюк підійняв голову і подивився по хаті. Ні, не гріх, а страх за те, що крихта хліба пропаде. Яка бідність, невимовна злиденність. Крихта хліба — золото!

— А тепер спати, діти!

— На добраніч, вуйку Олексо!

— На добраніч, любі!

Діти лягли на ліжку, на перетерту траву, вкрились старою джергою. Все ж Анця і на ніч не скинула коралів з шиї і персня з пальця, а Іван, раніше ніж заплющити очі, ще раз розкрив ніжик і попробував, щось міркуючи про себе, його лезо.

— Спіть, діти!

Явдоха сіла на лавці, поруч з Олексою.

— Як же ви, Явдохо?

— Ой, не говори, Олексо! Осінь, а нічого немає. Тільки й того, що коноплі вродили. Ніби на петлі для людей. Ані картоплі, ні вівса. Климпушам і так уже півметра заборгувала. А доведеться ще взяти. Є в мене угр землиці, хоче він в мене її забрати, та й чим втримаю. А далі що?

— Я вам залишу трошки грошей.

— Та тобі ж самому треба. Знаю, як живете.

— Обійдусь. А Климпушам віддайте, чуєте, Явдохо, віддайте, адже рятувати дітей треба.

— То так,— згодилася вона.— Тільки й живемо для них.

Вона помовчала хвилинку й запитала.

— У вас ще маленького немає?

— Немає, Явдохо. Мріємо, нехай хоч воно краще поживе.

— Чи доведеться, Олексо?

— Доведеться.

— Ой, коби-сте...

Під вікном почувлися кроки.

— Це до мене,— сказав Борканюк.— Пустіть, Явдохо. А самі лягайте спати.

До хати зайшов чоловік.

— Ви тут, Олексо?

— Тут. Підходьте ближче до столу.

Борканюк і Короджій міцно потиснули один одному руки.

— Ждав, поки стемніє,— сказав учитель.

— І краще зробили,— посміхнувся в темряві Борканюк.— Я сьогодні тут, завтра в іншому місці, а вам доведеться тут жити і працювати...

Явдоха замкнула двері в снігах, повернулася до хати, лягла тихенько біля дітей і, похоче було, одразу заснула. А може, вона навмисне лежала так тихо, щоб не заважати розмові, справді ж думала, заплющивши очі, гірку свою удовину думу.

А секретар крайового комітету і вчитель Короджій, сівши біля вікна, що сіріло, як шматок невивішеного полотна, стиха говорили:

— Учора я ночував у нашого Русина,— сказав Борканюк,— і пригадав одну ніч на полонині. Ви не забули її, Йосипе?

— О ні,— відповів Короджій.— Я вам дуже вдячний за одверте слово, яке розкрило мені очі на творчість, хоч тепер я мало коли беру пензлі в руки.

— Ні, Йосипе,— рішуче промовив Борканюк,— ніде й ніколи ви не повинні забувати своїх пензлів. Я розумію, що вам важко. Вони хотіли купити за гроші ваш талант, бо їм потрібні не тільки матеріальні цінності, а й мистецтво, яке обдурює і затуманює народ. Ви з своїми творами виступали проти них, і вони вас хотіли затоптати в грязь. Але ви мусите працювати далі, народ ніколи не забуде того, що створено для нього. Добра народ ніколи не забуває. Та я певен,— замислившись, сказав Борканюк,— що у вашому житті, хотіли б ви цього чи не хотіли, а будуть такі хвилини, коли ви не зможете не взяти в руки пензля. І беріть, беріть тоді свої пензлі...

Час ішов, а їм треба було так багато поговорити. Борканюк прислухався до тиші в хаті, до одноманітного сурчання цвіркуна.

— Сплять,— промовив він.— І Явдоха заснула, і діти. Знаєте, Йосипе, сьогодні я прийшов сюди і жахнувся. Усе, усе, як було десять, двадцять, сто років тому. Нічого немає, каже Явдоха, ще й винна півметра Климпушам. Скільки пережили тут, на Верховині, люди. А там, за горами, рідні нам люди, що загигали колись, як загигаємо ми тепер, але визволилися, живуть радісним, щасливим життям. Вони перемогли, кличуть до боротьби й перемоги інші народи, вказують шлях і нам — своїм братам.

— Ось чому все так і йде,— продовжував Борканюк.— Сьогодні Волошин, завтра хтось інший, але всі, всі вони

однакові і мріють тільки про одно. Радянська Україна! О, в яку лють кидають їх ці два прості слова. Досі вони спирались на грубу фізичну силу і тільки нею тримали в покорі народи, визискували і доводили, що цей «порядок» — від бога. І от з'являється Радянська Україна, Союз народів, побудований на дружбі і рівності братерських національностей, і виявляється, що люди можуть жити, не визискуючи один одного, організовано і дружно працюючи. Народи Радянського Союзу не воюють, вони нікому не загрожують, вони чистосердечно прагнуть миру і тільки миру, про що говорив Ленін. Візьміть простий факт. Радянський Союз існує більше як двадцять років і за цей час одбив десятки нападів ворогів, але жодного разу ні на кого не напав, а, розбиваючи ворогів, кличе людство до миру.

Він знову замовк, і довгу хвилину в хаті тривала тиша: обом їм здалося, ніби хтось пройшов за вікном. Та надворі не видно було нікого, нічого не було чути.

— Вони багато б дали, — повів далі Борканюк, — щоб Радянська Україна не існувала. Для чого іншого, а для цього вони попрацювали немало. Світ бачив уже чимало їхніх спроб, скерованих до одного — до непримиренної боротьби з радянськими людьми. Та ті сміливі, радянські люди одбили всі спроби. Вороги не вгамовуються, висунули зараз Гітлера, за яким стоять капіталісти Європи і Америки. Вони сьогодні ніби сваряться між собою, а насправді це єдиний фронт, єдиний штаб.

Хтось із дітей застогнав — глибоко і тяжко, ніби від болю. І одразу Борканюк схопився, ступив уперед, прислухався, поправив на дітях джергу.

— Вони не зважають одного, — продовжив він, повернувшись до віконця. — Ідей Комуністичної партії ніщо в світі затримати не може. Вони поширюються по землі, як радіохвилі, як сонячне проміння, як повітря. Убити ці ідеї — те саме, що знищити світло, знищити повітря. Розумієте, Йосипе, до чого зараз іде? Чим важче життя і чим скрутніше — тим далі хочеться поглянути вперед і тим яскравіше бачиш, до яких просторів через напружену боротьбу ідуть трудящі — до комунізму.

— Я з великим інтересом слухав ваші слова, — сказав Короджій. — Отак би слухав і слухав. А ще з більшою радістю я б полинув за високі гори, подивився на чудовий радянський світ...

— Ми ще побачимо цей світ,— впевнено промовив Борканюк.— І наш старий світ ми зробимо новим. Зараз перед нами важкі роки. Війни ще немає, але вона йде, вже здригаються Карпати. Ця війна буде тяжка й зтяжна, візьме немало людських жертв і принесе немало спустошення. Важко навіть сказати, через які форми пройде вона. Страхітлива війна почалася, і коли вони зараз безжальні й жорстокі, ми мусимо бути сміливими, стійкими, рішучими. Ми повинні знати, які труднощі стоять перед нами, і глибоко вірити в те, що ми все переборемо і будемо переможцями.

— Я радий допомогти вам у цій справі,— сказав Короджій.

— Так, знаю. Перемагають тільки сильні волею і готові на жертви. Ми повинні бути такими. Кожен на своєму місці, на своєму посту. Ви чули, як я тоді вночі говорив чабану, що й він мусить багато зробити для нашої справи. Старий робить. І ви повинні працювати. Ви були художником і як художник уже багато зробили. І далі ви повинні бути ним, велич нашої боротьби треба відбити в творах. Ви працюєте вчителем, робить свою справу і як вчитель. Але завжди і ви, і я, і всі ми, комуністи, повинні бути людьми, що люблять народ і за краще його майбутнє готові віддати всі сили, не шкодуючи самого життя. Я вам зараз скажу кілька імен, які ви повинні запам'ятати. Це імена наших друзів. Коли вам буде важко, мусите звернутись до них. Коли хто з них прийде до вас, знайте, йому потрібна негайна поміч.

— Говорить, Олексю, я слухаю,— відповів Короджій.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Сава Шепя вийшов із сільського уряду¹ згорблений, з барабаном, почепленим на мотузку через спину, з двома паличками за пояском.

Як багато, багато разів виходив отак він із сільського уряду! Бохтар!² У столицях десь пишуть закони, ці

¹ Сільська управа.

² Б о х т а р — сільський барабанщик

закони попадають до жупанатів, жупанати посилають їх сільським урядам. А в селі відомо як! Покличе староста бохтара, накаже йому:

— Ти ж піди, Савку, по всіх кутках, вибубни, щоб увечері зібралися до сільського уряду...

Або ж:

— Ти, Савку, вибубни, що в суботу буде ліцитація майна в Михайла Чопа.

Як ненавидів Сава свій барабан, бохтарське своє життя! Адже був він колись здоровий, ставний, красивий. Збирався одружитись, любив Катрю, Миговка дочку, і вона йому відповідала любов'ю. Але бідні були — що Миговки, те й Шепи. Пішов Сава, щоб заробити щось, на бутин до Клумаків. А там його придавила і перебила хребет ялиця, понівечило обличчя.

Возили односельці Саву у Рахів до лікаря. Та що поміг він хворому верховинцеві? І заради чого став би допомагати лікар-комерсант людині, що не має чим йому заплатити? Підійшов до воза, похитав головою, процідив: «Це до Пешта або Унгвара — там могли б полікувати». Пешт і Унгвар — хіба вони для них, злидарів? Повезли назад Саву — не до Унгвара, а в гори, і він, чуючи нестерпний біль у хребті, коли віз підстрибував на вибоях, лежав і сухими, безнадійними очима, як птах з перебитими крилами, дивився на високі гори, ліси, полонини.

Калікою став Шепи. Катря при ньому танула й померла. Тільки після багатьох років, коли помер Лукіян Здвижка — сільський бохтар, на його місце призначили Саву. Бохтар, боженик, як його іноді прозивали, бо водили й до присяги. А був він, кажуть люди, «старшим, коли треба щось зробити або кудись послати». Шепи прибирав у сільському уряді, замітав у нотараша, його гонили і піп, і дякон, і гайник, і всі, кому тільки було не лінь. Коли ж був наказ, виходив із своїм барабаном і паличками, зупинявся на кожному кутку, а таких кутків у Кленах було п'ять, довго бив, спочатку поволі, а далі все частіше й частіше, в свій барабан...

Він стояв босий, у коротких ногавицях, в латаній-перелатаній сорочці. Підходили до нього люди, запитували з тривогою в голосі: «А що там, Саво?» Але він мовчав, барабан його гримів дужче і дужче, і тільки

тоді, коли збирався весь куток, бохтар одривав палички від туго натягнутої шкіри, хвилину мовчав і починав:

— Шановна громадо! Пан староста наказав...

І слово в слово повторював Сава те, що загадував йому повідомити староста.

— Шановна громадо! Увага! Увага!

Так і тепер ішов він селом, зупинявся на кутках, розпачливо бив у барабан і кричав:

— Шановна громадо! Сільський уряд наказав негайно сплатити податки... Раз. Панотець загадав нести коблину... Два. У неділю вранці мають бути вибори до сейму! Три! Гей, шановна громадо, у неділю вибори... до сейму... до сейму!!!

У неділю вранці до Кленів на машині приїхав представник уряду Карпатської України Росоха, а з ним десяток січовиків. Верховинцям не доводилось бачити на своєму віку отаких вояк, що були б одягнуті у німецькі мундири, мали американські гвинтівки, а до того ще носили тризубці на кашкетах і лаялись, як рахівські візники. Через те вони визирали з осідків, дивились, як ці вояки з'явилися у селі, як зупинились біля сільського уряду, а далі попрямували до подвір'я Гаврила Клумака.

— Чи то бачили? — запитували один в одного люди.

— Але й морди! — відповідали. — Щоби таке вночі приверзлося, то, мабуть, після того й не заснув би!..

— Мовчїть, люди! Поглянемо краще, що буде. Адже приїхали вони немарно.

Через якусь годину, бо треба ж було представникові уряду разом із своїми січовиками після дороги з Рахова поснідати, усі вони разом з Гаврилом вийшли за ворота клумаківського двору і рушили молодим сніжком до сільського уряду.

У сільському уряді, як і перед тим, були тільки нотараш Магаричка та Сава Шепа, що лагодив свій барабан. Одразу, правда, з'явилися о. Федір, Золтан Репаші, Клочуряк, ще чоловік трое із заможніших.

— Запізнюютьса щось наші виборці,— покрутив головою Росоха.— Непорядок!

— Такі-то вже люди,— сказав о. Федір.— Як неділя, то вони тільки їдять та сплять...

— А ми їх зараз зберемо,— посміхнувся Росоха і процідив: — Ходімо-но до церкви!

На церковному подвір'ї також було порожньо, тільки два пси мов скажені гасали між акацій.

— На турню! — наказав Росоха своїм січовикам.— Робіть лемент.

Кілька січовиків видерлося сходами на дзвіницю і так закалатали в дзвони, що, певне, чути було й на найдальших полонинах. На вулицях нікого не було видно, і Росоха крикнув знизу: «Гей, дзвонарі, вдарте дужче!»

І перелякані люди поволі потягнулись до церковного подвір'я. Пожежа десь чи якась інша причина? Ішли, заходили на церковне подвір'я. А тут їх вже й ждали січовики, загонили до церкви.

Перед селянами на цей раз виступив представник уряду Росоха. Панотець, простягаючи руки, молився в олтарі.

— Панове! — сказав Росоха.— Добре, що ви зібралися сюди, в бога місце. Давайте ж використаємо цю нагоду, щоб провести й наші збори — вибори до сейму.

Мовчки стояли люди в церкві, позирали на двері, щось шепотіли поміж собою. Клумак, Клочуряк і Репаші полізли на клирос і вигвоздилися там, як стовпи.

— Століттями наш народ,— продовжував Росоха,— зневажали й принижували. Хто тільки не сидів на тотій вашій голові! І хто не глузував з вас!

— Айно! — почувися голоси.— То, справді, було і є, пане.

— Але годі,— крикнув Росоха,— ми повинні жити своїм самостійним життям. Таке життя несе нам партія Українського національного об'єднання, яка щойно організувалась... І зібрано вас сюди для того, щоб обрати сьогодні нашого делегата на сейм, який буде встановлювати нашу політику.

— Не чули... Не відаємо,— лунало в гурті.

— Так, так, панове,— вів далі Росоха.— Є така партія, є вже уряд, який буде здійснювати наше об'єднання... Але щоб той уряд мав цілковиті повноваження, то хочемо ми провести сейм, який встановить нашу політику.

— Що ж то за сейм? — запитав хтось ззаду.

— Сейм — то є з'їзд представників усієї Карпатської України,— відповів Росоха.— Що ухвалить сейм, те й буде. Влада в наших руках.

— А кукурудзу сейм дасть? — пролунав один голос.

— Дасть і кукурудзу, і картоплю...

— Але, просимо ласкавого пана,— ніби глузував хтось,— звідки би то візьме сейм туку кукурудзу і картоплю, коли з нас вже нічого взяти?

— Позичимо тим часом, німецький фюрер Гітлер може,— сказав Росоха.

— Америка також не відмовить,— додав з клироса Гаврило Клумак.— Сам чув, тільки що звідти приїхав. Америка — така країна, що дасть. Там тої пшениці, бекону і навіть кави стільки, що хоч море гати...

— О, то так, то так,— зашуміли люди, але то був недобрий і роздратований шум.— Там таки гатять добро в море, а тут, ласкавий пане, на Верховині нічого вже немає... Одна смерть. Ні кукурудзи, ні якоїсь роботи.

— У Празі зараз,— продовжував жваво, не зрозумівши людського того шуму, Росоха,— наші представники уже складають договір з німецьким урядом, щоб будувати асфальтовий шлях з Берліна на Гуменне, а там далі на Перечин, Сваляву і в гори... На той шлях, панове, дуже велику робочу силу треба мати... Коли так, то можна буде заробити великі гроші, а матимете гроші, то з'явиться і кукурудза.

— Диви який шлях! Від Берліна аж у гори. Та хто ж поїде тим шляхом? — шуміли люди.

— Стане багата й щаслива Верховина,— вів далі Росоха.— Була вона, бачите, як маленький гудзик, ну то й пришивали її до кого хоч. А коли будемо мати свій уряд, а його визнає весь світ, то зможемо приєднати до себе й ту Україну, що по той бік Карпат.

— Пане начальнику,— перебив його хтось з гурту,— заждіть!

— А що там? — зупинився Росоха.

І тоді в церкві раптом ущух шум, люди ніби закам'яніли, стало так тихо, що чути було, як важко дихає Росоха і як кілька разів брязнув чимсь у олтарі Федір Стрипський. У цій тиші лунко прозвучали чийсь кроки. Наперед вийшов і став Михайло Тиснянець.

— То добре, пане, коли б мати свій уряд,— сказав він.— І що ми отакий собі гудзик, то також правда, пане. Дуже маленький гудзик. Але, пане, та Радянська Україна, що по той бік Карпат, таки великий сардак. Що ж ви думаєте, пришивати сардак до гудзика?

Голосний сміх прокотився навкруг.

— А може, ліпше було би,— закінчив Тиснянець,— коби-сте наш маленький гудзик та пришити до того великого сардака...

— Айно, айно! — гомоніли кругом.— Пришити! Пришити!

Михайло Тиснянець стояв поперед усіх, але він був уже не один, його підпирали убогі люди Верховини, він висловлював їхні мрії, їхню волю...

— Панове,— хрипко крикнув й аж зблід Росоха.— То демагогія і комуністична пропаганда. За Карпатами є тільки насильницька праця, над тими людьми немає божої благодаті, там голод і злидні.

Панотець вискочив із олтаря і дивився на людей широко розплющеними очима.

— Голод і злидні! — сказав Тиснянець і все не сходив з місця.— Вже доста знаємо, де голод і де злидні...

І аж тоді він повернувся і однаковим рівним кроком пішов назад, у гурт, до людей.

— Панове,— оскаженив Росоха,— тут не місце для агітації... Тут є божий дім, а перед нами велика справа. Залишимо це на наш сейм і на наших депутатів. То буде така наша організація, з якою рахуватиметься і Гітлер, і Америка! А зараз перейдемо до виборів, будемо виголошувати кандидатів... Прошу починати. Записуйте, пане нотараш.

Мовчання панувало в церкві.

— Виголошуйте! — крикнув Росоха.— Кому довіряєте висловити вашу волю...

— Тільки Борканюкові,— сказало разом кілька чоловік.

— Почекайте! — звернувся Росоха до людей.— Кандидати так не виставляються, їх можуть виставляти тільки партії.

— То ж і є партія,— загомоніли люди.— Борканюк, всім відомо, комуніст...

— У нашій державі,— пояснив Росоха,— партії комуністів не існує, і списку їх я не можу прийняти.

— То як же тоді вибирати? — запитав хтось.

— Дуже просто,— відповів Росоха.— Існує одна партія Українського національного об'єднання.

— Національного об'єднання? — вирвалося з натовпу холодне й уїдливе.— Кого ж та з ким об'єднувати?

Золтан Репаші, що досі стояв мовчки і тільки крутив головою, крикнув:

— Є кого об'єднувати! Я, пане уповноважений, також належу до партії українських націонал-соціалістів... Бувши в Рахові...

— Так, так, панове! — аж зашарівся Росоха.— У нас є кого об'єднувати, є що робити нашій партії. І саме ця партія повинна виставляти своїх кандидатів. Список цієї партії ми маємо. В ньому є імена пана Волошина, Рєваїв, Марущака, Климпуша, Клочуряка, отця Дем'яновича. І від вас — вельмишановний Гаврило Клумак, якого всі ви знаєте, який зуміє захистити ваші інтереси. Щоб провести вибори, уряд затвердив і комісію в складі панотця Федора, пана Клочуряка й мене. Допоможе нам і пан нотараш Магаричка. Прошу, панове, тепер не розходитись, ми починаємо вибори.

Він звернувся до о. Федора:

— Просимо вас, отче духовний, прочитати нам перед нашою великою справою молитву.

Отець духовний вийшов із олтаря, схилився перед царськими вратами й прочитав молитву. Опустився на коліно і навіть вдарив поклін Росоха.

— Зараз вельмиповажний наш пап Магаричка,— звернувся знову до людей Росоха,— видасть кожному з вас кандидатку, на якій написано прізвище нашого шановного кандидата. Голосування відбудеться у притворі, де вже стоїть скринька. Нехай бачить пан бог, нехай він нас благословить. Кожен виборець заходить туди й має опустити кандидатку. Пане нотараш, приступайте до праці. З імені уряду оголошую вибори відкритими.

Кленовчани один за одним підходили до столу, де сидів нотараш Магаричка, і він кожному давав кандидатку. Потім вони йшли до притвору, зупинялись перед скринькою і виходили з церкви.

Коли ж пройшли всі, до притвору зайшла комісія, взяла скриньку і рушила з нею до сільського уряду. Гаврило Клумак подався додому, щоб приготувати обід, селяни поволі розходились по осідках.

Виборча комісія — піп, Росоха, Клочуряк і Магаричка — засідала в сільському уряді. На ганку вартували січовики.

— Ну й вибори,— стомлено сказав Росоха, витрушуючи з скриньки кандидатки.— Але що це, панове? — раптом крикнув він.— Адже тут зовсім мало кандидаток. Одна, дві, три, чотири, п'ять. І то — все! Та нас же самих більше. Три члени комісії, Дмитро Клумак, Репаші, пан нотараш. Виходить принаймні шість кандидаток повинно бути, а тут тільки п'ять. То, може, це ви, пане нотараше, разом з тими голодранцями не голосували?

— От як перед богом,— встав з стільця, підняв очі вгору й навіть перехрестився Магаричка.— Єй-ей, голосував.

— Дивні діла твої, господи,— сказав о. Федір.

— Може, Дмитро Клумак проти Гаврила голосував? — промовив Клочуряк.— Відомо ж — одноутробні брати!

— Ат, нецікаво вже й хто,— махнув рукою Росоха.— Головне в тому, що всі селяни не голосували. І де поділися кандидатки? Адже говорив вам, отець Федір, щоб дивились. А вас, пане Магаричко, навіщо ставили? Під підлогу б вас було разом з мишами посадити.

— Нічого не розумію,— сказав о. Федір.— Чудо!

— Ніякого чуда немає,— озвався нарешті Росоха,— а от ми мусимо зробити чудо... Пишіть,— звернувся він до Магарички.

І продиктував твердим голосом, а Магаричка, поскрипуючи пером, вивів на чистому папері:

«Вибори в селі Кленах до сейму пройшли при дуже високій підтримці всього населення. Список партії Українського національного об'єднання був обговорений і схвалений. За зазначений список голосувало...»

Росоха трохи подумав, перебираючи щось на пальцях, і кінчив:

— «...дев'яносто чотири проценти населення. Проти було подано тільки п'ять голосів, які, на думку комісії, належать комуністам». Записали? Підпишіть протокол, панове!

Він оглянув здивованих членів комісії і недвозначно зауважив:

— Запам'ятайте, панове! Дев'яносто чотири проценти. Засідання комісії оголошую закритим. Ходімо, панове, привітаємо нашого вельмишановного депутата.

Михайло Тиснянець повертався з виборів додому. По дорозі він зустрів німого Йосипа, що тягнув повен кошик пляшок, обігнали його ще двоє циган — Сабо і Маркел,— вони кудись поспішали, притуливши до грудей скрипки.

Михайло Тиснянець ішов. Перед очима маячило село, гостроверхі чорні хатки, що нагадували стіжки перепрілого сіна, вітер тягнув від гір, і верби над шляхом почали вкриватись памороззю, задзвеніли, як струни.

Дзвеніли верби! Став і прислухався. Гей, гей, таки дзвенять, сплелися вітами, ніби срібна доріжка постелилася вище й вище, в гори.

Думкою полинув доріжкою — на Карпати і ген за Карпати.

Побачив себе в цю хвилину молодим ще чоловіком, одягнутим у форму солдата цісарської армії. Не він одягав форму, лиха доля змусила його натягти на себе зеленавий мундир, обціпні штани, вузькі чобітки. І вже, крий боже, і в думці в нього не було, щоб брати в руки зброю — австріяцький карабін. Силою одягали, силою почепили на плечі зброю, силоміць погнали через Карпати на Схід...

Дзвенять верби! І тоді дзвеніли, бідкалися, коли в тоскні дні і смутні ночі сидів в окопах Михайло Тиснянець і ще чимало закарпатців, що проклинали війну і почеплену на них зброю... А там, однієї ночі, що тягнулася надзвичайно довго і що була наповнена, як це завжди буває на війні, підозрілим шумом, криками і стогамими, кілька їх, солдатів австрійської армії, коли поснули командири, вискочили з окопів та й побігли, підіймаючи перед собою руки, на Схід, де тонкими нитками займався світанок, де були, як говорили австрійські офіцери, ворожі окопи, батареї, смерть...

Ворожі окопи, смерть! Михайло Тиснянець посміхнувся, згадавши ці слова. Ось послухайте, як дзвенять верби, чуєте, що вітер несе зі Сходу? Про ворожі окопи й смерть говорили австрійські та угорські офіцери, їм підспівували греко-католицькі попи й римо-католицькі ксьондзи, що підстьобували їх навіть і на фронті,

гнали на смерть. Були офіцери і по той бік фронту, бачив Тиснянець і там попів. Вони також говорили про ворожі окопи і про смерть — на цей раз по той бік Карпат, на їх західних схилах.

Тиснянець завжди був людиною простою, рядовим солдатом, і такою ж простою людиною і вже не солдатом залишився в полоні. Військовополоненим, бранцем, австріяком — так його прозивали в документах. А люди, з якими він стикався на роботі в київському «Арсеналі», де довелося працювати кілька років, звали його просто Мишком... Михайлом... закарпатцем... братом українцем. З цими простими, робочими людьми був рівний і Михайло Тиснянець. Він швидко знайшов шлях і здружився з робітниками, які ненавиділи, як і він, офіцерів царської і царської армії, попів і ксьондзів.

І коли в Жовтневі дні 1917 року вулицями Києва ішли робітники з червоними прапорами, і коли на чолі їх ішли арсенальці, в їхніх лавах крокував і Михайло Тиснянець. Крокував, впивався вітром з Дніпра, втішався радістю перемоги братів.

Оцією самою дорогою, над якою дзвенять верби, повертався Михайло Тиснянець до Кленів. Ішов пішки з далекої сторони, як і всі колишні військовополонені, з торбинкою на плечах. На перевалі тоді зупинився, подивився на ліси й полонини, на ріки, що срібними нитками світилися в долинах, на рідне село. Здрастуй, рідна земле! Заволожило очі туманом з долин. Біг стежкою в долину, свистіло повітря назустріч, дзвеніли верби над шляхом.

— День добрий, няньо! — сказав голосно Михайло, ставши на порозі хати.

— Сину мій, сину! — кинувся до нього батько.— Ждав тебе, сокола, хотів побачити. Який же ти став?! Високий та ставний... А то — чи сивина на голові, чи в очах у мене рябіє?

— Морозить, няньо, туман. Он і верби над шляхом посивіли.

— То добре, коли так. А тут що тільки робиться! Були ми царські, далі стали угорські, а тепер вже чеські. Про аграріїв не чув?

— Чув, все знаю, тату!

Гей, дзвеніли верби, дзвонять і дзвонять. То не верби дзвонять, у напрузі стогнуть Карпати.

На осідку Клумаків гучно грали цигани, п'яні голо-
си ревли пісню.

Тиснянець переступив перелаз рідного двору.

— Це ти, Антоне?

— Я, няньо. Там люди в хаті зібралися, ждуть.

— То й добре. Іду.

Дим запоною висів під стелею. Тлів у куточку во-
гонь, спалахували вряди-годи золотаві язички, і тоді
видно було дружину Гафію, що сиділа з дівчатками на
дощаному ліжку, обличчя кількох селян.

— То, кажете, проголосували? — засміявся Михайло
Тиснянець.

— Айно, Михайле! Ось принесли кандидатки, може,
знадобляться?

— Авжеж потрібні! Ну, дайте!

Схопив пак папірців, які разом йому подали десять
рук, пішов у куток хати, кинув їх на вогонь. Спалахнули
кандидатки, аж у хаті ясніше стало.

— Горять! — весело сказав хтось із чоловіків.— Бо-
дай би так усі вони погоріли.

— Мусять згоріти! Чуєте, мусять! На подвір'ї Клу-
мака он музика грає. Обрали, бач, самі і казяться. Не-
хай обирають, нехай співають, нехай танцюють. А ми
свої. От сказали слово — і не зрушимо з нього. Не хоче-
мо, чуєте, не допустимо, люди. Та коли б і нас, старших,
не стало, так діти ж є. Антоне, Павлику, чи чуєте?

— Так, няньо,— сказав Антон від порога.

Тиснянець стояв серед хати з простягнутими до лю-
дей руками.

— Треба швидше Борканюкові повідомити, як ми
тут обирали. Кому випадає йти на долину?

Після півночі надвір з топірцем у руках вискочив
п'яний Гаврило Клумак.

— Ось пустить-бо мене,— верещав він і поривався
бігти в село.— Я його одразу прикінчу.

— Пане депутате,— крикнув Росоха і схопив Гав-
рила за груди.— Ми з ним ще встигнемо розправитись.
Подумайте тільки, який галас вони можуть вчинити.
Вибори — і на тобі! Ні, треба все акуратно. Ви на мене
надійтесь, пане депутате.

Данило Ковач прийшов до вчителя, коли той рубав дрова, і йому навіть на думку не спало, що це і є Короджій, про якого говорила Юліна.

— Мені б до вчителя,— сказав, зупинившись біля нього, Данило.

— Слухаю вас,— поклав сокиру Короджій.

— Я — Данило... Юліни брат...

— Данило? — радісно скрикнув Короджій.— Чув, що ви повернулись з Америки. Та чому ж очей не показуєте? Тут вас так ждали, Юліна скільки сліз виплакала. Ходімо до хати, гостем будете.

У кімнаті Короджія всі стіни від стелі аж до підлоги були завішані картинами. Захопленими очима дивився на них Данило: там, у горах, лежала зима, а тут на картинах було стільки голубого неба, зелених трав, барвистих квітів. Найдовше затримався він перед картиною, на якій був змальований чабан, що з трембітою в руках зустрічав схід сонця, а позад нього стояли чоловіки й жінки.

— Ніби наш Сегінь? — запитав Данило.

— То він і є,— відповів учитель.

Тоді Данило повернувся до вчителя.

— Казала Юліна,— почав він,— що тяжко хвора була, а ви її виходили... Дякую красно.

— За що, Даниле? — навіть здивувався вчитель.— Дівчину треба було рятувати. Кожен би так зробив.

— Ой, не кажіть,— зітхнув Данило.— Я сам думав, що є в людини таке горе, коли кожен допомогти мусть. Аж ні...

— Чому ж то так? Та присядьте-бо!

Ковач сів на лавиці і одказав руба:

— Немає таких людей. В Америці мало не пропав. Важко було так, що й не розповісти. Земляка побачив — Гаврила Клумака, руку простягнув...

— Цей не pomoже,— сказав твердо вчитель.— Не треба було й просити, Даниле. Вам не поміг, а, кажуть люди, сам в Америці заробив чимало.

— Криваві гроші,— махнув огидно рукою Ковач.— На пароплаві та й там мені розповідали, як він наших людей в Америці приймав. «Землячки, землячки!» — до них. А потім цих землячків на каторгу, в землю.

І він розповів болісно, з хвилюванням про те, що йому довелося і побачити, і пережити за морем, в Америці. Це була страхітлива повість, у цієї людини, яка пройшла далекі світи, наболіло серце, кричала душа.

— Будь проклята тота Америка, бодай повік її не бачити.

Він розповів і про те, як стояв на березі в порту Нью-Йорка, як упав там і як врятували його рідні люди.

І Короджій відчув, скільки довелося пережити Данилові, що багато років був одірваний від Карпат...

— А тут знову горе,— закінчив Ковач.— Прийшов — аж ні батька, ні братів... І все, як було, адже ніщо не змінилося.

Вчитель сів поруч з Данилом, поклав йому руку на плече, від чого Ковач здригнувся й подивився на Короджія тривожними очима, бо так ще ніхто ніколи йому руки не клав.

— Невже ж отак ніщо не змінилось? — запитав учитель.

— А що ж? — подивився за вікно Ковач.— І Клумаки, і Репаші — все, як колись.

— Ви змінилися, Даниле,— промовив учитель.

— Я? — ворухнув Данило плечима.

— Так, Даниле, ви!

Короджій встав, пройшовся по кімнаті і, зупинившись біля вікна, задивився на гори, ліси, небо.

— Слушайте, Даниле, адже ви багато побачили в Америці?

— О так! — пригадав Ковач острів Елліс, дні і ночі під американським небом, свої мрії.

— Отже, тепер знаєте,— закінчив Короджій,— де ваші друзі, а де вороги.

— То правда,— згодився Ковач, і в цю хвилину йому здалося, що він зрозумів, чому вчитель колись пішов у їхню хижу на горі і сів біля ліжка хворої Юлини.

— Ви були отут на виборах? — запитав Короджій.

— Був...

Вчитель голосно засміявся.

— І кинули кандидатку?

— Ого! Прямо в потік! А що з того? Однаково вони на своєму поставили...

— Поставили? — звів брови вчитель.— Те, що вони поставили тепер, полетить, по правді поставить народ...

Замислився Данило.

— Але що робити?

— Працювати.

— До Клумаків? — схопився за груди Ковач.— Що я в них зароблю?

— На великі заробітки там справді нічого розраховувати,— говорив учитель.— Що поробиш — тут, куди не поткнись, або Клумак, або Репаші. Але ж ви йдете не до них, а до тих людей, які там працюють. А це ж все рідні, свої люди.

Свої! Короджій сказав це слово і відчув, що може й мусить одверто поговорити з цією людиною, яка пережита так багато. Одверто й широко!

— Даниле! — почав він.— Ви сказали, що вам зараз дуже важко. Так, дуже важко. Надходять ще важчі часи, до війни йде, Даниле. Але невже ви не відчуваєте, що серед непроглядної ночі тут, на Верховині, лунає впевнений голос. Ось, послухайте, що говорять комуністи...

Пізно того вечора повертався Данило Ковач до себе на кичеру. Розходився вітер, жалібно поскрипували дерева, шуміли вгорі гіллям смереки.

Та він впевнено крокував лісом, вийшов до хижі, що блимала в п'ятні ночі жовтуватим вікном, переступив поріг.

Це була та ж сама убога хижка, але в ній ніби посвітлішало і стало затишніше. Юлина протопила піч і вигнала в сінці дим. Далі замела хату, застелила стіл квітчастою, ще матиногого шиття, скатертиною, а поверх поставила у пляшечці кілька засушених квіток з гірських полонин. Видно було по всьому, що вона ждала, коли брат повернеться з долини, і не раз кидалась до вікна, поглядаючи на стежку з лісу, а пізніше, мабуть, і виходила надвір — дослухалась, пильнувала.

Та й одяглась Юлина не по-буденному: на ній була нова, вишита на рукавах червоними ружами сорочка, стан облягала барвіста запаска, пов'язалась Юлина синім, із золотою ниткою поясом, а на шию почепила гірданик з різнокольорових бісеринок.

Брат пильно і довго дивився на сестру-чабанку.

— Був у вчителя? — запитала Юліна, але одразу зрозуміла, що марно про це й запитувати. Звичайно, був, бо іншими, вже не такими смутними, як раніше, очима дивився на неї Данило, жвавим рухом кинув на лаву крисаню, ступив уперед, простягнув руки...

Ой ішла я в полонину, ішла я, ішла я,
Питалися вівчарики, чия я, чия я,—

проспівав Данило пісню, яку знав з дитячих років.

Та не ваша, вівчарики, не ваша, не ваша,
Бо я собі полюбила на горах бовташа,—

жваво підхопила Юліна.

З-за вікна долітав шум смерек. Свистів вітер між драницями на даху.

4

Проводи сина! Щоб інший час, о, в селі довго б говорили, як Золтан Репаші виряджав свого Яноша. Зробив би Золтан обід, покликав гостей, найняв музик. Гуляли б до самого ранку, аж Клени шуміли. А там провели б Яноша на рахівський шлях, усі по черзі поцілували, побажали б йому щасливої дороги...

Але тепер Золтан Репаші не міг цього зробити. Надто складне життя, незрозумілі події, тремтить душа.

Так було, правда, і 1919 року, коли Закарпаття одходило до Чехословаччини. Репаші тоді дуже потерпав: а що, коли зліцитують його майно? А Репаші був справжнім газдачем — брав в оренду бутин, мав три млини на потоці, полонини, з півста угрів рільної землі, ну й, звичайно, садибу, будинки.

Але тоді все добре обійшлося, майна його не ліцитували, з урядовцями Золтан Репаші налагодив найкращі стосунки й записався навіть до партії аграріїв.

Тепер «віденський арбітраж»! Ужгород зробили вже Унгваром, угорцям віддали всю долину. А на горах якась Карпатська Україна, до Хуста приїхав Августин Волошин. Що це за Україна — Репаші добре знав, — отже, до влади приходять Клумаки. А що, коли тепер зліцитують маєтки Репаші?! Ні, треба швидше порозумітися на цей раз із волошинцями!

Золтан Репаші побував у Рахові і там записався до партії українських націонал-соціалістів. Пхе, хіба йому не однаково? Аби нікто його не чіпав... На виборах до сейму він навмисне сказав, що належить до цієї партії. Нехай знають, нехай не чіпають Репаші.

І от у цей час надійшов лист, надзвичайно суворий і дуже таємничий лист. Коли знайомий член комітету національної єдності з Рахова вручив його Золтанові, він півдня носив його з собою і виїняв тільки дома...

— Я одержав сьогодні листа,— сказав він дружині.

— Ет,— махнула рукою Юдіт,— мабуть, знову пише Дезидерій.

Дезидерій Репаші був онуком Шімана Репаші, який приходився двоюрідним братом тому Пішті Репаші, що був братом батька Золтана Репаші — Балінта. Дезидерій дуже акуратно писав листи родичу Золтану і завжди просив у нього допомоги. Але Репаші вважав нижче своєї гідності щось там відповідати цьому лайдакові, як він прозивав кожного бідняка.

— Що ти розумієш?! — промовив Репаші.

Він розірвав конверт, а Юдіт пішла на кухню, гріла каву, щось наспівуючи під ніс. Завжди отак: палигь смердючі сигарети й співає.

— Ой! — раптом скрикнув Золтан.

— Що там! — обірвала пісню Юдіт.

— Де Янош? — запитав схвильований Золтан Репаші.

Янош у цей час був надворі. Золтан у вікно побачив, як він вовтузиться біля велосипеда,— обличчя його не було видно — тільки широку спину й ще ширші стегна. До чого здоровий Янош! У кого він і пішов? Сам Золтан маленький, непоказний. А Янош як бик! Ні, він пішов тільки в свого діда...

— Що трапилось? — запитала ще раз Юдіт.

Вона стояла з сигареткою в руці, повна, вгодована.

— Поклич Яноша! — сказав коротко Золтан.

Янош вніс на чоботях до хати кізяки з двору.

— Ти знову? — почав був старий Репаші.

Та зараз не час був говорити про якісь там кізяки.

— Ти їдеш до Будапешта! — урочисто промовив Золтан.

— А чого? — великими білястими очима подивився на батька Янош.

— Слухай, Яноше! — підійняв угору праву руку Золтан Репаші.— Ти думаєш, що коли ми сидимо в цих Кленах, то вже всі й забули, що є на світі Репаші? О ні, немарно твого діда, а мого батька — Балінта Репаші, хоч був він тільки рахівським м'яснарем, приймав колись сам Франц-Йосиф, немарно я був на фронті в чотирнадцятому році й одержав медаль, немарно я,— Золтан Репаші підійняв плечі й показав на груди,— у дев'ятнадцятому році давив оту Угорську радянську республіку... От...

Він переможно махнув у повітрі папірцем.

— Про Золтана Репаші знають не тільки тут, а в самому Будапешті! У Бу-да-пеш-ті! Ти розумієш! І немарно я заповняв картки партії національної єдності і писав, що маю сина Яноша!..

— Золтане! — нетерпляче крикнула Юдіт, що стояла біля дверей на кухню й встигла за цей час запалити ще одну сигарету.— Ти так ніколи не кінчиш своєї промови, Золтане!

— Я вже кінчив її,— відповів і схопився з крісла Репаші.— От він, голос з Будапешта... «Комітет національної єдності пропонує вам, високоповажний пане Золтане Репаші, негайно відрядити по зазначеній адресі сина Яноша, про якого ви зволили нам писати, для проходження служби в Будапешті».

— От що?..— досить спокійно сказала Юдіт.— На м'яснаря його вчитимуть, чи як? І скільки вони мають платити?

Золтан Репаші подивився на неї таким поглядом, що інший спопелів би на місці, однак Юдіт не боялась цього погляду і героїчно витримала його.

— Пхе! Що ти тямиш! — кинув Золтан.— Його викликають як сина члена партії національної єдності для таємної служби, щоб із зброєю в руках захищав наші інтереси.

— Але ж тут Карпатська Україна,— сказав Янош.— І ви ніби записувались до їхньої партії.

— Ет! — сказав батько і подивився за вікно.— Коли тебе кличуть, то, виходить, у Будапешті готуються. А коли готуються, то незабаром щось буде, коли ж буде, то ти розумієш, що жде і тебе, і мене. У такий час ти можеш піти дуже-дуже далеко... Ти будеш, звичайно,

спочатку солдатом, проте ти мусиш стати офіцером, а там можеш стати і генералом... Зачиніть двері і вікно. Далеко націлявся Золтан Репаші.

5

Закарпаття було розірване на дві частини. Дзвонили дзвони в церквах Ужгорода й Мукачева — то попи греко-католики, ксьондзи римо-католики, проповідники-кальвіністи урочисто стрічали угорські війська. Дзвонили і в Хусті, Тячеві, Воловому — там гуляла «січ».

Федір Стрипський був у Гаврила Клумака, коли до Кленів вдруге приїхав загін січовиків.

— А, дорогі гості,— сказав, вибігаючи надвір, Клумак.— Давно вже ждемо.

— У багагьох селах довелося побувати,— стрибнув з машини командир загону.

Панотець вийшов на ганок і придивився. Обличчя командира видалось йому знайомим.

— Пане Панасюк! — промовив о. Федір.

— Хто там?—раптом повернувся командир загону.— А, це ви, панотче. Вітаю вас від усього серця.

Вони, виявилось, були знайомі давно. Федір Стрипський знав добре і не раз зустрічався з Панасюком — головою окружної управи «Просвіти»...

— Що ж, годі вже займатись «Просвітою»? — запитав о. Федір.

— Новий час — нові форми, панотче. Просвітити цих злидарів можна тільки нагаєм.

— Давно пора,— згодився о. Федір.— І кого ж ви думаєте просвіщати в наших Кленах?

— Вам краще знати. Адже у вашому селі, панотче, не все в порядку. Серед білого дня, кажуть, комуністи виступають, вибори он мало не зірвали...

З машини зійшов другий командир.

— Це з нашої партії... Об'єднання українських націоналістів... Консультант...— відрекомендував його Панасюк.— Пан Церех.

— Дуже приємно,— простягнули руки о. Федір і Клумак.

— Гутен таг... Гутен таг¹,— бадьоро сказав Церех.

¹ Гутен таг — добрий день (нім.).

У хаті в Клумака знайшлося чим погрітись — випили добре, закусили.

— Так що ж,— сказав після того Панасюк.— Мабуть, час і до діла.

— Авжеж,— згодився Клумак.— Діло — найперше.

— Про Борканюка не чути? — запитав Панасюк.

— Коли б ми про нього щось чули, то хіба б мовчали? — похитав головою священник.— Ви б сюди збройної сили...

— Буде ще сила,— втішив його Панасюк.— А поки що на вас надія... Адже в Борканюка є одноступі.

— Скажіть просто,— руба запитав Клумак,— скількох треба?

— Як бачите, загін у мене невеликий... Ну, трьох...

— Так би й говорили,— засміявся Клумак.— По-американському. Що ж, отець Федір. У мене аж душа горить, бо вони саме на мене руку підіймали, але називайте ви, бо я за океаном позабував прізвиська людей. Хто там з них?

— Та це ж відомо,— звів вгору очі о. Федір.— От хоч би Михайло Тиснянець...

— Агітатор, справжній комуністичний агітатор,— піддакнув Клумак.— Такі промови, такі слова на виборах. «Пришити сардак до гудзика». Запишіть його, пане Панасюк,— це дуже гострий і небезпечний на слові чоловік...

— А, так це Тиснянець агітував? Зрозуміло. Він у мене давно в списках. Що ж, ще раз записав,— сказав Панасюк.— Давайте далі.

— Панас Маруніч,— продовжив о. Федір.— Цей ще на Мараморош-Сиготському процесі був на лаві підсудних. Три роки тоді одсидів. Шкода, що мало. Так пишть його тепер. А ще Михайло Козинець і Павло Гоц.

— Це ніби чотири,— видихнув Клумак.

— Я думаю, що й чотирьох не завадить,— бадьоро промовив о. Федір.— Як, пане Панасюк?

— Чотири можна,— згодився Панасюк і записав у свій блокнот всі прізвиська, які йому назвав о. Федір.

Панасюк з Церехом і січовиками рушили в село.

Крик лунав на вулицях Кленів. Двох верховинців — Панаса Маруніча і Павла Гоца — взяли на осідках, коли один рубав дрова, а другий товк у ступі бур'яниці

й листя — на харч дітям. Михайла Козинця схопили на потоці — закоцюблий, голодний, він із самого ранку пробував піймати там рибинку.

Михайла Тиснянця застали вдома. Він віддав чоботи меншому сину Павлові, щоб той пішов по дрова, а сам босий грівся біля вогню. У хаті, крім нього, була ще дружина Гафійка і двоє дівчаток. Син Антон рубав хмиз біля повітки.

— Де Михайло Тиснянець? — дивлячись на записку, запитав Панасюк, зайшовши на подвір'я.

— Няньо в хаті,— відповів Антон.

— Няньо! — глузливо процідив Панасюк.

Панасюк і Церех зайшли до хати. Церех навіть сахнувся, зупинився біля порога. Увійшло і кілька січовиків.

— Десь добрий! — поволі встав від вогню і босий став серед хати Тиснянець.

Панасюк не відповів на привітання, а обвів хату похмурим поглядом, зупинив очі на Тиснянцеві й запитав:

— Так оце ти займаєшся комуністичною агітацією?

Тиснянець витримав погляд Панасюка, навіть більше, сам допитливо, ледь похиливши голову до правого плеча, дивився на Панасюка, ніби вгадував його намір.

— Ви мене питали, чи займаюся я комуністичною агітацією, пане?

— Не до стін говорив, а до тебе...

— Ні, пане, не займаюся... Який вже з мене агітатор? Агітую, вибачайте на слові, голою спиною та босими ногами...

— Ти й тепер патякаєш! — крикнув Панасюк.— Знайшов чим дорікати?! Ми, чи що, в твоїй бідності винні?!

— Я мовчу, пане,— підійняв гострі плечі Тиснянець,— а бідність,— він очима обвів хату,— промовиста, її не питаєш, а вона кричить...

— Борканюк де? — крикнув Панасюк.

— Не відаю того, пане.

— Може, скажеш, що й самого не знаєш?

— Та чого би я таке говорив? То ж наш земляк, його тут кожен знає.

— Ти комуніст? — вів далі Панасюк.

Тиснянець тільки руки розвів.

— Де вже там. І в селі ж тут оголошували, що комуністична організація заборонена.

— Подивіться! — сказав коротко Панасюк січовикам, що стояли біля порога.

І два здорові, вгодовані січовики вчинили обшук. Власне, в хаті було так мало речей, що ніде було й шукати. Вони розкрили Гафійчину скриню й викинули на долівку всі речі, перевернули стіл, зірвали з стіни пучки полонинських трав, полицю.

— Є, — сказав один із січовиків.

— Це що? — ступив уперед Панасюк і вступився поглядом у книги, що впали з полицею на долівку. — Шевченко? — Він простягнув руку до першої книги. — Звідки ти це взяв?

— Та книга в нас, пане, ще з батька, най прощен буде, — відповів дуже спокійно Тиснянець. — А де батько взяли — того не знаю. Бережемо, самі знаєте, як з книжкою на Верховині.

— З батька?! — крикнув Панасюк. — А це? — він узяв разом кілька тоненьких книжечок. — Маркс... Ленін... Ну? Що ж ти тепер скажеш, більшовицький агітаторе? Так от чому ти пропонував на виборах пришити гудзик до сардака. Відповідай! Чого мовчиш?

Тиснянець мовчав. Він подивився на дружину, дівчаток, довгим-довгим поглядом обвів хатину, ніби зважував щось надзвичайно важливе, що зважається, може, один тільки раз в житті.

І, видно, вирішив. Підійняв голову, глибоко дихнув, блиснув очима.

— Що ж, пане, — сказав він голосно. — Спіймали мене і обороняйтесь не стану. Не стану і не хочу. Так, були в мене ці книжки, приніс я їх давно колись зі Сходу. І не тільки ці книжки приніс, пане, а приніс з собою таку віру, якої ні витруїти, ні випалити. І людям передавав цю віру. Вони вже й вірять, знають: не сардак до гудзика, а нас до тієї України...

— Знов! — заволав Панасюк, а потім промовив кілька слів німецькою мовою до Цереха і показав йому книги. Той махнув рукою: «О, зер гут!»

— Ану, з хати! — наказав Панасюк.

Заплакали діти. Михайло Тиснянець рівним кроком пішов з хати. Коли переступив поріг сіней, позад нього

пролунав постріл. Щось боляче вдарило в голову, потемніло в очах, і, викинувши вперед до гір руки, повалився він на землю.

— Няньо! Няньо! — кричав син його Антон.

Обідали Панасюк і Церех на фарі в священника, бо той неодмінно хотів прийняти поважних гостей, і паніматка Тетяна спеціально для них приготувала кілька смачних страв за рецептами русинської кухні з книги «Хатня господарка».

Клумак також прийшов на обід. Йдучи, зустрів Золтана Репаші.

— Куди прямуєте, пане Клумак? — поцікавився той.

— У гості,— ніби байдуже відповів Гаврило.— Приїхало начальство, посидимо в панотця.

Він не став навіть багато говорити з Репаші, почваляв далі.

А Золтан довго дивився заздрісними очима на Клумакову спину й похитував рудою, схожою на мичку борідкою.

«Гуляють, ходять один до одного в гості. Говорити по-людському не хочуть, раді б розірвати. Що їм до того, що Балінт Репаші говорив із Францом-Йосифом, що Золтан Репаші воював у чотирнадцятому році з Росією і має за це медаль, що Янош Репаші марширує в Будапешті в сподіванні великих походів?! Почекайте-бо, не завжди так буде, прийдете ви до Золтана, ще й поклонитесь!»

А на фарі в цей час ішла тиха невимушена розмова.

— Так, кажете, і книжки знайшли? — запитав о. Федір.— Що ж, цього можна було сподіватись. Оті, що побували в Росії, всі такі. І як ви його?

— У голову,— спокійно відповів Панасюк.

— Він, звичайно, заробив це,— вирішив о. Федір.— Тільки вбити такого,— говорив він тихим голосом.— Книжки з Росії! Ви подумайте, яка це небезпека. Ні-ні, самого вбити, а книжки спалити, щоб і попелу не лишилось. Але, ей-ей, це несправедливо, пане Панасюк. Ви, ото, бах — і немає його, а мені поховай ще його. Ну, бог із ним — такий вже мій обов'язок... А цих як?

— Повеземо з собою.

— От бачите,— звернувся до Клумака о. Федір.— Я вам говорив — три. Так і вийшло. Четвертий мертвий.

Вони знову випили й закусили, гуртом похвалили паніматку, що виявила себе майстерницею русинської кухні.

— Та що ви, що ви, я завжди рада,— говорила паніматка.

— А оцей ваш, як його, по-нашому не розуміє? — запитав у Панасюка, кивнувши на Цереха, о. Федір.

— Ні слова! Німець! Але навіщо йому щось розуміти? Це ж наша сила.

— Шкода, що я не знав, хто він,— забідкався о. Федір.— Паніматка приготувала б йому щось із німецького. Ти чуєш, Тетяно! Приготуй пану Цереху хоч каву...

Увечері Панасюк і Церех вимостились на легковій машині, а на вантажну сіли й взяли з собою трьох в'язнів січовики.

Павло Тиснянець спускався стежкою з гір. Він ходив у ліс, щоб потай від гайника назбирати дров, бо нічим було протопити, а батько так кашляв...

— Я збігаю,— викликався вранці Павло.— Антон вищий, і його кожний побачить, а мене гайник і не примітить. Почне темніти, я тутка й буду.

Батько посміхнувся. Він дуже любив Павла. Мав хлопець п'ятнадцять літ, був меткий, послушливий, сердечний. Красивий мав вийти з нього легінь: смуглявий, чорнобровий, коли сміявся, ямочки западали на щоках.

— Помічники мої,— радів старий.— Не вік мені жити, хто малечу виведе в люди? Звісно, Антон та Павло.

Павло дуже любив ліс, шум смерек, дзюркотіння потоків, багатство барв удень і вночі, коли над деревами висить золотий місяць. Коли б воля, він би й не жив у селі, де говорять тільки про бідність та злидні, а ходив би в горах, на полонинах. Ще коли б пушка¹, жоден жандарм ані гайник його не піймали б,— лисиць, видр, куниць наносив би у батьківську хижу. Адже хоч і молодий був, а знав кожну скелю, перехід звірів, назвав би місце, вимостив на дереві сідло і сидів би там, поки

¹ Пушка — рушниця.

не вбив дикуна¹. А вже набивши дикого звіра, шкіри їх продав би, а за гроші одягнув батька, матір і сестер.

І вранці пішов до лісу, боязко ступав, озирався з-за кожного куща, щоб не наскочити на гайника, назбирав і зв'язав мотузком таку купу хмизу, що коли звалив на плечі, то ніби гора виросла над ним, а там надвечір спустився до села.

Він нікого не зустрів і добрався кущами аж до свого осідку, сховав хмиз під оборогом, а тоді поволі, ніби нікуди й не ходив, попрямував до хати.

Але що трапилось? Біля їхньої хижі стояв гурт чоловіків і жінок. Усі вони мовчали і, кутаючись в свої гуні, дивились на сні. Мовчазний і зблідлий стояв серед двору під грушею брат Антон. З сусіднього двору з трембітою в руках прямував Іван Антрошко.

Відчуваючи щось недобре, Павло вихором пролетів через двір і зупинився біля порога. Люди побачили його, розступилися.

— Іди-но, іди, синку,— почулися голоси.

І одразу зашуміли, загомоніли всі:

— Що то робиться, люди! Адже таке лихо! Йой-йой!

Павло увійшов у хату. І тут попід стінами товпилася багато людей. Мати тримала на руках маленьку Настю, сльози когилися по її висхлому обличчі.

А на столі, застеленому джергою, лежав дуже довгий, із заплученими очима, зовсім білий батько; на скроні в нього чорною плямою запеклася кров.

Павло повалився в ноги мертвому.

— Няньо! Няньо! — крикнув він.

І замовк.

— Боже, заваруй! Ой, горе, людоньки! Ой, лихо велике,— стогнала багатьма голосами й ніби розривалася хата. А люди все входили й виходили. Увійшов і низько вклонився в землю покійному бокораш Іван Антрошко, постояв у хаті довгу хвилину в мовчанні, а далі вийшов надвір, став на причілку, взяв у руки трембіту і високо підійняв її вгору.

То була не звичайна трембіта. Робив її ще замолоду батько Антрошків, Марко. Знав він, що дерево для трембіти, аби була дзвінка й міцна, слід брати тільки з пенька смереки, яку розбив грім, а березову кору,

¹ Дикун — дикий кабан.

якою обкручують трубу, з пенька того дерева, що росло над водоспадом,— тоді трембіта шумітиме й гратиме, як водоспад. Все зробив як слід Марко Антрошко.

Трембіта його багато й послужила. Вона озивалася в свята, урочисто грала, коли вигонили отари на пасовиська, з високих полонин кидала свій гук в долину. Коли ж чулася пісня трембіти на осідку, знали люди — докінчилася комусь співанка на землі.

І тепер взяв Іван Антрошко у руки трембіту, і тужно повідала вона, що не стало в горах ще однієї чесної людини — Михайла Тиснянця, що помер він не своєю, а лихою, насильницькою смертю.

А він лежав, знекровлений, у хаті на столі — блідий, замислений, ніби думав все про одно — як допомогти бідним людям Верховини у їхньому великому горі?

6

На турні бив дзвін. Його волення котилось в долині, розпачливо лунало на високих горах, що холодні, вкриті снігом стояли навкруг; ніби прагнули ті смутні звуки пересягнути ліси й перевали, щоб усім людям повідати верховинську печаль.

З двору Тиснянців рушав погребовий похід. Мертвого поклали на сани, затужили жінки, о. Федір заспівав «вічну пам'ять».

Чимало людей зібралося провести Михайла. Звичайно, не Клумаки його проводжали, Гаврило з Дмитром сиділи в цю годину за обідом й розмовляли: «Про таких, як Тиснянець, не в дзвони бити, а з пушки їх стріляти. Чим менше їх буде, тим нам краще».

На похорон прийшли люди з курних верховинських хат — чоловіки, жінки й діти, прийшли бокораші, чабани, лісоруби. Були між кленовчанами й незнайомі люди, і те нікого не здивувало — Михайла Тиснянця знали, поважали і в навколишніх селах. Прийшли люди, вклонились небіжчикові, влилися в натовп.

На турні смутно бив дзвін. Рушили сани виїждженими коліями, голосніше затужили жінки, о. Федір завів «вічну пам'ять».

«Вічна пам'ять!» Пусті й брехливі слова! От він лежить у труні — трудівник Верховини, що перевертав каміння в горах, що великим трудом обробляв пісну землю,

що рубав вікові дерева й садив для наступних віків нові ліси, руки якого були всі в мозолях... Скільки вже до нього зійшло в домовину отаких людей?! Над скількома такими, як Михайло Тиснянець, людьми проказувалась ота «вічна пам'ять»...

Так, мабуть, думав і о. Федір. Про людське око він пішов провести й поховати ще одного кленовчанина. «Політика, мовляв, не моя справа, я тільки слуга бога...» А було йому зовсім байдуже до людини, життя якої так нагло обірвали, було байдуже до всіх людей, що крокували мокрим снігом за саньми, байдуже до всього людського горя... Проспівавши охриплим голосом кілька церковних пісень та прочитавши евангеліє, о. Федір закрокував жвавіше, щоб швидше закінчити похоронну церемонію.

Раптом о. Федір повернувся і остовпів...

На сапях у труні спокійно лежав Михайло Тиснянець, замислившись, крокували снігом люди — чоловіки, жінки, діти. А над людьми маяв і тріпотів на вітрі, що зривався з гір, червоний прапор...

Федір Стрипський зупинився, підійняв руки, хотів щось крикнути. А натовп посувався вперед, по найждженому, розбитому снігу повзли сани.

І о. Федір зійшов із шляху, зробив кілька смішних невірних кроків, щоб не впасти в снігу, обома руками підійняв реверенду... Закусивши губу, примруживши очі, став біля плоту...

Проповзли повільно сани й пройшов натовп мимо нього. Долетіли слова старої Тиснянчихи:

«Адже пан превелебний зник... Хто припечатает?!»

І слова якогось чоловіка, якого не знав о. Федір:

«Тримайтесь, Гафіє, ви ж погляньте, тут все село».

Усе село! Це говорилося немарно. Не було на похороні тільки Клумаків, Клочуряків, Репашів. Була тут верховинська біднота, вона проводжала в останню путь Михайла Тиснянця, були тут незнайомі, але, видно, дуже рідні люди, хтось із них тримав під руку дружину покійного, мозолясті руки високо піднесли над натовпом червоний прапор.

Хто й коли шив цей червоний прапор? Може, був то прапор, пошитий ще 1918 року, коли збиралась тут біднота й говорила: «Хочемо до Радянської України прилучитися», може, був це той прапор, що то тут, то там

з'являвся на Верховині в дні страйків, у Травневі й Жовтневі дні, коли біднота хотіла висловити, що вона серцем і душею прагне за високі Карпати. За цим прапором полювала угорська й чеська поліція, його прострілювали, зривали з древка. Та його підхоплювали дужі руки, кров, пролита на Верховині, здавалося, забарлювала все дужче й дужче прапор... І тепер прапор боротьби знову замаєв у повітрі, плив над натовпом, промовляв, що немарно прожив свій вік Михайло Тиснянець. Ні, немарно!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Олекса Борканюк, прикипівши поглядом до зеленого вогника радіоприймача, сидів за столиком. Ще кілька чоловік з крайового комітету сиділи близько біля нього. У куточку, за окремим столиком, на якому горіла свічка, писала жінка. Вони зібралися годину тому. Було надзвичайно тихо.

Борканюк обвів поглядом товаришів, що зібралися в кімнаті. Підпілля? Так, підпілля! Щільно завішені вікна, ледь блимає свічка, люди розмовляють тихими голосами. Хтось із друзів вартує в дворі, ще хтось пильнує на вулиці. Підпілля!

Але слова з Москви, затаївши подих, щойно слухали члени крайового комітету, слухали тисячі трудящих Закарпаття — десь у тісному колі на квартирі робітника-підпільника, десь у хатині вчителя, що з'єднав свою долю з долею народу, десь у курній хижі на Верховині... І коли й не всі слухали, бо ж всюди пильнують фашистські шпики й детективи, то однаково вже завтра вісті про звитяжну боротьбу радянських людей з фашистами і про їхні перемоги з уст в уста облетять все Закарпаття, руба поставлять перед кожною людиною питання: «А що ти зробив для перемоги нашої справи?»

2

Данило Ковач скинув на плечі тайстру, одягнув чепес, взяв пилку, витерту до блиску батьківськими руками цапину та й рушив у гори, на бутин, до Дмитра Клумака.

Це місце лісоруби не дарма називали «зеленою тюрмою». Тут працювали кленовчани, ясинці, люди з інших сіл, були тут старі й молоді, чоловіки й жінки, навіть діти. Усіх їх гнало на бутин одне — бідність, злидні, голод...

На бутині ніхто не зважав ні на сили людини, ні на роки. Робота в лісі починалась, як тільки в горах народжувався світанок. Тоді трубили десятники в роги, і люди вилазили з колиб — мокрих і холодних ям, що нагадували могили. Під недокрівним світлом вранішньої зорі сідали вони на пеньках і просто на землі, снідали, що в кого було, — той шматочок мелаю, той ложку вчорашнього чиру, а ще хтось гриз кавалок оціпка, запиваючи його студеною водою.

А далі вони рушали в ліс. Що було Клумакові до людей, які працювали тут? Що йому було до незайманості лісів, які стояли століттями? Він дбав про хосен і наказував, чи близько то було, чи далеко, а вибирати й рубати тільки найкращі смереки, ялини, буки.

І люди валили чудові дерева, які вершинами своїми дивилися в сотні літ назад, обчухрували їх, руками волокли стовбури, спускали ризами¹ до потоку.

У лісі залишалися на місці купи гілля, що гнили там роками. Але ні Клумак, ні урядові гайники ані цурки не дозволяли людям винести з лісу, нехай гние гілля, нехай в холоді сидить біднота.

Стоголосо шумів ліс, важко зітхали, падаючи, дерева, то тут, то там чулося «вардьяй»², і, як стріли, виписуючи жовті дуги в свіжому повітрі, з схилів до річки ризами летіли колоди. А там, стоячи по коліна в крижаній воді, промоклі до кісток бокораші в'язали гужвою дараби, ладнали до них опачини, щоб скаженим потоком спустити до тартака. Їх всіх у лісі й над потоком підгонив Клумак із своїми десятниками.

Пізнього вечора закінчувалася робота в лісі, і тоді лісоруби й бокораші йшли важким кроком до колиб, падали на холодну землю й поринали в тривожний сон до світанку, коли знову трубив риг і в колибах пробігало тривожне: «На роботу! На роботу!»

Данило Ковач прийшов на бутин, побачив, як працю-

¹ Риза — жолоб для спускання дерев з гір.

² Вардьяй — застережливий крик лісорубів,

ють люди, замислився. Хтось з односельчан запитав його:

— Що ж ти, Даниле, після Америки та в «зелену тюрму»?

Але це вже був не той Данило Ковач, який колись їхав до Америки на заробітки, не той, що стояв колись безпорадний на острові Елліс проти Нью-Йорка, не той, що у важку годину просив помочі в Гаврила Клумака. Він уже багато набачився в житті, в ньому впевнено народжувалась та сила, яка примушує людину дивитись сміливо в очі небезпеці, труднощам, не відступати від них.

— Ви ж працюєте,— сказав він односельчанам.— А мені після Америки і чорт не страшний.

Ковач розшукав на бутині Дмитра Клумака. Той саме в цю хвилину накинувся на когось із робітників. Коли Клумак замовк, Данило сказав:

— Я до вас, пане Клумак.

-- А що? — подивився на нього дукач.

— На роботу хотів би стати.

— Чи не Амвросія Ковача син?

— Його.

У Клумака заграли очі.

— Чув, чув,— сказав він.— Ти ж це і в Америці побував?

— Побував.

— Що ж,— посміхнувся Клумак.— Американців я люблю, бувалі люди. На роботу візьму. Тільки пам'ятай, тут не так, як в Америці, грошей тобі дурно не платитимуть.

— Пане Клумак,— відповів Ковач,— у тій Америці також грошей дурно не платять.

— Знаю,— перебив його Клумак.— Ти не зумів в Америці, а інші впоралися...— натякнув він на Гаврила.

Так Ковач став до роботи, зробився в'язнем «зеленої тюрми». Працював він, як усі, голодував разом з усіма, лежав, як і інші, на холодній землі в колибі.

В перші ж дні він познайомився з одним лісорубом, якого прозивали Степаном Шегутою. Разом з ним вони валили дерева, обчухували гілля, ризували колоди.

Раз в обід, коли лісоруби розсипались по галявині, де ще вранці шуміли буки, а тепер, ніби на кладовищі, стирчали пеньки, розговорилися.

— Ти, кажуть, в Америці побував? — запитав Шегута.

— Бував,— коротко відповів Ковач, бо не хотілося йому згадувати американську каторгу.

— Щось мало ти про неї розкажуєш,— не вгавав Шегута, дивлячись на Ковача примруженими очима.

— Не хочу я про неї згадувати,— з боєм вирвалось у Ковача.— Отут, коло серця, пече, коли згадаю про неї...

— Ти це марно,— дуже спокійним голосом продовжив Шегута.— От ти побував в Америці й знаєш правду про неї... А тут хіба не те? Адже у них один фронт... Так чому ж ти мовчиш?

— Про що ти говориш? — одставив набік свою миску Ковач.

Шегута дивився на галявину, на людей, що то тут, то там сиділи на пеньках, і легенько посміхався.

— Слухай,— сказав Шегута,— а ти знаєш, для кого Клумак рубає ліс? Знаєш, на кого ми працюємо?

— Ну?

— Адже все це для армії, ми працюємо на війну...

— На війну? — тихо протягнув Ковач.

— А ти думаєш, з чого порох роблять? А літаки? А лінії оборони? Це все роблять з оцього дерева, а нашою кров'ю хочуть змочити...

Розгубленими очима подивився Ковач навкруги, а далі зустрівся з поглядом Шегути.

— Так чом же нам не зібратись і не поговорити? — зазираючи ніби в саму душу Ковача, вів Шегута.— Ти про Америку, я бачив чимало лиха на долині, є тут люди, що побували й за Карпатами, на Сході. Нам є про що порадитись, подумати...

Дуже багато хотів запитати Данило в Шегути, але хтось підійшов, і розмова обірвалася.

Розмова обірвалася на кілька днів

Несподівано Степан Шегута зник з бутину. Як не дивився Данило, як не шукав між людьми, що працювали на бутині, а знайти його не міг. Розпитувати ж когось, де Степан подівся, Ковач не хотів.

Був надзвичайно тихий, весняний, багатобарвний ранок. Золоті нитки світанку заснували вже весь схід. Вище від лісів височіли гори: білі, з ніжними голубими півтінями на снігах і з рожевими пасмами на хребтах,

куди сягало проміння сонця. У лісі було дуже тихо, тільки там-тут прокидалася пташка, осипалась роса. Вражали пахощі лісових нетрів — пахло опалим, торішнім листом, але вже вгадувався в повітрі аромат розтопленої смоли, молодої травиці, може, й першої квітки.

Лісоруби виходили, ставали біля колиб. Хоч ці люди були каторжанами, в'язнями «зеленої тюрми», але як гостро і тонко відчували і розуміли вони красу рідних гір, принаду зелених лісів, пахощі рідного краю! Прокидалися рано, у них лишалися якісь хвилини, щоб поснідати і бігти на роботу, а все ж вони затримувалися на мить-другу, щоб глянути на красу світанкового неба, гір, лісів.

І раптом хтось крикнув. Пізніше ніхто не міг пригадати й сказати, хто крикнув перший, бо цей перший голос потонув у вирі інших голосів. Усі побачили, що на високій ялині висить аркуш паперу.

Лісоруби пішли вперед. Аркуш паперу був, видно, почеплений ще з ночі, бо його густо вкрила роса. Але під краплями, що переливалися всіма барвами і сяяли, чітко вирізьблювалися рядки тієї ж газети комуністів, яку вони читали раніше.

«Трудящі люди Закарпаття!»

Слово за словом патовп облітала повинна.

У Москві відбувся з'їзд комуністів Радянського Союзу.

Комуністи сказали:

«Ми стоїмо за мир і зміцнення ділових зв'язків з усіма країнами, стоїмо і будемо стояти на цій позиції, оскільки ці країни додержуватимуться таких самих відносин з Радянським Союзом, оскільки вони не спробують порушити інтереси нашої країни.

Ми стоїмо за мирні, близькі і добросусідські відносини з усіма сусідніми країнами, які мають з СРСР спільний кордон, стоїмо і будемо стояти на цій позиції, оскільки ці країни додержуватимуться таких самих відносин з Радянським Союзом, оскільки вони не спробують порушити, прямо чи посередньо, інтереси цілості і недоторканості кордонів Радянської держави.

Ми стоїмо за підтримку народів, які стали жертвами агресії і борються за незалежність своєї батьківщини».

Читали. Один, другий, третій. Інші слухали — мало

хто з них умів читати. Але ніхто пізніше не сказав, хто був читальником у ту вранішню годину.

— Айно,— залунали голоси, коли був дочитаний останній рядок.— То ви чуєте, люди. Слухайте, слухайте всі, що говорять комуністи зі Сходу!

Але почувлися голоси десятників:

— На роботу! Гей, що там! Гей, чого стали?

Вони швидко зрозуміли — ці прокляті доглядачі «зеленої тюрми», що сталося на світанні в лісі. Хтось із них кинувся вперед, щоб зірвати аркуш паперу. Кинувся, але зупинився...

— Куди?! — вирвалося з гурту.

— Що?

І знову вже кілька голосів:

— Не чіпай! Гей, пріч! Не чі-пай!!!

— На роботу! — закричали десятники.— Чого стали?

На роботу лісоруби пішли. У мовчанні, один за одним. Мусили йти! Сходило сонце, все дужче й дужче сяяли гори, багатьма голосами шумів уже ліс. На роботу вони мусили йти!

О, який чудовий ранок переживали вони, хоч навкруги була тюрма.

Того ранку Данило зустрів на бутині й Степана Шегуту. Степан зробив вигляд, ніби нічого не трапилось і ніби він не одлучався з лісу. І хоч Данилові нестерпно хотілося багато про що розпитати Степана, закінчити нарешті розмову з ним, але зрозумів без слів — треба помовчати, ждати.

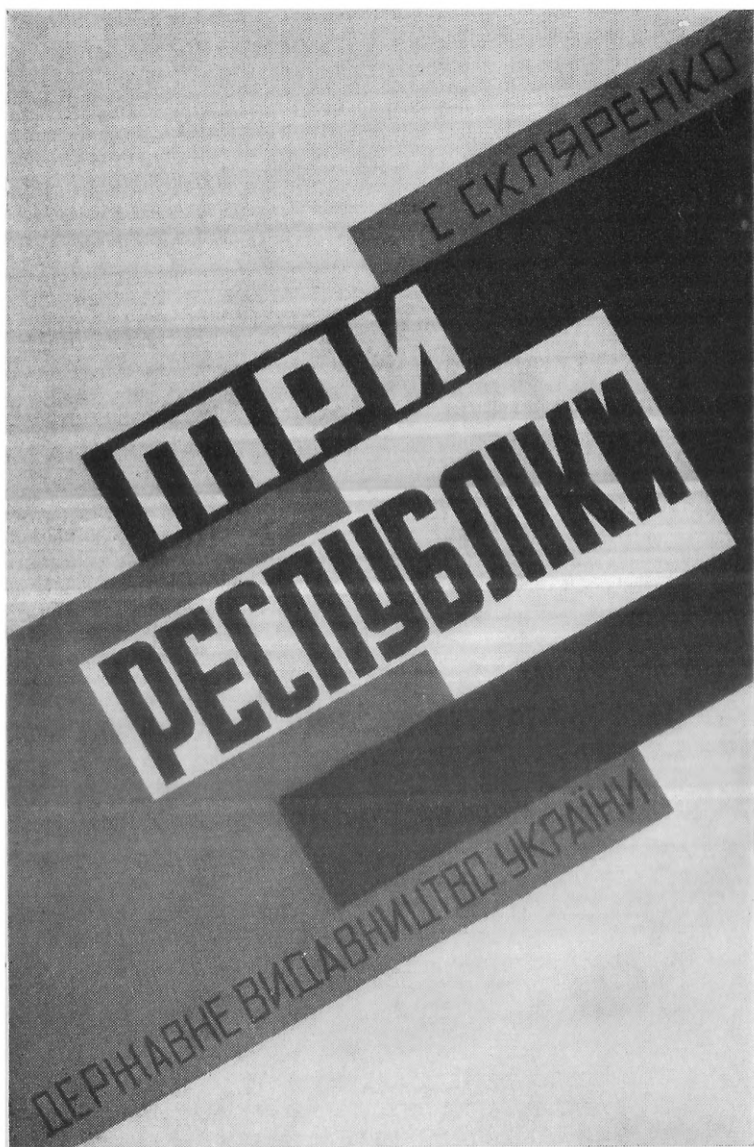
Увечері Степану Шегуті випало йти вниз до потоку по воду. Він подивився на лісорубів.

— Щоб ще хтось зі мною. За одним замахом і на ранок принесли б.

Очі Шегути зупинилися на Ковачеві.

— Я піду з тобою,— зрозумів його погляд Данило і схопив цеберко.

Мовчки вони спускалися стежкою між буків і ялиць. З-під самих ніг у них пурхали птахи, що лаштувалися на ніч. Часом цеберки чіплялись об стовбури дерев, і брязкіт довго лунав у лісі, ніби пливло: «Ча-туй! Ча-туй!» Раз видалося Данилові, що хтось пішов від стежки, коли вони наблизились, пішов і зупинився, стоїть

Обкладинка книги нарисів С. Складенка
«Три республіки» (1930).

за стовбуром бука. Але Шегута ніби й не помітив цього, змовчав через це і Данило.

Тільки внизу, біля гаті, де лісоруби завжди набирали воду, Шегута став, оглянувся навколо, вийняв гаманець із тютюном, сказав:

— То, може, й закуримо?

Вони по черзі схилились до сірника, що горів ясним червонуватим вогником, і припалили.

— Ти вже чув? — запитав Данило.

— А тож як... Знаю.— Шегута зрозумів, на що натякав Ковач.

— І що ти скажеш?

— Що ж маю говорити. Так повинно бути. І ще не те буде, Даниле.

— Слухай, Степане,— подивився на нього Данило.— А де ти був усі ці дні?

— Ну,— відповів Шегута,— скажу, що до лікаря в Рахів ходив. Хочеш, скажу, що з любкою побачення мав. Віриш? Ні? Ну, гаразд, ходив по нашому ділу.

— Друже, Степане,— промовив Ковач.— Ти від мене не крийся. Ми обоє робочі люди. Я з сокирою всі Карпати сходив, в Америці лумберджеком¹ був. От тоді ти казав мені, на кого ми працюємо. То ж страхіття — на війну... Знову газета. Адже очі розкриваються. То все є правда, щира правда, Степане. А от ішли, бачив, адже стежать. Та біс із ними, краще, може, підемо на долину?

— Ех, Даниле,— посміхнувся Шегута.— Підеш ти звідси, піду я, та хоч і всі підемо, а ліс однаково рубатимуть, у долину його сплавлятимуть, порох робитимуть. Ні, нікуди не треба йти. Тут треба працювати. Працювати, будь проклят він, у Клумака, а робити свою справу...

— Та яку?

І раптом Степан запитав про те, що ніби не мало відношення до їхньої справи:

— Ти свою сестру любиш?

— Юлину? Ти знаєш її?

— Так, знаю. А ти відповідай...

— Люблю,— сказав щиро Данило.— Дуже...

— Та чому ж ти про неї не думаєш?

¹ Лумберджек — лісоруб (англ.).

— Як то так? Ти про що, Степане?

У Шегути було суворе обличчя, на ньому глибоко вирізались вилиці.

— Слухай, Даниле! Вони знищують наших людей на перевалі, катують тут, у лісі. Коли ж не боротись із ними, вб'ють все живе, сплюндрують увесь край. Твою сестру, мою матір, дітей...

Він очима показав на гори, перевали, ліси, долину... І Данило подивився навкруги. Така багата ніби й така убога земля.

— Степане,— промовив Ковач.— Слухай, я згоден, але що робити?

— Є сила, що може врятувати людей,— сказав Шегута.— Ти про Борканюка чув?

— Знаю його.

— Борканюк і ще багато комуністів... Вони скажуть, як боротись, що робити...

— Степане,— промовив Ковач.— Чого ж ти криєшся від мене? Ну, скажи, як знайти комуністів? Я з тобою з дорогою душею...

Коли підіймалися стежкою вгору, Степан заспівав. Не знав Данило, що в нього такий голос. Не думав, що в таку хвилину можна співати. Але Шегута, мабуть, розумів, що робити.

Він почав:

Іване, Іване, раз...
Не ходи горами, два...
Не топчи зіллячко, шум-три-а ров,
Білими ногами, юх-ха-ха!

Йому підтягнув і Данило:

Бо те зіллячко, раз...
Маруся садила, два...
Тими годинками, шум-три-а ров,
Коли тя любила, юх-ха-ха!

Чи слухав там хтось за стовбуром бука цю пісню, чи ні — хто знає? Коли слухав, то навряд чи цього ждав. Луна котилася лісом. Лісоруби несли воду.

Най мою білянку, шум-три-а ров,
Ніхто не збиткує, юх-ха-ха!

Гаврило Клумак виїхав до Хуста. Не ждав, не гадав, що так швидко все станеться. Перед вечором біля садиби зупинилась вантажна машина, з кабіни вийшов дебелий, широкоплечий, з довгими чорними вусами, в офіцерській формі січовик, з кузова сплигнуло кілька рядових січовиків. Гаврило примітив, що в кузові стояв і кулемет.

— Пан Клумак? — запитав офіцер, покручуючи вуса.

— Достеменно так, — відповів Клумак.

— Так от, збирайтесь і поїдемо.

— Куди, пане офіцер?

— До Хуста.

— А в якій справі?

— Не відаю, пане Клумак. Уряд викликає.

— Так, так, — промовив Гаврило, зрозумівши, що офіцер нічого йому більше не скаже. — Що ж, поїдемо. Харчі з собою брати?

— Сказано, везти в чім стоїть...

І Гаврило Клумак поїхав до Хуста, як стояв. Тільки й того, що американський костюм з поганенького синього бостону одягнув. Все ж пристойніше! Потім, правда, пожалкував — офіцер сів у кабіну, а Гаврило посадив у кузов, між рядовими січовиками. Так і сидів Клумак аж до самого Хуста, машина ж летіла швидко, стрибала в баюрах, перелітала потоки, і грязюкою, як не шулився Гаврило, а заляпало американський костюм...

Шулився Гаврило не тільки від цього — його непокоїло те, що, тільки вони рушили з місця, один січовик прикипів до кулемета та й висидів так всеньку дорогу, неспокійно позираючи на гори, ліси і навіть кожен кущик, який вони минали.

У Хусті машина зупинилась просто біля уряду і Клумак одразу попав до Ревая.

— Прізвище? — запитав його Ревай, ніби ніколи не бачив.

— Клумак Гаврило, — відповів кленівський дукач, — я ж у вас, пригадуєте, був, коли приїхав з Америки... Тоді ще ви мені про Українське національне об'єднання втовкмачували. І ми на Верховині про це об'єднання

ніколи не забували... Михайло Тиснянець, і ще крім нього...

Але Ревай ніби все забув і нічого не чув.

— Сейм! — сказав він.

— Вибачайте, не розчув.

— Сейм у нас завтра починається...

І аж тоді Ревай подивився на Клумака, кинув:

— Щось у вас, пане депутате, костюм не в порядку.

— Та знаєте ж наші верховинські шляхи.

— Шляхи знаю, але ви краще зайдіть одразу до урядової майстерні і одягніть відповідний костюм.

— То добре,— згодився Клумак,— тільки я забув із собою гроші взяти.

— Безплатно! — крикнув Ревай.

— Так чого ж! Одягнусь!

— Одягайтесь і, поки ніч, продумайте, що можете сказати на засіданні сейму.

— Я на засіданні сейму? З мене промовець...— винувато промимрив Клумак.— Щоб у горах, то крикнув би. А тут...

— Ні, ні, пане Колумбак,— перекрутив прізвище Гаврила Ревай,— не говоріть. Ми з паном Волошиним тут радились. У нас, пане Колумбак...

— Клумак,— насмівився Гаврило.

— Я й кажу Клумак,— роздратовано крикнув Ревай.— Кажу, пане Клумак, що в нас зараз утворилося дуже напружене становище... З одного боку, бачите, Румунія, з другого — Угорщина, а тут ще безпосередня загроза з боку Радянського Союзу... Одним словом, пане Клумак, ми ухвалили негайно скликати сейм, на якому наші депутати мусять заявити, що тут існує окрема самостійна держава, що ми люди войовничі, але ж треба нам допомогти. Мусимо також заявити, що ми маємо неабиякі претензії на тоту Україну, що за горами...

— Та вже ж так,— згодився Клумак.— Звичайно ж не одмовлятись.

— Через те ми, пане Клумак, і вирішили, що треба провести сейм...— закінчив Ревай.— Волати будемо на весь світ!

— Це, кхи, можна! — кашлянув Клумак так голосно, що аж шибки задзвеніли.

— Готуйтесь!

На цей раз Гаврилові Клумакові пощастило — окремий номер на другому поверсі, поруч князь Долгорукий, з другого боку Давид Левицький, а напроти — американський кореспондент. Клумак зустрів цього кореспондента у коридорі — руденьке, поганеньке, ніби не мали кого послати.

Новий костюм з урядової майстерні був Клумакові до мірки, правда, штани дали йому короткувати...

«Нічого — подумав він, — дома в чоботи буде добре».

До нього завітав сусід — Давид Левицький. Він також був у новому костюмі. І в нього штани були короткі. Клумак оглянув Левицького з голови до ніг, той відповів таким самим презирливим поглядом...

— Як же ви живете, пане «ефіопський цар»? — вирішив допекти Левицького Клумак.

П'януватими вицвілими очима подивився на нього Левицький.

— Індійським королем збираюсь стати, чи не хочете в компанію?!

— Що ви? — засміявся Клумак. — І думки не маю.

— Не маєте думки, — зареготав на весь номер Левицький. — Тоді я вас зроблю далай-ламою...

«Та він зовсім п'яний», — вирішив Клумак. До чого ж вів свою розмову і на що натякав ефіопський цар, Клумак зрозумів тільки пізніше.

Тим часом він спав цієї ночі так міцно, що не чув навіть блощиць, які гризли його всю ніч, і тільки коли встав уранці, почухався, поснідав, сходив на базар.

Усе подобалось Клумакові — що він як депутат братиме участь у сеймі, що готель і приміщення гімназії, де мав відбутися сейм, охороняють січовики... І харчували їх у ресторані при готелі як депутатів безплатно. Іж, хоч лусни!

Місце Клумакові випало в другому ряду — у перший не встиг протиснутись. Але однаково — президія, як на долоні. Чи кашляє Волошин, чи висякається в строка-ту хустку — все видно. І що інші роблять в президії, помітно: перемовляються там, підморгують один одному, сіпають ззаду промовця за нолу чи підсовують йому якісь записочки. Правда, критись особливо президії не доводилось, у залі сиділо, як це достеменно порахував Клумак, двадцять два чоловіка.

Було ще кілька політ і кореспондентів, між ними й рудий американець.

Щодо самих промов, Гаврило Клумак дуже втішався, слухаючи їх. Збори почав сам Волошин.

— У нашому суспільстві не повинно бути ворожих класів, робітників і капіталістів,— кричав він з трибуни.— У нас на Верховині немає якоїсь там буржуазії, як то кажуть комуністи. Ми всі трудящі, і нам не треба якихсь там партій, крім партії національного об'єднання, не треба профспілок, ні інших організацій...

«Але й чеше»,— думав Клумак.

У перерві Клумака викликали до Волошина.

— Ви ото,— сказав прем'єр, почухавши за вухом,— нібито були в Америці.

— Я ж вам розповідав.

— Пригадую. От і розкажіть про це сейму.

— Я, пане Волошин, не казатель.

— Нам і не треба якихсь там казателів. По-простому говоріть. Голос у вас, дай боже, хоч в дяки.

— Але що мені говорити?

— Отак би й починали,— засміявся Волошин.— Слушайте, пане Клумак. Скажіть їм, що в Америці є люди, які цікавляться нашою Карпатською Україною.

— Ай-бо, так. Такі люди є.

— От бачите. Далі скажіть, що ці люди нам завжди допоможуть.

— Це про «Стандарт ойл компанії»?

— І про цю компанію, і про інші. А закінчіть тим, що ми, закарпатці, зараз покладаємо великі надії саме на Америку.

— Що ж,— згодився Клумак.— То добре... Скажу.

Він потоптався ще хвилинку на місці, а потім додав:

— Я скажу, пане президенте. А вам признаюсь— ми оце засідаємо, але треба б когось і на Верховину послати. Адже нам там жити...

— Ви не турбуйтеся, пане Клумак,— втішив його Волошин,— кінчимо сейм і всі сили на Верховину. Захистити вас завжди зуміємо.

— Надіюсь,— сказав Клумак.

І він не пішов, як думав раніше, обідати, а взяв у буфеті бубликів і цукерок, сів у куцах біля гімназії і заходився мовчки виголошувати свою майбутню промо-

ву — викидав уперед праву руку, як це робив Волошин, підіймав угору брови, робив натхненне обличчя.

— Панове! — крикнув він, коли після перерви хтось дав йому слово.— Ось що я вам скажу, панове! Не тільки ми дбаємо про нашу Верховину, нею цікавиться весь світ. Я, приміром, був у Америці. Ой, що то є за країна, панове. Статуя Свободи, хмарочоси, а світла того, світла... І ви думаете, що тота Америка не цікавиться нами? Та ні, панове, дуже, дуже цікавиться. І «Стандарт ойл компанії», і «Дженерал моторс», і всі їхні компанії. Ми повинні покладати на них великі надії. Статуя Свободи, хмарочоси, а світла, світла того...

Клумак раптом замовк і оглядівся. У президії сидів один тільки чолов'яга, що куняв за столом, і в залі було не дуже людно — п'ять-шість депутатів, попереду всіх «ефіопський цар». Американський кореспондент у цю хвилину зиркнув у двері і порснув назад.

— Панове,— крикнув ще раз Клумак і зірвав голос.

4

Ріббентроп і Гофман колись так багато обіцяли. Волошин був резидентом гестапо на Закарпатті від того дня, як до влади прийшов Гітлер, він нещадно боровся з комуністами, розгромив профспілки, організував «січ», яка може дуже знадобитись фюреру, провів сейм...

Правда, Августин Волошин давно бачив, а «вибори до сейму» остаточно переконали його в тій думці, що і веровинці, і долиняни — всі трудящі Закарпаття — то є вороги, а співчуває йому і підтримує невелика групка людей, якій не зломити бунтівницького народу... Волошин винуватив німців, що, мовляв, мало його підтримують, винуватив і угорців, що пруться і пруться на Закарпаття. У їхніх руках сила, допоможіть же йому!

От у Словаччині Тіссо. Колишній священник з Бановця, а пізніше архієпископ,— адже зробив він не більше, як Волошин. А тепер Тіссо став президентом Словаччини, кардиналом римського папи. Невже ж він, Волошин, не міг би бути президентом Карпатської України, а далі, залежно від воєнних успіхів, і всієї України? Хай вона навіть і не називається Україною, а протекторатом чи провінцією. Адже який у нього стаж, який досвід. А тут якийсь регент Перені. Тьфу!

Раніше Гофман приїжджав на прийом до Волошина. Тепер старий вовк сам побіг до нього. Гофман ще й примусив Волошина сидіти в приймальній цілу годину.

— Пане Гофман,— говорив, кліпаючи короткозорими очима, Волошин,— я нічого, абсолютно нічого не розумію... Отам іде сейм, депутати висловлюють волю...

— А чого ж тут не розуміти? — відповів спокійно Гофман.— Усе сталося, як ми з вами раніше умовлялися. Угорщина приєдналася до антикомінтернівського пакту, і війська її вже вирушили з Ужгорода на Хуст.

— Я боюсь сутічок...

— Пане Волошин,— засміявся Гофман,— ваші січовики цілуватимуться з угорськими гонведами.

— Та то так,— згодився Волошин.— Але як бути з сеймом?

— Сейм уже не існує, пане Волошин. Та він і не існував, кажучи між нами.

— А «січ»?

— Пане Волошин, ви знаєте, що січовики озброєні Німеччиною і на чолі їх стоять наші офіцери. Ми їх беремо під свій захист.

— Але ж я... Що робити мені? — вирвалося у Волошина.

— Ви мене запитуете, що вам робити? — навіть здивувався Гофман.— У вас є маєток і кілька тисяч угрів на Закарпатті — подарунок чеських аграріїв, у вас є маєток в Угорщині — подарунок ваших тамтешніх друзів. Є у вас майно і в Празі, і в інших містах. У вас дуже широкий вибір, пане.

— То виходить, що я більше не потрібний,— понуро процідив Волошин.

— Пане Волошин,— сказав Гофман,— ми знаємо вас як сумлінного працівника і, коли буде потреба, не одмовимось од ваших послуг.

— Що ж... спасибі,— промимрив голова сейму.

«Руда собака,— думав Волошин, коли виходив з німецького консульства.— Але я ще поборюю і доб'юся свого».

— До уряду! — наказав він шоферу.

До пізнього вечора Волошин не виходив з уряду. Він викликав керівника УНО Федора Ревая і міністра внутрішніх справ Юрія Ревая.

— Сейм прийняв маніфест...— почали вони.— Ми будемо боротись.

Волошин махнув рукою.

— Боротись? — заволав він.— З ким? Президент Чехословаччини Геха підписав угоду з фюрером, і віднині є тільки протекторат Німеччини — Чехія і Моравія... Німецькі армії вже почали окупацію всієї Чехословаччини. А в цей час угорські війська окупують все тут, вони вже вирушили з Ужгорода, завтра напевне будуть і тут, у Хусті.

Він покліпав очима і продовжував спокійніше:

— Тут боротьбою нічого не вдієш... Перехитрив нас Хорті, випередив. Скільки ми працювали для цього Закарпаття, а от на готове з'являється барон Перені. А ми, та навіщо ж ми, панове? Нас всіх обійшли, обікрали, про нас забули. Ні, ми повинні і будемо боротися з ними. Я негайно виїжджаю до Берліна, буду клопотатись, щось робити, кричати. Певен, що досягну своєї мети і, звичайно, не забуду всіх вас, панове.

Потім відбулася зустріч з керівником «січі» Рогачем, а там Волошин заходився викликати одного за одним начальників своїх канцелярій і управителів.

Коли він нарешті поїхав із сейму і брати Реваї залишилися самі, Федір сказав:

— Старе опудало! Сказав би просто, що хоче бути закарпатським фюрером, і все було б зрозуміло. А то патякає. Боїться — і нехай виїжджає. Поборемось! Що боротись! Служили ми, брате, Німеччині, прислужимось ще й Угорщині, а там буде видно.

5

Урядові угорські газети писали:

«Наші війська, перемігши опір, вступили до Севлюша... Наші війська переможно увійшли до Іршави. Наша армія в Хусті».

Але в газетах не писалося про те, що в Солотвині «на честь прибуття» окупантів не вийшли на роботу солекопи — як русини, так і угорці, що в Сваляві в першу ж ніч перебування окупантів зірваний був над сільським урядом і затоптаний у багно прапор Угорського фашистського королівства, що десь під Іршавою злетіла

в повітря вантажна машина з боеприпасами, що всюди в лісах лунають постріли.

І далі, за Хуст, рушили гонведи. Хвиля ринула понад Тересвою, Теремлю, Латорицею і нарешті досягнула перевалів.

У гори потягнулись колони машин, які везли гармати, кулемети, прожектори, зенітні установки й будівельні матеріали. Туди ж гнали під конвоєм тисячі людей з Чехії, Словаччини, Угорщини. Похід замкнули, як на параді, літаки-бомбардувальники й винищувачі, вони, ніби коршаки, довго кружляли над долинами й опускались на луках над Тисою.

У горах незабаром почулися вибухи, там висаджували в повітря скелі, на які ніколи не ступала людська нога. Дзижчали пили, гупали сокири, стогін і тріск котився пралісами — то падали вікові смереки, ялиці й буки.

Поблизу перевалів вирости дерев'яні бараки, іноді ж просто копались рови, що прикривалися гіллям. Звідти на світанні вигонили тисячі людей, а на ніч загонили. Бараки й рови обтягали ряди колючого дроту, всюди стояли вежі для вартових і гарчали пси. Там, у горах, будували укріплення — «лінію Арпада».

Котилася зустрічна хвиля і з гір, з Верховини. Звідти до концентраційних таборів, які заздалегідь приготував Волошин, і в нові — на Думен, до Кривського табору, до «Конера» в Мукачеві, «Раковці-Коштеля» в Чинадієво гнали сотні й тисячі людей. Уночі лунали постріли на Веляцінському мосту і води Тиси приймали в свою глибину трупи замучених окупантами людей.

Особливо ж шукали фашисти комуністів. «Кемелгаріто»¹, жандармерія, всі дирекції й уряди, адміністрація жуп, бірови й солга бірови², вся система «Латориці» мобілізовані були для того, щоб вишукувати комуністів. А найбільше шукали Борканюка, за голову якого обіцяна була велика нагорода. Десятки детективів і шпиків ловили Борканюка по всіх усюдах Закарпаття.

Все це робилося з благословення пана бога. Кат Угорщини Хорті, загарбуючи Закарпаття, взяв благосло-

¹ «Кемелгаріто» — угорська фашистська розвідка.

² Біров, солга біров — сільський староста, окружний староста (угор.).

вення на «важкий труд» в архієпископа Міндсенті. Архієпископ благословив ксьондзів римо-католиків і священників греко-католиків Закарпаття. Канцелярія мукачівського єпархіального єпископа Олександра дала вказівки всім парохам, що до чину літургії вводиться нова молитва за церкву, «котра вказує безпечну дорогу до неба й подає засоби, потрібні для досягнення нашої останньої мети». В цьому ж циркулярі наказувалось провіщати «многі літа» витязеві Хорті і регенту Закарпаття барону Перені.

Застогнало Закарпаття.

6

— Що ж,— сказав Гаврило Клумак, ставши на повитому диким виноградом ганку нового бірова Золтана Репаші,— прийшов оце я до вас передати владу. Вітаю, урам біров!

— Такий наказ солга бірова,— трохи винувато, а все ж нахабно, стоячи в сінях, відповів Репаші.— Думаєте я...

— Слухайте, Золтан,— перебив його Клумак.— Ви думаєте, що я глузувати прийшов? Не такий Гаврило Клумак. В Америці побував, від статуї Свободи просвітився, розумію, куди й до чого все йде. І вам говорю, Золтан, дуже добре, що так сталось, коли хочете знати, то так і повинно було статись.

— Може, до хати зайдете, по погарчику вип'ємо? — враз подобрішав Репаші.

— А чого ж, можна,— згодився Клумак.

— Юдіт! Юдіт! — покликав Репаші дружину.— А виходь-бо швидше, в нас гості.

І Юдіт, тримаючись, як молода, хоч вдавалось це їй з великим трудом, бо була повна й важка, як набитий борошном лантух, вийшла, граючи очима, з перснями на пальцях і сережками у вухах, простягнула холодно й незграбно, ніби черпак, долонею вгору руку Клумакові, начадила своєю сигаретою.

— Сердечно вітаю вас, високоповажна пані,— поцілував Клумак руку Юдіт, від якої тхнуло часником.— Надзвичайно приємно, високоповажна пані.

— Ти нам рибки засмаж,— попросив Репаші...— Дьоршаббан¹,— додав він угорською мовою.

¹ Дьоршаббан — швидше (угор.).

— Сідайте, прошу вас,— запросив гостя Репаші і підставив Клумакові старовинне букове, з левиними головами, крісло.

— Дякую вам,— легенько вклонився Клумак.

Хата Золтана Репаші була добротна, висока й світла, як і в Клумака, бо будував всі ці хати один підрядчик з Рахова. Юдіт дуже любила все барвисте, строкате, і стіни в їхніх кімнатах були заліплені дешевими малюнками, портретами невідомих, просто об'явами різних фірм. Попід стелями в усіх кімнатах висіли миски — дешеві, великі, але знову з страхотливо барвистими квітами. В цілому ж, як на Клумака, у Золтана Репаші було досить затишно і все спонукало до теплої розмови.

І коли вони випили й закусили смаженим стругом¹ з кислую капустою, першим стругом, який хтось із бідноти виловив у Тисі цієї весни й обміняв на кухоль куррудзи в Юдіт, Клумак сказав:

— Струг відмінний. Майстерниця ваша дружина. А щодо влади, Золтане, то признаюсь, що хоч я і русин, але мені не болить, яка то буде влада — чи наша, чи угорська. Аби тільки тут, на Верховині, влада була ось де...

І він так стиснув кулака, що аж пальці хруснули.

— Запам'ятайте, Золтане,— додав Клумак,— що ми,— він ткнув собі в груди,— зробили те, що могли зробити. З Тиснянцем ото на місці покінчили, інших, маю достеменні відомості, повісили. Ви ж повинні далі натискувати на них — і ніякої пощади. Ледь що — петля або ж розстріл.

— Невже я не розумію, пане Клумак? — здивувався Репаші.— Мій батько ще кров проливав...

— Я пам'ятаю вашого батька. Він був м'яснарем у Рахові...— промимрив Клумак.

— Балінт Репаші не тільки різав корів... Його не за абиякі заслуги сам Франц-Йосиф приймав. А я, ви забули вже, мабуть, пане Клумак, я також на війні був. Тепер син мій Янош в армії служить. Ось лист від нього. «Дорогий тату, я дуже сумую за вами і мамою, але не скоро повернусь до вас. Мене зараховано до армії...» Я оце був у Рахові і просив, щоб сюди прислали загін «сабад чапатошців»². Ви знаєте, що вони нароблять?

¹ Струг — форель.

² «Сабад чапатош» — католицько-фашистські терористичні загопи.

— Це дуже добре,— мимрив Клумак.— Але головне — це Борканюк. Ви не уявляєте, Золтане, який він для нас небезпечний.

— Я не уявляю? — скрикнув Репаші.— Ви мене ще не знаєте. Дайте я поцілую вас, пане Клумак!

7

Через Клени в гори проїхав кінний загін «сабад чапатошців», але були між ними й січовики. Попереду всіх їхав бравий капітан Пішта Чакші, син торговця з Ужгорода, колишній студент Дебреценського університету. Зараз йому було не до науки, він був командиром загону, що вже чимало наробив у долині і тепер поспішав до перевалу, де, як повідомляв посланий звідти верхівець, невідомі злочинці забили двох жандармів. Справа була надзвичайно серйозна і загрозна: жандарми були забиті серед білого дня на очах у всіх. Злочинці — одні говорили, що їх було двоє, інші довели це число до десяти — вийшли ніби з лісу. У хижці, де сиділи жандарми, пролунало кілька пострілів з автоматів. Два жандарми вбиті, а злочинців мов вітром змело. Зрозуміло, що вершники були дуже стурбовані і поспішали.

А все ж по дорозі капітан Чакші викликав бірова Золтана Репаші і попередив його, щоб увечері нікуди не відлучався, а разом з тим наказав передати Федору Стрипському, щоб той його сподівався на вечерю.

Панотець сидів у їдальні, коли під вікном пройшов Золтан Репаші. Близько весна, але з гір тягло холодком, і священник тільки годину гуляв удень, коли пригрівало сонце, а то більше сидів у кімнатах і грівся.

Золтан Репаші прокашлявся і, зупинившись на порозі, повідомив панотця про подію на перевалі і про наказ капітана Чакші.

— Прийmemo, Золтане,— сказав о. Федір.— Рука даючого повік не оскудіє. Я прийму пана капітана, а ви подбайте про інших.

— Орли! — кивнув Репаші за вікно.— Ну, вони на перевалі себе покажуть. Це лісоруби зробили, панотче. Тільки їхніх рук робота. Вони там ліс для армії рубають. А під пеньками в них зброя. До чого клятий народ!

Він переступив з ноги на ногу й винувато додав:

— А як ми будемо з виправдувальною комісією, отче духовний? — Біров натякав на те, що їм треба виконати наказ окружного уряду, створити «виправдувальну комісію», щоб перевірити населення, виявити «лояльність» кожного до нової влади.

— Цими днями зберемось,— зітхнув о. Федір.— Та й нагода трапилась — пораджусь з цим капітаном.

— Треба швидше,— сказав Репаші, потираючи руки, ніби він збирався рубати дрова.— Окружний уряд на-полягає.

Коли Репаші зник, панотець встав, пройшовся кілька разів по їдальні і так голосно промовив: «От воно як! Починається! Що ж, добре, добре!» — що навіть паніматка виглянула з кухні й запитала:

— Кликав мене, Федоре, чи що?

— Ні, ні, матусю, не кликав,— відповів він.— Це я вголос думаю. А втім, коли зайшла, слухай. Сьогодні в нас вечерятиме угорський капітан. Ти подумай про вечерю, треба його прийняти як слід. І неодмінно щоб було щось угорське, вони це люблять: гуляш там, паприкаш і солодке. Восени, пригадуєш, ти робила отакі-о маленькі варенички з картоплі, а всередині сливки.

— Сільваш-гомбоц? — сказала, облизуючи губи, попадая.

— Так, так, сільваш-гомбоц,— підхопив о. Федір.— Саме це я й хотів тебе попросити. Свіжих сливок, правда, немає, а ти зроби з сушнячка. Чудова страва. Ну й пальонка щоб була, оселедець до неї...

— Все буде,— сказала паніматка й кинулась почитати, на всякий випадок, кілька рецептів угорських страв із книги «Хатня господарка».

— Що ж, добре, добре! — закінчив панотець розмову.

Федір Стрипський крокував з кутка в куток їдальні. Йому було де походити й подумати. Їдальня в панотця простора, велика. Трое широких вікон з неї виходили в сад, попід вікнами стояли поставці, на яких у глибоких вазах літо й зиму цвіли білі й червоні квіти. Серед кімнати громадився великий круглий стіл, накритий гобеленовою скатертиною, а навкруг нього стояли стіль-

ці. Один куток кімнати займав радіоприймач і засклена шафа, на полицях якої грав золотом і синім орнаментом посуд, другий куток — фісгармонія, — о. Федір любив грати вечорами, підспівуючи пискливим тенорком. Між шафою й фісгармонією, як корабель на якорі, стояв широкий, обтягнутий вишневим плюшем диван, а над ним висів у круглій бронзовій рамі писаний олійними фарбами портрет папи Пія XI. Папа на цьому портреті був змальований як садівник, що оглядає кущі троянд. Під портретом папи висіла заправлена під скло медаль, вилита в Римі на згадку про Берестейську унію, що розсилалась і священникам Закарпаття. На медалі був зображений папа Климент VIII, перед яким навколішки стояв зігнутий чоловік. Напис під ними промовляв: «*Ruthenis receptis*»¹. Ще на одній стіні, над дверима до кухні, висіла в чорній рамі репродукція з картини художника Михайла Мункачі «Ісус перед Пілатом».

Та о. Федір не бачив ні квітів біля вікон, ні портрета найсвятішого папи, ні Пілатового суду. Він ходив по їдальні нервовими кроками, часто зупинявся, щось шепотів, а це свідчило, що панотець дуже й дуже неспокійний.

Власне кажучи, дивно, чому о. Федір так стурбувався, почувши про приїзд капітана Чакші. Все в нього було вирішене задовго ще до цього. Він мав час про це подумати в давноминулі роки, під гарячим сонцем Італії, біля апостольського престолу, коли вчився в «Колегіум русікум» у Римі, де поряд з теологічними науками слухав курс «Боротьби з еретичними ідеями, які всотались у російський народ при більшовизмі». Було зрозуміло, куди націляють їх у Римі і чому послали на Карпати після закінчення «Колегіуму». Просвіщати українців? Ще б пак! Доля українців турбувала папський престол так само, як і о. Федора. «Але від Карпат, — так вчили їх у Римі, — недалеко до тієї величезної країни, над якою ще немає божого благословення, і кожен з вас повинен бути готовий до того моменту, коли почнеться переможний похід на Схід».

Восени 1938 року в Ужгороді в єпископаті відбулась нарада всіх парохів Закарпаття.

— Ви, пастирі, повинні бути готові до активної дії.

¹ «*Ruthenis receptis*» — на прийняття русинів (лат.).

Осінь того року була тепла. В Ужгороді все потопало в квітах. Стрипський сидів і розмовляв у садку жіночої семінарії з дочкою. Попи в чорних сутанах їхали на Верховину. Ліга католицького діяння переходила в наступ.

І вони тепер діяли активно, наполегливо й уперто. У Хусті з'явився Августин Волошин, і на села їхали січовики. Хто їх зустрічав? Вони, служники святого престолу. Рушили з Ужгорода на Хуст угорські війська — і священники в чорних сутанах вітали їх дзвонами. У темній кленівській церкві о. Федір виголосив славу Волошину, а пізніше відправив подячний молебень угорським окупантам і проголосив многи літа Хорті. А хто організував загони «сабад чапатошу»? Хто ж як не уніатський священник Дем'янович з Рахова, що був духовним наставником о. Федора Стрипського.

Отже, все вирішив і продумав о. Федір, і приїзд капітана Чакші аж ніяк не міг бути для нього якоюсь там несподіванкою.

Капітан Чакші повернувся до Кленів пізнього вчора, коли село уже спало. Він заїхав до сільського уряду і наказав бірову сидіти й ждати. А тим часом капітан заглянув до священника, правда, під вікнами будинку поставив кількох вартових — після випадку на перевалі він вирішив бути обережним.

— Незрозуміле вбивство, — розповідав Чакші, сівши на плюшевому дивані в ідальні. — Ці два жандарми були в хижі на долині. Коли почулася стрілянина, туди негайно прибігли їхні товариші. Ніхто з хижі не виходив, до лісу там далеко. Але жандарми були вбиті.

— То, може, вони самі? — замислився о. Федір. — Напились, припустімо, а потім посварились.

— Не припускаю й думки, — заперечив капітан. — Це політичне вбивство, і інакше ми його не можемо розцінювати. Лісоруби, от хто винен. О, я сьогодні з ними не церемонився. На цей раз за двох жандармів п'ять лісорубів... На другий раз за кожного буде десять. Вони пам'ятатимуть капітана Чакші.

— Заспокойтесь, пане капітане, — сказав о. Федір. Паніматка приготувала відмінну вечерю. Чакші, що добре випив і закусив, говорив безугавно. Він, виявилось, знав безліч анекдотів, частину з яких міг розповіда-

ти вголос, але деякі — тільки на вухо панотцеві. Попада нарешті вийшла на кухню, щоб їм не заважати.

Тоді капітан сказав о. Федорові.

— А тепер ще один анекдот...

— Ви швидше,— попросив о. Федір,— бо матуся...

— Я швидко,— промовив Чакші,— і коротко. Тут, кажуть, недавно на похороні одного бунтівника несли червоний прапор.

— Було таке... Ох, ці прапори! А бунтівника того українські націоналісти вбили...

— Українські націоналісти вбили, а за прапор на похоронах бунтівника мусимо ми розплатитись.

— Тобто наступність влади,— сказав о. Федір.

Йому сподобались слова «наступність влади». Справді ж, влада змінюється, але хіба у них — і в партії Українське національне об'єднання, і в партії національної єдності, до якої належить Чакші,— хіба в них не одна мета?

— Так, так,— згодився Чакші,— у нас мусить бути наступність влади. Ми розплачуємось і за них.

— Я розумію це й схвалюю,— скромно процідив о. Федір.— А все ж, може б, ви краще самі виявили підозрілих з біровом?

— Що біров? — перебив його капітан.— У нього навіть списків всіх селян немає. Тут справа високої політики. Ви ж є і головою виправдувальної комісії. Що ж, пора діяти. Крім того, і панотець Дем'янович радив звернутись саме до вас.

— Та це так,— дивлячись байдуже на стіну, процідив о. Федір.— Я знаю і тих, що повмирили, і тих, що жиють...

— Мене цікавлять ті,— одрубав Чакші,— які не повинні жити.

— Я вас розумію,— дуже кволо сказав о. Федір.— Але найперший з них — то Борканюк.

— Ми шукаємо Борканюка,— втішив капітан священника,— і знайдемо його. А поки що ви складіть мені списочок.

Федір Стрипський подивився у вічі капітану.

— Скільки? — запитав він.

— Ну, десять,— холодно кинув капітан.

У цей час увійшла попада, і Чакші звернувся до неї.

— Своїм сільваш-гомбоцом ви мене вразили й нагадали мою покійну матір, яка також відмінно готувала цю страву.

— Спасибі, що хоч ви похвалили,— сказала попадя.— А то від своїх подяки не діждешся. Готуй, вари, печи, а вони тільки їдять.

— Духовні особи,— втішав її капітан,— думають про небесні справи. А це хто? — побачив капітан фото Марії в позолоченій рамці над диваном.

— То, пане капітан, наша дочка.

— Шарман ¹! — крикнув капітан.— Але ж це обличчя мадонни. Де тепер вона?

— Вона вчиться в Ужгороді,— відповіла паніматка,— але незабаром приїжджає на вакації. Я сподіваюсь, що пан капітан буде нашим гостем і познайомиться з Марією.

— О паніматко, тільки почнуться вакації, я буду тут. Вашу ручку...

— Я на хвилинку,— промовив о. Федір, збираючись вийти з їдальні.

— Бачите,— кивнув попаді головою на о. Федора капітан.— Усе про своє, небесне. Хоч і на п'ять,— озвався він до священника.— У нас є про що поговорити з паніматкою.

Через кілька хвилин о. Федір вийшов з свого кабінету. Попада частувала капітана чорною кавою.

— Ти й мені налий,— тихо попросив о. Федір.

І поки вона на столику в куточку наливала каву, о. Федір передав Чакші папірця, на якому рядочком були написані прізвища й імена.

— Я бачу одинадцять,— засміявся капітан.

— Христос завжди був щедрим і нам велів такими бути,— ковтнув чорної кави о. Федір.

— О, ви, бачу, жартівник,— крикнув Чакші.

Він був на доброму підпитку. Розвеселилась і паніматка, очі в неї блищали, щоки пашіли.

«Та вона ж у мене ще нічого,— подумав о. Федір, позираючи на неї.— Красива і в тілі...»

— А знаєте,— сказав капітан, прощаючись,— я думаю, що ви маєте рацію.

— Ви про що? — поцікавився о. Федір.

¹ Шарман — чудово (франц.).

— Та про отих двох жандармів, що вбиті на перевалі. Ми справді знайшли в хижі багато порожніх пляшок від палъонки. І потім ці гільзи на долівці. Ви маєте рацію, вони пострілялись, чорти. Ніхто ж у тій хижі й близько не був. Але нехай — отим лісорубам буде наука надалі. Нехай знають! І п'ять чоловік для першого випадку зовсім небагато. Вашу руку, паніматко! Ви мені дуже нагадуєте мою покійну матір. А про дочку вашу я не забуду. Передайте їй привіт від закоханого капітана. О сільваш-гомбоц.

Пролунали й затихли кроки під вікном. Федір Стрипський сам замкнув і заклав колодкою двері на ганку.

— Знаєш, Тетяно,— сказав він, повернувшись до їдальні,— цей капітан мені дуже подобається. Веселий хлопець. Як ти вважаєш?

8

Уранці попадає кілька разів заходила до спочивальні і будила духівника.

— Федю! Федю! Прокинься! — говорила вона, схиляючись низько над ліжком.

— Почекай, паніматко, почекай ще хвилинку,— мимрив він.

Але мова йшла не про хвилинку. Йому просто не хотілося вставати. Після важкої вечери панотець кепсько спав, усю ніч боліло під ребрами з правого боку. Тільки під ранок біль зник і о. Федір поринув тоді в тихий, спокійний сон. Уранці ж йому привидівся дивний сон — Італія, Рим, урочистий перегук дзвонів. Слухав би й слухав цей мелодійний дзвін, марив би та й марив. Та паніматка раз і другий нагадала, що вже десята година, пізніше — що вже й одинадцята...

— Доки ти спатимеш! — нарешті засварилась вона, відкрила віконницю в спочивальні й загрюкала стільцями.— Адже там з самого ранку тебе ждуть люди.

— Ти ж їм сказала,— блимнув він очима,— що я захворів уночі?

— Усе сказала, а вони відповіли, що однаково ждатимуть.

— Ой, гріхи, гріхи,— зітхнув о. Федір і спустив на барвистий килимок свої криві, волосаті ноги.— Ніколи, ніколи тобі не дадуть спочинку.

Він вийшов на ганок тільки через півгодини після того, як поголився, помився, протер одеколоном обличчя й руки, гаразд попоївши і напившись кави з вершками.

Був чудовий ранок. Вгорі голубіло небо. На вершинах гір лежали білі латочки снігу. Яскраво зеленіли на схилах гір обмиті дощами ліси. Недалеко від фари шуміла, спадаючи на каміння, напоена водою з вершин річка. Від усього віяло холодком. Дихалось легко й широко. Пан превелебний вийшов на ганок і лівою рукою аж прикрив на хвилинку очі, стільки було в долині сонця, а правою в цей час поблагословив людей, що стояли під ганком.

Слідом за ним, як це водилося, вийшла й попада. Вона завжди цікавилась справами панотця і тепер зупинилась на дверях, через плече о. Федора поглянула на людей. Були тут і старі верховинці — сивовусі, зморшкуваті, сухі, ніби гриби, що, незважаючи на теплий ранок, тремтіли в своїх кожушках, які пахли лоем і димом; жінки прибігли на фару, в чім порались у хатах, — у дірв'яних запасках і сірих від попелу сорочках; були й діти, які тулились до своїх матерів. Усі вони схопились з землі і колодок, коли вийшов духівник, рушили до ганку, зупинились і схилили голови.

— Наставнику наш! Отче духовний! — загомоніли вони одразу, коли піп їх поблагословив і склав хрестом на грудях руки. — Рятуй нас, визволяй!

— Що трапилось, діти мої? — запитав о. Федір.

В цю хвилину його, правда, аж пересмикнуло. Діти! Та які ж вони діти йому — він стоїть на ганку помитий, доглянутий. А оці хлопці — невмиті, обідрані, присипані попелом, напівмерці. Його душу не турбувало сумління — чому ж це так, чому? Він був прихильником сталого порядку речей і не хотів шукати винних у нерівності між людьми. Коли б хто посмів йому сказати, що винні є, що їх треба шукати, він крикнув би роздратовано: «Але при чім тут я? Яке я маю до того діло?» Федір Стрипський, як це бувало не раз і раніш, відчував, бо так вчила їх католицька церква, свою зверхність над іншими людьми, був переконаний, що він кращий від інших людей...

— Арештували... Вночі... Одинадцять чоловік... Закували в ланці... Вночі й повели... — гомоніли люди.

— Нічого не розумію, — широко розплющив очі о. Федір.— Хто заарештував? Коли? За віщо?

Хтось один виступив наперед і розповів, що жандарми, які вчора їздили на перевал, вдерлися вночі до хат, побудили, взяли з собою і повели одинадцять селян.

— За що їх взяли? Куди повели? — бідкались верховинці, плакали жінки.

— З перевалу їхали, кажете? — промовив о. Федір.— Там ніби хтось когось вбив. То, може, й наші там були?..

— Немає наших на перевалі.

— Нічого не розумію, діти мої,— повторив він.— Все це вище від мене. Політика не моя справа, є на те інші, відповідніші.

— Яка політика? — нарікали діди й жінки.— Що то є за політика, коли в хаті ні картоплі, ні кукурудзи? Політика — то не нашого розуму справа, пане превелебний. Куди нам до неї? Заступіться!

— Коли люди роблять велику похибку,— невиразно сказав він,— просити треба за них; коли меншу — обороняти треба їх; коли невинні — треба з'ясувати непорозуміння. Але ніколи не можна залишати людей у біді, і ми їх не залишимо.

Він стояв на ганку, який старанно вимила ледь світ наймика, в чорній сутані, в туго накрохмаленому білому комірці, з срібним блискучим хрестом на грудях і, склавши побожно руки, втішав свою паству.

Хто з цих убогих людей, які втратили вночі свою надію й підпору, міг знати, що в їхньому пастирі тільки й білого, що комірць, а хрест на його грудях прикриває зміїне серце?

— А може,— висловив припущення о. Федір,— може, й ми, діти мої, чимсь заслужили недовір'я до себе?! Оті червоні прапори, я вже говорив вам раніше, до добра не доведуть... Щось я не всіх тут бачу...

— У Тиснянців сина Антона забрали,— пролунав голос.

— От бачите,— ніби аж зрадив священик.— Виходить, я маю рацію. Під всіма цими незрозумілими подіями є справедливий ґрунт. Не можна, не треба носити червоних прапорів,— сказав він, уже загрожуючи.— Не треба втручатись у політику. Бо, самі знаєте, уряд, який

би він не був, а повинен карати за такі дії жорстоко, нещадно! Немає влади, крім від бога!

І, так залякавши людей, він знову звернув на своє:

— Але я, браття, не політик і мушу думати про всіх. Я проситиму за наших людей. А зараз помолимося, браття!

Люди виходили з двору один за одним. Були вони зігнуті, згорблені, їхні руки були чорні від роботи в землі.

— Коби це Борканюк! До него піти б,— сказав хтось.— Тільки він нам допоможе.

Зупинились серед вулиці й довго, довго стояли, дивились на мовчазні гори, німі ліси...

На турні вдарив дзвін. Пан превелебний запрошував їх молитись.

9

...Кликали сусіди, але Тисянчиха до попа не пішла. Вона спробувала ще вранці вийти на вулицю, але тіло було мов кам'яне, червоні й зелені кола пливли перед очима, тьмарився світ. Повернулася до хати, впала на дощане ліжко і лежала так із заплющеними очима, обхопивши землистими руками голову.

Павло сам погодував двох сестричок, спробував забавити, бо вони — малі — нічого не розуміли і не знали. Важко було хлопцеві — тремтіли руки й зводило обличчя.

— Там, мамцю, сусіди збираються до панотця! — підійшов він до матері, коли біля порога зупинився гурт жінок.— Чи підете?

Вона на мить розплющила темні, як вода під скелю, очі.

— Нікуди я не піду! Так і скажи їм, не піду!

І знову заплющила очі, обертаяся світ, колихалось під нею дощане ліжко. А з п'ятьми, що розстигалась навкруг, спливало й спливало обличчя Антона.

Він був розгублений, коли гупої ночі схопили жандарми, і по-дитячому зляканий, коли виводили його з хати. Але то був страх не тільки за себе, бо вже на порозі сіней крикнув:

— Мамо! Та не плачте ж!

Сльози зливою потекли в матері, коли вели Антона з двору. Ніч, холодно, мокро, а вона впала на землю й

лежала, поки не стихли кроки в далині. Тоді схопилася, побігла вулицею:

— Люди! Люди! Де ж ви? Йой-йой-йой!

Ніч була така темна, така тиха — ні голосу, ні зоринки. Стояла в темряві, думала важку думку.

«Небо! От дивишся на мене, а мовчиш. Зорі! Чому ж ви поховались од мене? Чи, може, й вам страшно дивитись на наші муки й страждання? Так розійдіться ж, хмари, відкрийтеся, зорі, сонце, зійди! Хто, хто нам тут, на Верховині, допоможе?»

Мовчала ніч, замовкла мати, потекли година за годиною — порожні, німі...

Десь тільки надвечір розкрила вона очі. У маленькі віконця знадвору вливалось червоне, як кров, проміння. У хаті не було дітей, пішли, певне, до потоку.

Біля неї сиділа Юлина. Тепла рука її лежала на плечі удови.

— Не плачте, — промовила дівчина. — Ой-бо, не плачте!

— Я й не плачу, ні, — відказала мати.

— Мене послано сказати, — далі вела Юлина, — що Антона буде врятовано.

З останніх сил підвелась удова, широко розплющеними очима подивилась на дівчину. Та ні ж бо — Юлина, чабанка, достеменно вона.

— Хто тобі говорив про це? — сухим, аж хрипкуватим голосом запитала Тиснянчиха.

— Мене послано сказати, що це зроблять комуністи...

— Комуністи? Хто тобі це сказав? Де вони?

І раптом схопилась за серце...

— Ні, Юлино, не говори мені нічого, мовчи, мовчи! Ось так! Мовчи ти, і я хвилинку ще помовчу!

У неї розривало груди. Здавалося, що кінчилося обірвалося життя, коли оті нелюди вбили Михайла, — ну, як же, що, що далі було робити? І раптом щось велике, надзвичайно велике піднесло її — на похороні червоний прапор замайорів над труною, кілька дужих рук підхопило її. «Тримайтесь, тримайтесь, Гафіє!..» Вдруге обірвалось ніби життя, коли тепер вночі забрали Антона — старшого! І ось ще сонце не встигло закотитись за гори, а їй сказано, що Антона буде врятовано. Сказала Юлина, чабанка. Тільки не треба їй нічого роз-

питувати. Хіба не був таким самим убогим, непомітним чоловіком і Михайло? А він виявився дужим, страшним для ворогів, бо кволого б вони не стали вбивати...

Та хто ж дужчий — ті, що кричать і вбивають, чи ті, що борються мовчки, а в горі подають один одному руки на поміч? Слухайте ви, вороги! Адже ж ми живі. Я, Павло — менший, дівчата, Юліна!

— Дай-но, Юліно, руку!

Мати взяла простягнуту руку чабанки. Удвох вони вийшли з хати. Червоно-червоно, ніби в пожежі, на заході пломеніло небо. Гаряче, як вогонь, було серце в матері.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Павло Тиснянець став господарем, газдою. Який, скажіть-бо, господар з хлопчика в п'ятнадцять літ? Йому б тільки рости та й рости під теплою рукою батька, мріяти про пушку, про мандри в лісах і красного звіра, але далеко ще не одходить від хати.

Говорили люди, коли вбито було Михайла:

— Що тільки робитиме Тиснянчиха з тими дітками?

Після великодня пішла мати з дітьми на кладовище. Сонце стояло високо, заливало землю теплом і світлом. Над могилою дрібно тріпотіла молодим листом берізка, зелена травиця стелилася землею, то тут, то там голубими очима визирали квіти. А вони сиділи на землі — мати, син і двійко дівчаток.

— Ой, видить бог, та не шкодує...— почала Гафія.

Вона плакала й бідкалась за Михайлом, що лежав отут, в землі; за Антоном, якого погнали в чотири світи — на муки, каторгу, а може, й смерть! Як же стримати сльози, ллються вони і вдень і вночі.

— Ой, видить бог...— бідкалась стара.

Павло безпорадно подивився на її обличчя, по якому котилися гіркі сльози, глянув на сестричок, що теж були готові заплакати, поклав руку на плече матері, сказав сердечно й тепло:

— Мамо, не плачте! Ось кажу вам... Слухайте мамо.

Мабуть, у нього було щось незвичайне в голосі,— затамувала плач, поглянула на сина.

А він говорив як дорослий. Одна рука його лежала на матириному плечі, друга на свіжій могилі батька.

— Мамо! Оту землю нашу виоремо й посіємо. Адже добрі люди вівса на посів дали. А там, мамцю, дістану я пушку і піду в ліс, уб'ю звіра — оленя, лисицю, куницю. Продам я їх — і зодягнемось. Ой мамцю, та я ж то той ліс з краю в край знаю. Де оленячий хід, а де дикуни лежать, в одному місці навіть ведмедя бачив... Аби тільки пушка, мамо, але я її дістану.

— Айно, синку,— ніби заслухалась вона його.— Мусимо посіяти, то правда. І посіємо, що ж. А про пушку ти вже мовчи. Таке горе з батьком, а тепер з Антоном. Почують вони про пушку, всіх нас заберуть. Що їм до нашого горя?

А сама уперто думала, хто ж приніс їм метр вівса на минулому тижні. Прийшли уночі до хати, погукали: «Відчинить!» Відімкнула вона, а люди ті з плечей клунки. «Це,— сказали,— на посів».— «Хто ж ви, звідки?» — запитала. «Не запитуйте, свої люди!» — відповіли. І зникли в темряві ночі. Свої люди!

Їхній угр землі лежав над прірвою. З кручі страшно було навіть дивитись — така глибина. Ще Михайло, бувало, говорив:

— Працюеш, а колись як шугнеш униз, так і похорону не доведеться правити.

Весна! Гріло сонце, парувала земля, уже бур'янці показалися на нивах.

— Синку,— сказала мати.— Най вже я, сапкою.

— Ні, мамо,— відповів він.— Що та сапка?!

— Тоді разом, синку.

І схопились вони вдвох за дряпачку, зроблену ще батьком. Стрибнули і в'їлися в землю грабові кілки, проповзли трохи, вирвалися і знову вгрузли в землю.

— Не натужтесь, мамо.

— Ой синку, ти вже мовчи.

Вхопившись за держално, вони важко ступали по своєму угру, аж ноги вгрузали в землю. Бив рвучкий вітер у груди, ніби хотів їх зупинити, хмари набігали на сонце, ніби хотіли приховати від нього муку людей.

— То, мамо, не бійтесь. Яюсь оборемось, а там посіємо. Мені не важко, мамо. Дійдемо до межі й передихнемо. Адже так? Та чого ви мовчите, мамо?

Весна! Газда ішов полем.

Дмитро Клумак мав усі підстави бути задоволеним. Посмішка не сходила з його обличчя, сміялися очі, він якось по-новому навчився подавати руку, високо й рвучко піднімав її вгору, м'яко згинав лопаточкою і плавно, як у воду, вниз: «Здрастуйте, будь ласка!» І то не кожному подавав, а з вибором — отцю Федору, Репаші, нотарашеві, вчителю, але не лісорубам, не проклятим лайдакам. Ще б чого не вистачало!

Кожного року орендував Дмитро Клумак, як і його батько колись, в уряду бутин. Знав, що бук потрібний Австрії і Італії, граб — Німеччині, а хіба на смереку й ялицю немає охочих? Він і збільшував кожного року орендовані ділянки лісу, хотів настачити всім, ну, звичайно, не забував і про себе.

І тепер поїхав Дмитро Клумак ранньої весни до Ужгорода, склав контракт на бутин. Обійшлося, як завжди, добре — дав хабарі урядовцям з лісового управління, заплатив мізерію сільському начальству.

Тільки він повернувся до Кленів, як до нього з'явилися несподівані гості: двоє військових і один цивільний, а при них варта.

— Ми з міністерства,—відрекомендувався один з військових.

— Дуже радий, дуже...— тихо промовив, отетерівши, Клумак і несподівано крикнув тонким голосом, як півень: — Варваро! Швидко закуску!

— Ми до вас, пане Клумак, в справі лісів. Так, так, не дивуйтесь. Навіть у Будапешті відомо, що в цих місцях один з найкрупніших лісопромисловців Дмитро Клумак. Фахівець своєї справи...

У Клумака аж щоки запашили, і він ладен був поцілувати оцих міністерських, дарма що вони були досить таки одворотні.

— Ми прибули до вас із пропозицією,— провадили гості.— Досі пан Клумак працював на приватні підприємства, які виробляли різні там ліжка, стільці та шафи.

— Не тільки,— перебив їх Клумак,— я маю і військові підряди.

— Знаємо, знаємо,— відповіли гості.— Проте ми живемо в час, коли все повинно працювати для зміцнення могутності країни, цебто на військове міністерство.

Наша армія має велику потребу в лісі, через що військове міністерство хоче укласти з паном Клумаком контракт на всю продукцію, яку він здобуває на своїх бутинах.

Клумакові здалося, що серце його від радості от-от виплигне з грудей.

— Я, звичайно, з великою радістю...— ворухнув він пересохлими від хвилювання губами.— Для батьківщини й рідної армії...

Але одразу взяла верх клумаківська хватка і тонкий комерційний розрахунок.

— Тільки ж я маю контракти з приватними фірмами і перед ними відповідаю кишенею...

— Ви можете бути певні, пане Клумак, що військове міністерство заплатить такі гроші, які покриють ваші збитки по розірванню контрактів з приватними фірмами.

— Тоді з мого боку не може бути заперечень,— згодився Клумак.— Яка кількість лісу вас цікавить?

Урядовці назвали цифри.

— А більше можна? — нахабно запитав Клумак.

— Можна.

— Умовились,— повів далі Дмитро.— План збільши-мо. А скільки ви можете платити за ліс?

Урядовці перезирнулись.

— Дорогі гості! — одверто признався Клумак.— Щоб жити, кожна людина мусить їсти й пити. Накиньте двадцять процентів на ту суму, яку ви думаете мені дати, і вважайте їх своїми. Більше мені, більше й вам. Правильно я розсудив? По-вченому це кажуть — пропорція; братуха мій Гаврило говорить, що це гармонія; а як на мене, то це звичайний хосен.

— Двадцять з контракту, а п'ять з вас,— зажадали, підвівшись із стільців, урядовці.

— Що не можу, то не можу,— уперся Клумак.— З мене буде два проценти! Варваро, жіночко моя, при-бери нам стіл, ми мусимо написати контракт. І поклич Магаричку...

— Ми й самі! — сказали урядовці.

— Нехай буде так, як я хочу,— відповів Клумак.— Тільки на власного нотараша покладаюсь.

І вони на місці написали контракт між військовим міністерством і лісопромисловцем Дмитром Клумаком на поставку армії великої кількості лісу. Контракт під-

писали два урядовці; Клумак, як умів, вигвоздив на папері свій підпис; нотараш скріпив контракт своєю печаткою і завів його до реєстру.

Коли ж урядовці, одержавши свої два проценти, вийшли з хати, сіли в машину й поїхали, Магаричка не витримав і сказав:

— Ну, й контракт, пане Клумак, про такі ціни на ліс я ще ніколи не чув.

— Мовчіть! — писнув Дмитро.— Ви одержуєте на цей раз не сто, а п'ятсот пенгів. От і все!

Як же було не радіти Клумакові й не задирати голови!

Уночі Дмитро Клумак не міг спати. Ще звечора, коли поїхали урядовці з військового міністерства і зник Магаричка, він, щоб заспокоїтись, і, крий боже, не помилившись, поліз на горище, приніс звідти ворох дощечок з карбуванням на них і довго сидів у кріслі в своєму кабінеті, цокотів дощечками, прикидаючи, скільки пені мусить виплатити фірмам і які прибутки дасть йому новий контракт з військовим міністерством. Розрахунок виходив вдалий: хосен від міністерства перекривав пеню на велику суму. Можна було цілком заспокоїтись, лягти в ліжку, вкритись з головою теплою ковдрою і спати.

Проте не спалося, він все зітхав і зітхав, навіть Варвара тривожно запигала:

— Що з тобою сьогодні? Може, в тебе не травить шлунок?

— Та ні,— відповів він і ще раз голосно зітхнув.— Шлунок нічого. От голова не може всього перетравити.

Його не турбувало, і думки не було про те, що з лісу, який він заготовлятиме, вироблятимуть порох, будуватимуть якісь военні споруди в Карпатах. Що йому було до всього цього?

Не думав він і про те, що для того, щоб виконати збільшений ним самим план, доведеться погнати на роботу половину кленовчан і примусити їх працювати від зорі до зорі, у всяку годину, в снігах, у багні й воді. Що йому було і до цих людей,— підуть, голод пожене на бутин, самі проситимуть роботи.

Але він уперто думав над тим, як зробити так, щоб виконати план військового міністерства і щоб не розри-

вати вже раніше укладених контрактів з приватними фірмами. Хосен — от про що думав Клумак.

— Варваро,— сказав він серед ночі, штурхнувши жінку під бік.— А поможи, лишень, мені, бо тут цих цифр назбиралось, як восени жолудя. Запам'ятай — 34 700.

Вона поворушила губами й сказала:

— Запам'ятала.

Клумак перебрвав губами, роблячи якісь складні підрахунки, а потім кинув:

— Тепер запам'ятай — 54 300.

— Запам'ятала,— промовила дружина.

Ще раз підрахував Клумак і знову:

— Тепер 11 000.

— Пам'ятаю.

— Називай всі числа!

— 34 700... 54 300... 11 000.

— Вийшло! — задоволено сказав Клумак.— Сто тисяч у кишені.

Вона помовчала, думаючи, що підрахунки триватимуть, але так нічого й не діждалася.

— Дмитре! — озвалась дружина.— А до чого все це?

Чоловік її міцно спав.

Вранці Клумак прокинувся в доброму настрої, умився, причесався, поснідав бараниною і попрямував до брата Гаврила, куди був не дуже вхожий.

— Здоров, американцю! — весело озвався він на порозі Гаврилового будинку.

— Здоров, маніпуляторе! — відповів Гаврило.— Давненько тебе не бачив.

— Що ж поробиш — мур,— показав Дмитро на кам'яну стіну, що розділяла їхні садиби.

Гаврило подивився на стіну.

— То вже так,— кашлянув він.— Прошу до хати.

— Усе це правильно,— сказав Дмитро, сівши в кабінеті Гаврила, який вікно у вікно і двері у двері нагадував його кабінет, бо обидва будинки робив майстер з Рахова за одним планом.— І те, що ти поїхав до Америки і що заробив там,— згоден. А я все ж до своєї. Пам'ятаєш, говорив колись про дзвони. Концерт би нам

разом дати. Отче наш, бережи́сь нас! А то ти повернувся з Америки й ні за холодну воду. Ну, побув депутатом, але ж тепер твій мандат ні до чого. Бач, сталося все, як ми говорили. Угорщина, тільки Угорщина, а над нею Гітлер. Далеко твоя Америка.

— Америка не дурна...

— Знаєш, що я скажу,— подивився Дмитро на Гаврила, і очі в нього були як лаковані гудзики.— Дай, боже, звичайно, здоров'ячка й Америці. Але ж ти не будеш сидіти й дожидатись, поки вона прийде.

— Ой, помиляєшся ти, Дмитре,— промовив черство Гаврило.— Сидіти й ждати, поки люди стечуть кров'ю,— саме це і є американська політика. Що ж ти хочеш, щоб я сам на кілок ліз?

— На кілок лізти не треба, але без діла сидіти не можна,— твердив Дмитро.

— А на чому ж я в цей час можу заробити? — поцікавився Гаврило.

— О, нарешті я почув від тебе розумне слово,— голосно засміявся Дмитро.— От тепер бачу, що ти американець.

— Годі вже про Америку... Кажу, що надумав,— сердито буркнув Гаврило.— Адже знаю, що ти дурно до мене не прийдеш.

— Підписав я контракт з військовим міністерством,— признався Дмитро.— На дуже велику суму.

— То, виходить, прийшов похвалитись, що мене обскавав.

— Я тебе ніколи не обскакував,— зробив дуже серйозне обличчя Дмитро.— І не ображай мене, я не жеребець, щоб тебе обскакувати, а ще ніби людина. Підписав, кажу, контракт з військовим міністерством, але в мене є старі контракти з приватними фірмами. Я, Гавриле, совість маю. Сам всього підійняти не можу і не хочу. По-християнському треба, навіщо ж?! Підряд військового міністерства я залишу собі, контракти з фірмами покладу на тебе.

Гаврило пильно подивився примруженими очима на Дмитра, потім раптом широко розставив руки, мотнув всією головою й зробив той рух, який робить собака, коли щось хоче проковтнути, причому зарипів зубами й голосно рвякнув:

— Га-ав!

— Ти це чого? — нічого не розуміючи, запитав Дмитро й аж сахнувся назад.

— Кажу — може, ти мене отак проковтнути хочеш? Гав — і все!

— Брате! — склав руки на грудях Дмитро. — Та не вже ж ти мені не віриш?

— Бог з тобою, — відповів Гаврило. — Ще раз повірю.

3

До Кленів приїхав новий управитель школи Василь Гербера.

Діло було вночі, і вони з Короджієм жодним словом не обмовились про шкільні справи, — треба було допомогти управителеві вивантажитись з речами, показати йому й дружині кімнату. Розмова в них відбулася тільки вранці.

— Пане Короджій, — сказав Гербера, сівши з гордовитим виглядом за столом у своїй кімнаті. — Як же вам працюється?

— Та що ж, пане управитель, — відповів Короджій. — Вам, мабуть, відомо...

Він хотів розповісти, як важко викладати у верховинській школі. Розповісти було що! Адже з підручників у них є тільки йолопська граматики Гарайди, в шкільних читанках тільки й мови, що про перевертнів-босоркань, повітруль, опирів, про шарканів — гадів з дванадцятьма головами. А що робити з бідними дітьми, які завжди голодні і не мають у чому ходити до школи?!

Гербера не дав йому висловитись.

— Ось, прошу вас, — сказав управитель, — маємо наказ шкільного реферату про навчання в школах угорською мовою.

Короджій стояв перед столом і мовчав.

— Прощу вас, чого ви мовчите? — аж почервонів Гербера. — Може, пане Короджію, ви вважаєте, що нам не слід вчити угорською мовою?

— Ні, — відповів Короджій, — угорською мовою написано багато чудових творів. Візьміть Яноша Вайда, Шандора Телекі! А безсмертний Шандор Петефі! Ми повинні вчити угорську мову, щоб вільно розмовляти з народом Угорщини...

— Нам треба розмовляти з урядом, прошу вас,— перебив його Гербера.

— Звичайно, я думав і про це,— закінчив Короджій.— З урядом ми також мусимо говорити. Тільки важко буде нам вчити дітей угорською мовою. Адже живуть тут не угорці!..

— А хто ж по-вашому живе тут? Може, рутени?

— Тутешніх людей прозивав дехто й рутенами. А вони ж, ви самі знаєте, звичайні українці!..

— Покиньмо цю розмову,— грубо сказав Гербера.— Українців тут не було і немає. І немає жодної, прошу вас, ні української, ні рутенської мови. У нас тепер буде тільки угорська мова. А ви, прошу вас, повинні виїхати негайно до Рахова, щоб одержати інструкції і взяти підручники.

— Я можу виїхати хоч і сьогодні,— сказав Короджій.— Але слід подумати і про інше... Я говорю про одяг і взуття... для дітей... Кожної зими діти не ходять...

— Слушайте! — крикнув Гербера.— Як то не ходять? Мусять іти, прошу вас. А не захочуть — у табори і старих, і малих. Ви, пане Короджій, не повинні забувати, що вчителі на Верховині зараз повинні бути і політиками. Ми, прошу вас, проводимо політику націонал-соціалістичної партії. Ви чуєте?

Батько Василя Гербери, русин з діда-прадіда, жив на долині біля Берегового, мав великі виноградники, на яких працювало багато навколишніх бідняків, винні підвали його глибоко врізувалися в гору за містом. Здавалося, сам бог велів, щоб дожив у винному перегарі Кузьма Гербера свого віку, а щоб син його Василь пішов протореним шляхом батька.

Та Кузьмі Гербері не давала спокою думка про тих панів з долини, які переїхали до Ужгорода й Мукачева, побудували собі там модерні будинки, повходили до уряду, купували акції «Латориці» і тримали гроші в Підкарпатському банку.

Через це Кузьма Гербера надумав вчити сина Василя в Дебрецені, в університеті. Чому старий послав сина до Дебрецена, а не до Праги чи Братіслави — хто знає?! Видно, через те, що з дідів був зв'язаний з місцевими угорськими поміщиками. Душопродавець відмінний був з Кузьми Гербери!

Василь Гербера не мав найменшого бажання їхати

до якогось університету і сидіти над книжками. Його більше вабили виноградники під Береговим, чудове вино, музика циган, свято винобрання, яке, коли є гроші та охота, можна розтягнути хоч і на цілий рік.

Він мусив скоритись батькові і поїхати до Дебрецена, де кілька років і вчився на східноєвропейському факультеті. Протягом цих років він переконався, що мав невірне уявлення про університет, бо й тут можна було, маючи гроші, чудово проводити час. Звичайно, доводилось сидіти над книжками, відвідувати лекції, вивчати слов'янські мови. Василь Гербера дивувався і часто сам себе запитував: «Навіщо їм все це? Для чого, зрештою, їх навчають?»

Згодом він вступив до студентської корпорації, почав відвідувати збори войовничо настроєних синків угорських магнатів, куркулів. Тоді вже стало зрозуміло, для чого існує в Дебреценському університеті східноєвропейський факультет. Фашистська верхівка Угорщини, що тримала найтісніший зв'язок з гітлерівською Німеччиною, мріяла про експансію на Схід і з цією метою готувала потрібні кадри.

Університету Василь Гербера не закінчив. Його несподівано викликав до Берегового батько. Він зустрів сина на порозі свого дому і вимовив тільки:

— Усе пропало, сину. Наші виноградники належать вже «Латориці».

Так ляснуло все багатство батька.

— Але є вихід, сину, — продовжив батько. — У нашого сусіда-чеха Гланця на віддані дочка Ружена. Чим тобі не пара — сам Гланець професор юридичних наук, Ружена...

— А університет? — запитав Василь.

— Ти вже мовчи, що й бував у тому Дебрецені. Кілька років провчився, та й годі. Тут, бачиш, така політична ситуація, що треба до чехів тулитись...

Весілля одгуляли за місяць. Через два місяці помер батько. А ще через півроку Василь Гербера прокляв навіть тінь свого батька і його політичну ситуацію, бо уряд Хорті конфіскував майно тестя, а самого Гланця виселив до Чехії.

І Василю Гербері не лишилось нічого іншого, як їхати вчителювати на Верховину. З ним їхала і Ружена — а що ж робити з нею? Коли Гербера виїжджав, в полі-

ційному управлінні, де треба було одержати документи, пригадали, що вчився Гербера в Дебреценському університеті, і недвозначно дали зрозуміти, що там, на Верховині, він може чимало допомогти урядові, а відтак і собі самому.

4

Високо по схилах гір на кущих латочках, які, здавалося, можна було прикрити долонею, плазували конячки, ходили люди. Дивно було, як вони там і тримаються, не скокуються вниз у долини.

Таке верховинське життя. Уся земля, що в долині, належить багачам. Бідності — тільки скелі на горах, де іноді знайдеш жменьку землі. Що посієш на тій жменьці? Ходиш над безоднею, а чи збереш те, що посіяв? Голод і тільки голод.

Біля плоту стояв Короджій і смутними очима дивився на вулицю, на село, на схили гір. Почулися кроки, з бігаром у руці ішов чабан Сегінь.

— День добрий, Йосипе!

— Добридень, вуйку! На полонини збираєтесь?

— Та так. Тільки Юрій в зуброві труби заграє, у чабана одна думка про полонину. Ходжу ось, збираю своїх чабанів.

Він ступив ближче до плоту і сказав тихо:

— Поспішаю, Йосипе. Юрія ми не будемо ждати. Ще кілька днів — та й у гори, на полонини. Якесь травиця знайдеться, переб'ємося. Бо тут, у долині, жандарми все заберуть.

Ще ближче ступив Сегінь, окинув поглядом вулицю й подвір'я школи, але нічого підозрілого не помітив.

— Не тільки через те поспішаємо,— перейшов він на шепіт.— Приїхав чоловік з долини, Борканюк наказує, щоб чабани швидше йшли в гори. Будемо приймати там людей з долин. Я сьогодні ж піду перевірити містки в ущелині, розвідаю стежки. А Борканюк просив прислати когось, щоб умовитись...

— Я маю їхати до Рахова,— сказав Короджій.— Тільки що говорив з управителем. Нам тепер і говорити по-рідному заборонено. Угорська буде мова. Мушу їхати підручники взяти.

— Із школою це заріз,— зітхнув Сегінь.— Дістається і нам, і угорцям. Важка всім фашистська неволя.

А що ти їдеш, дуже добре. Саме тебе я й думав просити.

— Що переказати?

— Розкажи Борканюкові про наших людей. Про цих одинадцятьох. Запитував Борканюк, чи готові ми прийняти в горах втікачів з долини. Скажи, що Сегінь рушає в гори, ждатиме. Але сам Олекса нехай сюди не з'являється — оці Клумаки й Репаші тільки й ждуть, щоб він з'явився. У десять тисяч пенге¹ голову його вже оцінили.

— Все перекажу, вуйку. Зберусь і одразу їду.

— Щасливо тобі, Йосипе.

Вулицею пройшли і привітались до вчителя й чабана дві жінки. У них були заплакані очі. Не тільки вони плачуть — все село.

А як не плакати? Забрали одинадцять чоловік. Їхніх чоловіків забрали, а тепер кажуть — працюватиме якась «виправдувальна комісія», прогляне списки всіх селян, і хто колись вимовив слово проти Репаші або ж про угорських панів з долини, хто був зв'язаний з Борканюком, вишлють із села або й скарають.

Короджій і Сегінь стояли біля плоту і говорили про свої справи.

5

«Хоч ти і в Америці побував, а все ж піймав я тебе, брате,— думав Дмитро Клумак, крокуючи вулицею.— Узяв на себе приватні фірми — готуй гроші. Адже в приватників одна ціна, а у військовому міністерстві втричі більша. Та й спробуй задовольнити приватні фірми, коли міністерство й цурки не випустить. Луснеш ти, брате, як булька, а я на тобі ще й зароблю!»

Задоволений з такого повороту справи, Дмитро вирішив зайти на тартак—тепер і тут роботи буде більше, підтягаться, підтягаться всім треба.

На воротах тартака його зустрів Ласло Потокі, привітався до хазяїна, пройшов з ним на подвір'я.

Не любив Клумак механіка, і щоб трапився інший, давно прогнав би Потокі. Та хіба заманиш доброго фахівця на Верховину? Не вірив чомусь механікові Дмитро. Зовні ніби він добрий і привітний, а в очах у нього щось не те. І через це Клумак доброго слова

¹ Пенге — грошова одиниця Угорщини.

Йому ніколи не сказав, а скільки лаяв, і не полічити.

Але тепер Клумак починав іншої пісні.

— Як ся маєте, Ласло? — привітався він до механіка.— Весна, повітря яке! А сонечко! Та ви сідайте!

— Дякую за привітання, високоповажаний пане,— відповів Потокі,— але я вже краще постою.

— Тоді сядемо разом,— гупнув на лаву Дмитро.— Ну, сідайте ж, сідайте, говорю! — наказав він.

Потокі сів і скося подивився на хазяїна. Змінюються часи, а от падлюки ніколи не змінюються. Вигідно йому — ласкою, треба — лайкою. Що ж тепер вигадав хазяїн?

— Чимало в нас дерева назбиралося,— сказав Клумак і зітхнув, показуючи на високі штабелі колод.— А буде ще більше. Такий час, що не можна сидіти, склавши руки. Думаю я ще кілька рам поставити. Як ви дивитесь на це, Ласло?

— Приміщення дозволяє,— відповів Потокі.— Правда, потрібна буде додаткова робоча сила.

— Слухайте, Ласло,— перебив його Клумак.— Що робоча сила? Треба — поставимо,— він кивнув на верховинські осідки.— Цього добра в нас вистачає. Адже мруть, як мухи. Учора три похорони...

— Правда, мруть, як мухи,— смутно сказав Потокі.

— Не горюйте! Одне мре, а друге народжується, дорогий Ласло,— посміхнувся Клумак і так важко поклав руку на плече Потокі, що той аж здригнувся.— Усе росте, і, як бачите, росте наше діло. Пригадуєте, Ласло, з чого ми почали? Ха-ха-ха! Собача хижка, а в ній рама. Сміха! А тепер ви тільки погляньте,— викинув він праву руку.— Фірма! Дмитро Клумак і К^о! Це значить, що розрісся Дмитро Клумак. Які рами! Яка подача!

Він замовк, бо близько завищала і покрила всі звуки пила.

— Чуєте! — сказав гордо Клумак, коли пила замовкла.— Гори гудуть! Сотні тисяч метрів перепиляли. Щоб в одну нитку витягнути та аркан зробити, всю землю б обкрутили...

Він був ніби сп'янілий, обважнів, водив перед собою руками, очі в нього стали вологими.

— І в цьому ділі, Ласло,— продовжував Клумак,— зробив, звичайно, багато я, але й ви допомагали. При-

знаюся, я був навіть іноді несправедливий до вас. Характер у мене такий, гніваюся часом, але коли б хто бачив моє серце! І це серце багато знає, все розуміє. От ви живете, наприклад, Ласло, в хижі. А чому мені нічого не скажете? Я багато років ждав вашого прохання. Але коли ви мовчите, скажу я. Ви заробили, і я вам відпускаю дерева на хату. Ставте добру хату, вікон хоч і на троє.

— Дякую, високоповажаний пане,—сказав Потокі.— Хата мені справді дуже потрібна. Тільки чим сплатити мені за те дерево?

— Нічого платити мені не треба,—обрізав його Клумак.— Жодного пенге від вас не візьму. Це вам за чесну і сумлінну працю. І, я сподіваюся, справа в нас далі піде ще краще. Ви от, Ласло, угорець, а я русин. Але хіба в нас не одна мета?

Він помовчав і трохи пожував губами.

— Взяв я замовлення від військового міністерства,—сказав гордовито.— Клопоту матиму тепер на кілька років. Але й вам, Ласло, також доведеться понатужитись. Як ви думаєте, адже тепер тартак не може стояти вночі? Будемо працювати цілу добу. Я надіюся на вас, Ласло.

Механік провів Клумака аж до воріт і довго стояв, дивлячись, як хазяїн, спираючись на ціпок, крокує повільно до свого високого будинку.

Багато пригадалось у ці хвилини Ласло Потокі. Він пригадав свого батька Йовнаша, будапештського слюсаря, від якого у дитячі роки почув про Лайоша Кошута¹, з уст якого вчив полум'яні пісні Шандора Петефі². Був Йовнаш Потокі соціалістом, працював багато років у комітеті, і коли 21 березня 1919 року в Угорщині почалась революція й оголошена була радянська влада, то в цьому була частка роботи і Йовнаша Потокі...

Поліція прийшла і забрала батька вночі першого серпня, у ту ніч, коли розгромлена була остання фортеця революційних робітників Будапешта. Ненавидючими очима дивився батько на поліцаїв, які перекида-

¹ Л а й о ш К о ш у т — вождь революційного національно-визвольного повстання в Угорщині в 1848 році.

² Ш а н д о р П е т е ф і — угорський поет-революціонер (1823—1849).

ли речі в квартирі,— старий знав, що йому сюди вже не повертатись. Але він хотів залишити після себе слід, сказати свій заповіт. Йовнаш Потокі підійшов до Ласло, поцілував на прощання, сказав: «Будь таким, як Шандор, сину! І пам'ятай, що загубив нас Іштван Баконі!»

Батько загинув у будапештській тюрмі в 1920 році на шибениці, а ще раніше його синові довелося тікати з Будапешта. Ласло потрапив на Карпати, довго блукав з дружиною голодний у селах Верховини, почав працювати в Дмитра Клумака, поневірявся багато років, але беріг вірність тій справі, за яку боровся й помер його батько.

«Одна, кажеш, у нас мета? — думав Ласло Потокі про Клумака.— Ні, не одна! Ти мене і таких, як я, не купиш хатою на трое вікон. Ти годен тільки на те, щоб готувати людям труни, але хто ще попаде в ту труну?»

Підійшов Короджій.

— Сьогодні від вас на Рахів не їхатиме машина? — запитав.

— От-от жду з бугину. Поїде далі.

Потокі оглянувся, чи немає когось близько.

— Якась важлива справа?

— Кличуть,— сказав Короджій.— Сьогодні ж мушу його бачити.

— Коли зустрінеш, скажи, що Дмитро Клумак взяв замовлення військового міністерства на дерево.

— Скажу,— відповів Короджій.

6

У тривожному сні здригались люди в бараках. Близько котила свої води Тиса, в лугах зацвітали барвисті весняні квіти, перегукувались угорі сп'янілі від весняного тепла птахи.

Високі паркани, поверх яких заплетені були колючі дроти, відділяли в'язнів від Тиси і лугів, від людей і всього світу. На двох вежах біля виходу стовбичили озброєні до зубів вартові і пильнували, щоб ніхто не увійшов і не вийшов з табору.

У таборі, в нашвидку збудованих бараках, просто на землі покотом лежали люди, яких фашистські загони

пригнали сюди з долини й з усіх-усюд верховини, з убогих, закинутих десь у горах сіл.

Тут довго не затримувались. Близько була Тиса, з берегів її часто чулися ночами постріли й крики, вранці, коли сонце променями заливало долину, на жовтому піску над річкою було видно кров; звідси, з табору, везли машинами і пішки гнали в'язнів до мукачівського «Конеру» і до «Туря-Ремети», до «Раковці-Коштеля», Перечина і Ужгорода; часто в'язнів вели до недалекої станції, вантажили у вагони, і поїзди рушали на захід. Але прибували нові й нові в'язні з гір, і однаково ніколи цей табір над Тисою не був порожній.

Пізньої ночі біля воріт табору зупинилась легкова машина, а слідом за нею під'їхала і стала близько вантажна.

З легкової вийшов військовий — ще не старий, трохи сивуватий чоловік, у формі полковника жандармерії, його супроводжували майор і старший лейтенант, а з вантажної скочило кілька жандармів.

На прохідній будці тієї ночі вартував лейтенант Дезидерій Вої. Побачивши перед собою високе начальство, він витягнувся, як стовп, і стояв непорушно, поки з ним розмовляв полковник.

— Де вартувий по табору? — запитав полковник.

— В одну хвилину! — відповів Вої і крикнув жандарму, що стояв біля будки:

— Майора Лошона! Швидше!

Майор Лошон у цей час міцно спав, випивши добру порцію румунки, і тому не менше, ніж Вої, був розгублений, коли став перед очі полковника.

Прибулий відрекомендувався як особливий уповноважений «Кемельгаріто» з Будапешта, показав отетерілому майору свій документ, наказав дати списки в'язнів табору, обійшов усі бараки, повернувся до канцелярії, знову взявся до списків і, тикаючи пальцем, наказав одібрати для нього в'язнів.

— Цього... і цього... і цього.

Жандарми зібрали вказаних в'язнів і одвели до вантажної машини. Полковник байдуже попрощався з вартувим, пройшов через будку, де все ще стояв, роззявивши рота, той самий Вої. Рушила легкова машина, за нею подалася вантажна.

— Ми ще добре вискочили,— сказав Лошон, коли машина зникла в далині, і непевним кроком подався до свого приміщення, де в запасі мав ще цілу пляшку румунки.

А ще за якісь дві години Лошона розбудили, бо жандарми привезли до табору нову партію в'язнів і думали забрати частину в'язнів на криваву розправу до Тиси. Проте виявилось, що саме тих в'язнів, яких вони думали взяти, в бараках не було, і не було не тільки цих, а й ще багатьох, бо паркан від Тиси був поламаний, колючі дроти порізані, в таборі трапилась сама справжня, добре організована втеча.

Залунали постріли в лузі, гарчали випущені на волю пси, холодною крижаною водою одливали Лошона. Дезидерій Вої не міг отямитись після пережитого і на всі питання відповідав одним словом:

— Полковник! О, який полковник!

У різні боки пішли люди, які втекли з табору над Тисою, і важко було фашистам їх знайти. Мовчали ліси, змило росою слід втікачів, шукай вітру, що вирвався на волю!

Вісім кленовчан, яких вів молодий лісник Семен, пробивалися цілий день, підіймались на ґруні і спускались в долини, містками, що хитались під ногами, переходили через потоки і надвечір вийшли на гори, звідки вже видно й Рахів.

Багато вони переговорили з лісником Семеном, пробираючись хащами. Кленовчани розповіли, що їх було одинадцять, а лишилось вісім. Ще коли везли з Кленів, Павло Рушак кинувся з машини в Чорну Тису, і його в хвилях наздогнала куля, Івана Пруса і Матвія Кулинича одвели до Тиси. Лишилося вісім!

Вони зупинилися, пригадавши своїх односельчан, і помовчали. Низько похиливши важкі віти, стояли задумливі ялиці. Пахло торішнім листям, мохом. Подекуди під купами гілля, схований від променів сонця, синів ще й сніг. Та десь близько з-під каменя дзюркотів струмок. Хтось зупинився, зачерпнув долонями, а далі всі досхочу пили з весняного джерела, бо навіть воду у таборі над Тисою їм давали порціями.

Разом з усіма ішов і Антон Тиснянець. За день він

не вимовив і слова, ішов замислений, зосереджений. Скільки вже пережив юнак за молоді свої роки? У хижі Тиснянців кожен боявся проковтнути шматочок хліба, батько впав біля порога, пройнятий кулею січовика, у таборі над Тисою Антон набачився смерті і тільки й ждав — а коли ж його кінець? Зараз він іде горами, але куди стелиться його шлях? Що обіцяє йому ще одна весна?

Та ні, ця весна обіцяла багато. Вона почалась не тоді, коли зацвітали квіти, а минулої ночі, коли табір залишився позаду...

У лісі біля Рахова їх зустрів інший вже лісник — Ярослав Гішка. Це був старий вже чоловік, що все своє життя провів у лісі. Сивуватий, з чисто поголеним підборіддям, але довгими пухнастими вусами, у вицвілій шкірянці й добротні пошитих чоботях, з рушницею на плечі й патронташем біля пояса — він виглядав, як багато інших лісників з «Латориці».

Але поведився він не так, як лісники «Латориці», що чіплялись до бідняка за кожну гілляку.

— Добрий вечір, люди! — привітався до втікачів Ярослав Гішка. — Далеко забрались за день. Притомились, мабуть. Ось я вам харчів підніс. Сідайте, поведчеряйте...

Вони сіли у згасаючому світлі дня на вогкуватій ще, вкритій молодою травицею землі і, тихо розмовляючи, всі разом повечеряли.

— Далеко забрались, кажу, — продовжив Гішка. — Тепер рукою подати і до рідних місць...

— Тут нас кинь в лісі серед ночі, і то виберемось, — вперше за день засміялись люди. — Верховина!

— Але Клені обминіть, — сказав Гішка. — На полонини йдіть, там вас ждатиме Сегінь. Знаєте його?

— Ще б пак...

— Коли ж він не вийшов ще на полонини, ви його ждїть. Доведеться вам поки що перебути в горах, а там щось зробимо. Тільки в Клені вам показуватись ніяк не можна.

— Спасибі, пане гайник, — вирвалось у втікачів.

— Який же я вам пан?! — махнув Гішка рукою. — Товариші ми, люди добрі.

— Дякуємо, — поправились кленовчани. — І скажіть-бо нам, кому завдячувати маємо? Хто нас врятував?

Ярослав Гішка лагідно посміхнувся.

— То — складна справа, — відповів він. — Багато людей вас рятувало. І солотвинські солекопи, і свалявські лісоруби доклали рук. Комуністи про вас дбають. Борканюка знаєте?

— Наш земляк... Ясинівський!

Старий лісник дивився на гори, які оповивав вечірній туман.

— Є кому потурбуватись про вас, кажу. Вас от рятували, а скількох ще треба рятувати! Нічого! Коли почали, то й закінчимо. Щасливої дороги, товариші!

Втікачі пішли в гори. Їх взявся провести до перших полонин Семен. Ярослав Гішка залишився на груні сам. В примарному передвечірньому світлі його ніхто не міг бачити. Але він бачив далеко — і гірські перевали з вершинами, що червоніли на обрії, і синю долину впизу, де в Рахові і Діловому запалювались перші вогні. Ярослав Гішка глибоко зітхнув і почав спускатись із гір...

Пізнього вечора Гішка зупинився біля рахівського лісництва. З дверей контори в цю хвилину виповзав, як вгодований кабан, лісничий Шімонкай. Він, як і завжди, був напідпитку.

— Ну, челяк, — глузливо процідив лісничий, намагаючись зайвий раз образити лісника-чеха. — Як там у лісі?

— Все ніби в порядку, мелтосагос¹.

— Дивись мені, Гішка, — повихрив кулаком Шімонкай, п'яно примруживши нахабні, злі очі. — Тільки що трапиться, з тебе першого питаю.

— Відаю, мелтосагос.

— Незабаром до мене приїдять гості з Будапешта, — засміявся Шімонкай. — Полювання влаштуємо. Попередь всіх лісників. Гучків добери...

— Слухаю...

«Отже, знову треба стерегтись верховинській бідності», — подумав Гішка.

¹ Мелтосагос — ваше превосходительство (*угор.*).

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Крайовий комітет Комуністичної партії на Закарпатті працював у глибокому підпіллі. Ніхто не знав тепер, де він міститься, хто входить до його складу, ніхто не знав, де містяться й комуністичні організації в містах Закарпаття і на селах, але вони жили, діяли, розгортали роботу.

Давно розгромили фашисти приміщення редакції «Карпатської правди», розгромили з усією жорстокістю і старанністю — знищили шрифти, побили форми, кинули в печі кліше. У Мукачеві й Ужгороді виловлювали й заарештовували кожного, хто хоч колись чимсь був причетний до роботи редакції — складачів, метранпажів, кур'єрів, навіть продавців газет.

А все ж «Карпатська правда» виходила, кликала людей до непримиренної боротьби з фашистами, і кожен новий її номер свідчив, що партійна організація живе, діє.

Зовні, правда, новинка, до якої люди звикли і полюбили, ніби змінилася. Виходила тепер «Карпатська правда» на невеликих аркушах, розмножувалась на склографах, друкувалась на звичайних канцелярських машинках, а іноді навіть писалась від руки. І все ж виходила в Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Сваляві. У тих місцях, де несла була видати й таку газету, з'являлись листівки. Так правда пробивалась крізь заборони й перепони, так комуністична організація, як і раніше, розмовляла з трудящими Закарпаття.

Фашисти лютували. За всяку ціну вони прагнули виявити й розгромити крайовий комітет, комуністичні організації в містах і селах. Комуністи знали, що їм загрожує, і тому члени крайового комітету, як і керівники місцевих організацій, мали заздалегідь підготовану собі зміну... Треба було бути готовими до несподіванок — інший товариш мав заступити того, хто загинув у боротьбі.

За рішенням Центрального Комітету Комуністичної партії Чехословаччини, Олекса Борканюк мав залишити Закарпаття. Життя Олекси Борканюка весь час було в небезпеці. Йому довелося залишити кімнатку в будин-

ку на вулиці Швєгли в Хусті, він і дружина роз'їхались в різні кінці. Борканюк ночував сьогодні в одному селі, завтра в іншому, часом переховувався в лісах.

Товариші, з якими він у цей час був зв'язаний, наолягали, щоб Олекса швидше перейшов через перевали Карпат. Їм здавалося навіть, що Борканюк навмисне зволікає з днем свого від'їзду, і вони говорили йому: «Швидше в гори!»

Куди йому прямувати — Борканюк знав. Це було записано й у рішенні ЦК Компартії Чехословаччини. У неосяжному світі була єдина країна, де могла знайти притулок і вільно дихнути людина. Людина, що не мала місця в поневоленій фашистами країні, мала надійну батьківщину — Радянський Союз.

І все ж Борканюк не поспішав.

Він найперше вирішив, що не піде через Карпати. Щоб потрапити до Радянського Союзу через Карпати, треба було минути Польщу, де на всіх шляхах і станціях нищпорили жандарми, а крім них, досить було й українських запродавців, що так само люто ненавиділи Борканюка. Ні, до Польщі краще було не потикатись.

Не міг Олекса Борканюк рушити й на захід. У фашистській Угорщині його б виявили на першому кроці, в поневоленій Чехословаччині хазяйнував гітлерівський кат фон Нейрат, йти туди чи туди — це означало йти на вірну смерть, на загибель.

Лишався єдиний шлях — у Румунію, через Солотвин і Сигот, щоб звідти вже дістатись до Радянського Союзу.

І він рушив цим шляхом. Переходив уночі від села до села, зустрічався з рідними людьми. Прямуючи до Тиси, вириваючись з-під самого носа у ворогів, Олекса зупинявся то тут, то там і розмовляв із своїми друзями.

Остання зупинка сталася в Солотвині, куди Борканюк прибув на світанні. Треба було дочекатись ночі, щоб зустрітись ще з двома товаришами й разом з ними перейти Тису. Але в містечку було неспокійно, і товариші порадили Борканюкові до ночі перебути в солекопнях.

Вони спустилися покинутим, забутим ходом під землю. Повітря там було солонувате й свіже, як на березі моря. Здавалося, що вони ступають по снігу, — сіль шаром лежала під ногами. Ніби висічені з мармуру, вимережені синіми й золотистими жилками, сяяли під промінням ліхтарів стіни солекопні. Розгойдувались ліхтарі,

хиталося й проміння на стінах, ніби хвилювалось, грало глибоке підземне море.

Глибоко-глибоко під землею розкинулись солекопні, недалеко від Тиси в Солотвині. На десятки й сотні метрів залягли тут шари солі — пам'ять застиглих хвиль величезного моря, що грало колись над долинами, де зараз лине Тиса, і що билосся об скелі Карпат.

Сотні років врубувалися люди в глибину землі, і виросло там ціле підземне місто. Тут поневірялися на каторзі й наклали життям тисячі людей поневоленого краю.

У копальнях Солотвина є куточки, де суціль червонкувата іржава сіль,— то кажуть, запеclésя кров людська. У словах легенди гірка правда. Багато сліз людських покропило і зробило ще гіркішою сіль під землею, багато людської крові пролилося в солоних копальнях, є під землею могили й кладовища, а кого там поховано — ніхто не знає.

Століттями гнали сюди людей з верховинського краю, з долини під Тисою, з Угорщини, Чехословаччини, Румунії. Сюди, на вічну каторгу, під землю спускали тих, хто негодний був панству вгорі, гнали, закувавши в кайдани, кріпаків, гнали тих, кого католицька церква за непослух державі й можновладцям таврувала назвиськом «еретика»... Так було за короля Владислава, який видав наказ, щоб у солекопні до кінця життя кидали кріпаків, «еретиків» і вигадав для них найжорстокіші кари за найменший непослух, так було за проклятої Марії-Терези, так було за всіх баронів і князів.

Але не корилися солекопи, не хотіли помирати, бо нагорі жили рідні їм, убогі люди — батьки їхні, дружини, діти, не хотілося помирати, не розплатившись з катрами.

Вони й боролися. Пам'ять народна зберегла переказ про солекопа Дем'яна, який ніби протягом багатьох років серед ночі копав хід під землею, вийшов на берег Тиси, зібрав там наймитів і бідняків, повернувся вже з ними до солекопів, визволив своїх братів, повів у Карпати.

Робітники солекопень завжди були грозою для угорських магнатів і чеських дукарів, для губернаторів і намісників краю, для всіх поміщиків на долині і в горах, для графа Шенборна-Бухгейма, що володів найкращи-

ми землями і лісами на Закарпатті. Кажуть, що коли граф Шенборн їхав долиною, то за десять кілометрів обминав Солотвин, щоб тільки не зустрічати людей, в яких невгасимим полум'ям горіли очі.

Борканюк подивився навколо і побачив ці очі солекопів. Ні, даремно їх боялись і бояться багаті!

Робітники поставили свої ліхтарі на голубий шар солі, а самі сіли на брилах, поклавши руки на коліна. Борканюка вразили робочі руки — вони були з'їдені сіллю, але жилаві й міцні, рука лежала біля руки, ніби сплелися вони. О, на ці робочі руки можна було покластись, на них можна було спертись у важкий час.

Борканюк згадував тисячі робочих рук і очей — лісорубів Сваляви, робітників з Ужгорода, Мукачева, бокорашів і чабанів. Тепер він звертався до солекопів, говорив їм про всі події на Закарпатті, розповідав про з'їзд комуністичної партії в Москві.

Встав один робітник, другий, всі! Це було глибоко під землею, серед тиші й темряви, де ніколи не світить сонце. Та вони не відчували глибини, ніби буря шуміла навколо, ніби сонце залило враз підземелля. Солекопи Солотвина, так само як тисячі й сотні тисяч робітників у поневолених гітлерівцями країнах Європи, готові були йти на штурм фашизму!

Була вітряна темна ніч. На правому березі Тиси, десь біля Великого Бичкова, буяла в лугах пожежа. Полум'я здіймалось високо до неба, й здавалося, що хтось став там серед темряви і махає запаленим смолоскипом, кличе на поміч.

Біля самих ніг плюскотіла Тиса. Холодна вода в ній. Говорив колись батько малому Олексі: «Вода в Тисі вирує від сліз верховинців». Багато треба сліз, щоб напоїти річку, та, мабуть, бачила вона сльози верховинської бідноти й прийняла їх, бо вчора тільки рвалася схилами з гір, текла мимо Ясинів, мимо рідних хат. Яка ж холодна вода!

Здрастуй, Тисо! І прощай, Тисо! Борканюк і його двоє товаришів, комуністів Закарпаття, мали залишити рідну землю, бо тут їх ждала неминуча смерть. Вони не боялись смерті, але не хотіли вмирати безглуздо, не довівши велику справу до переможного кінця. Всі вони були членами крайового комітету, кожен з них робив усе, що тільки міг, щоб зійшло сонце над Карпатами, щоб ви-

рвались з неволі убогі люди... І вони не мали права помирати, партія наказувала їм жити, боротись, перемагати!

Тихо... Так тихо, щоб з берега не зірвався жодний камінчик і не сплеснула вода, прямували втікачі, попрощалися з друзями, що проводжали їх до самого берега, і рушили вперед через Тису до Сигота¹. У лугах ще довго пломеніла пожежа, а далі вогонь на землі згас, потемніло небо, хмари, береги. У мовчанні, не промовивши й слова, переходили вони річку, прямуючи до лівого берега.

І от чужа сторона! Вони вийшли на берег і зупинились. Три комуністи довго дивилися за річку, де лежали рідні села, Карпати. Тепер уже нічого, нічого не було видно там. Темрява, ніч.

— Прощайте, ми повернемося до вас! — вирвалося у Борканюка.

І двоє його друзів були певні в цьому.

Та минала ніч, і вони швидко пішли від Тиси в лісі, бо треба було стергтись і тут, на цій чужій стороні.

2

Весна крокувала буйно, дружно. Холодні потоки ще несли на хвилях кригу, жовту піну, тріски, але в долинах повітря було як літепло, і крижини на очах танули, а піна та тріски заплавами, ніби рядки янтарного намиста, осідали на скелях.

Сонце заглядало в хати крізь голі ще лози дикого винограду, а на царинах, за селом, де більше прогріло сонце землю, зацвіли голубі снігові квіти¹, пізніше килимками постелились жовті кульбабки, а там заряніли й весняні квіти.

У цей час стригли овець, і лемент наповнював кошари. Вовну розстиляли на дворах тонким шаром, щоб підсушилась під сонцем, пройшла свіжим повітрям. А в хатах поспішали закінчити зимову роботу — пряли, на кроснах ткали запаски й барвисті покривці.

Одчайдушна малеча, якій до нестями набридла зима,

¹ Сигот — місто на Тисі.

² Снігові квіти — проліски.

босоніж гасала на кручах, пускала човни з смерекової кори, кричала, як галич:

Я сирота, ти сирота,
Пуцу човна до Сигота,
Із Сигота до Ардяле¹,
Із Ардяле ще май далі...

І тоді вже всі разом ляскали в долоні, вигукували:

Йой, йой, йой!

А флотилія човнів, вітрила яких вирізані були з березової кори, гордо линула по хвилі, аж поки не зникла десь за крутим поворотом.

Йой, йой, йой!

На берегах з'явилися й перші рибалки: гуси летять над долинами, отже, й риба вже прокинулась, мусить клювати. А кожному кортіло виловити якогось піра чи рожевого струга, поки не почали цвісти черешні, бо саме тоді риба починає нереститись і не жди, що якась клюне.

Вище й вище в гори підіймалась весна, дужче й дужче пригрівало сонце, одцвіли черешні. І раптом одного дня виринули з туманів, що обкутували ґруні, і відкрилися очам полонини. Зраділи люди — отепер вже весна, скоро й полопинський хід.

З давніх-давен велося, що полонинський хід мусить припадати на Юрія. Тоді,— казали старі люди,— виходить він на гори, прикладає до уст зуброву трубу і грає так, що гомін летить і розбуджує луну в лісах та на полонинах, аж хмари розступаються над горами і дають шлях потокам сонячного проміння.

Тепер тут забули всі про Юрія і його зуброві труби. До Кленів майже кожного дня заскакували фашистські загони й забирали корови та вівці. А це ж остання надія бідняка, без молока в дворі зовсім кінець.

— У гори! Всю худобу в гори! — котилося від осідку до осідку.

Збиралися, тільки розвиднілось. Поважні газди гнали десятки корів і овець, убогий тягнув на налігачі єдину худобину. За селом зупинялись. І тут газди тримались окремо, а біднота стояла собі купкою. На двох возах

¹ Ар д я л е — Трансільванія.

лежало чабанське начиння: мірки, діжки, сколотухи. Ще на один віз клали торбинки з чабанськими харчами. Верховинські коні, що мають блискучі, сердиті очі, тонкі ноги, широкі груди й високі шиї з буйною, густою гривною, жадібно гризли молоду пашу.

Біля худоби поралися чабани. Усі вони заради полонинського свята одягнулися в краще, що кожен мав,— хто в новому киттарі, хто в старому, латаному-перелатаному, а все ж прикрашеному хоч би новим, закинутим аж за спину шнуром із мідними цятками-дармовісом. На них були лоївки, добре змащені крисані, що не промокають під найбільшим дощем. А за шнурами крисань в одного пломеніла весняна квітка, в іншого — зелена гілочка, а як у кого, то й дивацьке, знайдене десь на скелях перо. Їхній день зачинався, в їхні руки віддавалась дорогоцінна худоба, через що й були вони збуджені, рухливі, балакучі.

Гордий стояв, спостерігаючи все це, і Сегінь. Знову в гори! Який це вже рік? Ні, навіть не зрахуєш! Він нетерпеливився, хотів швидше залишити село, рушити в гори на високі полонини. Але треба було одбути ще один звичай — подоїти на міру.

На міру доїли так, щоб бачив кожен хазяїн скотини, щоб було все по правді, бо восени ж чабанам треба розрахуватись: і люди не повинні бути скривджені, й чабан з чогось мусить жити.

Подоївши худобу, чабани брали зарані приготовані пруті, робили зарубки — скільки надоїли — і кожен прут кололи надвоє — одну половину прута давали господареві, другу брали собі.

Першу ж міру належало дати не комусь іншому, — пану превелебному, «щоб молився за корівок і овець, щоб була здорова при ляганні, при вставанні, при росяці, при водиці і при всякій пригодиці».

Федір Стрипський вже й спішав — у сутані з білим комірцем, з хрестом і кропилом у руці, з посмішкою на обличчі. Кого пізнавав з газд — вклонявся, а в той бік, де стояла біднота, навіть не глянув — ще чого не вистачало!

Він читав скоромовкою молитви, раз за разом високо здіймав блискучий хрест, співав, а кілька чоловіків і жінок, що знали церковних пісень, підтягали йому. Потім панотець пішов вздовж худоби, кроплячи її

«свяченою водою». А там зупинився біля застеленого джергою воза, де починали сніданок господарі, і сам підійняв погар:

— За щасливе літо!

Вже всі зібралися. Тоді наперед вийшов Сегінь. Заради свята крисаню його прикрашували квіти, на ньому була вишивана сорочка, стан підтягав широкий черес, з капшуків якого висовувалось кілька блискучих мідяних ланцюжків — для ножа, піпки, кресала. Старший чабан ішов у тиші, спираючись на бігар, вивів худобу на шлях, здійняв крисаню, вклоняючись громаді, і рушив.

Заіржали нав'ючені коні, чабани одпустили псів, що, обганяючи худобу, подалися вперед з місця, рушили корови й вівці, кілька чоловік піднесли до уст грембіти. І полилася пісня про буйну весну, про зелені полонини, про полонинський хід.

Отари підіймались у гори. Вони проминули кичери за селом, вийшли на крутий шлях. Там стояв стовп, на якому висіла таблиця з написом...

— Прочитайте мені, що там написано, — сказав Сегінь і став недалеко від стовпа, спершись на свій бігар. Читала Юліна:

«Окружна комендатура оголошує про розшук політичного злочинця і комуніста Олекси Борканюка. Хто його вишпіджарить, айбо таємно викаже, айбо ж приведе до окружної комендатури, айбо хоч викаже його місцеперебування, той одержить грошову премію в сумі 10 000 пенге. Ім'я рекламатора залишиться в найсуворішій таємниці, хто це знатиме, але не звідомить уряд, той буде відданий до найсуворішого суду і смертю покарається».

Чабан прослухав об'яву комендатури від початку до кінця, і легка посмішка пробігла по його обличчю.

— Гей ви, рекламатори! — вдаривши бігарем об землю, сказав він. — Десять тисяч пенге? Дуже дешево цінуєте ви голову комуніста. Та хоч і сто тисяч призначте, однаково не поможе. Не такі тут люди!

Невеселі думи принесло літо бідності. Мало хто посіяв якийсь угр на схилах гір, а хто й посіяв, то немилосердне сонце запекло, засушило землю. Худоба паслася на полонинах, але з пашею й там було важко. А до села що не день залітали жандарми, все когось шукали, здирали останню сорочку з плечей, підіймались іноді й на полонини, били чабанське начиння й волокли з собою овець.

Лиха не знали тільки Клумаки та Репаші. На їхній землі у самій долині зеленіло. Куркульських отар у горах ніхто не чіпав. Мимо Кленів потоком, що ставав рікою, коли в горах відкривали гаті, пливли дараби, і всі вони зупинялись біля тартака Дмитра Клумака, де пронизливо вищали пили.

Федір Стрипський дуже пильно стежив тепер за подіями в світі. Гітлерівці захопили Австрію, забрали Судети, розірвали на шматки Чехословаччину, а Угорщина вихопила Закарпаття...

«Так і повинно було статись,— думав Стрипський,— сталося тільки те, про що багато разів говорив ще pokojний папа Пій XI і його наступник папа Пій XII. У похід проти безбожних схизматиків, проти Радянського Союзу збираються все більші й більші сили, а їх очолює Гітлер».

Він слухав рев і свист численних європейських радіостанцій, які, захлинаючись, доводили, що гітлерівська Німеччина мусить напасти на Радянський Союз. Правда, станції скоромовкою повідомили якимось, що в Москві нібито йдуть переговори між Радянським Союзом і Англією та Францією. Але ті ж самі станції і особливо радіо з Ватикану красномовно переконували, що з переговорів нічого не вийде і що Англія і Франція, а так само Ватикан, підтримуватимуть найкращі стосунки з Німеччиною.

«Грають на два фронти»,— навіть о. Федору зрозуміло було, хоч він у політиці Англії й Франції тямив мало.

І от радіо повідомило, що в Москві між Радянським Союзом і Німеччиною укладено договір про ненапад...

— Мати божа! — жахнувся священник.— Та що це таке? Невже вони обминуть Радянський Союз?

Кленівський парох не міг і не хотів збагнути, що Радянський Союз не йде на провокацію імперіалістів, що він чистосердечно прагне миру. Федір Стрипський був у войовничому стані, він жадав крові.

І кров лилася. 1 вересня 1939 року Гітлер нападає на Польщу. Авіабомби рвуться на вулицях Варшави, в багатьох інших польських містах і селах. Гітлерівська армія ламає кордон і починає кривавий похід по Польщі.

Стрипський не відходив від радіоприймача. Як же це так? Замість того щоб кинутись гуртом на Росію, як навчав і кликав папа, ті, що вчора клялись у своїй ворожнечі до більшовиків, починають бити один одного. Чому мовчить найсвятіший папа? Він же так недавно запевняв, що завжди допоможе і захистить поляків. І чому це замовк раптом Черчилль? Англія повинна щось робити, щоб рятувати своїх спільників!

Але учорашній вдаваний друг польського народу папа Пій XII уперто мовчав, і благословення, яке він раніше дав Гітлеру, залишилося в силі. Багато обіцяв Чемберлен, проте Англія не квапилася хоч би пальцем кивнути, щоб допомогти Польщі.

Тільки пізніше о. Федір зрозумів, чому мовчав папа в ці дні і чому принишкли англійські торі. Що їм були страждання польського народу? Що їм було до того, що в Польщі лилася кров?

І раптом о. Федір схопився за голову й аж підстрибнув.

— Таню,— заволав він.— Почався кінець світу.

— Що трапилось? — вискочила вона з спочивальні.

Спокійний і впевнений голос диктора з Москви повідомляв про те, що радянський народ почув голос своїх братів і Радянська Армія перейшла Збруч, рушила на поміч трудящим Західної України і Західної Білорусії, яких залишили напризволяще й на криваву розправу гітлерівцям Бек і Ридз-Смігли.

— Та куди ж це дивиться найсвятіший папа? — волав о. Федір.— Чого він жде?

Але папа вже діяв. Радіо з Ватікану, що мовчало, коли Гітлер навалюно посувався на схід, тепер передавало:

«Зайняття Червоною Армією Західної України й Західної Білорусії свідчить про силу комунізму... Ра-

дяньський Союз загрожує Англії, Америці, Франції й Скандинавії...»

В о. Федора почалися нічниці. Погасивши світло, він вештався по хаті, спотикався, часто зупинявся біля вікна й дивився на гори та перевали. Жодного вогника! А що, коли на перевалах запаляться раптом вогні і там стануть війська Червоної Армії?

Лихоманка трусила його тіло, і хоч навколо було надзвичайно тихо і гори лежали сірі, як перегоріле вугілля, але йому здавалося, що десь далеко вже лунає канонада, а на схилах гір ввижались мінливі таємничі вогні.

Якось перед світанком він підсів на ліжко до попаді і зітхнув так важко, що вона одразу прокинулась.

— Ти не спиш, Федю?

— Не сплю.

— Що з тобою?

— Безсоння. Здається, ніби гримить. Ось прислухайся, Таню, чи ти нічого не почувеш?

Одірвавши голову від теплої подушки, вона довго прислухалась.

— Ні, нічого. Тільки цвіркун на кухні.

— Цвіркун? — підвівся він.— Почекай. Так от воно що? Ось я його...

Накинувши поверх нічної білизни сутану, він пішов на кухню, запалив гасничка, розбудив наймичку. З надзвичайно серйозним виглядом о. Федір, широко розставляючи руки, плутаючись у сутані, довго й уперто ловив завзятого цвіркуна.

— Лови його, лови! — зловісно шепотів він, набавивши цвіркуна.

Та цвіркун був невловимий, і доки о. Федір націлявся в одному куточку, він, невідомо яким чином, опинявся в другому й дуже голосно, ніби знущаючись, сюрчав і сюрчав.

— Нечиста сила! — вирвалось в о. Федора.— Шаркань!

Настали напружені, тривожні дні.

— Нікуди ти не поїдеш,— сказав о. Федір Марії, коли та заговорила про Ужгород.

Попадя бідкалась парафіянам, що панотець заслаб і в шлунку в нього відкривається, мабуть, якась вереда. Навіть коли помер старий Парамон Жегейда — і то панотець не пішов на похорон, а сказав, що припечатає Парамона пізніше. Правда, тут була ще й інша причина — Парамон не заплатив коблини, і панотець хотів на цьому прикладі провчити й інших вірників. Яке йому діло до того, що в них нічого немає? Католицький закон простий: плати, мовчи, слухайся!

А все ж хоч о. Федір був і не хворий, та перебував у стані якогось надзвичайного збудження й неспокою, що, звичайно, позначилося і на його шлунку. Удень він все спав, а з дванадцятої до світанку блукав, як сновида, в кімнатах, слухав радіо, щось шелотів, глибоко зітхав і все ходив, ходив...

Радіо приносило нові й нові вісті. За Карпатськими горами відбувалися важливі події. Там, піддаючи міста нещадному бомбуванню, спалюючи села, вбиваючи людей, ішли по Польщі гітлерівські війська, і це втішало о. Федора. Він вважав, що коли гітлерівці зустрінуться з Радянською Армією, тоді й почнеться справжня війна.

— Так їх, так їх, поляків,— змінював орієнтацію він.

Проте радіо приносило й інші вісті. Через Збруч перейшла і швидко посувалася вперед Радянська Армія. Трудящі люди зустрічали її воїнів хлібом-сіллю і квітами. Переможний крок армії і радісні слова людей, які її зустрічали, долітали з Тернополя, Львова, Дрогобича. Армія все ближче й ближче підходила до Карпат.

І що там, за Карпатами, мають статись важливі, вирішальні події, свідчило й те, що до перевалу тягнулися й тягнулися машини, туди везли й везли гармати, йшли німецькі й угорські солдати, вся долина була забита військом.

«Та йдіть-бо швидше за перевал! — молився панотець, прикипівши головою до вікна.— Ідіть туди, на Схід, проти більшовиків. Бо інакше ж вони сюди придуть. Не допустіть, не допустіть їх сюди!»

— Паніматко,— якось однієї ночі тремтливим голосом сказав він.— Іди сюди, дивись!

На тлі чорного неба рожевим сяйвом світилися

гори. Над ними висіли червонкуваті, ніби розпечені знизу хмари. Було дуже тихо, але і о. Федору, і паніматці, і Марії, що підійшла до них, здавалося, що здалеку долітає гул, свист. Вони довго стояли і, як пацюки, що визирають з нори, дивилися на схід.

— Пожежа десь чи «вони». Ні, я не можу витримати. Мабуть, у мене тифус почався,— промовив о. Федір.— Візьміть мене під руки й ведіть!

Він зщулився в ліжку і готувався пролежати, поки все не з'ясується.

І раптом радіо повідомило, що війська Радянського Союзу зупинилися, зупинились і війська Німеччини.

Отець Федір схопився з ліжка.

Саме в цей час на фару завітав капітан Чакші. Він тепер часто наїздив сюди. У долині повно було військових після випадку в таборі над Тисою, на рахівському шляху день і ніч їздили вартові,— Чакші не боявся і частенько заїздив до Кленів, надіючись щось почути про Борканюка. Почути, а там наскочити із жандармами і піймати... Гроші, підвищення в чині, Будапешт, слава!

Не тільки це примушувало капітана Чакші час від часу зупинятись біля фари в Кленах. Його дратувала, вабила випещена, красива дочка кленівського священика. Він таки познайомився з Марією, яку досі бачив тільки на фотокартці. І паніматка Тетяна теплими очима поглядала на капітана, шепотіла: «Я бачу, ви закохані в нашу Марію. Вона достойна високої любові». Тільки сама Марія дивилась на капітана з погордою, звисока, не відповідала на його жарти, він не міг викликати посмішки на її устах.

«Проклята семінаристка,— думав капітан.— Але ти забуваєш, що я капітан угорської армії».

Так Чакші приїхав ще раз у Клени.

— Чули? — запитав він в панотця, що вийшов подихати.

— Аякже, — відповів той. — Отже...

— Жодних «отже», отче духовний. Краще подивіться. Чудова ілюстрація до подій, які відбуваються на Сході, Як вам подобається такий «ненапад»?

На рахівському шляху чувся гуркіт моторів, він все наростав і наростав, а далі в Клени почала вповзати, як гадюка, колона машин.

Колона була довжелезна. На передніх машинах сиділи німецькі й угорські солдати, з автоматами в руках, з гранатами біля поясів. Далі пішли машини, на яких сиділи в повній своїй німецько-волошинській формі січовики. Стрипському здалося, що на одній з машин сидів колишній голова «Просвіти» в Рахові Панасюк, який приїжджав не так давно до них у Клени і вбив Михайла Тиснянця. На цей раз Панасюк чомусь вважав за потрібне одвернутись.

Але чи був тут Панасюк, чи ні,— а от Гаврило Клумак, що також стовбичив біля воріт, достеменно бачив і пізнав на машині Давида Левицького. Той сидів у рудому пальті між угорськими солдатами й, жваво показуючи рукою на Карпати, щось розповідав.

— «Ефіопський цар»! — озвався Клумак.

Та хто міг почути його голос? Солдати співали, машини ревли, далі й далі посувалася колона.

Уже хвіст колони минав двір панотця.

— Різна масть, бачу,— промовив о. Федір.

— Різна масть, але однаково наша власть,— засміявся капітан.

— Що ж,— зітхнув о. Федір.— Мое діло їх благословити. Щасти їм, боже.

І він тільки через те не підійняв для благословення рук, бо подумав, що з якоїсь хати його бачать верховинці. «Що ж,— подумав він,— благословляю вас у мислі».

А далі о. Федір подивився на гори, що обступали долини, на ліси й полонини.

— От тільки тут,— звернувся до Чакші,— неспокійно, пане капітан. Оцей Борканюк і всі опришки. Ніби якийсь фронт.

— А ви думаєте, для чого нам потрібний договір про ненапад? — кивнув на Карпати і повчально сказав Чакші.— Війська йдуть на Схід немарно. А ми подбаємо, щоб у них був надійний тил. Фронт у горах ми, звичайно, знищимо.

— Усіх би їх знищити,— вирвалося в о. Федора.

— Та вже ж панькатись не будемо. Треба буде,

всіх знищимо,— простягнув у напрямку до гір кулак Чакші.— Ви думаєте, для чого я приїхав?!

4

Кілька ночей у горах не горіли ватри. Той, хто поглянув би в ці ночі на полонини, шукаючи там привабливих вогників, що світилися раніше, ніби зірки, не знайшов би їх. Темні були гори, темні й полонини.

Але життя там ішло, як і раніше. Рано прокидалися чабани, доїли худобу, гнали на високі луки, пасли цілий день. Тільки тримались вони тепер ближче до лісів, а один або й два чабани стояли весь час край полонини, пильно стежили за пляями і готові були кожної миті кинути чабанський клич: «Уважай! Ворог!»

І ночі над полонинами минали ніби так само, як і раніше. За околлям мекали вівці і жалібно кликали матерів ягнята, дзвеніли калатала на шиях корів, форкали й іржали коні, біля колиб чувся брязкіт цеберок і одноманітний перестук сколотух. Пастухи зливали свіже молоко, перетирали з сіллю сир на бринзу, били по-темному масло, спали в своїх колибах.

Але всю ніч тепер над пляями стояли вартові, вони вдивлялися, пильно дослухались, і тільки десь чувся шелест або кроки, з темряви лунав застережливий окрик: «Стій! Хто там?»

Варта на пляях стояла немарно. Під шатами ночі на полонинах збиралося все більше й більше людей. Сюди здалеку пробирались з Татр і від тихої Морави, з розтерзаної Праги, Брно, Братіслави ті, кому не було зараз місця в протектораті Богемії й Моравії, і цих чехів і словаків, як рідних, приймали й переховували чабани в Карпатах. Сюди прямували з усіх кінців Угорщини ті, що не могли всидіти в рідному домі. Сюди з долин над Тисою йшли ті, що вже встигли побувати в концентраційних таборах, що повтікали з сіл, де їх розшукували карні загони. Солекопи, лісоруби, бокораші, наймити, біднота, побачивши смерть перед очима, залишали домівки, прощались із друзинами й дітьми й рушали туди, де був єдиний рятунок,— в гори.

Ім було видно внизу рідні села, в п'ятьмі ночі блищали де-не-де на осідках вогні. Але чабани, що спустились в долини, приносили звідти нерадісні вісті: ідуть війська на перевали, стоять у селі жандарми.

Усі вони знали й більше — війська незабаром займуть перевали, заб'ють всі села, а тоді рушать у гори, обшукають ліси й полонини, закидають бомбами ущелини й провалля. Карпати вже бачили це на своєму віку і знали — не раз, не двічі!

— Так що ж, смерть? — запитував хтось біля колиб.— Люди добрі, невже ж оце нам судилося тепер помирати?

— Ні, друзі,— лунав голос у відповідь.— Смерть комусь, але не нам.

— Ми згодні боротись, — гомоніли люди.— Аби зброя, а коли немає, то й каміння... У бездну їх...

— Будемо боротись, друзі!

Пізнього вечора на полонину прийшло ще кілька чоловік. Вартові зупинили їх на схилах гір і одразу провели до призначеного місця на полонинах. Вартові були попереджені, що ці люди мають прийти, їх всі ждали.

Там, біля скелі, що височіла край полонини, і відбулася нарада комуністів. Вони були весь час на полонинах, з втікачами, підтримували людей, вселяли віру в перемогу. І вони діяли не самі по собі, а були зв'язані з долиною, з крайовим комітетом.

Ніч була темна, хмарна, на небі не світилася жодна зірка. Де-не-де на полонині чувся притишений людський голос, брязкіт чабанського начиння. Іноді пси голосно подавали про себе знати, валували то тут, то там на плях. Все це свідчило про те, що ворог не пройде: стоять вартові навкруг, чатують

Представник крайового комітету повідомив, що на останньому засіданні, на якому був присутній член Центрального Комітету Комуністичної партії Чехословаччини, а також і угорські комуністи, намічено план дій на найближчий час. Частина товаришів з керівництва, яким загрожувала безпосередня небезпека, виїхали до Радянського Союзу, але діє і Центральний

Комітет Чехословащини, і крайовий комітет Закарпаття, розгортає роботу й Комуністична партія Угорщини.

— Наша мета,— говорив представник крайового комітету,— зберегти свої сили, зберегти й невпинно збільшувати наші організації, невпинно боротись із фашистами, іти до перемоги...

— Ми знаємо, хто нам pomoже в цій нашій боротьбі,— продовжував представник комітету.— Тут, серед нас, товариші, є чехи, українці, угорці, і всі ми знаємо, що врятувати нас від фашистських катів і визволити з неволі, що кривавим туманом простелилась і все густіше стелиться над нашими країнами, визволити нас може тільки одна країна — великий Радянський Союз.

— Нам би жити тут та працювати — на себе, на наших дітей. Але в нас все вкрадено, а зараз в нас намагаються забрати й саме життя... Що ж, усі ті, кому немає зараз місця в долинах і на горах, повинні перейти перевали і йти на Схід, до своїх братів! Вони підуть, як наші вісники, підуть, щоб набратись сил і повернутись разом з нашими братами... Ми ж тут будемо боротись, не шкодуючи життя, щоб перемога прийшла швидше, назавжди!

Чабана Сегіня покликали на збори.

— Я тут,— сказав він, і на скелі вималювалась його постать з бігарем у руці.

— Слухайте, Сегінь! Вам відомі тут перевали й стежки?

— Відомі,— відповів тихо, але так впевнено, що всі зрозуміли,— старий чабан знає тут кожен стежку, кожен камінь і кущик.

— На шляху до перевалу стоїть військо, їхні пости є он там праворуч і ліворуч,— продовжив хтось із темряви.

Одну хвилину помовчав, ніби прислухаючись, Сегінь.

— Я знаю, де вони стоять,— так само твердо і впевнено промовив він.

— А ви могли б обминути всі ці пости? — запитали його.

— Можу...

— Але ви будете не самі.

— Скільки буде людей?

— Усі, що зібрались тут, на полонині...

Мовчання тривало кілька довгих хвилин. Проти неба було видно, як чабан повернув голову праворуч і дивився, спершись на бігар, за перевал. Адже він відповідатиме не тільки за себе, в його руки віддадуть долю багатьох людей.

— Серце каже, що треба провести,— сказав чабан,— і я проведу. Коли мушу це зробити?

— Сьогодні вночі, а годину скажіть ви, Сегінь! До світання наші люди мусять бути там...

— Гаразд! — промовив Сегінь.— Я скажу, коли можна буде вирушати.

Чабан ждав до пізньої години ночі, коли на небі ще погустішали хмари, і тоді пішов. За ним рушили й люди.

Темно було навколо. Хто, здавалося б, наважився іти такої ночі в горах, крізь ліси, через високі ґруні, спускаючись в глибокі урвища і вибираючись із них, стежками над безоднями?

Але Сегінь знав гори, ліси й стежки і впевнено, спираючись на бігар, крокував уперед. Іноді з-під його ноги виривався й довго скочувався в безодню камінь, іноді він, згинаючись, ішов по похилій скелі, і коріння жерепа ламалось у руці.

А за ним прямувало чимало людей. Йшли мовчки, щоб вітер часом не одніс їхнього голосу, щоб не повернути уваги ворогів.

Один тільки раз Сегінь зупинив людей.

— Я сам пройду вперед,— сказав він так тихо, що його слова почули тільки ті, які йшли одразу за ним.

— Дозволь і нам! — озвався хтось із молодих.

— Ні, я вже сам,— відповів чабан і зник у темноті.

Усі думали, що чабан одразу й повернеться. Та його не було дуже довго, здавалося, що проминула ціла година, відколи він пішов... Затаївши подих, всі ждали, нетерпеливились.

Раз видалось, що вдалині пролунав крик, десь у безодні після того довго осипалось каміння. Кілька чоловік метнулось вперед. Але одразу знову настала тиша, і скільки вони не слухали, а нічого не чули. Тільки

легенький вітер зітхав у кущах, чути було, як падають з неба росинки...

Сегінь з'явився несподівано. Він ходив так, як ходять чабани в горах, і кроків його не почули. Тільки постать чабана вимальовувалась на посірілому тлі неба.

— Ходімо! — сказав твердо.

І знову рушили в прохолодну пустку ночі, петляли в темряві, обминали скелі, по одному перейшли місток, перекинутий через ущелину... Чути було тільки звуки кроків, то тут, то там зривався камінь, шелестіли кущі, потріскувало гілля. Минула година й друга, дехто вже притомився, але чабан вів їх далі й далі.

Нарешті він зупинився.

— Агей, який свіжий дух! — голосно сказав Сегінь.

І люди зрозуміли, що небезпечні місця лишилися позаду і фашисти їх тепер не знайдуть. Розмовляючи між собою, вони підходили й підходили знизу, зупинялись на скелі біля Сегіня і, як і він, підставляли обличчя під вітер, який рвався перевалом зі сходу.

— Ми стоїмо на перевалі,— продовжив Сегінь.— Отам далі радянська земля.

Усі подивилися на східні схили Карпат, куди показував чабан, і хоч там також стояли темні гори, але їм здалося, що там світліше небо, що десь вдалині горять вогні.

Треба було поспішати. Ніч минала. Сегінь хазяйновито говорив комусь із провідників.

— Спускайтесь лощинкою, завертайте праворуч, а там уже простий шлях на Коломию.

Хтось із робітників, що залишалися в горах, переказував:

— Скажіть, організація живе, житиме!

У темряві до Сегіня підходили люди, тиснули руки:

— Спасибі! До побачення!

І він міцно тиснув руки, які простягались і простягались із темряви, ніби хотів цим потиском передати привіт рідним людям.

— Побачимось, друзі! Бажаю щастя, здоров'я, щоб дужі були!

Хтось став поруч з Юлиною. Вона пізнала Антона Тиснянця.

— Зайди до матері,— схопив руку дівчини Антон,—

скажи, що пішов я з людьми. Нехай не плачуть, я про них весь час думати буду. І про батька не забуду ніколи, увік. Усе пам'ятаю, як він мені говорив і навчав... Піду, а повернусь сюди з пушкою. Тоді нехай оті жандарми стережуться.

І в нього був зовсім не хлоп'ячий голос, а впевнений, дужий, несхитний.

Щось дивне трапилось і з дівчиною: вона відчула і урочистість цієї нічної години, і щирість юнака, раптом поклала руки на плечі Антонові, схилилася до нього і палко поцілувала.

— Усе скажу! Будь щасливий, Антоне! Повертайся!

Щоб був день, видно було б кожному і зрозуміло, чому в людей такі приглушені голоси. Вони дивилися в темну долину перед собою, де залишалися їхні батьки, дружини й діти, дивилися на гори, сходжені власними ногами, де їм не вільно було тепер ходити. Кулаки в них стискувалися від невимовної муки й гніву, а з очей багатьох з них крапали сльози, ті гарячі сльози, яких людині нічого соромитися, сльози зраних сердець.

От-от мало й світати. Розійшлися хмари, й з-за них виглянули, але одразу почали й примеркати зоряні грона. Тільки одна зоря, кидаючи навкруг голубувато-зелене сяйво, палахкотіла високо вгорі. І під цим сяйвом, в кволому промінні світанку, що народжувався на сході, окреслились гори й долини.

Зірвався камінець і другий з-під ніг. Деякий час було чути тупіт і голоси:

— Прощайте! До побачення! Не забувайте наших жінок і дітей.

І затихли кроки вдалині. Шугав передсвітанковий вітер. Дужче й дужче розривались хмари, ніби зв'язувала їх тільки темрява ночі. Сіріло неспокійне небо.

Тоді Сегінь пізнав чоловіка, що вночі розпитував його про стежки і супроводив з ним людей. Між скель під кущами стояли Степан Шегута, Юлина і ще кілька незнайомих йому людей.

— Спасибі,— пішов уперед Шегута, взяв руку чабана і міцно її потиснув.— Наші люди не забудуть цієї ночі.

— Але що з вами? — продовжив Шегута, помітивши на сорочці в чабана кров.— Що трапилось, Сегінь?

— Нічого,— відповів чабан.— Їм не пощастило...

І Шегута зрозумів, чому Сегінь залишив їх уночі, а сам пішов уперед. Пішов і витримав бій один-на-один. А може, й не один фашист стояв там серед скель? Пильні очі в чабана, несхибна рука. Ніж біля череса Сегіня сказав у цю хвилину так багато.

Світало.

ЧАСТИНА
друга

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Армія войовничо настроєних католицьких священиків готувалася до війни на Сході. Тон задавав Ватикан. Папа Пій XII звертався до своїх єпископів з гарячковими енцикліками й посланнями. Єпископи славили папу і з усіх сил коментували його послання. А за єпископами йшло і все католицьке воїнство. Чимдалі їх все більше обгортав справжній войовничий шал.

Ще 1936 року у часописі Мукачівської єпархії «Благовісник» писалося:

«Помста наша грізна, горе тим народам, які не спираються на міцний католицизм!»

І помста цим народам готувалась. На перевалі, одразу за Кленами, протягом кількох років провадились «оборонні роботи». У горах було повно війська, в долині також. Солдати об'їли, обікрали, з горла у бідноти вдерли останній шматок хліба і останню картоплину. Але їм і цього було мало. «Виправдувальна комісія», яку очолював о. Федір, закінчила роботу, й чимало трудивників з Кленів, що не хотіли коритись окупантам, навек пішло з рідного села, інші ж були на черзі. Такі ж комісії були створені і однаково діяли по всій Верховині. Фашисти й служники «найсвятішого» папи Пія XII діяли завжди сукупно, для однієї мети.

Пізніше о. Федір одержав «абсолютно секретний» циркуляр в єпархії, в якому писалося:

«Перед нашими очима новий соціальний порядок, в основі якого лежить віра й расова теорія... Кожен

священик повинен виконати важливу роль у встановленні нового порядку».

З ким саме мусять боротись носії «нового порядку», в циркулярі було сказано досить одверто:

«Мукачівська єпархія на протязі 152 кілометрів межує з більшовицькою державою, через те ми завжди мусимо бути напоготові».

Навіть о. Федір посміхнувся, прочитавши цей циркуляр.

— Можна подумати,— сказав він,— що Радянський Союз збирається напасти на Мукачівську єпархію.

Циркуляр підписав єпископ мукачівський Олександр Стойка, але за його підписом о. Федір побачив обличчя папи Пія XII. І він сумлінно виконав те, чого від нього вимагали папа і мукачівський єпископ. У кленівській церкві о. Федір звертався до своїх парафіян:

— Коби ви знали, діти мої, що тільки робиться за Карпатами. Тоті більшовики скажено готують війну. І ми з вами мусимо стерегтись, діти мої!

І от нарешті війна.

Тільки-тільки починався день 22 червня 1941 року. Стрипський не спав ніч через хворобу печінки і чув, як із заходу на схід через Карпати зашуміли й подалися безконечним потоком літаки. Вони прямували за перевали, поверталися назад, знову підіймалися над горами...

А пізніше заговорило радіо з Берліна — о 3 годині 05 хвилин Німеччина напала на Радянський Союз.

«Так от коли воно сталось»,— подумав о. Федір.

— Молімося! — крикнув він дружині і дочці, ставши навколішки на барвистий килимок у кабінеті.— «Да воскресне бог і да расточатся вразі його!»

Уся армія католицьких священиків, розкиданих по світу, завжди діяла, як Стрипський. Насильство, війна, вбивство, кров — так мусить бути, так «наказує бог». Федір Стрипський молився і благословляв зброю фашистів, як сотні інших греко-католицьких священиків у Карпатах, як їхні підплічники — ксьондзи, як члени організації «бойові хрести» у Франції, чи католики — члени «асоціації рицарів Колумба» — в Америці, чи католики-синаркісти в Мексиці, чи так звані місіонери в Китаї, Японії та інших країнах світу. Немарно ж першим прапором, який був підійнятий в штаб-квар-

тирі ката іспанського народу Франко в Бургосі, був папський прапор, а прапор Франко був у той же час підійнятий у Ватікані. «Ad maiorem dei gloriam!»¹ — яке гнучке, всепрощаюче, вседозволяюче в інтересах католицької церкви гасло... Для слави бога його слуги засобами не гребували...

Федір Стрипський тільки одним поцікавився, коли Гітлер почав війну проти Радянського Союзу:

— А коли ж Хорті?

Він, правда, знав, бачив, бо і сліпий це побачив би: в той день, коли фашистська Німеччина напала на Радянський Союз, рушили за перевали й угорсько-фашистські армії. Угорщина Хорті воювала.

— Але офіційно, офіційно,— непокоївся о. Федір.

І от нотараш Магаричка власною персоною заніс о. Федору газети, в яких повідомлялося, що Угорщина також виступила проти Радянського Союзу. Вони з Магаричкою посиділи на ганку, прикидали, чи закінчиться війна до Нового року. Вирішили, що закінчиться, і Магаричка пішов з фари, попросивши в о. Федора одну рожеву квіточку на згадку про початок війни.

Серед пошти, яку приніс нотараш, був також новий циркуляр з управління Мукачівської єпархії, в якому, від імені папи, благословлялася розбійницька фашистська війна проти Радянського Союзу.

У циркулярі вказувався і ряд конкретних заходів, які повинні були здійснити священники: по всіх парохіях наказувалось правити подячні молебни, до чину літургії вводилась нова молитва за гонведів, при єпископаті починала працювати комісія по відборі священників для роботи на Сході... Єпископат діяв...

— Отак би й давно,— сказав о. Федір,— а то... «Мукачівська єпархія на 152 кілометри межує з більшовицькою державою». То були пусті слова. Отепер ми перейшли до діла.

Високо-високо над долиною гуділи літаки. Вони летіли на схід, на фронт, високо піднімалися над перевалом і зникали в голубій далині.

У долині було надзвичайно тихо. Над горами висіло

¹ «Ad maiorem dei gloriam» — для більшої слави бога (лат.).

сонце, але воно не дошкуляло, бо від гір тягло прохолодним вітерцем, а близько за плотом, що обгороджував фару, летів між скель і розсипався мільйонами бризок шумний, грайливий і завжди холодний потік. Напоєні водою, на царинах зеленіли соковиті трави, біля хат цвіли жовті й білі молодички, жовті бабульки, червоні як кров гвоздики.

На ганок вийшла Марія. Вона по-святковому прибралась — одягла нову лілову сукню, яка щільно облягала її стан, тонкі прозорі панчохи, лакові туфлі.

— Отже, Маріє,— сказав о. Федір,— і ми вже воюємо. Я не хотів тебе будити... а війна іде. Тепер і Німеччина, і Угорщина...

Вона аж здригнулася.

— Але ж чого тихо в селі, тату? — запитала вона, зупинившись на ганку.

— Ат,— відповів він,— лайдаки! Хіба їх турбує, що в світі відбуваються надзвичайні події?

Він подивився на всіяний квітами сад, на потік і гори, примружив очі й продовжив:

— Оце, дочко, і є той час, про який я тобі завжди говорив. Слідом за арміями рушать тепер наші священники, вони повернуть схизматиків до святої католицької церкви. Спочатку зброєю їх, а далі й хрестом. При єпархіальному управлінні, ось пишуть у циркулярі, вже створена комісія, що відбирає священників, які бажають виїхати з армією на Схід, де для них будуть створені найкращі умови.

— Ти поїдеш, тату? — швидко запитала Марія.

— Ні.

— Але чому? — з досадою запитала дочка.

— Я б з радістю туди поїхав! — поволі промовив і зітхнув о. Федір.— Найкращі умови! О, я розумію, що то визначає. Це тобі не кленівська парохія, а Київ, Харків, нарешті, Москва. Але, дочко моя, там живуть дуже неспокійні і бунтівні люди. Нехай уже армії підуть туди, наведуть порядок. А ми слідком, бочком протиснемось. Східне віце-папство! — замріявся він.— Нові єпархії від Карпат до Тихого океану. Яке багатство, які прибутки... Скільки треба мати священнослужителів, скільки їм випадає роботи! І для нас знайдеться місце. Вір моему слову!

Вона подивилась на нього зневажливо й холодно.

— О ні, дочко,— сказав о. Федір, вгадавши її думки.— Я не боягуз, а тільки обережний католицький священник, що діє так, як йому приписують канони святої церкви. Обережність, обережність...

Марія мовчала.

— Підемо краще до церкви, Маріє,— сказав о. Федір.— От уже і задзвонили. Певне, зібралися мої вірники. Помолимось богіві.

Тільки Клумаки, Магаричка, попадая та якийсь десяток дідів і бабусь були того дня в кленівській церкві. Ніби вимерло село.

Але село не вимирало. Уже покотилось від хижі до хижі бідняків: «Чи ви чули, люди, оті пси Гітлер і Хорти збісилися й почали війну?»

І думали убогі люди Верховини, що їм робити далі, як діяти. Війна! Від батьків своїх і дідів вони чули про жорстокі війни, що проходили над Карпатами. І самі вже вони були свідками війн. Ген біля гори Черемхи і досі тягнуться окопи, а в них після дощів видно і патрони, і каски... Не раз і не два вже йшли їм на поміч рідні руські люди. Не дійшли! А от знов війна...

І хоч ці прості люди знали ще мало про нову війну, хоч вони не знали, що робиться за Карпатами, на фронті, але від осідку до осідку котилося:

— Ось побачите, люди, збісілих фашистських псів таки поб'ють тепер, ікла повиривають... Руські люди такі, що їх ніколи й нікому не скорити!

А о. Федір урочисто й натхненно правив літургію за швидку перемогу гітлерівських і хортівських військ. Після «оченашу», підійнявшись на прикрашену квітами казательницю, він говорив про те, що радянський народ не користується заступництвом пана бога, через що до нього не може бути жалості, а всі вірники мусять допомагати військові виконувати свої обов'язки й неухильно користись владі.

Стрипський говорив запально, підійнявши очі до неба, прикладаючи руки до серця.

Через село їхали й їхали угорські фашистські війська. Урядові газети друкували гучні зведення про бої на Східному фронті. З окружної управи від солга бірова сипались й сипались накази. Сава Шепа ходив по селу з своїм барабаном, зупинявся на кутках...

— Шановна громадо! Пан біров наказав негайно платити податок на армію... раз!

— Панотець нагадує швидше сплачувати коблину... два!

Фашистський чобіт давив дужче й дужче.

Отепер вже Золтан Репаші влаштував проводи своєму сину...

Янош заїхав додому рівно на чотири години.

— О 22.00 мушу бути на рахівському вокзалі,— сказав він, шикуючи своїм нікельовим годинником.— Такий наказ командира!

От тобі й Янош! Він виглядав зовсім не таким, яким виходив з дому. До чого він був годен раніше? Син газдача, з достойної родини, а все ж був необтесаний, грубий, одним словом — селюк. Тепер він приїхав на мотоциклеті. На ньому був новий, зеленого сукна костюм, чобітки з низькими халявами, пістолет біля пояса, портупея...

— Оце такий у вас знак? — запитав у нього батько, показуючи на груди Яноша й рукав, де були нашиті фашистські ознаки.

— Я не зраджую заповітам своїх батьків і лишаюсь націонал-соціалістом.

Ого! Янош так не говорив раніш. Яка самовпевненість, яка гордість. Ні, немарно дід Яноша був на прийомі у Франца-Йосифа, немарно батько його має бронзову медаль за Східну кампанію...

— Ну, ходімо до хати, Яноше,— сказав старий Репаші.— Юдіт, швидше поклич музик. І, я прошу тебе, запроси панів Клумаків, панотця і... ну, ще можеш запросити Ласло Потокі... Адже угорець!

І поки Юдіт побігла на куток, щоб запросити гостей і найняти музикантів, Золтан із сином сіли у вітальні, поговорили.

— Бачиш, Яноше,— сказав Золтан, сіпаючи свою

руду борідку.— Чи не говорив я тобі правду, посилаючи до Будапешта?

— Це так,— відповів Янош і посміхнувся на весь свій широкий рот.— Але ж я ніколи раніше не бачив Будапешта і не знав, що там можна здобути.

— О,— захоплено промовив Золтан.— Будапешт! А Дунай! А палаци! Але ти, мабуть, мало що бачив. Вас, напевне, тільки навчали?

— Так, тату!

— Ти рядовий чи вже молодший командир?

— Я в частині особливого призначення,— невиразно відповів Янош.

— О! То дуже добре. Особливе призначення! — Золтан навіть поцмокав язиком.— Це напевне щось дуже цікаве... Ти мені можеш сказати, Яноше, що то за особливе призначення...

— Ми,— Янош відповідав дуже гордо,— пройшли спеціальний курс...

— О так, так! — звузив очі Золтан Репаші.

— Ми вміємо закладати міни на шляхах і в містах, уміємо руйнувати мости, працюємо з різними запалювальними штуками, а коли треба, то зуміємо навіть пустити газу. Ну, і крім того, у нас є зовсім секретні речі, про які я навіть не знаю...

— О! — сказав задоволено Золтан Репаші.— Я бачу, що ви підготувались добре. І я хотів би одного, щоб ви швидше пустили в хід оті секретні речі, про які ти не знаєш. Навіщо ж вам та ще тепер шкодувати ворогів там, за Карпатами?!

А вже цигани Сабо і Маркел заграли під вікном величальний марш на честь високоповажаного гостя. Юдіт вела під руку Гаврила Клумака. Дмитро ішов далі з дружиною, Варварою Костянтинівною, і панотцем. Прийшов і Ласло Потокі — його, по-перше, запросила від імені бірова Юдіт, а, крім того, і Дмитро Клумака наказав йому з'явитись на обід до Репаші, і він не міг відмовитись, щоб не викликати підозри.

Музика грала й грала під вікнами. Обидва цигани були голодні й не знали, чи дасть їм хоч пообідати скупа Юдіт. А спробуй не заграти на проводах у бірова?! І так вже йдуть чутки, що скоро повбивають усіх циган. Батько Сабо вів першу скрипку, Маркел йому вторив.

— Чардаш! чардаш! — лунало з розчинених вікон хати.

Цигани грали, аж піт котився з них.

А в хаті гуляли! Юдіт на цей раз нічого не пошкодувала, поставила на стіл все найсмачніше.

— Ти ж, Яноше,— підіймав не знати вже яку чарку старий Репаші,— бийся на фронті, як дід твій і батько.

— Благословляю вас! — розчулено промовив о. Федір.— Ви мусите бути щасливим, що на вас випала така священна місія...

— Ласло! — кричав Золтан Репаші.— Кому я кажу — піднімайте вище чарку!

Ласло Потокі повертався до своєї хижки, коли сонце низько схилилось над Піетросом. Загуркотів мотоцикл на рахівському шляху, і прогриміли три постріли. То сп'янілому Золтанові Репаші заманулося провести сина на фронт салютом, і він таки вистрілив тричі із своєї заіржавленої рушниці... Ще якийсь час чути було голоси — гості розходились додому. Притуливши до грудей скрипки, вулицею пробігли цигани-музиканти. А далі настала тиша.

Ласло Потокі довго стояв на березі, дивився й дивився, як вирує, кипить в потоці вода. Низько над водою хмарами роїлася мошка. Пливучи проти течії, грали на плесі сріблясті струги й піри. Навколо було тихо, спокійно.

Але неспокійно було на душі в Ласло Потокі. Перед очима все стояли обличчя Золтана і Яноша, панотця й Кдумаків. У вухах дзвеніли й дзвеніли їхні слова: «Щасливої дороги, Яноше! На тебе дивиться вся Угорщина».

Угорщина?! Ласло Потокі здригнувся, пригадуючи їхні слова. Ні, не Угорщина! На тебе, Яноше Репаші, дивляться кати Угорщини, це вони тебе посилають вбивати людей... Іди, проклятий наймите, тільки чи повернешся ти, виродку, додому?

Тихою ходою пішов Ласло Потокі до свого двору. Біля перелазу його ждала дружина.

— Ти був у Репаші, Ласло?

— Так, я там був, Коті.

Він пильно подивився на неї.

— Ти ніби плакала, Коті?

Дружина витерла очі, сховала пасмо сивого волосся під хустку.

— Ні, Ласло! Я так просто — стояла й думала, думала... Як же це так? І що тепер буде? Ти ж тільки подумай, Ласло.

— Ходім до хати,— промовив Ласло.

Він сів на постійне своє місце — на ослоні біля вікна — й подивився на гори, що вирізьблювались на фоні голубого неба, на ліси й ущелини.

— Вони продали Угорщину,— сказав Ласло.— От і Янош рушає на фронт... Оці дивізії, армії, війна — хіба цього хоче угорський народ? Національна єдність¹? Ні, це національне поневолення, каторга для трудящих угорців... Чуйте, Репаші, і знайте: народ, комуністи мусять жити...

3

Літні вакації ще не кінчилися, і Марія могла б ще погуляти в Кленах. Але що в Кленах? Ходити в гори вона тепер боялася. На фарі їй так все остогидло...

Марії здавалося, що батько надто закопався в своїх Кленах, і хоч добре знається на політиці і розуміє, що має статись, але не вміє посісти свого місця в житті. Що сільський парох? Життя лине, кипить, вирує, а він виголошує промови перед верховинцями. Що дасть це йому і що може дати їй? Її вабило інше — широкі простори, якась надзвичайна влада над людьми, гроші, слава...

Цих думок Марії о. Федір, звичайно, не знав, але він також поспішав одвезти її до Ужгорода. Він думав про своє: а що, коли на рахівському шляху з лісу вийдуть опришки, скажуть: «Во-о-га!» — на коні, а далі й до нього: «Так це ви наших людей продаєте, панотче? Злізайте-бо з воза!» Швидше з'їздити на долину, в Ужгород, а потім повернутись до Кленів та й замкнутись на всю зиму в своїй фарі, ждучи переможних звісток з фронту.

¹ Національна єдність — фашистська партія Хорті.

Подорож кіньми до Рахова обійшлася спокійно. У Рахові вони сіли на малу машину, як прозивалась вузькоколіяка, а там на поспішний поїзд, і в пана превелебного зовсім одлягло од серця.

Правда, Марія якось дивно поводитилась в дорозі, мовчала, щось уперто думала, а коли батько її запитував, то ніби прокидалася і відповідала не завжди до ладу.

— Може, ти нездужаєш, Маріє?

— Та ні, я здорова, тату.

— Ой, щось не так. Говорив я тобі, не пий сирої води з потоку. Од неї завжди як не задуха, то скулуреум¹ у костях...

У Марії не було ні задухи, ні скулуреуму. Першого ж дня після приїзду до Ужгорода вона пішла на кладовище й, піднявшись на шпиль гори, сіла на ослінчику перед могилою, коли й не Стрипи, то когось подібного до нього, і замислилась.

Тут у присмерках і знайшов її о. Никодим.

— Усе, що живе, славить бога! — сказав він, показуючи рукою на голубі, ніби виточені з скла гори на обрії, на пойняту темним багрянцем долину.

— Так, — відповіла вона. — Славить бога.

— Як вам спочивалось у Кленах, дочко моя?

— Що можна там побачити, отче?

— Але ж там тепер, певне, пожвавлення, наїхало багато військових...

Вона опустила очі долу.

— Ви, отче Никодим, знаєте, що мене це мало цікавить.

А тоді вона швидко підняла очі й кинула погляд на нього.

— Знаєте, — сказала Марія, — вам би дуже підійшов військовий одяг.

— Ви думаете? — посміхнувся о. Никодим. — Так, мені пасував військовий одяг.

— То ви були військовим?

Він довгу хвилину мовчав, покусуючи губи і звівши на перенісці брови.

— Хіба це цікаво? А втім, був, дочко моя.

¹ Скулуреум — ревматизм.

— Отче Никодиме,— сказала попівна.— Я навіть не думала. Але ж це було так ефектно.

— А хіба ця сутана менш ефектна, ніж мундир? — скупо й суворо запитав о. Никодим.

Не міг же він сказати їй, що був свого часу офіцером жандармерії і уповноваженим Американського комітету цивільної інформації, потім потрапив до Ватикану, де пройшов спеціальний інструктаж і школу у Венделіно Яворки — ректора «Русікум колегіум», після чого прибув до Ужгорода і став професором семінарії, а в той же час переправляв шпигунів до Радянського Союзу і був одним з керівників філіалу Американського союзу католицької молоді. Навіщо це знати дівчині? Досить того, що вона як член шкільної дружини істинно христової віри також входить до організації, заснованої о. Никодимом, і виконає перший-ліпший бойовий наказ, не знаючи навіть того, що цей наказ ітиме від о. Никодима.

З міста, що розкинулось внизу, в долині Ужа, долітав вечірній передзвін. Розпачливо волав, ніби вимовляв: «Те деум... Те деум», дзвін у костьолі над річкою. Лунко кидав «хто там... хто там...» великий дзвін в соборі на горі. Біля базару православні попи, які однаково ходили на одпуст до католицького намісника, калатали: «І ми тут... бам-бам». А за річкою в церкві, де кублилися петлюрівці й білоемігранти, телембемкало: «Тіні білі, тіні білі... там-там-там». Отець Никодим стояв у чорній своїй сутані, високий, суворий, склавши на грудях руки.

— Ні, ви дуже ефектні і в сутані,— сказала Марія. Темніло. Отець Никодим ступив ближче до Марії.

Стрипський пробув в Ужгороді кілька днів, завітав до начальниці семінарії й приклався до її ручки, посидів у садку й душевно поговорив з о. Никодимом, який запально говорив про минувшину й про світле майбутнє католицької церкви. І сам о. Никодим був такий натхнений, такий ніби чистий в своїх прагненнях, почуваннях і любові, такий далекій від усіх мирських суєтних справ, що о. Федорові здалося, ніби наставник його дочки аж світиться і ніби невпинним потоком лине від нього благодать божа...

— Я дуже вдячний вам, отче Никодим, за ваше піклування і турботи про мою дочку.

— О, що ви, що ви,— перебив його о. Никодим.— Я роблю тільки те, що наказує мені серце.

Після того о. Федір обійшов усі крамниці в торговельній частині Ужгорода, щоб виконати доручення паніматки, заніс покупки до готелю «Фіреді», де на цей раз зупинився, а тоді попрямував на гору, де містилась єпископська резиденція.

Туди не так легко було добратися. У місті в цей час відбувався з'їзд «Левенту»¹, вулицями під прапорами з свастикою крокували синки ужгородських панків і куркулів з долини. Отцю Федору довелося довгенько стояти, поки пройшла ця різноманітна галаслива юрба.

У резиденції він зайшов до канцелярії, забрав пошту й останні газети єпархіального управління, брошури канцелярії оборони віри й нові числа «Оссерваторе романо». Потім побував у консисторській канцелярії, щоб особисто дати відповіді на таємні обіжники.

Там він і зустрів свого старого знайомого о. Павла, який ще більше розповнів, засмалився на сонці.

— Що ж ви не заходите до мене? — звернувся він до кленівського священника.

Отець Федір підвів здивовані очі.

— Отче Павле,— пошепки сказав він.— Адже зараз Америка воює з Німеччиною і є спільником Радянського Союзу.

— Ха-ха-ха,— засміявся о. Павло, аж живіт його заколихався.— Видно, що ви живете в Кленах і далі від своєї турні нічого не бачите. Дивіться, що пишуть наші друзі: «Якщо ми побачимо, що виграє Німеччина, то нам треба допомагати Росії, а коли виграватиме Росія, то нам треба допомагати Німеччині, і, таким чином, нехай вони вбивають якнайбільше».

Отець Павло підійшов до дверей, прислухався.

— Платнею ви забезпечені на всі роки війни,— закінчив він,— скільки б вона не тягнулась. Я вам дам деякі нові завдання. Ми не припиняємо нашої інформаційної роботи.

¹ «Левент» — угорська фашистська організація молоді.

Братам Клумакам нічого було нарікати: справи їхні йшли непогано, свій хосен і Дмитро, і Гаврило одержували. Правда, не все ладилось на бутині — брати то один, то другий сиділи в лісі, а все ж у прірву летіли колоди, рвалися ризи, билися дараби...

— Я вже й не знаю, поки вони битимуть дараби,— пищав Дмитро Клумак, дивлячись на брата.— Адже це не жарт: як дараба, так і сто метрів лісу. Наше добро ловлять усі, кому заманеться, аж до Рахова.

Гаврило мовчав, але помітно було, що він напружено думає.

— А чому б нам не зробити по-американському,— вирішив нарешті.— Розбив дарабу — плати!

— Це ти правильно,— сказав Дмитро.— Коли зіпсував хазяйське добро і розбив дарабу — плати. Тільки як з них стягти гроші?

— Народ голодує,— не моргнув оком Гаврило,— і на роботу йде. А що їм робити? Адже кожен знає: коли не піде у ліс, до армії заберуть. А ми з кожного, хто на роботу проситиметься,— розписочку. А в розписочці зазначити, що саме в заставу дає бокораш — хату чи корівку...

— Це, правда, можна зробити,— згодився Дмитро Клумак.— Треба буде тільки поговорити з нотарашем, порадитись. За що ж ми йому гроші платимо? Але як по цих записочках гроші правити?

— Про це саме я й думав з тобою порадитись,— блиснув очима Гаврило.— Чи не думаєш ти, Дмитре, що нам треба мати якусь збройну силу?

— Тобто як? — підійняв обважнілі, порослі білястим пушком повіки Дмитро.

— Найняти б кількох жандармів,— видихнув Гаврило.— Спокійніше б ми спали. Та й було б кому наше добро охороняти.

— Про сон це ти правильно,— не заперечив Дмитро.— Признаюсь, кепсько я сплю. І чого б ото — не знаю. Адже де вже той фронт. І тут ніби спокійно. А от не спиться...

— Шкіра нервенна в нас стала,— як лікар, зауважив Гаврило.— Слухав я лекцію в Америці. Говорили там, що колись люди думали, ніби найуразливіші в них

серце і мозок. А американці кажуть, що найуразливіша в людини шкіра... Людина все почуває шкірою.

— Диви, до чого дійшла американська наука,— промовив Дмитро й заходився дряпати груди,— а баба Степанида каже, що це кертина¹, і примусила мене до схід сонця голим по землі качатись...

— І качався? — запитав Гаврило.

— Качався,— признався Дмитро.— Отам, на городах. Як той чорт. Добре, що люди не бачили, а то б подумали, що шаркань. Але,— замислився він,— від чого воно свербить?

— Від напруги,— пояснив Гаврило.— Не витримує шкіра, лопається... Ну, то як же, візьмемо жандармів?

— Що ж, бери,— сказав Дмитро,— де вже наше не пропадало.

А насправді він, все карбуючи свою бухгалтерію на дощечках (це був саме кленовий рік), накарбував уже на свою користь чимало. Адже всі розрахунки з лісорубами й бокорашами в його руках. На сто пенгів собі двадцять зайвих — а хіба то не гроші?

— Ти на мене надійся, як на гору Говерлу,— говорив Дмитро Гаврилові.

Про себе ж він думав:

«Ех, американцю, американцю! Кепсько вчили тебе там, в Америці».

Але ж американець Гаврило Клумак мав таку саму вдачу, як і його брат.

«Кленівський ти дурень,— думав він,— далі від Говерли не бачиш. А хіба ж то гора?»

І він, будши зроду рухливим і бадьорим, їздив то до Ужгорода, то до Будапешта і робив там контракти, а потім розраховувався по них. Ну й, звичайно, як тисяча, так і триста пенге. Чистенькі, з банку до банку...

— Ти на мене надійся, як на гору Піетрос,— говорив Гаврило Дмитрові.— Ми ж брати!

Незабаром Гаврило поїхав до Рахова й повернувся вже не сам. Коли машина зупинилася біля тартака, з кабінки виліз Гаврило, а з кузова встали, позираючи то на гори, то на долину, шість вгодованих червонощоких

¹ Кертина — короста.

жандармів. Ще шість жандармів навіть не сходили, а поїхали далі в гори.

— Оце, пане Потокі,— сказав Клумак механікові, зайшовши на подвір'я тартака,— буде наша варта.

Поки шість жандармів обтрушувались і розминались, Клумак одвів Потокі набік, щоб їх ніхто не почув, і тихенько додав:

— Тепер всюди вводиться воєнне становище. Треба дивитись. У нас поки що тихо, але, пане Потокі, береженого й бог береже. Щось багато розмов про Борканоюка... Біднота ворухиться... У горах, кажуть, опришки тиняються. Та ви самі, мабуть, чули...

— То вже так,— згодився Потокі.

— Я не тільки про себе,— повів далі Клумак,— а й про всіх дбаю. І вам,— він зазирнув механікові просто в очі,— слід про це подумати. Що поробиш — адже ви угорець. А опришки, відомо, угорців ненавидять.

— Чув, чув,— сказав Потокі,— тільки з'явиться десь жандарм, так тутешніх людей не впізнаєш.

— Маю надію, що ви,— продовжив Клумак,— як справжній угорець швидко познайомитеся з нашими охоронцями, заприятелюєте. І веселіше вам буде — землячки. Ех, землячки, землячки! — вирвалось у Клумака.— Шість я ото відправив на бутин, а шість залишається тут. Двох думаю взяти до себе — нехай хату стережуть і будуть при мені на всякий випадок, а чотири тартак охоронятимуть. Там у вас кімнатка є, пане Потокі, то ви вже звільніть її для них. Люди вартуватимуть, треба ж їм спочити, поспати...

— Не турбуйтеся, пане,— сказав Потокі,— і кімнатку я звільню, і порозуміюся з ними...

Він пішов до своїх земляків-жандармів. А Гаврило Клумак рушив додому, взявши з собою двох охоронців.

— Так оце ти й повернувся? — одразу з'явився до нього Дмитро.

— Повернувся.

— І жандармів, бачу, привіз. Цілу купу.

— Нічого,— промовив Гаврило.— Безпечніше буде. Шість послав на бутин, чотири будуть на тартаку, а двох, думаю, при собі тримати.

— Як слина, летять гроші,— зітхнув Дмитро Клумак.— І для чого тільки, спитаться, живе людина? За все плати й плати. Оці жандарми нам голову об'їдять.

— Нічого, Дмитре, аби план по бутину виконати та щоб пили на тартаку не стояли.

— А оці двоє,— поцікавився Дмитро,— кажеш, тебе стерегтимуть?

— Обридло мені до всього прислухатись. Хочу спокійно спати,— признався Гаврило.

— Так, так,— пожував товсту, як підметка, нижню губу Дмитро.— Це ти справді добре придумав.

— Може, тобі одного дати? — запропонував Гаврило.

— Крий боже,— відповів Дмитро.— І місце для нього треба знайти, і харчувати, мабуть, доведеться. Яюсь вже я обійдусь. Я про інше з тобою хотів порадитись. Поки добіжиш до тебе, аж упрієш. Коли ж уночі що трапиться, то й поготів. Може б, я провів до тебе дзвоника? Дзень-дзень за мотузок — живий Дмитро. Дзень-дзень-дзень-дзень — рятуй Дмитра. Про сигнали ми з тобою умовимось.

Гаврило довго дивився на брата.

— Сигнали! До чого ти скупий,— сказав нарешті він.— Коняча ти шкура!

5

У цей час Ласло Потокі познайомився із своїми земляками. Він показав їм тартак і подвір'я, що з трьох боків обгороджене було високим парканом. Поверх паркана в кілька рядів заплетені були ще й колючі дроти. З четвертого боку вповдовж всього двору летів шумний гірський потік.

— А оце понорина,— показав Потокі на велику яму, що зеленіла ряскою в кінці подвір'я біля паркана.— Прозивають її так, бо вода сюди йде якимись норами попід землею. Холодна, свіжа. І глибока! Купались наші хлопці, так дна не діставали. Раджу й вам — для здоров'я це дуже корисно.

Постояли над ямою. Жандарми, граючись, кинули туди кілька каменюк і спостерігали, як розійшлась й зливається слідом за камінням ряска і як через довгу хвилину з дна понорини сплили бульки. Потім оглянули штабелі сировини і готових дощок, побували біля машини, де свистіли пили.

— А тут ви житимете,— показав Потокі кімнатку, що містилася поруч з машинним відділом.— Тіснувато, звичайно, але вам буде зручно, близько.

Це була його служба кімнатка, на тартаку її так і називали кабінетом механіка. Тут Ласло Потокі, стомившись на роботі, міг на самоті посидіти якусь хвилинку, іноді вночі і лягав на твердому тапчані. Тепер Потокі вже не мав на тартаку свого куточка.

— Вибачайте, що тісно,— говорив він,— але більше ніде. Сьогодні ж зробимо тапчани, обживетесь, звикнете. Ви як думаєте вартувати?

Жандарми пожвавішали, зустрівши земляка. Вони поставили в кутку комірчини свої гвинтівки, сіли, закурили й розговорилися.

Двоє з них — Томаш і Балінт,— виявилось, були з-під Секешфехервара — сини заможних селян, один — Іштван — був сином крамаря з Єгера, четвертий — Габор — з Будапешта. Бувалі хлопці — вони охоче розповідали про свої міста, називали концентраційні табори, де вже їм довелося служити, і безсоромно говорили про катування та розстріли в таборах.

— А як тут? — запитували Томаш і Балінт у Потокі.

Він заспокоїв земляків — у цих місцях бували раніше комуністи, звідси походить і секретар крайового комітету комуністів Закарпаття Борканюк, але зараз про них не чути, видно, вплинув наказ про заборону їхньої партії.

— Куди вже цим комуністам потикатись,— говорив Іштван з Єгера.— Їх скоро всіх перевішають...

— Та вже, звичайно,— згодився і Балінт.

Потокі ж ніби байдуже запитав Габора, що сидів увесь час мовчки:

— А ви, високоповажаний, сказали, що з Будапешта?

— Ви знаєте це місто? — аж спалахнув Габор.

— Ні, я не знаю Будапешта,— відповів Потокі.— Сам я з Ньїрбатора. Але мені як механіку доводиться мати зв'язки з будапештськими заводами.

— Тоді, може, ви чули про завод «Кенде»?

— Звичайно, чув,— відповів Потокі.— У нас одна рама звідти. Хороша рама, добрий, видно, завод.

— Мій батько колись працював от на цьому

заводі,— гордо сказав жандарм.— Іштван Баконі — не чули такого?

— Звідки я міг чути? — глибоко зітхнувши, сказав Потокі.— Отут — все життя. А зараз вже не працює на заводі ваш батько?

— О ні,— зухвало кинув Габор Баконі.— Він зараз працює в міністерстві на високій посаді. Це я попав у жандарми. А що ви думаете — хіба на фронт іти краще.

— Звичайно,— згодився Потокі.— Це краще, ніж ризикувати на фронті.

І замовк Ласло Потокі. Тільки сіпнулись, але враз і завмерли його плечі — так, ніби пробіг по них холодок. Він пригадав у цю мить Будапешт, завод «Кенде», де працював його батько і де він сам вчився в молоді роки, пригадав, як сказав батько у ту останню ніч, коли його забирала поліція:

«Ех, синку, синку. Завжди пам'ятай, що продав нас Іштван Баконі».

Син убивці його батька, сам також убивця Габор Баконі сидів перед ним.

6

Верховина!

У долині настало свято винобрання, гори нагадували багату палітру художника. Яких тільки барв не було там!

Але не ходили швидкі поїзди на долину, не підіймалися туристи з провідниками о. Федора на Піетрос і Говерлу, стояв порожній будинок туристів над Чорною Тисою в Ясинях...

Туристи не подорожували на долину і в гори. Але сунули й сунули новоявлені «туристи» з карабінами на плечах і гранатами біля пояса. Угорські фашистські частини їхали на перевал, на Східний фронт поїздами, прямували вдень і вночі на вантажних машинах, ішли пішки. Урядові будапештські газети кричали про перемоги на Східному фронті і про тишу та спокій у долині Тиси й на горах, де окуповано було ніби вже й останній куш...

А справді творилось щось незрозуміле. Якось о. Федір прокинувся глибокої ночі й жахнувся. Над Раховом

висіла велика бурякова хмара, вона мінилася й дрижала аж до схід сонця... За день-два до Кленів долетіла чутка — десь біля Рахова згоріли величезні військові склади...

Ще тиждень — і серед ночі в горах так вибухнуло, що о. Федора просто вирвало з-під ковдри, штурхнуло на підлогу, де він і просидів кілька хвилин, запитуючи: «Таню! Чи чуєш? Адже кінець світу!» Виявилось — біля перевалу вибухнув і загорівся якийсь склад.

Знову ж! У військовому ешелоні, що йшов до Станіслава, коли вже позаду був перевал, почали рватись почеплені до вагонів міни — і сотні фашистів, замість Східного фронту, залишилися навіки на східних схилах Карпат.

У Клени тоді примчав із загonom капітан Чакші.

— Що це робиться, пане капітан? — зустрів його Федір Стрипський.

— А що ж?! Вивішати б їх тут усіх, вистріляти. Почекайте! Я їм покажу... От побачите, панотче, якого шестесту я наробилю в горах...

Він і діяв — сидів на фарі, а в гори гнав своїх жандармів. Сказати, що капітан покладався на них, не можна було. Жандарми ніби сумлінно виконували наказ капітана і кожного ранку рушали в гори. Проте доїжджали вони тільки до першого ліска, там пили пальонку й закушували, стріляли для остраху, а потім хтось один вартував, а інші спали. Повернувшись надвечір з такого рейду, вони брехали, що когось бачили, когось стріляли.

«От чорти!» — думав капітан, догадуючись, що жандарми брешуть.

Сам капітан на власну руку не покладався і їхати в гори не мав охоти. Був він сміливий і просто безпощадний, коли бачив перед собою беззбройного, і вже багато замучив, закатавав людей у Рахові й таборах, багато невинних верховинців погнав на каторгу. Це капітан робив з легким серцем, сміливо, але боявся навіть подумати про зустріч з озброєним партизаном.

— От чорти, — говорив він о. Федору про своїх жандармів. — Чи ви десь бачили таких каторжників? Що ж, пане превелебний, зіграємо ще одну партію в карти.

Проте він мусив хоч би раз поїхати в гори. Треба було заткнути рота жандармам, які можуть казна-що

розповідати про свої подвиги й наплести, що тільки їм заманеться, про нього.

Вони побували в горах, власне, на одній Печенізькій полонині, куди з села був добре проторений шлях. Дивно поводитися в цьому рейді жандарми капітана Чакші. Їхали на своїх конях мовчки, весь час озираючись навкруги.

— Ось тут ми стріляли, ось тут стріляли в нас,— говорили вони, показуючи на пеньки, біля яких лежали побиті пляшки.

Капітан тримався, але почував себе дуже зле, по спині в нього повзали мурашки, а ноги судомило.

На полонині вони застали чабанів на чолі з Сегінем. Жандарми мовчки, нічого не кажучи, перерили все, до останньої травинки, в колибах і навіть повиливали сироватку, докопуючись, чи немає на дні діжок зброї.

— Слухай мені! — завихрів перед обличчям Сегіня капітан Чакші, закінчивши обшук.— Тільки дізнаюсь, що десь близько пройшов партизан,— і тебе, і всіх твоїх чабанів постріляю на місці..

— Де вже нам знати тих партизанів, пане ішпан,— говорив Сегінь, дивлячись спокійними очима на далекі гори й ліси, яких вже доторкнувся багрянець осені.— Наша справа — маржинка.

— А коли побачиш сам або почувеш про них, повідомляй нас,— наказав Чакші.— Нагорода буде, алдомаш питимеш.

Здригнувся Сегінь, тінь пробігла по його обличчю, ворухнулись руки й пальці поволі склались в кулаки.

— Пане ішпан,— глухо сказав він.— Не розумію я того, що ви сказали.

— Як,— закричав Чакші.— Ти не зрозумієш угорської мови?

— Не розумію того, що ви сказали.

— А! — заволав капітан.— Не розумієш?

Він підійняв револьвер і так вдарив чабана по голові, що в того з скроні бризнула кров. Сегінь похитнувся, але вистояв на ногах; кров текла на сорочку і киптар, кілька важких крапель упало на траву.

— Я тебе навчу нашої мови,— задихаючись, верещав капітан.— Ти в мене все зрозумієш!

Чабан стояв мовчки, дивлячись на далекі гори й ліси.

З тим і поїхали жандарми з полонини. Їм услід довго дивився Сегінь. Кров все текла з його скроні.

— Він вас дуже побив, вуйку? — кинулись чабани до старого, коли капітан із своїми жандармами зникли на пляях.

— Що ця рана?! — важко промовив Сегінь. — Кажеш, щоб ми виказували своїх людей? Алдомаш, кажеш, поставиш. Почекай, буде тобі алдомаш! Віддячи-мо ми тобі, фашисте, за все, за все!

Спускаючись з гір, капітан не думав про те, що от він із своїми жандармами знищив на полонині багатоденну працю чабанів, ні за що побив старшого чабана... Капітан на селах Верховини поводився однаково. «Вони мусять боятись нас!» — думав він.

Здригаючись на крутих пляях, ступали коні. Жандарми ніби показилися й заходились співати сороміцьких пісень. Коли б то капітан знав їхні думки! О, тепер їм було що розповісти в Рахові. Адже вони справді їздили в гори. І оцей їхній капітан не такий боязкий, як вони думали.

У голові ж капітана, який вирішив більше не потикатися в гори, роїлися чудесні слова рапорту: «З великим ризиком, перемагаючи важкі перепони, загін пройшов і прочесав усі небезпечні місця». Він був певен, що рано чи пізно, після цього рапорту чи після ще одного такого, про нього дізнаються в Міністерстві внутрішніх справ, може, довідається й сам міністр Ярош. О, коли б то там його згадали й забрали з цієї Верховини.

А поки цього не сталося, капітан Чакші діяв. Він побував у горах, діяв і на долині...

Найкращими своїми спільниками у верховинських селах капітан вважав католицьких священників, а в Кленах — Федора Стрипського. Ніхто не знав і не міг знати, як багато ці священники робили для нього. Тут вони, справді, не шкодували ні часу, ні сил. Головування у «виправдувальних комісіях», списочки, записочки, різні таємні рапорти і просто «щирі» слова. Адже завжди Стрипський зустрічав Чакші якимись новими «сенсаційними» матеріалами — там хтось обмовився якимсь словом, там щось сказав сусіду, там висповідався пану

превелебному. У Кленах, як і в інших селах, була урядова особа — староста, біров Золтан Репаші. Але що цей Репаші? Необтесаний, грубий, хвалько! Він навіть у порівняння не міг іти з Федором Стрипським. Ще б пак! Які витончені маніри, який такт і яка витримка в найбільш слизьких питаннях, інтелект, високообдарований інтелект,— говорив про отця Федора капітан Чакші.

Але капітан Чакші мусив когось мати в Кленах — крім виборної особи й отця духовного. Йому треба було, одверто кажучи, мати таку людину, яка б наглядала також за біровом і Стрипським і сама була в пригоді капітану Чакші.

Нотараш Магаричка! Саме на ньому зупинився капітан Чакші. Йому не доводилось запитувати родовід у цього представника уряду. Уже тоді коли капітан Чакші в перший раз їхав до Кленів, то достоменно знав, хто такий Магаричка... В окружній комендатурі було відомо, що Іван Магаричка, родом з Кленів, син півчедиякона, закінчив юридичну освіту в Дебрецені, працював після того нотаріусом в Ужгороді, а після подій 1918—1919 років був засланий як представник уряду і як мрва¹ до лісорубів і чабанів Верховини.

7

— Слухайте, Саво! — сказав нотараш Магаричка Шепі.— Ви повинні бути дуже вдячні пану богу за те, що він судив вам бути бохтарем.

Сава, що в цей час, побризкавши водою підлогу, замітав кімнату сільського уряду, скривив від болю обличчя, розгинаючи покалічене тіло, і запитав, похитуючи головою:

— Прошу пана нотараша, але яка то вже моя доля?

— Не говоріть, Саво,— перебив його нотараш.— То є добра, солодка доля. Судіть самі — змінюється влада, держави змінюються, а ви однаково бохтар. Ваше діло — барабан. Бубни — і все.

Магаричка помовчав, перегортаючи сторінки товстезної книги, що лежала перед ним на столі, а потім додав:

— Те, що виголошується на цих зборах, вас зовсім не обходить. Ви — людина темна, не можете всього зро-

¹ Мрва — агент охранки (чеськ.).

зуміти. Адже дивіться, що робиться в селі: податки з людей беруть, на роботу їх женуть... Признаюся вам, Саво, як своїй людині: прийде час — і нікого тут в селі не лишиться. Усіх виселять. От у мене вже списочки готуються,— він поляскав рукою по паперах, що лежали на столі.— А до вас ніхто не чіпляється, вас ніхто не візьме, Саво.

Магаричка хвилинку помовчав і, почепивши на кінчик гострого носика свої окуляри, одне скло яких було тріснуте, спостерігав, чи справили на бохтара його слова потрібне враження. Та Сава нічим не виказував своїх почуттів.

— Чого ж ви остовпіли? Ідть-но ближче,— сказав Магаричка,— і сядьте.

— Та я й постою, пане нотараш. Коли стою, не так хребет болить.

— Я вам мушу сказати,— продовжив Магаричка,— що у вас ніби невелика й непомітна посада в уряді. Але ви на ній можете зажити великої слави.

— Де вже там слава! — махнув вінником Шепа.

— Звичайно,— вів далі Магаричка,— коли ви знатимете тільки оцей вінник та барабан, то до слави далеко. Але біс би його взяв, ви ж можете працювати...

— Та я ж і працюю,— промовив Шепа.

— Пхе! — сплюнув нотараш.— То не є робота. То є вінникодряпалка, Саво. Ви, запам'ятайте, урядовець, боженик, на євангелії присягали...

Магаричка так захвилювався, що схопився з стільця, пройшов до дверей, відчинив їх, поглянув на ганок.

— Ви ж увесь час на людях,— тихо сказав він.— Ви ж усе чуєте. Вас ніхто не боїться, Саво. І кому ж, як не вам, знати, хто там незадоволений владою, хто тримає зв'язок з опришками, де ті опришки, де, нарешті, Борканюк? Адже вам відомо, що за його голову належить премія в десять тисяч пенге...

— Чув, чув,— сказав Шепа.

— То чому ж це хтось має заробляти ці гроші, а не ви? — запитав Магаричка.— Таке маленьке діло: почувете — і скажіть. Мені на вухо, а я далі й далі. Адже у вас нічого немає. Ви самі, як той барабан.

— Це я! — вирвалося в Шепи.— Барабан...

Магаричка раптом згадав, що він заговорився, схопив свій капелюх і парасольку. Поспішав він не додо-

му — там його ніхто не чекав. Бобилем жив Магаричка в своїй хаті, хоч давно вже минуло йому п'ятдесят років. Одружитись? Пхе! Не вистачало ще, щоб витрачав гроші на дружину. Сам б'ється весь вік, хоче зібрати побільше грошей, а коли будуть гроші, знайде їм раду. Він ніколи й нікого не любив. Яка любов, до кого? Кожна людина повинна дбати тільки про себе. Дяка богу, прийшов добрий час, податки сипляться на верховинців, мов з торби. А вже, звісно, з цих податків перепадає дещо й нотарашеві. Все більше й більше буде пенге в скрині. Добре йдуть справи, коли б не оці опришки та Борканюк, якого вже скільки років ловлять...

Сава Шепа поставив віник у куточок і присів на лавиці. Капала й капала вода з дірявого відра. Як краплі, збігали думки в Шепи.

«Так от ти який! — думав він. — Мало тобі, що сам крадеш, обдурюєш, а ще хочеш, щоб і Шепа тобі в чорній справі допоміг?!»

У нього боліло все тіло, нив перебитий на бутині в Клумака хребет. Вставали в уяві довгі, загиблі роки. Невже ж йому судилося так і закінчити життя? Барабан? Ні, помиляєшся, пане нотараш! Сава Шепа ще покаже, яка з нього людина!

8

Голодна зима насувала на Верховину. Проходили через села угорські фашистські солдати — у кого був якийсь метр вівса — з'їли, решту забрали. Як павуки, осіли в селах жандарми і, мало того, що об'їдали, видирали у бідноти останній шматок хліба з рота, а пили людську кров, гнали й гнали людей в табори.

До пізньої пори тримався Сегінь на полонинах, коли ж спустив отари в долину — ще раз, як те гайвороння, налетіли жандарми, різали худобу на місці, гнали з собою...

Зима — холодна, голодна, тверда, як кажуть на Верховині, — примарою вставала навкруг.

Павло довго думав, а тоді признався матері, що йому не давало спокою, що не давало йому спати ночами, що примушувало тінню блукати вдень.

— Я все про Антона думаю. А може б, я пішов за перевал, став поруч з Антоном, пушку в руки...

Мати поглянула на схід таким жагучим поглядом, ніби могла перелетіти ним за тисячі кілометрів...

— Слухай, Павле! — промовила. — Ти не здумай туди йти, бо загинеш, ей-ей, загинеш. То є дуже далека сторона, а тебе піймають ще на перевалі. А про Антона не турбуйся, і я про нього думаю. Коби сила, ластовицею полетіла б. Та що я поможу? Але знаю, сину, що там діється, ось слухай. Батько наш, най прощен буде, розповідав... Адже він ходив туди, в якому то було році... Ні, не пам'ятаю вже, Павле... У полоні він там був. Гей, то був солодкий полон. Ой-ой, синку, які є файні люди за Карпатами! І то такі люди, що їх нікому не скорити. Батько так і говорив: тоту українську землю нікому по-вік не скорити, і тільки ті рідні люди нас урятують. Чуеш, сину! Не ходи! Жди!

— У-у-у, нехай воюють! — шепотіла вона, дивлячись за перевал, де швидко темніло. — Рушили за гори, то й нехай! Лежить пес — його не чіпають, а збіситься — враз голову розламають. То так, сину! Рушили скажені пси, нехай біжать! А там рідні наші люди, як скеля, стануть. І наш Антон буде з ними. Вірю, ей вірю, — голосно сказала вона, — що стоїть він там і стріляє у ворога. І жодна куля його не промахне, бо він і за себе, і за нас також б'ється. То нехай йому на все щастить! А ми тут, най вже тут, сину! Адже є кому і тут боротись... Щасти також і цим людям.

Мати протягнула вперед до темно-синього неба чорну свою руку. Там, куди показувала вона, горіла яскрава, зеленкувата зоря.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Августин Волошин сидів у Празі. Того, що він награбував і накрив на Закарпатті, вистачило б йому з усім його гадючим кодром на все життя і навіть на надмогильні плити усім після смерті. Але така вже природа зрадників і злодіїв — зробивши один злочин, вони мріють про новий, а кожен новий злочин мусить — за їхніми життєвими нормами — перевершувати все те, що вони до цього вчинили.

Ображений экс-голова уряду Карпатської України прямує до Берліна і всіма силами добивається зустрічі з фюрером або ж хоч з Ріббентропом. Всюди в канцеляріях він доводить, що і сам фюрер, і пан міністр закордонних справ його добре знають, що він має звернутись до них у надзвичайно важливій, серйозній справі. І, як водиться за католицьким звичаєм, Волошин додає до прохань ще й красномовний презент.

Але до фюрера якомусь там Волошину вже не підступити, а всі секретарі Ріббентропа відповідають, що в пана міністра бракує часу його прийняти, знаходяться тисячі різних причин — і Волошин, як пес-приблуда, змушений виїхати з Берліна.

Тоді в Прагу до нього з'являються старі його друзі — агенти й резиденти гестапо, туди приїжджає з Львова й довірена особа від митрополита Шептицького — Кубійович.

Волошин з Кубійовичем довго пригадують давно минулі дні, коли в серпні 1928 року митрополит граф Андрій Шептицький приїжджав на Закарпаття, три дні у присутності закарпатських єпископів і священників провадив одпуст греко-католиків у мукачівському монастирі, роз'їжджав потім з цілим кліром по Верховині, а наодниці з Волошином й іншими вищими чинами єпархії говорив про єдність дій греко-католицьких священників Закарпаття й Польщі.

— Ми налагодили тоді з митрополитом найтісніші стосунки,— згадував Августин Волошин,— і протягом багатьох років їх підтримували.

— Митрополит послав мене,— переказував Кубійович,— щоб ми ці стосунки тепер ще більше зміцнили.

— А як себе почуває митрополит? — цікавився Волошин.

— Митрополит тяжко хворий, але бере найжвавішу участь у громадському й політичному житті.

— Сахар у нього чи білок? — шамкотів Волошин.

— І сахар, і білок,— відповів Кубійович.— Неспокійно, знаєте, у нас там, навкруг Львова. І що то за люди?!

Але не сахар і білок були причиною хвороби Шептицького. У нього розливалася жовч; що трудящі люди поневолених окупантами західноукраїнських територій не коряться гітлерівцям. Крові, смерті цих людей хотів

митрополит Андрій Шептицький, і з Свято-Юрського подвір'я у Львові через високі Карпати подавав кошаду свою руку католицьким священикам Закарпаття, і присягався в любові шпигунові й душопродавцю Августину Волошину.

— Що ж робити? — запитував Августин Волошин.

І Кубійович охоче ділився намірами львівського митрополита.

На нараді були присутні Волошин, Кубійович і професор Гринюк — приятель Волошина, зв'язковий гестапо.

Вони сиділи за завішеними вікнами і розмовляли тихими голосами, бо навіть у Празі, далеко від Львова і Карпат, боялися, щоб не почули тамтешні люди, про що в них іде мова і про що вони мріють...

— Тепер, коли війська фіурера переможно йдуть на Схід, — буркотів Волошин, — ми повинні подумати про те, щоб знайти форму для встановлення влади на території України.

— Як ми умовились, — підказував Кубійович.

— Так, так, — шелестів губами Волошин.

«Професор» провокації і зради Гринюк виводив:

— «Ми вважаємо, що для користі справи на Україні повинна бути встановлена монархія, і просимо вас оголосити монархом України одного з кронпринців великої німецької імперії. Цей кронпринц вступає на престол князя Володимира і князя Ярослава Мудрого, він приймає українське ім'я та греко-католицьку віру...»

— Ми пропонуємо, і ви запишіть, — цідив Волошин з місця, — що треба скасувати старі руські церкви і оголосити державною церквою греко-католицьку, яка, на основі союзницьких традицій, зв'язує нас з святою римською церквою.

— О так, так, — згодилися разом і Кубійович, і Гринюк.

— Але, пане Волошин, — звернувся до нього Кубійович, — нам треба написати, що ми просимо для досягнення бажаної мети в поміч монарху призначити президента України і фіурера українського народу.

— Звичайно, — аж ніяк не знітився Волошин, — тільки ж де та людина, яка могла б виконати це відповідальне завдання?

— Всі уповання покладаємо на вас,— подивились на Волошина Кубійович і Гринюк.

— Дякую за довіру. Ваші надії я виправдаю,— набундючившись, сказав Волошин.

Лист Гітлеру, що був написаний у Празі, мав передати Ернст, ще один давній знайомий Волошина по співробітництву в гестапо. Сам Ернст був зацікавлений, щоб лист попав за призначенням, бо Волошин пообіцяв, що коли їхня справа вигорить, то в Ернста є неабиякий шанс стати протектором Закарпаття.

Але вручити за призначенням листа Ернстові не пощастило. До кого він там вдавався в Берліні і що робив — хто знає, тільки звідти до Праги одна за одною ішли телеграми, що справа відкладається, що справа досі не дала бажаних наслідків і, нарешті, що він просить когось приїхати на поміч.

Тоді до Берліна вирушив сам Августин Волошин. Він два дні укладав чемодан, побоюючись, щоб часом чогось не забути, з острахом їхав у поїзді, оселився в Берліні в готелі на околиці міста. Йому здавалося, що він є якоюсь визначною особою, а відтак його можуть ждати якісь несподіванки.

Та які несподіванки могли ждати душопродавця? Він зробив свою чорну справу, убив тисячі людей, а далі був не потрібен своїм хазяїнам.

— Вони не приймають нашої супліки,— доповідав Волошину Ернст.

— Як то не приймають? Адже Ріббентроп мій старий друг, ми з ним зустрічались гай-гай коли, в маєтку пана Шенборна і тут, у Берліні. Може, ви забули сказати, що це лист від Волошина, від того самого, що з Закарпаття?.. Адже вони знають...

— Що правда, знають. Але зараз не впливає. Не слухають.

— Гм... гм... Ну, то я сам піду.

Він був дідуганом спритним і з усіх сил доводив секретарям, що в нього до Ріббентропа справа визначного, можна сказати, світового порядку, але й сам одержав однакову відповідь: «Пан Ріббентроп зайнятий... не може... чуєте, його немає». Так було день, другий, третій.

Йдучи раз після такого ще одного невдалого візиту, він зустрів у коридорі чоловіка, що колись, може, був меткий і вправний, але тепер був згорблений, пересувався мляво, спираючись на ціпок.

— Ви мене не пізнаєте? — запитала ця шкаралупа, повернувшись до Волошина обличчям.

— Пробачте... Але не пам'ятаю.

— Гетьман... Павло Скоропадський.

— О ваша світлість! Як же! Чув, знаю. Будемо знайомі. Августин Волошин, голова закарпатського уряду.

— Чув... чув... і я знаю,— простягнув руку Скоропадський.

— На прийом ходили? — запитав Волошин.

— Так,— відповів Скоропадський і безнадійно махнув рукою.

Вони вийшли на вулицю і далі рушили разом. Обидва були вже старі, йдучи, їм важко було говорити, через те дуже зраділи, коли побачили скверик, завернули до нього і сіли на ослінчику в кінці алеї.

— Важко до нього тепер потрапити на прийом,— зітхнув Скоропадський.— Раніше приймали, а тепер ходжу і ходжу, і все без толку. А тут у голові з'явився такий чудовий проект..

Волошин хотів був розповісти Скоропадському свій проект, який вони виробили в Празі, але вирішив тим часом помовчати.

— Адже ви знаєте, що мені довелося пережити,— сказав Скоропадський, похнюпивши синього носа.— Я ж бував уже на Україні в 1918 році. Кайзерівські солдати, зброя, Київ — ех-хе-хе!!! Але який там невдячний народ! Мені довелося тікати з Києва вночі, поклали на носі, ніби, мовляв, поранений. Інакше, може б, і не втік. Більшовики, Щорс там — ви знаєте, і досі сниться. От прокинувся, а тіло тремтить... Ні, з цим народом треба говорити зброєю і батогами. Я вважаю, що єдина форма, яку саме час завести на Україні,— це монархія, і то монархом треба призначити не українця, а когось із кронпринців німецької імперії.

Волошин легенько ойкнув чи гикнув, але мовчав.

— А в поміч цьому монарху,— продовжив Скоропадський,— треба призначити президента — фюрера українського народу.

— Щось я недочуваю,— вилупив очі Волошин.

— А я, знаєте, недобачаю,— підтримав його Скоропадський.— Фюрера, кажу, фю-ре-ра,— крикнув він йому аж на вухо.

— Так, так,— процідив Волошин.— Фюрера! Що ж! Це ви непогано придумали. І що, пропонували? — кивнув він у той бік, звідки вони прийшли.

— Та ви ж бачили,— відповів Скоропадський.— Не приймають, ні з ким поговорити. Платять пенсію — і все. А тут, кажуть, якийсь Бандера з'явився. Ну, що він розуміє?! І прізвище нікудишне — бандура, це ще так-сяк, а то Бандера. Ні, не розуміють вони, які перед ними люди, які кадри. Та ми ж для них все, все б зробили.

— Це правда,— погодився й Волошин.— Ми такі люди, що все можемо зробити...

Розмова в них далі не клеїлась. Волошин попрощався з Скоропадським, подивився на нього сповненими огиди і ненависті очима і пішов спроквола по алеї. Такими ж очима подивився вслід йому і Скоропадський, сплунув на опале листя.

Була осінь в Берліні. Два претенденти на посаду, яку скасувала історія, зійшлись там осіннього ранку в сквері і розійшлися, як старі голодні круки.

2

Ласло Потокі аж ніяк не думав, що Золтан Репаші буде його гостем. Загордував, розповнів, почав наздоганяти свою дружину Золтан. Платня від уряду, державна допомога як батькові військовослужбовця. Мали вони з Магаричкою неабиякий прибуток і від податків на верховинців, а тут ще посилки Яноша з фронту... Чи до якогось там механіка Золтану, хоч той і угорець? Адже бідняк Потокі, Клумаків наймит...

І раптом Золтан Репаші власною персоною з'явився на подвір'ї Потокі, постояв, покрутивши носом, перед вікном хижки, ніби вагався — йти йому чи не йти, далі пірнув у низенькі сінці і вирнув у кімнату.

— Дуже радий вас бачити, високоповажаний пане Репаші,— сказав Потокі.— Чим маю завдячувати, що бачу вас у своїй убогій хижі?

— Мимо йшов,— кинув Репаші, щоб підкреслити ще раз, що зайшов він не з якоїсь там пошани до Потокі,

а так собі, між іншим.— Дай, думаю, загляну. А чому й ні? — раптом звернувся він.— Адже ми земляки, Ласло!

— То так,— згодився Потокі, уперто думаючи над тим, яким вітром занесло до його хати Репаші.— Може, пан біров,— все ж запропонував він,— не відмовиться закутити?

— Ні,— відповів, скривившись, Репаші.— Я вже по-снідав...

Хіба його могла цікавити якась там закуска в Потокі після смачного сніданку Юдіт? Він подивився на голі стіни хати, стіл та дві лави, простеньке ліжко в кутку, навіть на піч, біля якої поралася дружина Потокі.

— Хто шиє чоботи, сам без чобіт ходить,— засміявся Репаші.— Механік тартака дошки пиляє, а сам живе в халупі. Гроші збираєте, Ласло? Видно, націляєтесь після війни в Будапешті будинок придбати?

— Ні, ми з Коті тут збираємося доживати віку,— сказав Потокі.— Скільки вже років... Звикли.

— Я вас розумію, Ласло,— згодився Репаші, позираючи за вікно.— Тут, звичайно, непогано — гори, ліси, ріки... Але, знаєте, часом доводиться і переїжджати. Риба шукає, де глибше, людина — де ліпше... Я от листа від Яноша одержав...

— Що пише Янош? — поцікавився Потскі.

— Що ж, у них бої та й бої... Далеко вже зайшли... Він воює зараз над Дніпром. Але пише про всі фронти. Можна вважати, що наше військо скоро буде і в Москві. Коли воно пройшло тисячу, то що якихось там сто-двісті кілометрів?!

— Пане біров,— промовив, зітхнувши, Ласло,— я от знаю, що коли ми пиляємо дошки, то пила проходить сотні метрів, а на якомусь там сантиметрі сучок або малесенький цвяшок — і враз перегорить...

— Пхе! — сплюнув Репаші.— Ви, бачу, тільки механік, але зовсім не політик. З пилою це може бути, але армію сучок не зупинить. Я от одержав листа від Яноша. Вони не тільки посуваються вперед, але й обживаються... Пише Янош, що придбав чудовий будинок із садивою над Дніпром...

— Там придбав? — здивувався Потокі.

— А що ви думаєте, Ласло? Треба ж роздати людям те, що завойоване. Ви не забудьте, мій Янош в армії

вже більше як два роки. Він пішов до армії у дуже важкий час. Це треба враховувати, Ласло. А тепер його ще й поранено. Витязь! Кому ж роздати оті завойовані землі, коли не таким, як він...

— То ви думаєте їхати туди?

— Ні, поки що рано. Нехай вони завоюють більше різної землі, нехай приборкають населення. А ми з Юдіг поїдемо тоді, коли кінчиться війна. Та я думаю, що війна не протягнеться довго, скоро й кінець.

— Ви, звичайно, маєте рацію,— повернувся до Репаші Потокі.— Ваш син витязь, там, де буде він, знайдеться місце і для вас. Жити вам далі тут, у горах...

— Будь прокляті оці гори,— перебив його Репаші.— Від Борканюка і опришків я радий куди хоч виїхати.

— Де вже той Борканюк! — махнув рукою Потокі.

— Не говоріть,— аж здригнувся Репаші.— Немає Борканюка, то буде інший... Тут вже таке бунтівницьке повітря.

— Може, й ваша правда,— згодився Потокі.

— Моя, моя, моя! — сказав Репаші.— На Схід!

Він помовчав, обмацуючи свої кишені.

— От через це я й до вас прийшов,— продовжив біров.— Не подумайте, що я тільки про себе дбаю. А хіба ви не своя людина? Адже угорці — земляки. І от дивлюсь я на вашу хижу, і душа в мене болить. Ні, так не можна жити, Ласло! Ви мусите мати затишну, приємну в усіх відношеннях старість. Як вам подобається мій будинок?

— Будинок непоганий...

— Ні, Ласло, говоріть одверто — дуже добрий будинок. У кого ще є такий в Кленах? У Дмитра Клумака раз, у Гаврила — два, а мій третій. Навіть у пана превелебного будинок нижчий від мого на двадцять п'ять сантиметрів. А ви кажете — непоганий. Дуже добрий! То як ви дивитесь, Ласло, на те, щоб купити мій будинок? Я вирішив, що коли продавати, то тільки вам.

— Бачите...— промовив Ласло Потокі.

— Мені нічого дивитись,— перебив його Репаші.— Я знаю, що роблю. Не хочу, щоб діставався він якомусь Клумакові! Мовчіть, мовчіть! Я вам нічого не говорю про ціну, бо зараз ще й не їду. Але ви повинні знати про це і готуватись. Навіщо вам їхати до Будапешта?..

— Я нікуди не збираюсь,— спробував заперечити Ласло,— і які в мене гроші!

— Не вірю,— сказав Репаші,— щоб ото ви пробули стільки років у Клумака і не мали свого хісна. Не будемо про це говорити... Кінчимо! Але вважаю, що ми умовились. Усе між нами! Ну, я й піду.

Коли він вийшов, Потокі відчинив навстіж двері в сіни й сказав дружині:

— Чоловік багатий, а пес кудлатий,— стережись однаково. Провітри хату, Коті.

3

Пізної темної ночі на початку січня 1942 року над Карпатами з'явився літак. Фронт тоді проходив далеко на Сході — жорстокі бої йшли на Дону й у передгір'ях Кавказу, під Калініном і Ленінградом — туди фашисти кинули основні сили. Вони, правда, почували себе не дуже впевнено у тих місцях і тим швидше будували на Карпатах «лінію Арпада», але там не було достатньої кількості прожекторів, щоб прорізати темряву ночі й з'ясувати, що то був за літак. Заблищав у горах прожектор, блиснув другий... Але вони так і не виявили заблукалого літака. А він гудів і гудів понад хмарами, на великій висоті пройшов над Торунським перевалом, трохи знизившись, досягнув Яблунецького перевалу і зробив широке коло над долиною, де в'ється Чорна Тиса.

Ніхто не міг бачити, що в ці хвилини від літака відділилися один за одним п'ять парашутистів — стрибнули в темряву ночі, на Карпати.

Літак замкнув коло, повернув і подався назад на Торунський перевал, пройшов над горами і взяв курс на південний схід. Ще якийсь час чути було гул моторів, а далі в горах настала тиша.

Ніч була морозяна. В повітрі голубувато-зеленими вогнями яскраво пламеніли зорі. В примарному цьому світлі п'ять чоловік, одірвавшись від літака, розпустили парашути й, погойдуючись, спускалися нижче й нижче, недалеко один від одного...

Але внизу над перевалами народжувалися і рвалися до теплих долин вітри. Важко було добрати, звідки й куди вони віють. Один потік повітря летів з півночі, шлях йому заступав вітер з півдня. Це був час, коли,

як кажуть люди, сходяться на двобій поляк з балканом¹. І ці вітри, ошаленівши в двобої, рвали парашути, розметали тих, що спускалися, в різні боки...

Данило Ковач відстав від гурту, щоб знайти собі якийсь сухий дубчак на топорище. Він ішов швидким кроком, бо в «зеленій тюрмі» не годилося відставати від гурту, придивлявся до куп гілля, що то тут, то там валялося в лісових нетрях, взяв одну гілляку, другу...

І раптом гілляка випала з його рук. На рівному, неходженому снігу біля столітнього бука починався слід... Данило протер очі... Слід був свіжий, зроблений щонайбільше вночі. Але чомусь слід не йшов від колиби чи стежки, а починався раптом біля бука і тягнувся далі й далі в ліс. Здавалося, що людина в цьому місці виросла з снігів та й подалася в нетрі.

Данило покрутив головою, озирнувся і пішов по сліду... Через якусь сотню кроків, видно було, людина впала. Поруч із слідами ніг з'явилися сліди рук. Людина не йшла, а поповзла. Сліди ніг зникли, в снігу вирізалися дві канавки — людина волочила ноги. Вона з усієї сили спиралась на руки — сліди рук були глибокі-глибокі. Але людина боролась, повзла в нетрі... Задихаючись, Ковач пішов далі й далі по сліду...

Минуло ніби й небагато часу. Ковач наздогнав лісорубів, приєднався до них.

— Такий ліс... А от сухого дубчака на топорище немає, — байдуже промовив він.

— Там біля колиб бачив я добрячу гілляку, — озвався Шегута і подивився на нього.

— Не інакше, як доведеться її взяти.

Робота в лісі почалася. Все було, як і звичайно. Лісоруби підрізували буки й ялини, валили їх, обчухували, тягли до риз.

— Вардяй! Вардяй! — лунало в лісі.

Біля гурту лісорубів, в якому працювали Ковач і Шегута, весь час крутились два жандарми. Але ж і в'їлися! Вони стояли, поки лісоруби не повалили дерева,

¹ Поляк — північний вітер, балкан — вітер південний, з Балкан.

сіли на свіжих пеньках, коли два буки витягнулись, як мерці, на снігу. Жандарми гомоніли між собою, палили люльки.

Данило не діждався, поки вони зникнуть. Коли трапилось розпилювати з Шегутою комель бука, сказав:

— Нещастя, Степане, отам у хаші лежить труп...

Пилка тонко дзвеніла, в'їдаючись у серцевину, і на мить завмерла.

— Хтось із наших? — запитав Шегута.

— Ні,— Данило щосили потягнув пилку.— Я ото відстав, пішов вирубати топорище... Бачу, з'явився слід. Я й рушив, придивився. Людина йшла, впала, повзла... Лежить там мертва...

— Наляж на пилку! Зараз кінець,— крикнув Степан Шегута.

Знову обірвалася розмова. На стежці, що вела на перевал, саме в цю хвилину з'явився загін солдатів з «лінії Арпада». Вони часто, не зупиняючись, проходили тут. Але цього разу солдати йшли, пильно озиралась навкруги, а часом якийсь із них сховався з стежки і зазирає у кущі. Солдати підійшли і до жандармів, щось із ними поговорили. Степан Шегута, ніби йому треба було погострити пилку, зробив кілька кроків до жандармів, прислухався.

— Так,— сказав він Ковачеві, коли солдати пішли далі і коли вони з Данилом почали пиляти новий бук.— Шукають! Розпитують, чи ніхто тут не проходив...

— Може, шукають того, що отам лежить?

— Його — то напевне... А може, й ще когось...

Данило подивився на Шегуту.

— Ще когось? Почекай, Степане, ти про що думаєш?!

— Пиляй, Даниле. Скажи краще, чи прийде сьогодні Юлина?

— Мусить... Неділя завтра. Обіцяла навідатись.

Шегута уперто думав:

— Доведеться щось знову вигадувати... Тієї неділі ми ходили на сватання? Треба піти тепер на заручини. А наляж-но, Даниле, на пилку. Ніби десятник іде!

Увечері Данило Ковач привів Степана Шегуту і Юлину до місця, де лежав труп. Сіро було в лісі, синім

видавався сніг, сріблястий іній вкрив обличчя мертвого, шапку, кожушок. Був мертвий суворий, ніби глибоко замислений, темні пасмуги лежали в нього під очима, під вилицями...

Довго дивився Степан Шегута на обличчя мертвого, і глибоке зітхання вирвалось у нього з грудей.

— Бач, як зустрілись,— тихо промовив він.

Потім Степан обережно вийняв із заколотої шпилькою кишені в небіжчика якісь папірці і сховав їх у себе, біля серця.

— Поховаємо! — промовив він.

Шегута і Ковач, схрестивши руки, несли мертвого. Здавалося, що несуть вони пораненого свого товариша, який тільки на короткий час вибув з бойового строю...

Там, у лісі, де Чорна Тиса проривається між високих скель, де стоять величні буки й ялини, поховали вони свого друга.

— А тепер до Кленів,— сказав Шегута, коли над могилкою виросла купа гілля.— Треба підняти всіх чабанів, обійти гори.

— То він був не один? — запитав Ковач.

— Хто знає,— подивився на снігові замети, на ліси і гори Шегута.— Де є один комуніст, там мусять бути і його друзі!

4

Упочі Борканюк вийшов на шлях, що веде з гір до Ясинів. Усю минулу ніч він, не спочивши й хвилини, шукав товаришів, які разом з ним стрибнули з літака. Криючись між деревами, видираючись на скелі і спускаючись в ущелини, він шукав їх і цілий день. Щоб не викрити себе, Борканюк не міг покликати товаришів і мусив покладатись тільки на власний зір. У нього очі боліли від напруження. Він бачив, як ген-ген на схилах працювали в лісі люди, але не міг до них підійти. Всюди був рівний, неходжений сніг, ніде на схилах не помітно було й найменшого сліду друзів... Проклятий вітер, як він розкидав їх!

Насувала ніч. Вітер з перевалів зривав поземок. Коли де й зберігся слід, то його замете. Борканюк вийшов на шлях вище від Ясинів, притулився до стовбура ялиці, що стояла на пагорбку, і довго дивився на рідне село...

Рідне село! Це звучало так дивно в цю хвилину, що він навіть посміхнувся. Минулої ночі — узбережжя моря, де шуміли й шуміли хвилі, де на березі шелестіло зелене листя. А от навкруг Карпати, вкриті снігами гори й перевали, засніжені долини, одвічні ліси, так близько вогні рідного села!

Та він не шкодував, що отут опинився. У кожного солдата своє місце в строю, і він мусить стояти там, де наказує партія і велить серце...

На сході гуркоче фронт. Олекса Борканюк бачив фронт, бачив фашистські літаки, що скидають бомби на лінії оборони, на міста й села. Там героїчно б'ється сам на сам з фашистським звіром Червона Армія...

У цю хвилину Борканюк пригадав Юліуса Фучіка і останню зустріч із ним у Празі. Минуло вже три роки з того вечора. Де тепер Юліус? Чи живий він? Живий, мусить жити!.. Скоро, скоро Борканюк зустрінеться з ним. А зараз так яскраво пригадалась минула зустріч у Празі, відбитки вогнів на асфальті, запальний голос Фучіка. Як він говорив тоді? «Війна! Іде війна, шириться й шириться лінія фронту. Цей фронт не тільки там, де світлі сили людства сходяться з ордами фашистів. Безперервний цеп окопів лінії фронту тягнеться через усі капіталістичні й підкорені ними країни, навколо всієї земної кулі».

«Так,— подумав Борканюк,— отже, і там, і тут — всюди ми на фронті. Здрастуйте, Карпати, здрастуйте, Ясині!»

Над головою в нього шуміла вітами смерека, на вершину якої він вилазив колись у дитячі роки. Вилазив? Так, хотів побачити країну щастя за далекими перевалами. Тепер він цю країну бачив! А перед ним в долину круто спускався шлях — також сходжений, переходжений його ногами. Десь там внизу горіли вогні — ген і в хаті Явдохи блимає вогник... Борканюк одірвався від стовбура й рушив униз...

Але на вогники села він не пішов. Три роки — то дуже багато. Що сталося там за ці роки? Скільки долітало до нього звісток з рідного краю — гарячих, як вогонь полонинський, гірких, як полин... Як живеться в лісах на бутині, хто вцілів з його знайомих і друзів — лісорубів, бокорашів, чабанів. Чи живі його родичі, чи клопочеться біля дітей Явдоха? А ген там, за горами,

Клени — Сегінь, Короджій, Потокі... Він ніби бачив їх всіх перед собою, чув їхні голоси. Але мусив і сам стерегтись, і людей охороняти — адже коли в кого знайдуть Борканюка, того покарають.

Пішов понад Чорною Тисою, від скелі до скелі, між кушами, деревами. Завернув на левади, де річка протікала через Ясині.

Пісня долинула. Десь співали легіні й дівчата. Смутно зачинав голосистий юнак:

Гей! На високій полонині...

І котилося смутне, тужне:

Гей, вітри повівають...

Полонини! Вони лежали холодні й порожні вгорі. Ні вогника, ні голосу! І мертво, холодне село лежало внизу. Тільки стогнало над ним і пливло:

Гей, сидить чабан молоденький
та й думу думає...

Була пізня година ночі, коли Борканюк, обминувши рідне село, дійшов до Кленів. У селі було тихо. Спали бідняки в своїх похилених хижах, два тільки вогники блимали на кутках: один у сільському уряді, другий на попівському дворіщі.

Борканюк вийшов до хати Ласло Потокі від річки. У березі зупинився, довго прислухався, дивився на темні обриси хати.

Постукав у вікно хижі обережно, тихо... Ніхто не озвався, а він не хотів стукати другий раз.

У цей час на вулиці почувлися голоси. Ішло, видно, двоє. Біля хвіртки вони зупинились, перекинулись кількома фразами і один з них попрямував вулицею далі, а другий рушив рівним кроком у двір. Борканюк прикипів у темряві до стіни хижі...

Тільки тоді, коли Потокі став одмикати залізним ключем сінешні двері, Борканюк ступив уперед і промовив:

— Ласло!

Потокі запитав збентеженим, але тихим голосом:

— Хто там?

— Це я, Ласло,— сказав Борканюк.

— Олексю!.. Товариш Борканюк...— вирвалося у старого.

Але він одразу зрозумів, що, може, зробив недобре, назвавши це ім'я. Він відчув, що треба негайно перевірити, чи сказані ним слова не накличуть часом лиха.

— Я мовчу... Заждіть! — промовив Потокі.

Механік рушив назад, постояв біля тину, прислухався і тільки тоді повернувся до Борканюка.

— Нотараш зі мною йшов,— сказав він.— Але він не міг нічого почути. Та чого ж ви стоїте? Прошу вас, дорогий гостю, до хати.

Першої ж наступної ночі Борканюк зустрівся із Шегутою. Зустріч їм організував Ласло Потокі. Він сам поїхав на бутин, ніби для того, щоб одібрати потрібні матеріали для тартака, сам знайшов нагоду перекинутись словом із Шегутою.

Зворушлива була хвилина зустрічі двох комуністів після кількох років розлуки. І яких років! Скільки подій трапилося у світі за цей час. Ці надзвичайні події не йшли мимо них,— і Борканюк, і Шегута були тими людьми, що вважали своїм священним обов'язком втручатися в події, впливати на них, боротись за перемогу трудящих. Так вони діяли і в цю хвилину.

— Скільки вас було? — запитав Шегута.

— П'ятеро... Ти чув про когось?

— Увечері ми поховали Декана.

Борканюк мовчав. Отже, Декана не стало. А який був товариш! Сам із Словаччини родом, син робітника, доброволець в лавах іспанських революціонерів, воїн Червоної Армії. Кращу долю рідного народу він бачив у визволенні від фашизму всіх народів. І от загинув у Карпатах.

— Треба шукати інших,— сказав Борканюк.— Десь мусять бути ще трое,— він назвав їхні імена.

— Я відчував це і повідомив комуністів у Рахові,— відповів Шегута.— В лісництвах є наші люди. Вони шукатимуть на ділянках, чабани обійдуть гори тут.

— Так, Степане. Треба знайти цих трьох. Я затримаюсь в горах, поки ми їх не знайдемо. А що у вас тут робиться?

Шегута доповів про події останніх років на Верховині. Він почав з тих днів, коли гнані люди пішли за перевал, а ті, що лишилися, продовжували непримиренну, запеклу боротьбу із загарбниками.

— Коли почалась війна, у нас були міцні, надійні, перевірені в боях люди.

— Де існують наші організації?

— Центри існують в Ужгороді, Мукачеві, Хусті. Умови роботи підказали, що треба зосереджувати сили і діяти там, де вимагають обставини сьогоdnішнього дня. Через це у нас на першому місці зараз стали Хуст і Мукачів, бо ці міста лежать на магістралях, які тягнуться до фронту.

— Хуст,— замислився Борканюк.

— Так, Олексо. Ти пам'ятаєш Логойдів і Сірків?

— Ще б пак! Хороші люди.

— Там наша надійна база. А в Мукачеві — Жупан. Організації працюють скрізь — у горах і на долині. Я назву тобі, Олексо, Теково, Чорнотисів, Хижі в Севлюській окрузі, Бороняву, Нанкове, Золотарево — у Хустській...

— Дуже добре,— радісно промовив Борканюк.— Я їй надіявся на це. О, я добре знаю тутешніх людей — робітників, чабанів, бокорашів. Так і повинно було статись. Вони себе ще покажуть.

— Фашистам не так легко було посуватись на схід, коли почалася війна,— продовжив Шегута.— У перші ж дні війни на аеродромах Закарпаття згоріло двадцять сім німецьких і угорських літаків, під укіс летіли поїзди, згоріло дев'ять бензиносховищ...

— У зведеннях Радянського Інформбюро повідомлялось про це,— сказав Борканюк.

— По всьому Закарпаттю ми збирали трудящих людей, піднімали їх на боротьбу з окупантами, писали листи за Карпати,— говорив Шегута.

— Ми читали ці листи.

— Отже, доходили?

— Так, Степане. Листи робітників і бідноти Закарпаття доходили до нас. Зараз такий час, коли жодні завеси, навіть фронт, не можуть відрізати трудящих від радянських людей. Вони чують — і коли десь у світі трудящим людям дуже важко, і коли десь ці люди борються.

Тихо, темно було в хижі Ласло Потокі. Сірили тільки два чотирикутники вікон. Біля одного вікна сиділи Борканюк і Шегута. Дихала теплом пічка біля дверей. На полиці одноманітно цокотів годинник.

Самого Ласло в хижі не було. Старий механік вартував десь на вулиці. І в Коті нібито знайшлося чимало якоїсь роботи надворі. Справді ж вона ходила в березі біля річки — велика честь зробити й собі щось для справи комуністів.

— Те, що ти мені сказав, Степане,— почав Борканюк, пройшовши раз і другий по хаті,— дуже добре. Тільки такі слова я й сподівався почути. Трудящі люди Закарпаття, які більше як тисячу літ одірвані від рідного народу, люди, які записали вже до історії боротьби із загарбниками чимало світлих сторінок, мусили прокинутись, прокинулись. Шлях до боротьби й перемоги їм вказали і вказують комуністи.

— Але все це ставить перед нами нові, надзвичайно важливі завдання,— продовжив Борканюк, зупинившись десь у темряві близько від Шегути.— Перше завдання стоїть перед самою нашою організацією. Я не знаю, чи зможу так швидко, як хотів би, побачити всіх членів крайового комітету, побувати в Хусті і Мукачеві. Бачиш, не всі мої друзі зібралися, і тут справ є чимало. Добре, що ми можемо поговорити і порадитись вдвох: адже це вже нарада членів комітету. Я думаю, що ближчого часу ми зберемо ще більше людей. В цей напружений час треба дбати про збільшення кількості всієї організації в цілому. Це так. Але треба пильнувати, щоб ця організація була чиста, щоб у наші лави не проліз жоден ворог і щоб кожен член організації був готовий віддати за нашу справу всього себе, життя...

Борканюк замовк, сів на ослін біля Шегути, поклав руку на його плече.

— Тепер друге,— повів він далі.— Трудящі люди тут, як і скрізь, повинні знати правду про те, що робиться зараз там, на Східному фронті. Я бачив сьогодні в Ласло газети «Оз орсаг» і «Уй Модьоршаг»¹. Це ж брехня від першого до останнього рядочка. А скільки такої брехні проливається скрізь в Європі і далі, за океаном. Трудящі люди повинні знати, що народи Ра-

¹ Угорські фашистські газети «Держава» і «Нова Мадьярщина».

дянського Союзу борються з фашистами сам на сам, що вони, яка б це не була важка боротьба і як би багато вона не коштувала, вже зараз перемагають і неминуче переможуть німецьких фашистів...

— Ти сказав, Степане,— зовсім близько біля себе Шегута побачив обличчя Борканюка,— що люди на Закарпатті чимало зробили, щоб перешкодити просуванню фашистських армій на схід. Але чи цього досить? Ні, ще мало! Радянські люди б'ють німецьких загарбників на сході, але треба, щоб земля горіла у фашиста під ногами там, де він ступить... Кожна наша організація в цей час повинна стати бойовим штабом, а кожен комуніст дисциплінованим і мужнім солдатом.

5

Серед ночі хтось постукав у вікно кімнати, де жив Короджій. Він подумав навіть, що, може, то якась гілка вдарилася об шибку. Та знову й знову хтось постукав, і коли Короджій схопився з ліжка й босоніж ступив до вікна, то встиг заглядіти на затягнутому морозянім візерунком склі тінь від пальців. Тоді він накинув на себе, що трапилось під руку, і вискочив на ганок.

У півтемряві видно було тінь людини.

— Хто там? — запитав Короджій.

— Це я,— почувся голос Юлини.

— Що трапилось? — сполошився він.

— Тихо! — прошепотіла дівчина, схопивши його за руку.— Пустіть до хати.

Короджій поглянув навкруги, але не помітив нічого незвичайного. З гір у долину із свистом летів рвучкий вітер, дрібні сніжинки сікли обличчя, все затягала сіра імла. Він причинив, як міг тихіше, двері, замкнув їх.

Зайшли до кімнати, де від пічки принадно пашіло теплом, і зупинились недалеко від порога.

— Що трапилось, Юлино? — знову запитав Короджій.

Вона відповіла десь із темряви:

— Борканюк повернувся.

— Олекса! — у нього забилося серце і перехопило подих.— Де він? Ви його бачили?

— Ні, не бачила.

І, стоячи близько, Юлина розповіла, що їй про це сказав чабан Сегінь. Борканюк хоче бачити Короджія. Але це можна зробити тільки в суботу. Вночі о десятій годині вчитель мусить бути на шляху до полонини, біля стовпа, на якому висить об'ява.

— Але,— говорила Юлина,— до того стовпа треба йти не шляхом, щоб хтось не примітив, а лощинкою, яка починається біля млина. Там на дні є стежечка, нею й можна вийти на шлях.

— А ви самі як добилися сюди такої ночі? — запитав Короджій.

— Що мені? — відповіла вона байдуже.— Я ж тут кожен камінчик і кущик знаю, від смеречки до смеречки, від плоту до плоту. Тільки в селі боялась — і пси там, і жандарми...

— То, може, перепочинете до ранку? Я вже не лягатиму, скоро, мабуть, і світатиме...

— Ой ні! Маю ще тої роботи... І, крий боже, щоб хтось бачив, що я була тут. Мушу йти, бо загине вся наша справа.

«Наша справа» — ці слова зовсім не по-дівчачому прозвучали в її устах. Було темно, але він уявив, як вона стоїть серед кімнати — напружена, смілива дівчина з гір.

— То ви будете? — запитала вона.

— А так, Юлино, буду. Спасибі, що зайшли. Я неодмінно прийду.

— Я й піду,— пошепки сказала вона, і Короджій тільки тепер помітив, що вся їхня розмова відбувалася пошепки, як у дуже рідних, близьких людей.

Він провів її надвір, став біля ганку і довго прислухався, чи не буде чути якогось крику на вулиці. Та не тільки крику, він не почув навіть її кроків. Юлина відразу зникла десь у заметах. Він постояв біля заліпленого снігом ганку, тихим кроком зайшов до кімнати, де було так тихо й затишно. Усе, що тільки що сталося, нагадувало якийсь дивний сон.

Та це не був сон. Тут, в його кімнаті, була Юлина, він з нею розмовляв...

«Чудова дівчина,— думав.— Буряна ніч, мороз, на кожному кроці небезпека. А вона не злякалась, пішла, ризкуючи життям».

А десь близько, зовсім близько був Олекса Борка-

нюк. Звідки він прибув? Якими шляхами добився? Що скаже в час бажаної зустрічі? Чому треба ждати до суботи, коли так хочеться бачити його в цю хвилину? Короджій навіть ступив до вікна, сперся руками на холодну, вогкувату лутку і довго стояв, ніби щось міг побачити надворі. Та нічого не було видно; шибки вікна затягало знизу морозяним візерунком, дужчав вітер і хвилями гнав по вулиці сніг, гілочка справді черкала шибку, тонко, ніби йому було боляче, дзвеніло й дзвеніло скло.

Василь Гербера прислухався. Ніби рипнули двері на ганку в Короджія, ніби хтось і зайшов до нього в кімнату, почувлися кроки за стіною, знову рипнули двері на ганку.

Скільки отак разів Василь Гербера прислухався ночами, що робиться в кімнаті вчителя Короджія. Скільки разів виходив він надвір і, стоячи в темряві під гіллям дерева, бачив перед собою за шибкою вікна обличчя вчителя Короджія — його біляве, буйне, закинута назад волосся, високий лоб, перерізаний кількома глибокими зморщинами, світлі очі, довгуватий ніс, тонкі губи...

Управитель школи палежав до тих людей, що прагнуть в житті одного — достатків і слави. Але виноградники і всі гроші батько його програв у нерівному суперництві з «Латорницею», син працював учителем через безвихідь.

Лишалось єдине, що ніби могло йому допомогти зробити кар'єру. Підлість! Він не боявся вимовляти це слово. А хіба не роблять підлості аристократи з «Латориці», які з'їли його батька і їдять так само один одного. Вовки! Чому ж Гербера мусить поводитись інакше!

Учитель Короджій з першого дня привернув увагу управителя школи. Ще коли Гербера їхав у Клени, то одержав про Короджія повну інформацію в шкільній управі. Та й сам учитель з першої ж зустрічі: «Угорською мовою написано багато чудових творів. Візьміть Яноша Вайда, Шандора Телекі, безсмертного Петефі. Ми повинні вчити угорську мову, щоб розмовляти з народом Угорщини». У цих словах Короджія управитель відчув зерно крамоли, виклик йому як представникові влади. Він тоді змовчав, але терпляче, день за днем і

місяць за місяцем стежив за вчителем, шукав потрібних йому зерняток, старанно винюхував крамолу...

Ці зернятка важко було знайти. Короджій викладав у школі точно за програмою й інструкціями. Правда, викладати майже не доводилось. Діти до школи не ходили. Не допомагали ні загрози, ні штрафи. Короджій був чемний і стриманий у поведженні з управителем, відчувалося, що він вважає за краще чогось недоговорити у розмові, аніж сказати зайве слово.

— Прошу вас, прошу вас! — зустрічав управитель Короджія кожного ранку. — Чи не чув пан навчитель новин?

— Та які ж у мене новини? — розводив руками Короджій. — Кажуть, у лісі ведмідь у слоп¹ завалився...

— Мене не цікавлять ведмежі новини, — говорив, помітно нервуючись, Гербера. — Я говорю про новини політичні.

— Ех, пане управителю, — зітхав Короджій. — Які вже там політичні новини, коли ось черевики драні?!

На тім здебільшого й закінчувалось, хоч і оце: «Яка вже там політика, коли черевики драні» — Гербера старанно заносив до своїх записок.

Записок цих у Гербері зібралось чимало. Він стежив за всіма, намагаючись вислужитись, і, наприклад, побувавши раз-другий в о. Федора, знайшов моменти політичної легковажності, коли не більше, навіть в о. Федора. Адже другого дня після того, як у Кленах забрали одинадцять чоловік, о. Федір уранці говорив з селянами: «Коли люди роблять похибку, просити треба за них, коли меншу — обороняти треба їх...»

«Прошу вас, — промовив, почувши про це, Гербера, — цебто як просити за них? Про кого говорить пан-отець? Про бунтівників? Це їх обороняти?»

Коли трапилась нагода побувати в Рахові, Гербера зайшов до жандармського управління і розповів про ці факти. Звідти його послали до священника Олександра Дем'яновича, що він і не забарився зробити.

Дем'янович прийняв управителя школи в своєму кабінеті і уважно його вислухав. Звичайно, святий отець достеменно знав, коли і які слова говорив Федір Стрипський. Скільки разів говорив і він сам такі слова!

¹ С л о п — пастка на ведмедів.

Але Олександр Дем'янович не міг розповісти управителеві-талполізу¹ своїх міркувань, як не міг признатись, що о. Федір Стрипський запрошував зрідка Василя Герберу до себе, бо він же, Дем'янович, наказав Стрипському перевірити управителя школи. Виявляється, Гербера стежить за священником. Добре, добре! Треба сказати о. Федорові, щоб краще простежив за ним. Адже сам Гербера з русинів. А дружина в цього управителя, відомо, дочка висланого чеха...

— Цікаво,— сказав Дем'янович Гербері, пронизуючи його очима.— Ви, будь ласка, напишіть мені про Стрипського на записочці і поставте в кінці свої літери. Для пам'яті, щоб я не забув. Це дуже цікаво. А на другий раз напишіть мені про нотараша Магаричку і про братів Клумаків. Цікаво, що там робить і художник Короджій.

— Прошу вас! — сказав управитель школи і приклався до руки священника.

Тепер Гербера був дуже невдоволений, що знову нічого не примітив за Короджієм. Ні, дуже непевний цей вчитель. Чому так гостинно приймають Короджія в бідняцьких хатах? Чому, тільки в кого щось трапиться, всі йдуть до вчителя? Чому, нарешті, він художник? З цими думками Гербера і заснув.

Ружена не спала. Знову вона, заплющивши очі, лежала на ліжку, що обпікало її, знову чула, як не спить Гербера, стоїть під стіною в Короджія, підслухує. Чула вона й те, як Гербера нарешті ліг. Підслухує й підслухує!

Вона довго лежала, розплющивши вже очі і дивлячись на вікно, коли Гербера заснув. Сіре було вікно, сірий засніжений простір стелився за ним,— все сіре, як і її життя.

Знову лист від батька. Він пише, що посилає листа з Праги, але це не так, не так. З цієї спокійної Праги, яку раніше знала Ружена, такого листа не напишеш.

«Я розумію, дочко, що був раніше короткозорий та більше, навіть сліпий. З нашого дому на долині було видно так мало світу. Тепер я побачив багато такого,

¹ Талполиз — від угорського талпо — підошва.

чого раніше не міг навіть уявити, і побачив боротьбу, осторонь якої стояти не можна. Хотілося б мені, щоб і ти побачила світ більшим, ширшим. Там, на Верховині, багато світу можна побачити. Але чи не помилився я, дочко, віддаючи тебе заміж!»

З цього листа важко було добрати, на що саме натякає батько. Йі здивувало й те, що лист прийшов не поштою, його передали на самоті Ружені лісник. Чому лісник, передавши листа, промовив: «Запам'ятайте, я нічого про цей лист не знаю, пані Ружено!»

Сіріло вікно в кімнаті. Сіре життя в Ружени.

6

Уже зранку хмари клубочилися над Говерлою, віщуючи бурю й снігопад у горах. Іноді хмари геть закутували вершину, починали спускатись вниз. Та з долини виривались вітри, розкидали хмари по небу. Але вони все повзли й повзли з-за перевалів — сині, грізні.

Увечері закрутило. Хмари таки добралися до долин, почали сіяти сніжком. Все дужче й дужче свистів вітер, летів сніг, таке почалося, що не видно було ні неба, ні землі.

А все ж Йосип Короджій вирушив на побачення з Борканюком. Жодна сила не втримала б його в школі. Правда, і на цей раз стерігся, зайшов увечері до сільського уряду, посидів там з людьми, а там завернув до околиці, попав у лощинку, скрадаючись, пройшов нею і опинився на полі.

На рівному вітри свистіли й кидались снігом більше, ніж у селі. Короджій рушив до стовпа, що стояв над шляхом. Із заметів вирнула постать.

— Хто там? — запитав Короджій.

— Свої, свої,— йому назустріч пішов якийсь чоловік, зупинився за крок, і вчитель пізнав чабана Сегіня.

— То це ви? — промовив Короджій.

— Я, Йосипе! Диви, як чорти на Говерлі розказались. А нам і краще. Гей, гей! — погрозив він комусь вдалечинь кулаком.— Ходімо! Жде нас Олекса!

І Короджій зрозумів, що в тому, що його зустрів тут Сегінь, немає нічого дивного, а є потреба берегти один одного. На шляху, яким вони ідуть, можна ждати всяких несподіванок, через що слід дбати одному про од-

ного і всім разом про загальну справу. І зараз Короджію дуже хотілося запитати в Сегіня про Борканюка, хотілося дізнатись, де вони його зустрінуть.

Але Сегінь, спираючись на бігар, крокував крутою стежкою і мовчав. Коли зупинялися, щоб передихнути, чабан прислухався до свисту вітрів. Підіймалися вище й вище в гори.

У зимарці терпко пахло полонинськими травами. Під стінами звалено було чабанське начиння. За плетеною перегородкою ремигала худоба. Серед зимарки на землі горіло вогнище, і димок синіми струмками підіймався вгору під дах. Навкруг вогнища стояло кілька дерев'яних чурбаків.

Зимарка! Багачі тримали свою худобу на осідках, у теплих стайнях, на луговому сіні. А бідняк радий був, коли чабан згоджувався тримати його худобу в зимарці — повітчині в горах, де з літа припасено було сіно з полонин.

У дитячі роки Олекса Борканюк часто просив батька взяти його з собою на верховину. Старий не раз і брав його з собою. То була велика радість для дитини — шлях по горах під засніженими смереками, довгий вечір у зимарці, коли спалахувало золотими змійками вогнище, тужна пісня чабанів:

Не за тото я співаю,
Що гаразд ся маю,
За піснею-співанкою
Біду забуваю.

І от знову зустріч із рідними людьми в зимарці. Здрастуйте, товариші. Здрастуйте, рідні люди!

Їх було небагато. Кілька лісорубів з клипшувських і клумаківських бутинів, а між ними Степан Шегута і Данило Ковач, механік з тартака Ласло Потокі, кілька товаришів з долини, Короджій.

— Ви прийшли, Йосипе? — сказав, підвівшись від вогню, Борканюк, коли на дверях зимарки з'явились Сегінь і учитель. — От і добре, я вас хотів бачити.

Борканюк змінився за ці роки. Ті ж самі допитливі, ледь примружені сірі очі, легенька посмішка на устах.

Але сиви́на вже торкнула його скроні. Кілька глибоких, тугих зморщок перерізували його лоб. Вуси й борідка робили його старшим від своїх літ. Змінював його трохи й одяг — шапка, короткий кожушок, чоботи. Він став тепер ніби військовий.

— Наче всі зібрались,— подивився навкруг Борканюк.— Небагато, але як на таку завірюху, то й добре...

— Завірюха, Олексо, велика,— сказав хтось із долинян.— Скількох вже наших людей не стало. Фашистські загони літають по Верховині і на долині.

І загомоніли, зашуміли люди. Полилася розповідь про те, що робиться на Закарпатті, про криваві злочини фашистів. За стінами зимарки й на даху свистів, шумів вітер, і здавалося, що то не вітер шумить, а підступили до самих стін сотні тисяч людей, запитують: «Що ж робити?»

Борканюк дивився на людей, що сиділи біля вогню у простому верховинському одязі, в домотканій одежі. Він дивився на їхні обвіяні гострими вітрами обличчя, на темні від морозу і праці руки.

— Чую, люди,— сказав Борканюк.— Страждають трудящі люди на верховині і в долині. Скільки загинуло людей, скільки добра пропало. А там, за горами, як борються рідні нам радянські люди.

Наче затихло в цю хвилину за стінами, й напружена тиша настала в зимарці.

— Я тільки що прибув з тамтої сторони,— говорив Борканюк.— Фашисти зібрали всі свої сили і як скажені рвуться вперед. Але на кожному їхньому кроці, на кожній п'яді землі і біля кожного дому радянські люди, як богатирі, борються з ворогом. Угорські й німецькі фашистські газети уже кілька разів писали, що гітлерівські війська стоять на околиці Москви, взяли Ленінград, переможно йдуть через Кавказ. Брехня! Червона Армія розгромила і далеко відігнала фашистські орди від Москви, не були і не бути повік фашистам у Ленінграді. Вже зупинили їх і на Кавказі.

Він вийняв з кишені газету, на першій сторінці якої було написано вогняне слово «Правда».

Це була та хвилинка, коли запам'ятовується все навіть, коли в глибину серцець западає кожне сказане слово.

— Перемога йде,— говорив Олекса Борканюк.— Її наближає Червона Армія, радянські люди. Але фронт проходить не тільки там, на сході, де йдуть бої. Фронт проходить скрізь, де трудящі люди борються з фашизмом. Він стелеться і на Карпатах. Прийшов час, щоб ми піднялися до рішучої боротьби не на життя, а на смерть з ворогами. Ми, друзі мої, в тилу у ворога і мусимо діяти так, як скрізь діють нескорені люди в тилу. Скрізь на Закарпатті повинні бути створені партизанські загони, кожен, хто має силу, мусить взяти в руки зброю. Трудящі люди повинні громити фашистські банди, руйнувати залізниці і шосейні дороги, транспорти із зброєю і продовольством. Треба знищувати все, що може піти на постачання фашистського фронту.

Він продовжував, ніби давав бойовий наказ.

— Мусимо пам'ятати, що зібратись нам так ще раз, видко, не пощастить. Червона Армія бореться з фашистами на фронті, ми будемо боротися з ними тут. Кожною, навіть найменшою перемогою ми наближаємо розгром фашистів на фронті, полегшуємо бойовий шлях нашим братам, які захищають від ворога рідну землю і десь над Волгою і на Дону думають сьогодні і про наше визволення. Може, когось із нас у борні не стане, але це не повинно зупиняти нашої великої справи, і завтра, уже завтра наша кількість повинна збільшитись удвоє, сила наша повинна рости з кожним днем.

Олекса Борканюк стояв біля вогню — дужий, рішучий, запальний, яким його і колись бачили тут, на Верховині. Він дивився на своїх друзів, що прийшли сюди, в зимарку, на гори. І знав Борканюк — ці люди не підведуть, їм судилося зробити велику справу.

Прощалися коротко, без зайвих слів, як люди, що звикли часто зустрічатися. Виходили один за одним. Нарешті пішов Сегінь. Слідом за ним рушили Борканюк і Короджій.

Була пізня година. Стих вітер. Розійшлися хмари. Місяць сховався перед самим світанком, але яскраво, як діаманти, горіли в небі зорі, і під їхнім сяйвом голубіли сніги, окреслювались гори, сіріли долини.

У пейзажі не було яскравих барв, а все ж він вражав — урочисті, величні, ніби замислені лежали Карпати.

На обрії ледь вгадувався шпиль Говерли, ближче, як велетенську голову, видно було Піетрос.

— Чудово,— сказав Борканюк.— Яке чисте повітря! Як пахне смерекою! Але де вони?

Він дивився на гори і все, мабуть, думав про своїх друзів, з якими хотів зійтись.

— Ти, мабуть, стомився?

— О ні! Хіба тут до втоми?

— Я слухав тебе і так заздривав...

— Чому, Йосипе?

— Ти був у Москві.

— Так,— промовив Борканюк.— Колись і ти побуваеш у Москві.

— Ми тоді поїдемо разом,— сказав Короджій.

— Ну, звичайно,— відповів Борканюк,— коли ми зробимо свої справи тут, тоді з радістю і гордістю поїдемо в Москву.

— Пам'ятаеш, Олексо,— нагадав Короджій,— як ми колись зустрілися на полонині?

— Звичайно. Такі ночі не забуваються. Я твої етюди ніби зараз бачу,— замислився Борканюк.— А все ж ти рішучий чоловік, Йосипе. Тому я певен, що нам з тобою багато ще пощастить побачити в житті.

І, як колись тихого вечора в хатині у Дмитрової дружини Явдохи, Борканюк повторив:

— Війна буде тяжка й затяжна, вирве немало людських жертв і принесе немало спустошення. Але ми повинні знати, які труднощі стоять перед нами, і глибоко вірити в те, що наше діло справедливе і ми будемо переможцями. Перемагають тільки сильні волею. Ти готовий, Йосипе?

— Так, Олексо! Готовий! — промовив, як клятву, Короджій.— Отам у далині,— показав він рукою за гори,— я бачу стільки радості, стільки щастя. А коли це бачиш, нічого не страшно.

Залиті кров'ю Карпати тягнулися перед ними. І Борканюк, і Короджій знали, як тяжко страждають убогі люди навкруг, бо там, де фашизм,— смерть і тільки смерть. А от прийшли сьогодні вночі люди в зимарку на горах, прийшли, знаючи, що, коли когось із них піймають або ж коли фашисти дізнаються про їхні збори,— скарають на місці. Отже, вони не бояться смерті, ідуть до перемоги, от вночі зібралися, послушали, як гомонить

закарпатська земля. І не тільки слухали, а радилися про велику справу, умовилися, як їм боротись, іти до перемоги. Сильні волею, готові на жертви.

— Де ти був у цей час і як сюди прибув? — запитав Короджій.

— Отам, біля Сигота,— відповів Борканюк,— три роки тому я перейшов Тису і попав до Румунії, а звідти — до Радянського Союзу. Я зустрічався там з нашими людьми, які колись пішли через Карпати. Їх прийняли там, як рідних людей. І вони там вчаться, набираються сил для великої справи, для визволення рідного краю... Вчився і я, наполегливо працював... Але в цю годину я мусив бути тут, на Карпатах.

— А твоя родина? — запитав Короджій.

— Слідом за мною звідси виїхала моя жінка. Там, на радянській землі, рік тому у нас народилась дочка. Олечка! Останнього часу вони були в Москві. Там вони між рідними радянськими людьми, і через те я спокійний за них.

— Яке дивне життя, Олексю! — сказав Короджій.— Ти тут, вони в Москві, на сході ідуть бої, а ми збираємось в зимарці.

— Ні, Йосипе, в цьому нічого дивного немає,— ідучи тихим кроком, говорив Борканюк.— Іде велика битва проти чорних сил фашизму. Війна розкидає людей в усі боки. Я недавно був далеко звідси, сьогодні опинився тут, завтра, може, буду в іншому місці. Так не тільки я, а багато людей. Ми — в поході! Фашисти змушують нас залишати рідні оселі, прощатись надовго з дітьми... Що ж, коли в похід, то й у похід! Але ніколи ще ці розкидані в усі кінці світу люди не почували між собою таких щільних, нерозривних зв'язків, як зараз. Бо ці люди знають, що їм є за що боротись, вони знають тепер, як боротись, є сила, яка з'єднує їх, згуртовує, веде вперед. Ця сила — партія комуністів!

7

Ніхто не помітив би цієї ночі постаті, що прикипіла до сірих скель і, не сходячи з місця, провела там кілька годин, не одриваючи очей від шляху, пильно дослухаючись до найменшого звуку.

Але ніщо не тривожило тиші ночі, іноді тільки дале-

ко десь у хащах кричав звір, у повітрі, лопочучи крилами, пролетів кілька раз і тужно закричав пугач. Нікого не було видно, і не чути було кроків на шляху.

Юлина знала — там, на горі, чи в покинутій хижці лісника, чи в якійсь зимарці, а може, і просто в лісі ідуть збори, на які ще вчора пройшло кілька чоловік, а пізніше Сегінь і Короджій.

Юлина хотіла б бути там, де вони зібрались і вирішують важливі справи. Вона слухала б усе, затаївши подих, повік нікому не призналася б, що почула. А може, крихітку й сама їм щось допомогла б. Адже палко хотіла щось зробити — для Борканюка, Сегіня, Короджія, для всіх рідних людей.

Проте розуміла — вони мусять порадитись, скільки справ мають! А хтось і стерегти їх повинен в цей час. Треба стояти.

Суворе і важке життя в горах, мовчазні, ніби похмурі там і люди, як хмари над ними. Так вже велося: скупий на слова бідняк Верховини, а жінка й поготів мовчки терпіла страхітливую свою долю. Мовчазна була мати Юлини, мовчазною росла й дочка. Чого варті тільки ті роки, які прожила після смерті батька і братів одна-однісінька в своїй хижі! Вона змушена була мовчати!

Та як гомоніла, як співала Юлина, коли траплялась щаслива година! Вона була як квітка чолока, що розцвітає високо в горах, між сірих скель, під темними грозовими хмарами. І відомо ж, що квітка чолока, хоч її зірвуть та поставлять в хижі, не осипається і зберігає красу барв багато-багато років.

Юлина лежала смертельно хвора в своїй холодній хижі. Тоді прийшли до неї Сегінь і вчитель. То вона ж комусь потрібна! Жити, жити!

І вижила! Чабанкою стала, людську худобу берегла. Потрібна, потрібна Юлина людям! Розцвітала, як чудова гірська квітка.

— Дивись, Юлино, — сказав якось їй Сегінь, — як працюють комуністи. А ти серед молоді попрацюй. Нам молоді працівиті помічники потрібні.

Працювала. Скільки було сил. Все робила, що загадували комуністи, і сама замислювалась над тим, чим молодь може допомогти їхній великій справі. Хтось із них, Сегінь чи Короджій, прозвав її ластівкою. Вона й пурхала, ніби ластівка.

Вона стерегла тепер людей, що зібралися в горах, а думала про останні дні і велику справу, яка недавно була їй доручена.

— Випадає тобі, Юлино, рушити на долину й виконати важливе доручення... Чи не боїшся? — запитував її Сегінь.

— Ні, вуйку, я нічого не боюся.

— То слухай!

Дівчина в постолах і старій гуні, в темній хустці, з-під якої вибивалось пасмо волосся, ішла від міста до міста. Вона напам'ять знала адреси будинків і прізвища людей, які їй назвав Сегінь, знаходила їх у Солотвині й Хусті. Коли їй відчиняли, дівчина починала з того, що вона, мовляв, з верховини, батьки її померли, а може, в пана є якась робота. Це нікого не дивувало, скільки бідноти з верховини ходить у містах над Тисою просити роботи, шматка хліба. Але тільки Юлина пересвідчувалася, що перед нею саме та людина, про яку їй було сказано, шепотіла:

— Я до вас від Борканюка.

І хазяїн одразу дивився, чи немає близько когось чужого, заводив її до хати, нетерпляче запитував:

— Де ж Олекса, розкажіть швидше!

— Я не відаю,— говорила Юлина,— мене послано сказати, що він тут і передає вам подарунок...

Вона розкривала гуню, виймала з глибокого рукава примірник газети «Правда», і хазяїн брав цю газету, як дорогоцінний скарб.

— Борканюк просив повідомити, щоб ви були в суботу після заходу сонця в Кленах... Перша хата на в'їзді праворуч, там живе механік Ласло Потокі. Запитайте: «Чи немає у вас на тартаку роботи?» Він відповість: «Зверніться до самого хазяїна». То й буде знак.

Коли Юлина повернулася з долини до Кленів, з нею говорив Сегінь.

— Ну, дочко, розкажуй.

— Усіх бачила й зробила.

Вона розповіла, як добралася із лісорубами до Рахова, як уперше в житті їхала залізницею до Мукачева, як розшукувала потрібних людей.

— Потерпав я за тебе, дочко,— сказав Сегінь, коли Юлина закінчила.

Вона навіть не зрозуміла:

— То чому, вуйку? Адже я все зробила, як загадав Борканюк.

— Робила, як загадав, але мало що могло трапитись.

Він подивився на Юлину з тією турботою, а разом і з гордістю, з якими звичайно батько дивиться на дитину, що повернулася з далекої і небезпечної дороги.

— Запам'ятай, Юлино. Ти добре зробила, що нічого не боялась і не думала про безпеку. А безпека була. І буде її ще багато. Ти не бійся. Коли народжується страх, оджени його. А поки що, спасибі тобі, дочко.

— Я сама розкажу про все Борканюкові? — запитала Юлина і аж зашарілась.

— Ні,— відповів Сегінь,— його зараз тут немає. Я йому сам все перекажу.

— То мені йти, вуйку?

— Иди!.. А от у суботу вранці приходь у зимарку. Візьми якийсь посуд на молоко і сир. Про людське око, знаєш...

— Айно, вуйку.

Вона прийшла в суботу вранці до зимарки, допомогла чабанам усе прибрати, бо терпіти не могла неполадку, який завжди буває там, де мешкають самі чоловіки, та й зроду була чепурна, дбайлива.

Увечері Сегінь показав їй місце над шляхом і наказав пильнувати, щоб ніхто не пройшов, а коли хто з'явиться, щоб дала знак чабанам, які стоять вище.

Так і вартували — вона над шляхом, звідки видно долину й стежки, що ведуть у гори, чабани — вище на стежках. Було тихо, ніч минала спокійно.

Юлина стрепенулась. Почулися кроки. Прошло кілька чоловік, вона пізнала серед них Ласло Потокі. Нарешті з'явився Сегінь, а за ним Борканюк і Короджій.

— Де ти, Юлино? — покликав її Сегінь.

Вона вийшла на шлях.

— Нічого не чути?

— Скрізь тихо.

— Бач, хто нас стеріг,— промовив з посмішкою Борканюк.— Так от ти яка, Юлино. Мені багато говорили про тебе. Спасибі!

— Ой, та чи варто?

Біля стовпа зупинилися. Борканюк підступив до об'яви і при мерехтливому світлі прочитав усе, що там було написано.

— Десять тисяч пенге,— сказав він.— Помиляються фашисти — не все можна купити за гроші.

— Не куплять, Олексю,— запевнив його Сегінь.— Не такі в нас люди! А берегтись тобі все ж треба. Такі, як, скажімо, Клумак, і батька рідного можуть продати...

І розійшлися. Сегінь з Борканюком завернули стежкою ліворуч, Короджій попрямував до лощини. Тільки Юлина ще деякий час стояла на шляху, а там рушила до своєї хижі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Гаврило Клумак заходив зрідка до корчми, що колись належала його батькові. Заходив не заради якоїсь пам'яті — ні йому, ні Дмитрові за власними справами ніколи було згадувати свого батька. Якщо й доводилось, то одним тільки реченням: «Такий хосен старий не пропустив би».

Іншу мету мав Гаврило Клумак, коли заходив до корчми. Він сідав з ласкавої згоди корчмаря Павла Репіжки у маленькій світлиці — поруч з великою кімнатою, відділеною строкатою ширмою. З вікна цієї світлиці йому було видно, як на долоні, все село, а, крім того, і чути кожне слово, сказане в корчмі. Клумак пив тут берегівське вино, зрідка запрошував когось на погарчик, дізнавався про новини в селі й околиці, бо без цього ж неможлива жодна комерція. Коли нічого цікавого не траплялось, він випивав свою пляшку вина, виходив просто надвір і рушав далі з таким виглядом, ніби й не заглядав до якоїсь там корчми.

І в цей день Гаврило Клумак зайшов до світлиці, покликав Репіжку, замовив пляшку вина, смакуючи, випив

кухлик і прислухався до того, що відбувається у сусідній кімнаті.

Там циган Сабо грав на скрипці якусь смутну пісню, син його Маркел вторив батькові. На столах бряжчав посуд. У корчмі було людно, голоси людей розв'язувались, зв'язувались, заплутувались, як нитки в клубку.

Але Клумак у цьому клубку вмів знаходити потрібну йому ниточку і, піймавши кінець, витягав її, розв'язував вузлик за вузликом.

«Ось побуваю у Сваляві, довідаюсь, скільки там заробляють лісоруби». — Хто це сказав? Ага, Гнат Прищепка! Треба буде прищепнути його...

«Сліз в очах, звісно, немає, а в серці повно». — Це хто? Ага, бокораш Пилипко Бут. Цікаво, дуже цікаво.

«Спати будемо мати доста часу, як бог покличе». — Правильно! Хто б там не говорив.

«Однаково, хоч головою об камінь, хоч каменем об голову». — Ого, цей шибеник Яків Козуб свого діждеться. Тільки його головою об камінь!

І раптом Клумак здригнувся.

«Олекса врятує», — долетіло до нього.

Він навіть схопився з місця, зігнувшись всім тілом, прикипів до ширми.

«Де ж там врятує? Немає його, загинув».

«Айбо й ні!»

Кілька молодиць сиділи, палили люльки, пили палъонку, а про Олексу говорила якась чорнява жінка. Клумак відступив, щоб його часом не примітили, але тепер він не загубив би й слова з розмови, що точилася там за столом.

«Та де йому — май загинув або втік далеко», — повторювала одна з молодиць.

«Ой ні! Близько він! Тут!» — твердила жінка.

«Киньте, нанашко¹! Ще біду накличете. Пусте говорите!»

«Не пусте! І не боюсь я. Знаю! Достеменно знаю!»

За якусь хвилину Гаврило Клумак шугнув з світлиці надвір. Туди, слідом за ним, вискочив і корчмар Репіжка.

— Що так швидко, пане Клумак?

— Маю справ доста...

¹ Н а н а ш к а — хрещена мати.

І ніби між іншим:

— Ото молодиці якісь сидять. Не наші, бачу...

— З Ясинів... А чорнява між ними Явдошка... Легковажна жінка. Може, цікавиться, пане Клумак?

— Та ні! До слова тільки...

І пішов Гаврило Клумак. Поскрипував сніг під ногами, над долиною з криком літало гайвороння, дух захоплювало від морозу.

Не тільки від морозу. «Наш Олекса»,— адже так прозивають і в Кленах, і скрізь на околиці тільки Олексу Борканюка. Це про нього йшла розмова в корчмі.

Гаврило Клумак зупинився, подивився на гори, на верховинські осідки. Був ранок, і високі дахи хаток на схилах гір обгортали димки. А може, десь в одній з них сидить і Олекса Борканюк? Та напевне сидить— це була не п'яна розмова в корчмі.

Клумак крокував вулицею, пройшов мимо сільського уряду, щось уперто думав і раптом, помітивши, що пан превелебний іде правити службу, рішуче повернувся, підійшов до нього.

— Давненько я бачив вас, пане Клумак,— сказав о. Федір.— Щось не заходите.

— Заклопотався на бутині. Фірма Клумак і компанія! Самі знаєте...

— Фірма — фірмою, а про бога забувати також не слід. Без нього, самі відаєте...

— Оце я і йшов до вас, отче духовний,— промовив скорбно Клумак.— Висповідатись би мені.

— Ходімо, сину мій, ходімо!

І перед олтарем, у лівому притворі церкви, де нікого ще не було, а тільки сторож Кузьма протирав ківоти і свічада, Гаврило Клумак сперся руками на аналой, кліпнув очима й сказав:

— Борканюк близько ходить!

— Що? — скрикнув о. Федір.— Як ви сказали?

— Мовчть-бо,— суворо процідив Клумак.

Аке гучний оклик о. Федора вже почув сторож Кузьма.

— Кликали, пане превелебний? — швидко пішов він до панотця.

— Покладіть голову, сину мій, на аналой,— сказав о. Федір до Клумака, сердито махаючи руками на Кузьму.— Чи грішні есте, сину мій?

— Грішен, отче духовний...— поклав голову на аналої Клумак.

— У чому грішен?

Кузьма почваляв по церкві, і Клумак з о. Федором, разом схилившись до аналою, повели розмову далі.

— Боже мій!— сказав о. Федір.— Де ж він?

— Думаю, що в Ясинях.

— Думаю! Того мало! Треба швидше діяти... До Рахова — там капітан Чакші...

— От я й хотів... Може б, ви поїхали, панотче!

— По духовному моему сану незручно. А може, Репаші?

— Не годиться він, отче.

— А ви, пане Клумак? — зашепотів о. Федір.— Це велика справа. Чуєте? Сам бог благословив...

— Ні! — промовив Клумак.— Не можу...

— Тоді Магаричка...

— Магаричка?

До церкви в цей час зайшло кілька чоловік, і о. Федір і Клумак зрозуміли, що їм вже не вдасться поговорити. Клумак рішуче промовив:

— Так і зробимо... Благословіть мене, отче.

— Іменем пана бога,— сказав о. Федір,— прощаю тобі гріхи і благословляю...

Клумак далі крокував вулицею і зупинився біля хатини Івана Магарички.

— Пане нотараш,— стукнув він у шибку.— Чи ви вдома?

— Хто там? — крикнув Магаричка і за хвилину виїшов з хати.

— О, це ви, пане Клумак?! Заходьте, прошу вас, заходьте. Вибачайте, що в мене так...

Хата Магарички мала одним одну кімнату. Клумак обвів очима голі стіни, незастелене ліжко, стіл, на якому стояла порожня пляшка й дві склянки.

— Поганенько живе, нотараше. Женитись би вам...

— Не вистачало ще жінку годувати. Біс із нею! З тих верховинців заробітки нікчемні, з горла доводиться виривати.

— Сідайте-бо,— сказав коротко Клумак, ніби він був тут хазяїном.

— Спасибі, — відповів Магаричка. — Справді, сядемо, пане Клумак.

І вони сіли на лавицях біля столу один проти одного.

— Живете ви, признаюсь, бідно, — почав Клумак. — Нотараш, освічена людина і... отаке багно. А що б ви робили, коли б хто вдерся до вашої хати і забрав те, що вам належить, забрав, приміром, десять тисяч пенге?

Нотараш сполохано зиркнув на скриню, що стояла в кутку, і заойкав:

— Звідки у мене десять тисяч? Та я кричав би на все село...

— Пане нотараш, — підморгнув Клумак, — я знаю, що у вас не один раз по десять тисяч знайдеться. Але криком справі не зарадиш. Ви б кричали, а злочинець тим часом руку в скриню — і десять тисяч пенге як не бувало...

— Та я б йому в горло вп'явся. Та я б...

— О, це мені подобається, — під'юдив його Клумак. — У горло... це ви правильно. Що моє — те моє, і ніхто на нього не має права. Адже так?

— Звичайно, так, — швидко відповів Магаричка. — До чого це ви, пане Клумак?

— А до того, пане нотараш, — сказав Гаврило, — що десять тисяч пенге у нас майже в кишені, тільки вони можуть і втекти.

— Я слухаю, — наставив вуха Магаричка.

— Нікому ні слова. І оцьому вашому Золтану Репаші.

— Та то ж дурень, а не голова. Він у мене тут, під нігтем.

— Розумію... Гармонія!

Якусь хвилину в хаті тривала тиша, Магаричка ждав.

— Борканюк тут, — промовив Клумак.

— Ой! — скрикнув Магаричка.

— Чого ви злякались? — посміхнувся Клумак. — Адже це я перед вами.

— Але ж як то? Де він?

— Слушайте, Йване, — сердито крикнув Клумак. — Я навіть шкодную, що зайшов до вас.

— Та ні ж, я слухаю...

— Треба збиратись в дорогу. Я вам дам машину, ще й двох жандармів. Негайно до Рахова.

Почулися кроки за хатою. Хтось, прислухаючись, видно, зупинився на причілку, постояв хвилинку, а тоді ступив ще крок і тихо постукав у двері.

Явдоха притьмом вискочила в сіни, притулилась до дверей, з щілин яких сичав мороз, і, хоч знала, хто це міг прийти, запитала:

— Хто там?

— Я, Явдохо!

— Зараз, зараз.

Вона хотіла швидше відчинити, але засув примерз до колодки, та й руки тремтіли.

— Иди, Олексю.

Зайшли до темної хати.

— Сплять діти?

— Сплять. Що їм?

— То й добре. А я прийшов ще раз,— промовив він і ступив у темряві до столу, сів.

— Далеко ходив, Олексю?

— Траплялось і далеко. Скрізь хочеться побувати. Та нічого, все щасливо, тепер поїду далі...

— Мабуть, надовго?

Борканюк повернувся до вікна, з якого лилося сіре світло, і подивився на засніжену долину.

— Ні,— відповів,— ненадовго. У горах більше не можу бути. Поїду в міста — на фабрики, заводи. А на весну знову в гори. Аби тільки до тепла.

— Ой Олексю, стережись.

— Стережусь, Явдохо,— сказав він.— Чи мені вперше.

Вона запитала ласкаво.

— Може, ти хочеш їсти, Олексю?

— А й правда,— відповів він.— Давно не їв. Тільки чи є що в тебе?

— Знайдеться. Купила дечого в крамниці на ті гроші, які ти дав. Спасибі.

Вона по темному поставила на стіл їжу. І він поїв з охотою, бо стомився, находився. Та й солодкий був цей шматок хліба в рідній хаті, між своїми людьми.

— Спасибі,— сказав, поївши, і запитав: — Василь був?

— Двічі заходив. Хотів тебе бачити...

— А, крім Василя, більше нікого?

— Забігала Явдошка, любаска Василева. Видно, його шукала...

— Не люблю я її,— сердито сказав Олекса.— Коли знає кума, то знає півсела. Все в корчмі вона, все з своїми нанашками. І Василя загубила, одірвала від родини.

— То правда,— згодилась Явдоха.— Та тут вона нічого не бачила. Що їй плескати?!

— Все ж треба швидше спускатись,— промовив Борканюк.— Кличе мене долина. А весною сюди... Ех, Верховино, світку ти наш...

— Коли б то весна,— зітхнула Явдоха.

— А тепер,— сказав Олекса,— я на годину знову в закамарок. За піч. Радіо послухаю, дещо напишу. Може, я, Явдохо, засну на годину, так ти мене розбуди... Після півночі... Не проспий?

— О ні, Олексо!

Борканюк поліз у закамарок за піччю, який влаштував йому брат Василь... Там стояв радіоприймач. Блимнув вогник, почувалася музика, потім і голос...

Явдоха закрила за ним завіску, замела хату, вийшла надвір і довго, прислухаючись, стояла біля причілку, з-за якого повівав північний вітер поляк.

На одну годину заснув Борканюк... Позаду були дні напруженої роботи, важкі мандри в горах, почівлі в зимарках на полонинах, у заметених снігами хижах у горах, в покинутих будках лісників.

Та він ніби не помічав утоми, гнав від себе думку про спочинок. Це все прийде пізніше, пізніше!

Борканюк бачив багато людей, зустрічався з ними, говорив. Перед ним вставала страшна й важка повість. Так, фашисти нарobili чимало зла на Закарпатті. Скільки забрано й знищено трудящих людей! І яких — молодих, сміливих, передових! Вони їх ловили і гнали в концтабори, фашистські загони оточували села, мобілізували населення, щоб послати на будівництво воєнних ліній у Карпатах і на Східний фронт. Каральні загони літали по всьому Закарпаттю й грабували людинність, забирали в неї все до останньої зернини й нитки. Страшну й важку повість чув Олекса Борканюк...

Але він бачив і інше, що сповнювало його радісним

С. Скляренко в листопаді 1942 р. (Калінінський фронт).

хвилюванням, примушувало дужче битись серце, надавало нових сил.

Незважаючи на всі утиски, переслідування, криваві розправи,— живе, існує, працює Комуністична партія. Глибоко в підпіллі, як гарячий кипучий вир, що пробивається крізь сніги і льоди, існує їхня організація, і попід снігами й льодами течуть одно до другого животно-творні джерела, течуть, підмивають, руйнують, нищать холод і мертвечину фашистської зими...

Комуністів ловлять, женуть до таборів — на муки, на смерть! Але місце одного зразу займає другий, і цей другий діє з подвійною, потрійною силою — за себе, за того, кого він заступив, за всіх рідних людей.

Ні, не можна закрити Комуністичної партії наказом, не можна її знищити силою! Комуністи знають свою мету, впевнені в перемозі, знають, що борються за кращу долю всього трудящого людства, знають і відчувають поміч і підтримку комуністів Радянського Союзу.

Вороги ловлять і женуть бідноту Закарпаття на будівництво воєнних ліній у Карпатах і на підступах до них. Борканюк бачив і цих людей. Так, гірко і боляче знати, що ти кладеш камінь для фортеці, яку фашисти будують для того, щоб воювати з тобою, твоїми братами...

Але один з тих людей, що втекли з «лінії Арпада», сказав Борканюкові:

— Слухайте, Олексю! А коли ото вони вихваляються перемогами над Червоною Армією і так далеко зайшли на Сході, то, питаю я вас, навіщо їм будувати цю «лінію Гарпада». Це, вибачайте мені, нагадує зовсім інше... Те, перед чим п'яти змащують салом...

Усі навкруг засміялись.

— То так і є! Айно! Навіщо?

І Борканюк відповідав на їхні питання.

Ні, неспроста будують фашисти на Карпатах «лінію Арпада», а Борканюкові розповіли, що в передгір'ях побудовано ще багато й складів, аеродромів, підземних сховищ. Десь далеко на сході простягнувся фронт, але фашисти відчувають, знають, що їм доведеться котитись назад, думаючи схватись за «лінією Арпада»...

Людська сила! І в ній фашисти відчувають нестачу. Східний фронт виявився не таким податливим, як думалося,— кожен крок загарбані території політич їхньою

брудною кров'ю. Вони пробували мобілізувати до своєї армії в окупованих районах чехів, словаків, українців. Але трудящі люди тікали від цих мобілізацій, ховалися в горах і лісах...

І те, що побачив по той бік фронту і на Закарпатті Олекса Борканюк, примушувало дужче битись його серце, працювати, не шкодуючи сил...

Ще раз перевірені і приведені в бойову готовність комуністичні організації в горах. Стережіться, фашисти, вони скоро себе покажуть.

Борканюк налагодив зв'язок і з крайовим комітетом. Він діє на долині, діє в кількох місцях. Умови роботи в підпіллі, потреба зберігати найсуворішу конспірацію вимагали, щоб члени комітету перебували в різних місцях — в Ужгороді, Мукачеві, Хусті... Вони працюють, діють, ждуть Борканюка...

Борканюк прокинувся, розбуджений шумом, брязкотом розбитого скла, криком небоги Анці. Він зрозумів, що сталося щось непоправне, схопився на ноги, рука потягнулася до револьвера...

Темряву хатини перерізували промені багатьох ліхтарів. Зяяло вибите вікно. Двері в сіни були навстіж розчинені. Впала стінка біля печі. У кутку стояли Явдоха, Анця й Іван. А біля порога з підійнятими автоматами товпилися жандарми, й позад них верещав офіцер:

— Та беріть же його, беріть! Стріляйте!

Мить, одна тільки мить! А скільки думок промайнуло! Обороняйтесь? Але жандарми націлились і на нього, і на дітей, що стоять у кутку... Чим винні ці діти? І Явдоха з ними — вона мати, їй ще рости й рости діток. А самому як бути — померти в цю хвилину?! Страшно, дуже страшно попасти в руки жандармам, але ж і ув'язнений він зможе боротись...

«Тільки боротись!» — вирішив.

— Ну, що ж ви дивитесь? — голосно запитав він. — Так, я Борканюк!..

Жандарми накинулись на нього, як голодні пси, люто били, скували руки ланцюгом.

— Міцніше його в'яжіть, — верещав офіцер, що ховався у сінях.

— Та я ж уже зв'язаний! Іди-бо ближче, подивись! — крикнув йому Борканюк.

Стислося від болю серце, коли побачив, як жандарми штурхали Явдоху в спину, а якийсь нагаєм ударив Анцю. Дівчина подивилась широко розплющеними очима на дядька Олексу і... не закричала, тільки притулилась до матері. Обоє їх вивели надвір.

— Обшукайте все! Колупайте стіни, піч! — кричав офіцер.

Розбили радіоприймач, забрали газети. На долівці валялася бита цегла, скло, ложки.

— Ведіть його,— офіцер перший вискочив з хати.

Далеко ще було до світання. Місяць світив десь угорі, але небо густо затягли хмари, тільки примарне зеленкувате світло розливалось навкруги, і все — гори, вкриті снігом дерева, поламаний пліт, купка хмизу біля порога,— все це було таке холодне, сіре. А тут ще й мороз... Не стихав північний вітер.

«Але ж де він — зрадник? — уперто думав Борканюк.— Невже звичайна облава?»

Ні, це не нагадувало облави. Капітан і троє жандармів бігли попереду. Далі крокував Борканюк. Позаду тупотіло ще кілька жандармів. Де поділися Явдоха і діти — Борканюк не бачив.

Спустилися з гори. Дійшли до перших хат. Темно було скрізь, порожньо, тихо. Капітан і жандарми в селі стишили ходу.

Борканюк пильно дивився по вулиці, на чорні вікна хат. Ясині! Рідне село... Чорна Тиса шумить у берегах. Ліниво крутяться колеса млинів на потоці. Височить над річкою двоповерховий будинок туристів. Ген-ген кліпає жовтими вікнами приміщення сільського уряду. А далі, через дорогу шатрова церква з кількома банями.

Сплять люди! Ні, не всі сплять! Може, поринули у сон Климпуші. Але не спить, думає важку думу про завтрашній день убогий верховинець. Певне, сидить хтось із них у цю хвилину біля вікна, думає, що робити далі, як бути? Адже федоровиця на порозі, перший тиждень великого посту у завжди нужденному голодному житті... Коли й заснув бідолаха, то й уві сні проходить перед ним важка його доля, і уві сні важко перевертається він, стискає кулаки, бо знає, розуміє, що не може бути так,

як хочуть Климпуші, Клочуряки, Клумаки, Репаші, попи й жандарми, а мусить, неодмінно мусить бути так, як кажуть комуністи... Ні, не спить трудівник.

Та й вороги не спали, видно, не брав їх сон. Коли дійшли до сільського уряду, Борканюк побачив, що біля огорожі стояло ще кілька жандармів, ясинівські дукачі, навіть Клумак і Магаричка з Кленів...

«От хто вони,— подумав Борканюк.— Пси роблять свою справу».

3

Ласло Потокі прийшов на тартак ще до півночі. В цьому нічого не було дивного — клумаківський тартак працював на дві зміни: по дванадцять годин кожна зміна волочила від берега колоди, подавала їх до пил, складала в штабелі готову продукцію. А механік мусив стежити за роботою і першої, і другої зміни, мусив пильнувати, щоб працювали всі рами.

Правда, досягнути безперебійної роботи на тартаку не щастило. Ще тоді, коли робота йшла на одну зміну, траплялись аварії — там під пилу попадала колода, у якій був залізний гак, там рвався пас, там ніяк не можна було запустити машину.

Лютував Дмитро Клумак, скаженів Гаврило.

— Що це таке?! — кричали вони.— Поки так буде? План військового міністерства! Навіщо ми брали охорону? Куди дивитесь ви, Потокі?

— Що я маю робити, пане Клумак? — говорив кожному з братів Потокі.— І що робити нашим жандармам? Потрапила колода з гаком, але коли і хто забив той гак? Він аж заіржавів у дереві. Чи на бутині, чи коли сплавляли бокори — все може бути. А хіба я вам не говорив, що давно пора змінити паси? То ж є гниле дрантя, а не паси. І знову зважте, що тартак працюватиме добре тільки тоді, коли в нас буде не румунська бовтанка, а справжнє пальне.

Механік мав рацію — машини на тартаку зносилися, паси гнилі, пальне третього сорту.

Але хіба могли Клумаки поступитись? Вони намагались скрізь вкрасти пенге, хоч би і в самих себе.

— Знаємо ці вигадки! — кричали вони.— Лайдаки, опришки! І ви, ви дивіться, Ласло!

Коли ж Клумаки видихувались і йшли з тартака, механік мовчки проводжав їх до воріт, довго з ненавистю дивився їм услід.

«А паси рватимуться, рами простоюватимуть, гаки в колодах однаково будуть,— думав він, оглядаючи подвір'я тартака.— Знайдеться гак і для вашого вовчого серця».

І тепер Потокі прийшов на тартак ще до півночі, побував над річкою, де від довгих ярусів, що тягнулися над водою, сільська біднота на полозках возила до тартака колоди; постояв біля рам, де з темряви до пил, ніби великі білі пальці, тягнулись і тягнулись обкорковані смереки; потім заглянув до гаража, де стояли вантажні машини, одержані Клумаками у військовому міністерстві.

— Чи готові? — запитав Потокі у шофера, молодого ще хлопця Хоми.

— Хоч і зараз...

— О другій... Як умовились.

— Добре, пане Потокі.

— А з Рахова машина повернулась?

— Недавно проїхала селом якась машина. Але, мабуть, не наша.

— Дивно,— сказав Потокі.— Магаричка обіцяв одразу повернутись...

Його непокоїло й дивувало, що, за загадом Клумака, Магаричка так несподівано поїхав до Рахова... Але в комерційних справах Клумаків такі випадки траплялися вже не раз. Певне, нова сутяга з «Латорицею», може, надумали Клумаки перекупити нові лісові ділянки... Крутять багачі й крутять... Шахраї!

Він думав про інше. Скоро північ. О другій годині ночі Ласло вийде на шлях, що веде з Ясинів на Рахів, і там ждатиме. Коли б хто зустрів машину, у них є відповідь — дошки на Рахів... Вони ж їх возять без кінця. І машина уже завантажена ними.

Уночі машина заїде далеко, промине Рахів... День їм також є де перебути — на шляху ждуть Борканюка. А там — Мукачів, Ужгород!

Біля другої години машина виїхала з подвір'я тартака. Вартовий жандарм сам зачинив за нею ворота.

— Знову до Рахова, пане Потокі?

— Так... До Рахова...

- То краще б удень.
- Удень буде інша робота.

Ласло Потокі ждав до самого світанку. Він прислухався до кожного звуку. Він ждав, так нетерпляче ждав знайомого рідного голосу.

Але тихо було навкруги. Долітало тільки прокляте, розпачливе, гостре дзижчання пил з місця його каторги — з тартака Клумака. У горах розпалювався світанок, і проміння його тонким павутинням снувалось по долині. За ніч дерева вкрила паморозь, і вони стояли навкруг — дзвінкі, блискучі, ніби скляні.

І тоді зашуміла машина — з Ясинів. То була їхня клумаківська машина. Коли машина під'їхала ближче, Ласло побачив: у кабіні поруч із шофером сидів Гаврило Клумак, а в кузові нотараш Магаричка і два жандарми.

Клумак виліз із кабіни.

— Що це ви тут зупинилися, Ласло?

У Потокі була готова відповідь:

— Маю в Рахові справу... Новий пас обіцяли дати. А по дорозі дощок взяв...

— То чого стали?

— Мотор захолов... Не заводиться...

— Ану дайте я... Погріюсь, бо щось замерз.

Він крутнув раз і другий ручку... Запрацював мотор.

— Бачте,— промовив Гаврило Клумак,— от і запрацював... Ех ви!

— Спасибі, пане Клумак,— подякував шофер.— Але й сила у вас...

— Є трохи! Ге-ех!

Підійшов і Магаричка. Від морозу у нього зводило щелепи.

— А ви де були? — запитав Потокі.

— На бу-ти-ні! — заклацав зубами Магаричка.

— Так, так, на бутині,— ствердив і Клумак,— Непорядок... Підтягати, підтягати треба. А оце,— продовжив він,— їхали через Ясині, набачились багато... Борканюка там піймали...

— Борканюка?

— Так, пане Потокі! Піймали... У льоху під урядом сидить... А жандармів наїхало?! Сила...

— Що ж,— сказав зовсім ніби спокійно Ласло Потокі.— Кожна людина має свою історію, як казав мій батько. Бачте, як трапилось...

— Тепер йому вже притрапилось,— кинув Клумак.— А ви, пане Потокі...

Він хвилинку помовчав.

— Ви, пане Потокі, їдьте на Рахів. Дошки мені дорожчі від Борканюка.

— То так,— сказав механік.— Іду, пане Клумак. На обід я повернуся...

Машини розминулися.

— Тепер швидше,— наказав Потокі шоферу.— Швидше до Рахова. Там мусять знати!

4

Капітан Чакші почував себе героєм. Сталось те, про що він міг тільки мріяти. Та й мріяти про це він не смів. Чакші хотів, надзвичайно хотів, щоб Борканюка ввіймали. Тепер про це писатимуть всі угорські й німецькі газети, писатимуть, звичайно, не так, як було, а як вигідно — ніби був бій, ніби хтось із них ще й утік (не можна ж послаблювати боротьби з комуністами!), газети надрукують і фотографію капітана Чакші. А далі його жде підвищення по службі, можна вважати, що в нього вже висить на грудях хрест «народної оборони»; мине короткий час — і в його кишені попаде десять тисяч пенге...

Що ці десять тисяч пенге попадуть тільки йому, капітан не мав найменшого сумніву. Хто їздив раз за разом на Верховину? Хто гонив звідти в концтабори бунтівників? Хто більше від усіх дошкуляв верховинській голоті? Звісно, капітан Чакші. А що зробили Клумак і Магаричка? Тільки виказали! Подумаєш, яке геройство! Бувши сам негідником і знаючи ціну своїй підлоті, капітан Чакші дешево оцінював підлість йому подібних. Та навіть чим дешевше коштував наклеп, виказ інших, тим ніби дорожча була його власна підлість. «Не виказали б Клумак і Магаричка,— думав капітан,— виказав би хтось інший». Уявити, що світ може існувати без підлості, він ніяк не міг. Головне було — взяти Борканюка. А це ж зробив саме капітан Чакші.

Коли Борканюка вкинули до льоху, Чакші поставив варту, наказав жандармам пильнувати в селі, а сам пішов до приміщення сільського уряду. Він добре змерз, бо ніч була холодна. Але справа була не тільки в морозі. Капітана трусило від переляку.

У кімнаті було тепло. Капітан викурив кілька цигарок. Насвистуючи нову пісеньку: «У Росії мляво ходить пошта, рік нема від милого листа», яку він почув в ужгородському ресторані «Корона», капітан вийшов на ганок до жандармів.

— Сидить? — засміявся він.

— Так, пане капітан.

— Мовчить?

— Так, пане капітан.

— А ті, взяті разом з ним?

— Замкнуті в сараї.

— Запаліть-но світло й ходімо!

Жандарми довго одмикали важкі двері льоху, самі зайшли першими, за ними рушив і капітан.

Кілька голубуватих променів від ліхтариків спалахнули один за одним, прорізали темряву льоху, метнулися по викладених цеглою стінах і схрестились в кутку. Там стояв Борканюк.

Руки його були скуті позаду ланцюгом, очі сліпили промені багатьох ліхтарів, він не бачив, хто увійшов і зупинився біля порога. Та все ж стояв рівно, спокійно дивився перед собою, ніби запитував: «Ну, що вам треба тепер?»

Ніхто з жандармів не ворушився; кілька довгих хвилин у льоху тривало мовчання. І Борканюк ждав, спокійно дивлячись перед собою.

Аж тоді з темряви виступив, тримаючи револьвер у руці, і пішов уперед короткими, якимись рвучкими кроками, ніби підстрибуючи, капітан Чакші. В пасмі променів ліхтариків опинились Борканюк і капітан.

Презирлива посмішка пробігла по обличчю Борканюка; так от який той командир, що перелякано кричав з сіней: «Гей, жандарми, беріть його швидше! Стріляйте!» «Нікчемний, полохливий хорт»,— промовила посмішка Борканюка.

І це, мабуть, без слів відчув Чакші, бо раптом зробив ще один стрибок, розмахнувся і, скільки в нього було сил, вдарив Борканюка. Та той навіть не здригнув-

ся і не похитнувся від удару. І Чакші заходився бити Борканюка обома руками.

— У мене зв'язані руки,— пролунав раптом голос,— і я не можу тобі відповісти. Але за мене відплатять інші. Стережись, капітане!

— Бийте його, бийте,— кричав Чакші, повернувшись до жандармів.— Та бийте ж, бийте!

Тільки один ліхтарик не погас. Жандарми зграєю збісілих псів накинулись на Борканюка...

Коли капітан через півгодини підіймався сходами з льоху, то не почував бажаного задоволення. Йому здавалося, що не він тільки що бив Борканюка, а його самого побито.

«Стережись, капітане!»— ніби вчувався голос з льоху.

— Ну, що? — підвівся назустріч капітану нотараш Магаричка, що ждав його в сільському уряді.— Я оце одну проковтнув, а все ж сон мене чомусь не бере. Я все чув,— додав він, показуючи на підлогу.— Тут збудовано так, що знизу все чути. І що, він навіть не кричав?

— Слухайте,— сердито сказав Чакші.— Чого ви сидите тут? Забирайтесь, нотараше, до своїх Кленів, чуєте? Забирайтесь, кажу.

— До Кленів уночі? О ні, не піду! І пан Клумак ночує в Ясинях. Ніч, гори!!! — скривився Магаричка.— А крім того, я хотів домовитись з паном капітаном про нагороду за свою роботу. Скільки я старався, пане капітан!!!

— Ви напилися і говорите чортзна-що. Яка нагорода? Треба ще розібратись, хто і скільки заробив? Ідїть-бо! — крикнув капітан, але згадав, що там, унизу, все чути, і тихо закінчив: — Ідїть-бо, ідїть, я вам кажу.

— Ай-яй-яй, який скупий пан капітан,— промовив нотараш.

Він, задкуючи, як побитий пес, вислизнув з кімнати, але до самого ранку крутився біля уряду, бо боявся ступити далі хоч один крок.

Капітан тим часом сів на стілець за столом і помітив, що весь він, ніби в пропасниці, тремтить. Тремтіли руки, зводило ноги, сіпалась навіть голова.

Це було не що інше, як тваринний страх. Страшно, дуже страшно було капітану Чакші. На ганку уряду

стояли жандарми, вони оточили подвір'я, вартували біля дверей, де сидів Борканюк, біля сарая, сновигали вулицями. А все ж капітану Чакші було страшно.

«У Росії мляво ходить пошта, рік нема від милого листа»,— спробував насвистувати він.

Але й з свисту нічого не вийшло — кілька сухих, дивних звуків. «І не буде цього листа»,— подумав Чакші. Як сказав Борканюк? «Стережись, капітане!» Той, у далекій Росії, вже одержав свою кулю, а тепер... Чакші підійняв голову, подивився на вікна. Замкнуті прогониці. Ступив до дверей — поруч у кімнаті розмовляють жандарми. Так, і вікна замкнуті, і жандарми вартують, а все ж може бути, що «вони» в цю хвилину спускаються з гір, може, скрадаються до приміщення уряду, ідуть у темряві, готові накинутись на жандармів, і тоді...

Ще далеко було до світанку, коли Чакші відчинив двері до сусідньої кімнати й крикнув:

— Жандарми!

Кілька чоловік схопилися.

— Де Ірш?

— Я Ірш, пане капітан.

— Ходи сюди,— наказав Чакші.— Вези машиною цей пакет начальнику жандармерії в Рахові і негайно повертайся назад.

Заревла під вікном і полетіла вулицею машина. Капітан Чакші вийшов на ганок, нервово палив цигарки.

«Отак краще,— подумав він.— У селі «вони» нічого зробити не посміють, але на рахівському шляху можна ждати засідки. Навіщо мені ризувати? Пехай-но присилають підмогу».

Почався вже день, з-за гір виривалось сонячне проміння, і в Чакші зовсім одлягло од серця. Йому навіть захотілося їсти. Перевіривши охорону біля льоху і взявши з собою кількох жандармів, він помчав у Кцени на фару.

— Чув, чув...— зустрів його ще в коридорі о. Федір.— У селі тільки й розмов. І звідки вони про все знають? Що ж, дякую від щирого серця.

В ідальні разом з паніматкою снідала Марія. Вона дуже тепло привіталась з капітаном і подарувала його багатозначним поглядом.

— Отепер ви мені починаєте подобатись,— сказала вона.— Це справжнє геройство. А ви знаєте, я ніколи

ще не бачила цього Борканюка. Розкажіть мені, який він із себе і як все це трапилось.

І капітан докладно розповів події минулої ночі, звичайно, не так, як було справді, а як малювала його хвороблива уява й честолюбство. Він вигадав багато ризикованих, неймовірних моментів, яких не було в дійсності, брехав безсоромно, нахабно. Про Клумака й Магаричку він нічого не сказав, а обмежився презирливим — «моя агентура»...

— Розумію,— сказав на це і чомусь посміхнувся о. Федір.

У Чакші нарешті перестали тремтіти ноги, рухи його, як це примітила попівна, набули пружності й навіть елегантності, він досить багато випив, до смаку поїв...

— О сільваш-гомбоц! О панночка Марія,— мрійно говорив капітан.

— Ми приготуємо вам не тільки сільваш-гомбоц,— пообіцяла попівна.— Цими днями іменини паніматки, вона ж у нас Тетяна. Ви мусите дати слово, що приїдете на родинне свято.

— Обіцяю, високоповажана панно Маріє, все, що ви забажаєте,— відповів бравий капітан.— Але дайте мені раніш закінчити з цим Борканюком.

Паніматка вийшла на кухню, щоб зайнятись своїми хатніми справами і не заважати розмові капітана з Марією. Вона була дуже тямуща!

— Ви посидьте, поговоріть,— підтримав паніматку і о. Федір.— А я піду помолюсь. Пастир я, що маю робити?!

5

Ще було далеко до півдня, коли з Рахова до Ясинів приїхало кілька вантажних машин, а на них півсотні жандармів. «Отак краще,— подумав Чакші.— Тепер нам нічого боятись».

Ірш привіз капітанові і пакет, в якому був наказ з округи.

«Вивозити Борканюка прилюдно, при повному зборі всього населення з Ясинів і сусідніх сіл...»

«От як! — подумав Чакші.— Забрати й привезти прилюдно. Що ж, вони мають рацію! Нехай злидарі подивляться на свого комуніста!»

Він наказав яснинівському бірову збирати людей.

І в Кленах довелося Саві Шепі рушати на кутки, вибубнювати:

— А-гей, люди! Пан біров наказав усім збиратись до сільського уряду...

Був невимовно печальний цього дня бій барабана і дуже смутний голос у сільського бохтаря. Та й сам він ніби на десять літ постарів за одну ніч.

— Скажіть, вуйку Саво, чого то кличуть?

— В Ясинях Борканюка заарештовано.— І в цих словах була така туга.

Він міг би розповісти, як уночі його розбудив нотараш Магаричка.

— Вставайте-бо, Саво. Тут до нас люди приїхали. Та швидше-бо, швидше, вам кажуть.

Сава схопився й поглянув на прибулих. За столом сидів капітан Чакші, біля стін стояло кілька жандармів.

— Проведіть панів до Гаврила Клумака,— наказав Магаричка.— Та притьмом, не чухайтесь-бо, Саво.

Була холодна вітряна ніч. По обидва боки від Шепи крокували жандарми. Як би він хотів не йти з ними, не вести їх до Клумака! Адже до чого все йдеться? Удень Магаричка виїхав раптом до Рахова, повернувся з жандармами, тепер кличуть ще й Клумака. Що вони надумали?

Коли б сила, водив би тих жандармів всю ніч, завів би їх у прірву та й сказав:

— Отепер хоч і вбийте, а більше кроку не ступлю.

Та він не мав такої сили, довів жандармів до Клумака, постукав у хвіртку. Клумак ніби їх ждав, одразу вийшов, аж побіг із жандармами до уряду. А далі Клумак і Магаричка поїхали з жандармами за село.

«До кого піти? — думав Шепя, стоячи на ганку і дивлячись у темряву.— Адже рушили вони, щоб когось взяти, вбити».

Тепер Сава знав, куди водили вночі Клумак і Магаричка жандармів, знав, хто виказав Борканюка.

Бив і бив барабан на кутках.

Люди знали — сидить Борканюк в Ясинях, приїхали жандарми, каратимуть Олексу. Вони повік не пішли б на ту криваву розправу, але по всіх Кленах розсипались

жандарми, і то тут, то там для острашки починали стріляти.

Там, в Ясинях, зібралися люди з різних сіл, стали попід плотом біля сільського уряду. Холодна неприязнь, лють до жандармів, що їх оточували, світилася в очах людей. Вони мовчали. Та один одного розуміли й без слів: «От нещастя! От лиха доля!»

Хмари поповзли за перевал, і заголубіло небо, на обрії вималювались вкриті снігом гори. Сонце заглянуло й у долину, з дахів посипались на сніжок і пробили чорні сліди краплі талої води. Але люди не бачили сонця, не відчували тепла — навколо них ніби розстигалась чорна, непривітна, холодна ніч.

Під сонцем, біля стіни сільського уряду, грілися важливі особи: ясинівські Климпуші, Ключуряки, кле-новчани — о. Федір Стрипський, Репаші, обидва Клумаки, нотараш Магаричка. Біля о. Федора стояла й Марія — вона не могла пропустити такої нагоди побачити живого комуніста. І Гаврило Клумак, і Магаричка нічим не виказували, що вони чимсь причетні до арешту Борканюка, були ніби розгублені, стурбовані.

На ганок час від часу вибігав Чакші. Після сніданку в о. Федора капітан був на доброму підпитку, веселий та жвавий. Зупиняючись на ганку, він перекидався слівцем-другим із священиком, Клумаками, посміхався до Марії, а тоді повертався до плоту й холодно, байдуже спостерігав, як жандарми женуть людей.

Нарешті він вирішив, що годі вже ждати, і вийшов на ганок, одягнутий, як у дорогу, в шинелі, при зброї. Капітан щось наказав жандармам, і в дворі сільського уряду заревли машини.

Борканюка вивели з льоху. Його оточували кілька жандармів. Капітан Чакші швидко збіг з ганку.

Недалеко від уряду Борканюк зупинився і спокійним поглядом обвів людей. Ех, не було б капітана, жандармів, Клумаків і попів! Сказав би він людям таку велику правду, такі радісні вісті! Але не міг говорити!

Та знав — уже те, що він стоїть тут, на майдані в Ясинях, те, що дивиться в очі рідним людям, — та це ж і є вість: живий він, Борканюк, живі і житимуть комуністи!

І люди зрозуміли Борканюка — рідний, дорогий!

Голова Борканюка була не покрита, руки скуті лан-

цюгом за спиною, у нього було дуже бліде обличчя, рана зяяла на скроні. Та все ж це був той самий Олекса Борканюк, якого вони так добре знали.

— Чого став! — крикнув Чакші.

Борканюк повернувся; легенька посмішка пробігла по його обличчі.

— Поспішаєш? — запитав він. — Хіба ніколи?

— Швидше! — заволав Чакші.

Борканюк пішов далі, так, ніби не було навкруг нього варту, ніби не думав про те, що, може, там, в кінці майдану, де до землі похилилась вербичка, жде його смерть. Він ішов твердо, впевнено, щоб знали люди — ті муки, яких йому вже довелося зазнати, всі ті муки, якими вони загрожують, та навіть і неблаганний кінець не зломлять його духу і не схитнуть ні на крихту волю. Ішов незламний, незборний син Карпат.

Він ішов повільно, ніби роздумуючи, але в той же час пильно дивився навкруги, побачив Климпушів, Клумаків, о. Федора, Репаші, нотараша і так подивився на них, що ті одразу втратили бадьорий вигляд і потупили очі в землю; зустрівся далі з поглядами верховинців, які тривожно, напружено, з глибоким сумом стежили за кожним його рухом.

Борканюк зустрівся очима з вчителем Короджієм, що стояв замислений, побачив Сегіня. Смутне обличчя було в чабана, він змахнув головою, ніби запитував:

«Що ж тепер робити, Олексо?»

Олекса вище підняв голову.

«Ще не все скінчене, вуйку».

Далі й далі вели його жандарми. А він бачив все більше й більше рідних людей. Капітан кричав: «Шофери, швидше!»

Борканюк зупинився — на цей раз недалеко від Тиснянчихи — й зустрів її зажурені материнські очі.

Капітан зупинився й собі, стали жандарми. Знову крикнув Чакші: «Де шофери, що вони собі думають!»

І тоді засміявся Борканюк. Так от для чого затіяв все це видовище капітан. Він хотів налякати його, Борканюка, він хотів нагнати страху на верховинську бідноту. Але все йде не так, як замислив капітан, не налякати йому Борканюка, і в очах лісорубів, бідняків, боко-рашів, наймитів — не страх, а щось інше — невмолиме, грізне.

Зрадів Борканюк. Є в нього одна хвилина, так треба використати її. Він обернувся. Гордо підніс голову і крикнув так, щоб його почули всі люди:

— Прощайте! Боріться, люди! Я ще повернусь до вас! Наша справа переможе!

І чув — у відповідь зашуміло, завирувало на майдані:

— Чи ви чуєте, люди? Олекса говорить... Олексо! Олексо!

Люто залементував капітан Чакші, але годі вже було йому перекричати шум багатьох людських голосів.

— Беріть його! — наказав Чакші.

Кілька жандармів накинулись на Борканюка. Вже під'їхали машини. Його повалили в кузов. Туди ж плигали жандарми. Капітан Чакші скочив у кабінку. Понад потоком, шляхом, що веде до Рахова, полетіли машини.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Іржавий дим машин довго ще клубочився вдалині. Якийсь час долітав рів моторів, а там стало тихо. Чахкотів тільки над річкою тартак ясинівського багача Климпуща та несамовито кричало вгорі гайвороння.

Гаврило Клумак говорив, дивлячись на спорожнілий шлях.

— Ну, тепер йому не бачити гір. Закінчилась комуністична пісенька. Що ж, їдемо додому.

А о. Федір запитував у Марії, що сідала в сани:

— Ти часом не замерзла? Ось я тобі ніжки прикрию. Пане Гербера,— кликав він учителя,— сідайте до нас!

Рипіли сани, прямуючи в різні боки. Розходились ясинівські багатії, попи й ксьондзи. Мовчки, озируючись на багатіїв, тікала з майдану верховинська біднота. Одірвав холодну руку від жердини плоту і пішов до Кленів вчитель Короджій. Його ніхто не запросив на сани. Та й краще, що не запросили,— пішов попід горою, замислений, мовчазний.

Який довгий, а разом і короткий був минулий день!

Як багато подій трапилось за якісь кілька годин! Це ж так недавно, сьогодні вранці, Короджій вийшов набрати цеберко води, зустрів біля колодязя управителя Гербера.

— Чи чув пан навчатель новину? — запитав, посміхаючись, управитель. — В Ясинях Борканюка вночі забрали. Хочу ось піти подивитись. Може, й ви разом зі мною за компанію?

— Борканюка?! — почав... і стримав себе Короджій. — Не чув... А коли так, піду пізніше.

Коли Гербера, одягнутий як на свято, попрямував попід горою до Кленів, забігла Юліна.

— Ждала, поки управитель піде. Борканюка...

— Я вже чув... Де й коли вони його взяли?

— Уночі... У дружини його брата, Явдохи... Усіх родичів забрали...

Одна, друга сльоза скотилася з очей Юліни.

— Степан Шегута, — змахнула вона сльози, — послав мене переказати. Уночі, коли стемніє, всі мають зібратись у Сегіня.

— То так! Збирайте людей, Юліно, збирайте.

Тоді ще ворухнулась думка — а може, вдасться їм вирвати Борканюка з рук жандармів?

Не вдалося! Димок від машин розтанув удалині, і десь далеко затих шум моторів. Попід горою додому повертався учитель.

У школі було так порожньо, холодно, глухо. Короджій зупинився розгублено серед кімнати. Повернувся від попа, пройшов мимо вікна Гербера. От заговорив з Руженою. Ружена мовчить, а він сміється! А що йому? Сьогодні він може сміятись.

І пригадалась Короджію давня ніч, коли сиділи вони з Борканюком біля вікна в хатині Явдохи.

«Ви мусите працювати, — здалеку, здавалося, почув він задушевний голос Олекси. — Я певен, що у вашому житті, хотіли б ви цього чи не хотіли, а будуть хвилини, коли ви не зможете не взяти в свої руки пензлів. І беріть їх!»

Давні слова Борканюка ніби не мали жодного відношення до цієї важкої години, їх ніби ніяк було саме в цю хвилину прикласти.

Ніяк! А може... Може, це і настала та хвилина, про яку говорив тоді Борканюк.

Він поспішав. Згадавши, що на ганку навстіж розчинені двері, пішов і замкнув їх. Потім повернувся до кімнати, дістав скриньку, вийняв звідти картон, взяв палітру, пензлі, поставив мольберт.

Біля вікна, через яке ще лилося світло, він швидко накидав олівцем на картоні лінію гір, обриси хмар над ними, накреслив вулицю, гостроверхі хати на осідках, контури людей на передньому плані.

Він зробив це і зупинився... Ні, не так треба писати! І гори, і хмари, і осідки змальовані вже в нього на старих полотнах. Він писав і завжди зможе написати їх. Ні, ні, не так!

Перед його очима постало в найменших подробицях те, що тільки-но йому довелось побачити й пережити на майдані в Ясинях. Олекса Борканюк стояв перед ним...

О, як близько він бачив його в цю хвилину! Як точно, з найменшими і найдрібнішими рисами уявляв його. Руки знову потягнулись до палітри...

Це й була та хвилина, коли він не міг не писати і коли те, що писав, йшло від самої душі, від наболілого серця. Це була хвилина, коли художник віддавав всі свої сили й уміння, щоб люди колись побачили і знали, свідками яких подій він був. Справжній митець не може мовчати в такі хвилини — пережите било в груди, стукало в серце.

Олекса Борканюк — блідий, змучений, із запеченою на скроні кров'ю, з волоссям, яке розвівав вітер, незламний, гордий, з легкою посмішкою на устах, — він ніби живий дивився з картини, промовляв:

«Я ще повернусь до вас!»

На картоні з'явився портрет борця, вірного сина українського народу. Він безстрашно пішов на муки, зневажив навіть саму смерть, бо що смерть, коли попереду радість визволення від фашизму, перемога!

«Боріться, люди! Наша справа переможе!» — говорив з полотна Олекса Борканюк.

Увечері Короджій зібрався до Сегіня. Помітивши, що управитель вийшов із сіней і дивиться йому вслід, Короджій зайшов до сільського уряду. Там нудився над

своїми книгами Магаричка, щось писав, щось переписував.

— Знаєте,— говорив нотараш вчителеві, дивлячись крізь свої окуляри.— Отака-а-а подія! Ах, ах, ах! Але тепер я певен, вони заспокояться! Це ж не жарт — найголовнішого забрали! Ах, ах, ах!!!

Короджій посидів у нотараша майже годину. Хотілося відповісти канцелярському пацюкові гострим словом, правдою. Та мусив мовчати... Що дало б гостре слово?

Вийшовши нарешті від нотараша, Короджій знову оглянувся. То тут, то там серед пухнастих від морозу дерев окреслювались хатини верховинців. Ніде не чути було ні звуку, ніде не світився жодний вогник, тільки попівський дім жадібними, жовтими, як у коршака очі, вікнами дивився на село.

Біля потоку, під деревами Короджій зупинився. Пригадалась ніч, коли вони спускалися з Борканюком із гір.

«Чудово! — сказав тоді Олекса.— Яке чисте повітря! А як пахне смерекою!»

І тепер була така ж чудова ніч. Вгорі яскраво горіли зорі. На тлі темно-синього неба вимальовувалися хребти Карпат, вгадувався шпиль Говерли, ближче чорнів Піетрос, окреслювалися схили гір, долина...

І хоч Олекса Борканюк в цей час був десь далеко, але Короджію здалося, що він стоїть поруч з ним, дивиться на гірську красу.

«Може, когось із нас у борні не стане, але це не повинно зупиняти нашої великої справи»,— пролунали ніби поруч з ним слова.

Тихий вітер війнув над долиною, задзвеніло гілля на вербах.

«Ми повинні знати, які труднощі стоять перед нами, і глибоко вірити в те, що наше діло справедливе і ми будемо переможцями. Перемагають тільки сильні волею й готові на жертви...»

— Ні,— сказав Данило Ковач,— по-їхньому не буде. Я довго мовчав, нічого не говорив, але скільки, скільки можна мовчати? Товаришу Шегута, Степане, ось послухай!

Він передихнув хвилину, бо важко було йому говорити без звички на людях. А тут хоч і темно в хижі, але на лавицях сидять Шегута, Сегінь, чабани, Короджій, Потоки. Важко було Ковачеві говорити в таку хвилину, але, хвилюючись і шукаючи потрібних слів, він все ж продовжував, бо розривало груди, билосся нестримно серце, душа його, здавалося, кричала.

— Я набачився світу... Так, так! Усі Карпати знаю, ходив у Чехію, до угрів, в Америці був. А батько мій скільки мучився! Ви всі знаєте, так скажіть, за що загинули брати мої Гриць і Петро? Усі з мого роду загинували один за одним, як усі трудящі люди на Карпатах. І ніхто з отих багатіїв і пальцем не кивнув, щоб дати нам не щось там, а шматок хліба. Ми ж не милостиню просили, не жебрачили,— дайте, казали, нам тільки те, що ми заробили. А Клумаки, Репаші, панотець останнє від рота одривали, обдирали до нитки і продовжують обдирати.

Сегінь раптом встав з лавиці, підійшов до віконця, довго дивився на засніжений луг, повернувся на своє місце. Все спокійно!

— Ні, не можу мовчати,— сказав Ковач,— вороги наші воюють там і воюють тут. Рубають ліси, плюндрують гори, нас убивають. Оці податки, що сипляться на нас, як листя, голод у селі... А вони — давай та давай. І ніхто не заступиться. Тільки Борканюк заступився, прилетів за тисячі кілометрів, щоб допомогти нам, щоб стежку знайти серед чорних доріг. Колись,— Ковач хвилинку помовчав, згадуючи минуле,— у Нью-Йорку, на березі океану, бачив я Гаврила Клумака, що збирався плисти в Європу... І приплив, п'є нашу кров — крук він, от хто. А Борканюк летів сюди, щоб допомогти нам,— сокіл він.

Короджій слухав Ковача й пригадував, як три роки тому, осіннього вечора, прийшов Данило до нього в школу й розповів, що бачив в Америці, і запитав — як жити далі? Він говорив тоді несміливо, з тривогою дивився в завтрашній день, не знав, де та стежка, якою далі мусить іти.

— Я знаю й бачу,— говорив далі Ковач,— що коли людина стоїть перед фашистами і, може, загине від їхньої кулі за хвилину, але каже мені: «Ти, Даниле, не падай духом, я повернусь до тебе», то є мій справжній

друг. Комуністи нам допоможуть. То я прошу тебе, Степане, прошу вас, люди, і присягаюсь — вважайте мене комуністом!

Тепла рука простяглася в темряві до Данила Ковача, ще одна, і знову чиясь рука... Яка хвилина! Та це ж всі, всі, що тут зібралися, тиснуть йому руку, вітають...

— Я також скажу кілька слів,— почувся з куточка тихий голос Ласло Потокі.— Мушу! Адже забрали Борканюка угорці, його десь катують вони ж...

— Друже Ласло,— промовив Сегінь.— Ти про яких угорців говориш?

— Я говорю про те,— промовив з темряви Потокі, і голос його став гнівним,— що угорців, які колись кинули в будапештську тюрму і вбили там мого батька, угорців, що сьогодні забрали Борканюка, що грабують, катують, вбивають трудящих угорців, і українців, і чехів, і словаків,— я ненавиджу цих угорців-фашистів і разом з вами боротимусь проти них.

— Ти це марно,— сказав хтось.— Ми давно тебе знаємо!

— Ні,— промовив Шегута,— Ласло зробив добре, що сказав те, що підказує йому серце. Ми тебе знаємо, Ласло, але тепер будемо вимагати від тебе ще більшої, напруженішої роботи.

Шегута стояв серед хижі. На стіні вимальовувався світлий чотирикутник віконця. Очі, призвичаївшись до скупого світла, пізнавали знайомі постаті, вгадували обличчя.

— Товариші,— тихо почав Шегута і відчув, яку надзвичайну вагу мають їхні сьогоднішні збори і яку вагу має кожне слово, що тут було й буде сказане. Це — не звичайні слова, а присяга, клятва.

— Вони піймали Борканюка,— продовжив він.— З наших лав вирвали ще одного борця. Але всі ви чули, як говорив Данило Ковач, як висловлювався Потокі. І так не тільки тут, у Кленах. Колись товариш Борканюк говорив, щоб комуністи множили й множили свої лави, щоб роз'яснювали трудящим людям на верховині і в долині сувору правду боротьби, щоб і кликали, і вели їх до перемоги... І всі ці роки ми робили це, товариші. «Ніколи й нікому не закрити Комуністичної партії наказом»,— говорив Борканюк. Життя довело, що це так... Заарештували одного, а на його місце стають нові.

Тихо було в хаті, і ніхто з присутніх не пропускав жодного слова — вони западали до самого серця.

— От і є в нас тут невеличка родина, — говорив Шегута. — Тут і ще в багатьох селах, по всій Верховині. Борканюк живий, він і житиме. І ніколи й ніяким способом фашистам не вбити тих слів, які приніс із Сходу Олекса. Нехай летять його слова по всій Верховині, нехай кличуть до боротьби.

І в цю хвилину всі вони відчували, що й ліси, і полони-ни, всі Карпати належать їм, вони тут справжні господарі, в їхніх руках є вже зброя, викувана партією комуністів, перед ними стелиться важкий, але певний шлях — шлях боротьби й перемоги.

2

Перший раз машина зупинилась у Рахові. Уже звечоріло. В будинках запалювались вогні. Борканюка завели до приміщення окружного уряду, що містився недалеко від костюлу.

Прийшов солга біров, лісничий рахівського лісництва Шімонкай, що був разом і урядовим радником. Прийшов рахівський священник Дем'янович... Видовище, бач, для них! Шімонкай засміявся в обличчя Борканюкові; Дем'янович — вгодований, червонопикий — зупинився проти Олекси й зухвало кинув:

— Так от ти тепер який, Борканюк! Чи пізнаєш нас?

Борканюк дуже добре їх знав. Хіба не писали комуністи колись у своїй газеті, що цей «витязь», «його превосходительство» (як він офіційно прозивався) з «Латориці» Шімонкай є лютим ворогом робітників, що їм, як підступної гадини, треба стерегтись цього юди! А Дем'янович! Хто, як не комуністи, попереджали трудящих, що «святий отець», який всюди кричить про русинів, є шпиг і зрадник українського народу, що хрест на його грудях почеплений тільки для того, щоб вільніше тримати ножа в кишені... Годованець папи римського! Бач, як старанно служить фашистам! Вже й орден «народної оборони» висить на грудях...

— Ну, то як ти себе почуваєш, Борканюк? — хижо запитав Шімонкай.

— Непогано, пане лісничий. А от за вами найвища ялиця сумує...

— Ти смієш?

— Та ви ж самі це знаєте, пане лісничий. Хіба досі не чули?

У розмову встряв Дем'янович:

— Почекай, Борканюк, зіб'ють з тебе пиху, кров'ю заплачеш...

— Ех, отче,— кинув йому Борканюк.— Від ваших молитов убогі люди вже десятки років кров'ю плачуть... Скільки вам заплатив за службу севлюський поміщик Айтлер? А скільки дав Хорті?.. За людську кров вам доведеться платити своєю чорною кров'ю.

Раптом увійшов розгублений капітан Чакші, щось шепнув Шімонкаю і Дем'яновичу, і ті одразу зникли.

— Ведіть! — наказав Чакші жандармам.

Кілька десятків жандармів оточили в дворі Борканюка, кинули в кузов машини... рушили...

Коли б був день, Борканюк міг би побачити, що в цей час сталося на вулиці проти урядового приміщення і чому трохи пізніше там пролунало кілька пострілів.

Проти приміщення уряду на вулиці зібралися лісоруби і бокораші, убогі люди маленького містечка в горах — Рахова. Хтось крикнув: «Де наш Борканюк?» Люди підступили до уряду, взяли руками за паркан... Тоді й пролунало кілька пострілів.

Машини їхали без зупинки. Це була якась дивна їзда. Вони проїхали через Великий Бичків, але далеко обминули Солотвин, промчали через Буштино, але завернули в гори біля Хуста. На долині був рівний, асфальтований шлях на Севлюш, Берегове, але машини билися заметеними непротореними дорогами через Іршаву, де й літньої пори важко їхати...

Борканюк зрозумів, чому його так везуть. Не заради прогулянки обминають фашистські вояки робітничі селища й міста, де живуть трудящі люди Закарпаття. Вони вихваляються своїми перемогами і бряжчать зброєю, але, як останні боягузи, бояться комуністів, бояться трудящого народу.

І от — Мукачів!

Машина скажено підстрибувала на вибоях. Навкруги стояли і все заступали вартові з автоматами. Але

вряди-годи з-за борту машини видно було то один, то другий будинок, і Борканюк пізнавав їх...

Яка знайома вулиця! Світиться вікно на одному з поверхів. Вони з дружиною жили колись у цій кімнаті кілька років.

Хтось стояв тепер біля вікна, дивився на нічну вулицю. Ворог чи друг? А втім однаково: новому мешканцеві старого їхнього житла й на думку не спаде, що то за машина з ревом пролетіла вулицею й зникла за рогом.

Ще один знайомий будинок... Тут містилася редакція їхньої газети. Пробігла тепла хвиля спогадів — скільки довгих ночей провів він тут, схилившись над столом, читаючи листи робітників, бідноти, наймитів, опрацьовуючи їх. А вранці виходив на вулицю і йшов під шатром лип і каштанів в рожевому світлі нового дня. Минула ще одна ніч, і є ще одно число газети. Як далеко-далеко був тепер цей час!

А машина все плутала й плутала в кварталах і на решті виїхала на рівну безлюдну вулицю й подалася понад річкою, що скована кригою, синювата й тиха лежала в берегах. І тоді Борканюк зрозумів — його везуть до мукачівської тюрми «Конер», про яку він так багато чув.

Тюрма «Конер» у Мукачеві! Зовні тут ніщо не видавало, що це тюрма. Невисокий, обсаджений кущами паркан відділяв садибу від Берегівської вулиці; за ґратчастими воротами тягнувся густий парк, а в гущавині дерев стояв великий палац з підвалами, крилами, надбудовами й верандами, що належав колись австрійському графу Конеру.

Таким затишним виглядав «Конер» зовні. Але нещасна була та людина, яка потрапляла туди. Ті, що проходили під брамою цієї тюрми, повинні були попрощатися з волею і життям. До «Конера» щоночі під'їжджали машини, і озброєні салашисти приводили сюди десятки й сотні людей. Тут були чоловіки, й жінки, і навіть діти, сюди пригонили робітників з фабрик, солекопень і бідноту з долини, чабанів, лісорубів і бокорашів з гірських районів.

Усіх їх поглинав «Конер».

За Мукачевом тягнуться пустирі — скільки людей закопано там у беззоряні темні ночі! Від «Конера» йде

шлях на захід — скільки тим шляхом пішло закарпатської бідноти у вогняні печі Дахау, концтабори Нацвейлера, в підземні фортеці Комарно, у військові каземати Шаторалььяйгеля...

Була пізня година, коли машина зупинилася біля «Конера». Чакші вистрибнув з кабіни машини, побіг до караульного приміщення. Задзеленчав дзвоник. Долетіло: «Борканьюк... Борканьюк...» Чакші повернувся назад, щось сказав, і борт машини одкрився з таким тріском, що вулицею покотилась луна. А в цей час забряжчав засув і з скрипом відчинились ґратчасті ворота.

У глибинь парку тягнулась широка алея. Понад нею стояли припорошені снігом дерева й ослони з гнутими спинками. Тихо, надзвичайно тихо було в парку. Долітав тільки притамований, рівний шум міста, що лежало за парканом. У цій тиші оточений жандармами пішов Олекса Борканюк.

У будинку його передали з рук на руки. Огідна, противна процедура. Тюремники, здавалося, залазили в саму його душу, грубо обмацували, хтось вивернув кишені.

— До вас все забрали,— сказав Борканюк.

Здоровий вгодований жандарм подивився на в'язня злими жовтуватими очима і ударив його в обличчя.

— Мовчи, комуніст!

Борканюка провели до камери. Вартові з усієї сили штовхнули його в чорну яму дверей, і він тяжко впав на цементну підлогу.

Кілька хвилин лежав непритомний, коли ж прийшов до пам'яті, прислухався, підвівся і, обережно простягаючи руки, пройшов уперед, назад.

Камера мала три кроки в довжину, два в ширину. Вікна не було. Світло пробивалося тільки з коридора, через вічко дверей. Ні стола, ні тапчана, тільки купка прілої перетертої соломи в куточку — на ній, видно, не один сердешний горював до нього.

Борканюк сів на купку соломи і замислився. Му-

качів! Жандарми не зупинялись по дорозі ні в Тячеві, ні в Хусті, а грілись і перекушували в самітних хижках десь над шляхом. Отже, вони поспішали до Мукачева. А далі, що буде далі?

Він не знав, що в цей час капітан військ СС Золтан Мартон сидить у кабінеті начальника «Кемельгаріто» Сейкеля Дюло і між ними відбувається така розмова:

— Борканюка вже привезли,— говорив Мартон.— Що накажете з ним робити, пане Дюло?

— Робіть усе, що належить за розпорядком в «Конері». Ви повинні вимотати з нього всі жили, але дізнатись, де міститься крайовий комітет, хто входить до його складу, з ким вони зв'язані. Та що мені, вчити вас? — засміявся Дюло.

Він помовчав хвилинку і зробив вигляд, ніби прислухається до свого серця...

— Перебої! — сказав, зітхнувши, і повів далі:— Я маю додаткові вказівки з Будапешта. Нам треба використати Борканюка для того, щоб усі побачили й переконались, що комунізм у нас знищений. Уявіть,— замислився він,— ми проводимо Борканюка раз і другий вулицями Мукачева, а далі Сваляви, Перечина, Унгвара. Удень, при людях, так, так, нехай усі його бачать...

Капітан Мартон підійняв руку.

— Я вас розумію, пане Мартон,— не дав йому вимовити й слова Дюло.— Ви боїтесь, що це зв'язано з ризиком. Жодного ризику! Це вже не Рахів. Ми його будемо вести під посиленою вартою, закованого в ланцюги, скрізь поставимо наших людей. Ризику немає!

— Це правда,— погодився Мартон.

— А уявіть, який буде ефект! — запалився Дюло.— Одна справа, коли його бачили в Мукачеві і звертались до нього як до депутата парламенту і редактора комуністичної газети. А тут — вулицями ведуть карного злочинця, опришка... На спині ж його,— захопився Дюло,— почепити напис: «Я був комуністом.— я буду трупом». Ха-ха-ха! Непогано вигадано?

— О так, чудова ідея,— заблищали очі в Мартона.— Вони там немарно сидять у Будапешті. Дозвольте мені кілька днів попрацювати над ним, щоб відповідно підготувати. А тоді й до діла.

— Ідіть,— махнув рукою Дюло.— Ах, перебої, перебої! — він зітхнув і знову взявся за серце.

Ідучи коридором тюрми, Борканюк бачив багато камер. Там сидять люди, разом з якими він колись боровся, разом працював. Отже, треба налагодити з ними зв'язок.

У довгому коридорі ходив вартовий. Поки він доходив до одного кінця і повертався назад, минало кілька хвилин. Вартувий пройшов раз і другий.

Коли він пішов ще раз, рука Борканюка протягнулась до стіни і вистукала:

— Хто тут є? Хто тут?

У сусідній камері помовчали, потім відповіли:

— Хто запитує?

Борканюк деякий час мовчав. А що, коли в сусідній камері сидить шпиг? А втім — з чим йому критись?

— Я — Борканюк,— вистукав він.

Настало довге мовчання. Там також, видно, думали. А далі з того боку стіни постукали:

— Як звуть дівчину з Рахова?

Борканюк здригнувся. Дівчина з Рахова? О ні, вогор до цього не додумається. Дівчина з Рахова — так прозивали друзі дружину Борканюка. Із-за стіни немарно запитують, як звуть дівчину з Рахова. Там свої!

— Сирена! — вистукав він.

І тоді відбулась коротка розмова. Вони не бачили один одного, їх відгороджувала товста стіна, але ніщо не могло зупинити розмови друзів.

— Ти давно звідти? — запитували з-за стіни.

— Місяць...

— Новини... швидше...

— Під Москвою німці розбиті...

І він короткими словами розповів основні, найголовніші події.

— Спасибі! Передам товаришам.

Отже, він там не один — їх кілька.

— Хто ти? — запитав Борканюк.

З-за стіни почулося кілька ударів.

— Я...— встиг почути Борканюк.

Розмова обірвалася. У коридорі лунали важкі кроки. Зарипіли двері в сусідній камері. Короткий окрик:

— Виходь!

І знову кроки. Їх було тепер ще більше. Вартовий по коридору замкнув на засув двері. На дворі тюрми заревла машина. Настала тиша. Борканюк постукав у стіну. Ніхто йому не відповів.

Вартові зупинились біля дверей камери Борканюка.
— Виходь!

Його повели знайомими вже коридорами на перший поверх.

Кімната з двома вікнами і зашкеленими дверима виходила на повитий виноградом ганок. На вікнах і дверях не було ґрат і близько відчувалася воля; за вікнами колихались виноградні лози; влітку сюди, напевне, хвилею вливались пахощі квітів з саду.

У кімнаті не було зайвих меблів, і вона нагадувала кабінет лікаря. Білі, чисті стіни, стіл у кутку кімнати, кілька стільців біля нього. Посередині кімнати стояла вкрита цераткою канапка, які бувають у кабінетах лікарів...

Коли Борканюка ввели, за столом сидів капітан Золтан Мартон, біля нього стояв Олександр Котон — головний кат «Конера», ще один чоловік, одягнутий у лікарський халат, заклавши руки за спину, дивився в сад.

— Заходьте, Борканюк! — сказав Мартон, тільки в'язень переступив поріг. — Сміливіше, сміливіше ідіть, Борканюк.

Олекса зробив кілька кроків і зупинився.

— Так от ви який, — з посмішкою сказав Мартон. — Досі я тільки читав про ваші приміти. І от, бачу, сходиться: продовгувате обличчя, тонкий ніс, ямочка на підборідді, високий лоб і пробор зліва. Зійшлося. Як же вам їхалось з Ясинів?

— Я їхав з почесною вартою, — відповів Борканюк.

— Ви жартуете? — процідив Мартон. — Це непогано. Єй-ей, у вашому становищі найкращий вихід — жартувати.

А далі Мартон звернувся до людини в халаті.

— Пане Надь, — сказав він, — нас цікавить стан здоров'я Борканюка. Прошу вас, огляньте його.

У кімнаті настала тиша. Лікар Надь ступив до Борканюка.

— Роздягніться,— сказав він.

Борканюк не зрозумів спочатку, до чого йдеться, але жодним рухом не виказав, що це його хоч в якійсь мірі стурбувало, скинув гімнастюрку й сорочку, поклав їх на канапку. Лікар вийняв з кишені халата стетоскоп і дуже уважно вислухав йому легені й серце, приказуючи, як це роблять всі лікарі: «Дихніть глибше... не дихайте... дихайте знову».

Закінчивши огляд, лікар проказав двоє чисел:

— Вісімдесят — вісімдесят п'ять.

І, ніби закінчивши справу, лікар повернувся до вікна, задивився на притрушене памороззю гілля дерев у саду...

Борканюк хотів одягнути сорочку.

— Почекайте-бо,— м'яким голосом промовив Мартон.— Почекайте. Підійдіть ближче. Ось так.

Борканюк став близько від столу. Мартон пильно дивився на нього. Борканюк витримав цей погляд.

— Що ж,— почав Мартон.— Розмова у нас, я надіюсь, буде недовга. Наскільки мені відомо, ви були комуністом?

— Наскільки мені відомо,— відповів Борканюк,— комуніст завжди лишається комуністом.

— Та-ак,— процідив Мартон.— Жартуєте?! Може, скажете, що, крім вас, на Закарпатті є ще комуністи?

— Наскільки я знаю, ви їх багато знищили. Але певен, що ніколи й нізащо їх всіх знищити ви не зможете.

— Ви маєте рацію,— засміявся Мартон.— Ми їх знищили дуже багато, але вони живучі. От ми й хочемо, щоб ви нам крихітку допомогли.

Тоді посміхнувся Борканюк.

— Не смійтесь! — сказав Мартон.— Я вас покликав на серйозну розмову. Тут не до жартів, і ви в цьому скоро переконаєтесь.

— Але ж ви жартуєте,— вирвалось у Борканюка.— Щоб я знищував комуністів?!

— Ви мене неправильно зрозуміли,— пояснив Мартон.— Ви, звичайно, не можете знищувати комуністів. Це право належить нам. Але ствердити те, що нам відомо...

У кімнаті хвилину тривало мовчання.

— Ми вже заарештували членів комітету. Я хотів би перевірити, чи ми часом не помилились. Назвіть мені теперішній склад крайового комітету, Борканюк.

Борканюк мовчав.

— Нас цікавить і місцеперебування комітету,— вів далі Мартон.— Ще — засоби зв'язку і основні бази на долині і в горах. Чого ж ви мовчите, Борканюк? Як бачите, питань зовсім небагато. Я обіцяю, що, коли ви будете одверті, у нас буде недовга розмова.

Борканюк презирливо поглянув на Мартона. Він ждав, що цей салашист буде хитріший, почне тонко плести павутину, спробує підступити до справи здалеку. Ні, Мартон дуже неправно вів цей допит. Де керівництво, хто входить сьогодні до його складу, де їхні бази? Невже він думає, що в комуніста так легко і так просто вирвати зізнання?

— Ви рахуйте мене, мабуть, не за того, ким я є насправді,— сказав Борканюк.

— Як? Може, ще скажете, що ви не Борканюк? — засміявся Мартон.

— Ні, я Борканюк, і на моєму місці безглуздо було б відмовлятися від цього, бо й ви також маєте ім'я і навряд чи зумієте від нього колись відмовитись...

— Ви смієте іронізувати! — скрикнув Мартон.

— Ні, пане,— відповів Борканюк,— це не іронія, а одверта розмова, якої ви й хотіли.

— Отже, ви хочете сказати?..

— Я хочу сказати, що ви помилились, думаючи, що Борканюк скаже хоч би одно слово про склад комітету, про його місцеперебування, про якісь там засоби зв'язку й основні бази... Я нічого цього не скажу! Ви, мабуть, сподіваєтесь, що я так говорю для початку розмови. За вашим планом, напевне, піде ще один хід: ви пообіцяєте, що коли я щось скажу, то матиму полегшення, волю. І цей хід вам нічого не дасть. Лишається останній хід — тортури — а може, тоді щось скажу, може, щось вирвете. Так чуєте — мук не боюся, і до самої смерті — жодного слова!

— Я бачу, що ви намагаєтесь спростити справу,— процідив, хижо посміхнувшись, Мартон.— Смерть — це було б непогано на вашому місці. Але не думайте, Борканюк, що в «Конері» так легко померти. Тут є десятки колишніх людей, які благають, щоб їх вбили... Про-

те я їх не вбиваю, а день за днем, годину за годиною допитую, поки в них є хоч крихітка життя. Обіцяю, що й ти, Борканюк, ще поживеш на світі, але сам проклянеш життя і багатимеш смерті... Чуєш?

Лікар стояв і стояв біля вікна, дивився на засніжений нічний сад.

Котон зробив крок вперед. Кілька жандармів зайшло до кімнати. Борканюка кинули на вкриту цератою канапу.

Мало хто вийшов живий з мукачівського «Конера». Але ті, що вціліли, пам'ятають і повік не забудуть тих нелюдських мук, тих страшних знущань, тих диявольських катувань, які чинили тут Котон, Золтан Мартон і їхні підручні. Олекса Борканюк зазнав тих мук.

І, непритомніючи, а потім повертаючись до свідомості, Борканюк зрозумів, для чого його перед катуванням оглядав лікар, і чому цей лікар вартував увесь час при допиті.

— Можна ще! Витримає!— говорив лікар, підбадьорюючи катів.— Заждіть хвилину... Тепер можна далі.

Перед світанком Борканюка витягли з катівні і непритомного кинули в камеру. Він не знав і не відчував наближення нового дня. Довго лежав в якомусь тумані, не маючи сил поворухнутись.

Та ось ворухнувся, простягнув руку... Камінь, мокрувата підлога в'язниці... Розплющив очі й довго дивився на віконце в дверях камери, крізь яке ледве пробивалося жовтувате, кволе світло...

— Живий! Світає!

3

Степан Шегута пробирався тими самими шляхами, якими везли Борканюка,— через Рахів, Буштино, Іршаву. З шоферами, які вивозили ліс з гір, добрався він до Мукачева. А там йому вже легко було знайти своїх друзів і зібрати їх.

Засідання крайового комітету відбувалося вночі, на квартирі робітника мукачівської тютюнової фабрики — старого члена партії. Зібралось їх небагато — всього чотири чоловіка. Але ці люди через інших були зв'язані з тисячами робітників, з різними містами Закарпаття.

Степан Шегута розповів, що сталося в горах. Він розказав про свої зустрічі з Борканюком, про збори в зимарці Сегіня на верховині, сказав про питання, які думав поставити на засіданні крайового комітету в Мукачеві Олекса Борканюк. Степан Шегута говорив те, що мав сказати на засіданні крайового комітету Комуністичної партії Олекса Борканюк. Це свідчило про силу Комуністичної партії, в якій, коли вибуває з лав один, одразу заступає місце інший, мети якої ніколи не придушити фашистам.

— ...Голос трудящих Закарпаття доходить до Москви. Зараз такий час, коли жодні завеси чи навіть фронт не можуть відрізати трудящих від Москви. Там все чути: і коли десь у світі убогим людям дуже важко, і коли десь ці убогі люди борються, одержують перемоги.

Степан Шегута продовжував:

— Фронт проходить не тільки там, на Сході, де йдуть бої. Фронт проходить скрізь, де іде боротьба з фашизмом... У той час, коли Червона Армія бореться з фашистами на фронті, ми повинні боротись з ними тут. Кожною, навіть найменшою, перемогою тут ми полегшуємо перемогу на фронті, полегшуємо бойовий шлях нашим братам, які очищають від ворога рідну землю і десь над Волгою і на Дону думають сьогодні і про наше визволення...

У льоху «Конера» був ув'язнений Борканюк... Ні, це він виступав на засіданні крайового комітету, це він передавав бажані вісті з Сходу, говорив про завдання, які стоять перед комуністами Закарпаття...

Члени крайового комітету радилися.

— Треба, щоб усі трудящі Закарпаття знали, що фашисти схопили Олексу Борканюка! Ніколи й ніде комуністи не ховали правду від народу, яка б ця правда не була гірка. І тепер вони мусять знати: Олекса Борканюк у «Конері»! Але організація комуністів живе і діє. Вона докладе всіх сил, щоб ті слова, які Борканюк приніс зі Сходу, дійшли до серця кожного трудівника Закарпаття і щоб вони стали програмою їх дій...

Уночі друкувалась газета комуністичної організації. Рядочки її потай складали на різних вулицях Мукачева, ці рядки при світлі крихітної лампочки вистукувала друкарка десь у похилій хатині на вулиці Другета в

Ужгороді, ці рядки писалися рукою в хижках робітників Сваляви й Солотвина, ці слова передавалися з уст в уста:

«Вони заарештували Борканюка і багатьох комуністів. Ставайте щільніше в лави, припиняйте роботу, протестуйте проти кривавої розправи!..»

Залунав хрипкий гудок на тютюновій фабриці в Мукачеві, і озвався гудок десь у Підгорянах... Гримів від важких чобіт залізний міст через Латорицю — фашисти гнали невільників на роботу... Над Мукачевом і «Конером» кружляло гайвороння. На обрії, наче шматки вати, лежали сірі гори. А за ними світилися вранішні, золотаві хмарки.

4

Данило Ковач зупинився й прислухався. Нічого підозрілого не було чути, тільки іноді десь зривався з гілки і м'яко осипався на землю сніг; торкаючись верхів'яття, вгорі пролітав і ніби зітхав вітерець; десь між камінням дзвенів теплий боркут¹ — такі знайомі звуки лісу.

Нічого підозрілого не могло помітити й око — на засніженій галявині, як табун сполоханих зайців, сіріли пеньки, далі видно було стовбури смерек, а ген-ген стовбури зливалися з вітами, віти з небом, і не можна було помітити, де кінчається земля й де починається небо.

А все ж Ковач довго стояв, прислухався, вдивлявся, і коли пішов далі, то на галявину не звернув, а подався хашею, скрадаючись і пригинаючись, де низько звисало гілля. За ним рушило ще кілька чоловік, що досі стояли, притаївшись між деревами. Пролунали їхні тихі кроки, ще якийсь час колихалось і шелестіло віття, ніби одна гілка щось шепотіла іншій. А там знову в лісі стало тихо, тільки дзвенів боркут та інколи зітхав вітер угорі.

Так лісоруби зробили велике півколо, вийшли на узлісся. В груди їм вдарив і пройняв наскрізь дужий вітер.

Ліс у цьому місці обривався на великій висоті, і схили гори далі збігали вниз кількома уступами, ніби

¹ Боркут — джерело.

колись тут розігналися з гори, загнули свої гребені, але закам'яніли й повисли над долиною велетенські хвилі. То тут, то там, а особливо на краях уступів, розсипане було каміння й темніли кущі. А глибоко внизу, праворуч від гаті, сіріло сковане кригою озеро, звідки весною, коли відкривали ворота, виривався могутній потік. Але зараз ворота були заперті, озеро лежало холодне, мертво, тільки на березі його горів крихітний жовтуватий вогник.

І Данило Ковач, і лісоруби, що стояли на кручі, знали тут всі стежки, кожен кущ і камінчик. На березі озера на цілий кілометр тягнулись штабелі дерева, заготовленого протягом довгої осені і половини зими. Скільки часу, сил, здоров'я витратили лісоруби, щоб навалити оці штабелі... та й не всі витримали, багато лісорубів кров'ю кашляють у хижах на долині. Холодно в бідняцьких хижах — і цурки ж не дадуть Клумаки... Росли штабелі на березі, дивились на них, милувались обидва Клумаки, не поспішали вивозити... Їм своє — надіються на дешеву робочу силу — на потік, що незабаром прокинеться, виповниться і понесе в долину дараби...

Данило уважно оглянув сірий, безрадінний краєвид.

— Ждїть мене тут, — сказав напївшепотом і почав спускатись стежкою вниз.

Там, у призначеному мїсці, його чекала Юлина.

— Сестро, здрастуй! — сказав Данило.

— Здрастуй!

— Пройшла щасливо?

— То так! Стереглася...

— А що принесла?

— Як і говорила... Іменини в них сьогодні. Ще по видному до попа пішли Клумаки, Репаші, Гербера...

— Капітан там?

— Авжеж...

— Де жандарми?

— Вартують біля фари.

— Нікого по дорозі не зустрічала?

— Ні, Даниле, скрізь тихо.

Цього року, як і завжди, в останні дні січня в домі панотця відзначались іменини його дружини Тетяни.

Удень о. Федір відправив у церкві службу, а ввечері до фари почали збиратися гості. Родина панотця була в зборі — він, паніматка й Марія, що заради цього родинного свята запізнювалась до семінарії. З Рахова приїхав, у супроводі кількох жандармів, капітан Чакші.

Поважно, з почуттям власної гідності, прийшли брати Клумаки — Дмитро з дружиною і Гаврило. Почепивши на груди бронзову медаль, заявився Золтан Репаші. З ним прийшов і нотараш Магаричка. Управитель школи Василь Гербера з дружиною урочисто піднесли паніматці подарунок — власноручно вишиту Руженою подушку до плюшевого дивана в їдальні. Подарунок викликав шире захоплення паніматки і Марії.

— Які чудесні фарби і як вони пасують до нашого дивана,— в один голос говорили вони.

Поки паніматка з дочкою і наймичкою поралась на кухні і накривали до вечері стіл у їдальні, гості вели бесіду в кабінеті хазяїна. Там, на чільному місці, за письмовим столом, сидів сам о. Федір. Брати Клумаки й Репаші тіснилися на дивані, куди ніяк не вміщалися, і тому всі троє мовчки совались, сопіли й скося поглядали один на одного. Пані Ружена смутно сиділа на стільці в куточку під фікусом. Гербера стояв, прислухаючись до кожного, хто говорив. Ні в сих ні в тих почувачує себе в цій компанії, переступав з ноги на ногу біля порога нотараш Магаричка. Щодо капітана Чакші, то він час від часу вискакував у коридор і поглядав на двір, де стояли його жандарми.

Розмова у кабінеті, звичайно, йшла про Борканюка.

— Він тепер у «Конері»,— сказав Чакші, повернувшись до кабінету.— Але сидіти там йому довго не доведеться. Витягнуть з нього потрібні відомості, а тоді...

Він зробив недвозначний рух, торкнувшись рукою шиї.

— Це, звичайно, дуже добре,— промовив о. Федір,— але в Ясинях не все було в порядку. Оці збори селян, його слова на майдані... Ах, ах, ах!

— То справжнісінька зухвалість! — крикнув Чакші.

— Ви самі винні,— по-пастирському зауважив о. Федір.— Навіщо робили цей парад? Зібрали людей, дивіться, мовляв, на свого Борканюка. А його, коли вже на те пішло, що скликали народ, треба було не ви-

вести, а виволокти на вулицю. А біля вербички отам і кінець. Що ж, хіба у вас жандармів немає?

— Вони йому по дорозі дали,— признався Чакші.— Ох і били.

— Що по дорозі,— розвивав свою думку о. Федір.— Треба було в Ясинях, прилюдно, щоб і в нього самого жили порвалися і щоб у кожного, хто про якийсь комунізм мислить, волосся на голові піднялося.

— Роздягти б наголо і бити пендриками, поки не задихнувся б,— підтакнув Гаврило Клумак, глибше вгрузаючи в диван і вперто витискуючи бірова.— Я бачив, як в Америці одного негра били. Під боки, по голові, по спині. Акуратно, культурно, гармонія!

— А що ви думаєте,— замислився о. Федір.— Пан Клумак має рацію. Отакі розправи з непокірними бунтівниками і їхніми натхненниками слід всіляко вітати. Панькатись нічого. Це дуже благотворно впливає на народ і доводить, що нічого навіть і думати бунтувати, що треба коритись тому, що призначене богом.

— Коли б це залежало від мене,— зітхнув Чакші,— я б його з Ясинів не випустив. По дорозі мені довелося робити над собою просто надлюдські зусилля. Іду, а щось каже: «Убий його, убий». І мені не легко було стриматись? Але ж ця телеграма...

— Яка телеграма, коли не секрет? — запитав о. Федір.

— Жодних секретів,— відповів Чакші.— Відправити Борканюка з підсиленою вартою неодмінно прилюдно. Думаєте, я його виводив для власної розваги? Я з ним нарозважався в льоху під урядом. Він до смерті мене пам'ятатиме.

— Розумію вас, це справжня мука,— сказав о. Федір і посміхнувся.— Дали когута в руки, як співає — слухай, а їсти — зась.

— Та що ми все про Борканюка,— махнув рукою Чакші.— Головне зараз — фронт. Там усе вирішується і вирішується на нашу користь. Останні зведення з фронту говорять про блискучі перемоги...

— Москва! — склав хрестом на грудях руки о. Федір.

— Пане превелебний,— зауважив Чакші.— І в житті, і на війні робиться однаково: грюкають і б'ють, коли хочуть добитись, у парадні двері, а в цей час потай підкрадаються з чорного ходу...

— То ви думаєте?..

— А що тут думати,— нахабно відповів Чакші.— Погляньте на карту. Ми поки що зупинились біля Москви, але наші армії стоять під Ленінградом, посуваються вперед на Дону, рвуться до Кавказу.

— Охо-хо-хо! — засовався на дивані Репаші.— Коли б то ширше!

— На все свій час,— заспокоїв Чакші.— Фронт посувається вперед. Дуже добре, що тут піймали Борканюка, стане спокійніше і в горах. Ви не думайте, за ним чимало людей ішло. Тепер всі ті, що співчували комуністам, стануть тихше води, нижче трави.

— Айно! Айно! — сказали разом Дмитро і Гаврило, витискуючи з дивана бірова.

— Татусю! — з'явилася в цей час і стала на порозі Марія.— Мама просить гостей до їдальні.

Вона була дуже ефектна й урочиста цього вечора. На ній була нова, темно-синього кольору сукня, пошита в модній майстерні Ратца в Ужгороді, волосся завите, низка перлин тьмяно мінілася на шиї. Парфуми одразу розлилися по кімнаті.

— Так, так, дочко,— підвівся з крісла о. Федір.— Прошу вас, панове.

— О панно Марія! — захоплено крикнув капітан Чакші й схопив її під руку.— Яка ви сьогодні! Ходімо, ходімо швидше. Я такий голодний, такий голодний! О сільваш-гомбоц, сільваш-гомбоц!

В їдальні на великому круглomu столі, що стояв серед кімнати, горіло тридцять вісім свічок — по кількості років паніматки. Вона сама ждала на порозі до кухні, всі підходили до неї і, низько схиляючись, цілували руку. Паніматка була стомлена — цілий тиждень до цього вона щоранку і щовечора замість молитовника читала свою «Хатню господарку» і дуже кепсько спала. На столі були і рибні страви, і м'ясні, і дичина, і вина — рейнське, угорський токай, середнянські і берегівські, а для охочих — пальонка, сливовиця, тернівка. У кутку кімнати радіо передавало з Лондона якийсь джаз.

За фарою лежало, прикрите шатами ночі, верховинське село. Як фортеці з високими дахами, вирізувались на небі обійстя Клумаків, Репаші. А далі, по вулиці, й вище, на кичерах, ледь виднілись осідки верховинців.

Легко було уявити, що робиться на цих осідках в убогих хижак. Наближалась голодна пора — федоровиця, перший тиждень великого посту, і, як завжди, в більшості хат уже не було чим заправити й чиру, а про ошіпок могли тільки мріяти. Голод ходив горами, людей косили хвороби, лютувала смерть.

А на фари підіймали келихи за здоров'я паніматки, панотця, їхньої доньки. Не забули випити за Хорті, регента Козму і мукачівського єпископа Стойку. Всі пили і їли досхочу, навіть через силу.

Паніматка сиділа привітна, розімліла і поважно розмовляла з управителем школи і його дружиною. Федір Стрипський розповідав, як це завжди робив на підпитку, про Рим і про папу Пія XII — його дуже уважно слухали Клумаки й Репаші. Капітан Чакші злегка натискував під столом на ногу Марії. Нотараш Магаричка напився і наївся на три дні і ще кілька пиріжків сховав у кишені.

Язика розв'язалися, потягнуло на одвертість.

— Дозвольте поцікавитись, — звернувся розчервонілий, з масним обличчям Гаврило Клумак до Чакші. — А як буде тепер справа з нагородою?

— З якою? — підійняв голову Чакші.

— Аякже, — продовжував Клумак. — Адже уряд обіцяв десять тисяч пенге тому, хто викаже Борканюка. Скрізь про це було розголошено.

— І що ж? — запитав Чакші.

— Як то що? Його піймали й спровадили до округи. Виходить, нагорода належить.

— То ви претендуєте?

— Ну, а як же? Честь за честь, а бринза за гроші. Хто за ним стежив, хто вам його слід вказав? — холоднокровно запитав Гаврило Клумак. — Достеменно відомо, я та пан нотараш.

— З поміччю сільського уряду, — додав Репаші.

— Що ваш уряд? — запалився Клумак. — Ви годні тільки спати. І Борканюка ви, Золтане, проспали.

— Пане Клумак, — аж почервонів Репаші, — ви забуваєтесь. У мене син на фронті, і я тут, скільки в мене сил...

— Панове! — крикнув нарешті Чакші. — Чого ви гризетесь, за віщо? Адже відомо, хто з вас і за що бореться. А послухати — так ніби всі ви вороги уряду.

— Крий боже! — вигукнув Клумак.

— Ніколи й нізачо, — підтримав Репаші.

— Я певен, що це так, — процідив поблажливо Чакші. — Інакше ми всі не сиділи б за цим столом.

— Гордість і сребролюбство, — кинув докірливо о. Федір.

— І я не розумію, — продовжував Чакші, — як ви можете говорити про якусь там нагороду? Адже, встановлюючи нагороду, уряд думав про ваші інтереси, про захист вас від комуніста. Не вам, а ви ще повинні заплатити за те, що його немає.

— Пане капітан, — заволав Клумак, — ми добре знаємо, чим мусимо завдячувати урядові, і що Борканюка забрали — дуже добре. Але я ніколи й нікому не віддам того, що належить мені. Як же можна характером поступитись? Я на риск ішов, пане капітан, і він, що-найменше, міг мене підстрелити. Мій хосен — мені. Гармонія повинна бути, по-американському. Як на те пішло і щоб по правді, то треба частину мені, частину пану Магаричці...

Капітан Чакші готувався щось відповісти їй, напевне, дуже гостро, бо в нього аж затремтіли руки, але в цей час під вікном почувлися крики й лемент.

— Пожежа! Пожежа!

— Каштер-пуштер, — перекутивши латинський «оченаш», зойкнув о. Федір.

Він обома руками підхопив свою сутану, крутнувся по кімнаті і прожогом метнувся в коридор. За ним кинулись і гості. Капітан кричав:

— Жандарми! Жандарми, до мене!

Жандарми з'явилися, і він вийшов з ними у коридор. Там було видно, як удень. Все навкруги мінилося в примарному, неспокійному багрянотому світлі.

Пожежа була в горах, за селом. Горіло в лісах. Над деревами видно було навіть язики вогню, вгорі над місцем пожежі висіла шафранна, з синіми прожилками хмара.

— Нагорода?! — лютував п'яний капітан. — Кому дати нагороду? Ну, говоріть! Чого ж ви всі мовчите?

— Та будь вона проклята та нагорода, — озвався Гаврило Клумак. — Сливовиця в голову вдарила, от і сказав. Зараз все вискочило.

У порожній їдальні догоряли тридцять вісім свічок на столі. На кутках вили собаки.

— Пане капітан, — змолвився Гаврило Клумак. — Ви забудьте, що я говорив. Я вам сам нагороду дам. Це ж наш бутин горить. Ідемо туди, пане капітан. П'ять тисяч, коли знайдемо винних.

Іншим часом капітан Чакші ні за які гроші не поїхав би вночі в гори. Але біла в голову пальонка, навкруг стояли жандарми, він піймав на собі погляд Марії і зрозумів, що вона стежить — чи наважиться він поїхати, чи ні?

— Запрягайте коні! — крикнув капітан. — Ідемо! Ну, чого ж ви стоїте?

5

Пара чорних коней так біла копитами кремнястий ґрунт, що аж іскри сипалися на всі боки. У передку сидів і, намотавши віжки на руку, шосили шмагаз пужалном коні Гаврило Клумак. Позад нього в дощаному ящику підстрибували капітан і Репаші. Обіч скакали на конях жандарми.

Дмитро Клумак з усіма не поїхав. Побачивши пожежу в лісі, він одразу заслаб, узяв з собою двох жандармів, які й довели його з дружиною додому...

...Коні мчали. Дорога йшла ущелиною, правсруч і ліворуч громадилися скелі, височіли ліси. Здавалося, що вони мчать вузьким, темним коридором, тільки вгорі над ними світилося розпечене небо.

— Ух, ух, ух! — виривалося у Гаврила Клумака. Він люто кидав погляд то на чорні крупы коней, то на вогняну смужку неба вгорі.

— Опришки! — шепотів Чакші, стискуючи в руці револьвер.

Коли коні вирвалися з ущелини і вимчали на кичеру, враз стало видно й жовту піну на їхніх блискучих шиях, і перекошене обличчя Гаврила Клумака, і капітана Чакші з револьвером у руці.

— Пропадає! Все пропадає! — схопився з воза і стояв, не розмотуючи віжок з руки, Гаврило Клумак.

Видно було озеро. Там ще ввечері лежали штабелі найкращих смерек, ялиць і буків, зрубаних на схилах гір у лісі і ризами або ж просто волоком спущених сюди.

Тепер на березі озера буяла пожежа. Полум'я червоними хвилями перекочувалось від штабеля до штабеля. Вогонь, іскри, чорний дим рвалися до неба. Крига на озері, віддзеркалюючи полум'я пожежі, почервоніла, ніби кров. Угорі висіла така блискуча хмара, що аж очі сліпило.

— Ой!—заволав Гаврило.—Добро ж наше горить!!!

З долини долітав шум. Чулися сполохані людські голоси, хтось несамовито калатав у рельсу, в повітрі з лементом ширяли перелякані птахи.

Клумак стрибнув на воза, вдарив коней пужалном; знову колеса застрибали на вибоях; попереду полетіли жандарми. Це була ризикована їзда — вони могли і вивалитись із воза, і розбитись. Але в ці хвилини всім їм було не до того...

— Пропадає! Яке добро пропадає! — волав Клумак.

В обличчя їм вдарило гаряче повітря, гострі пахощі розпеченої живиці, ніби стояли вони перед якоюсь велетевською піччю.

Клумак зупинив коней... Назустріч до нього бігли десятники, підходили люди.

— Серед ночі загорілося... Одразу в кількох місцях... І, ніби віхоть, до неба,— поспішаючи, доповідав десятник.

Клумак, скільки мав сили, вдарив десятника в обличчя.

— Проспали все на світі!

— Я весь час на березі біля сторожів був... Я старався! А тут одразу в багатьох місцях... І ніби віхоть... Підпал! Їх, видно, було чимало... перевішати б...

Капітан Чакші оглядівся. Хміль одразу вискочив з голови. Серед моря пожежі, у вирі стривожених голосів капітана, як і завжди, охопив страх. І чого він поїхав сюди? Можна було послати жандармів — і по тому...

— Заберіть оцього! — показав Чакші жандармам на десятника.— І цього, цього,— ткнув він пальцем ще на кількох лісорубів...

Нічого було й думати рятувати штабелі. Їх всі охопив вогонь... Люди, що збилися на березі озера, думали про інше. Вогонь міг перекинутись на ліс, що підходив ріжком до озера. Може статись — запалають, як свічки, буки і ялиці... Щоб цього не трапилось, щоб

врятувати рідні ліси, люди почали нагортати сніговий вал між штабелями й лісом.

— До ката з вашим лісом,— крикнув Гаврило.— Рятуйте мое добро, штабелі розтягайте!

Йому шкода було колод, що лежали в штабелях, бо це були давно підраховані ним крони й пенге. І йому аж ніяк не жаль було тих лісів, що тягнулися від озера схилами вгору,— нехай горять, нехай вигибають хоч і всі Карпати.

Близько від Клумака пройшов лісоруб. Він тягнув колоду, що димилася і тліла з одного кінця. Гаврило побачив забруднене сажею обличчя лісоруба — перед ним стояв Данило Ковач.

Але це був не той Данило Ковач, якого колись бачив він на березі затоки в Нью-Йорку. Щось зухвале було тепер в очах Данила.

— А що, хазяїне! — сказав Ковач.— Адже горить!

6

Гаврило і Дмитро Клумаки досі нагадували баских коней, що, запряжені в одного воза, закусивши вудила, мчать уперед. Іноді, правда, коні гризли один одному холки й віз підскакував, ніби на вибоях. Така вже вдача була в братів, кожному з них хотілося мати більший хосен; вони до білої пini сварилися за кожне пенге. Проте батога для цих коней не треба було, вони аж іржали, виконуючи контракти з військовим міністерством і приватними фірмами, які вже з других рук працювали на те ж міністерство.

І раптом пожежа на бутині. Яке дерево загинуло, скільки грошей за одну ніч вилетіло в повітря! Гаврило до самого ранку лазив на бутині, забрьохався, як чорт, намагаючись витягти з вогню ще якусь колоду. А Дмитро цілу ніч виходив у хаті, щось мурмотів, брав у руки й кидав на підлогу дерев'яну свою бухгалтерію і все чухався, чухався...

Уранці Дмитро взяв залізний ломок, який про всяк випадок завжди лежав у нього під ліжком, пішов на леваду й зупинився перед муром, що відгороджував його садибу від садиби брата. Там, озирнувшись навкруги, Дмитро перехрестився і вдарив ломком по муру.

Вивалилась цеглина, друга, третя, за якийсь десяток хвилин з'явилася широка дірка.

Крізь цю дірку Дмитро побачив Гаврила, що стояв біля муру з сокирою в руках...

— Здрастуй, брате,— сказав Дмитро.

— Здрастуй,— понуро відповів Гаврило.

— Сокиру, бачу, приготував? — докірливо процідив Дмитро.

— А ти ж як думав? — хитнув головою Гаврило.— Хтось мур розбиває, а я очі лупитиму?

— Оцей мур мені спокою не дає,— сказав Дмитро.— Таке нещастя, погоріли, а тут ще й мур між нами.

— Так ти от до чого,— Гаврило випустив з рук сокиру й озирнувся навкруги.— Це правда, брате. У такий час нам розгородженими не можна бути. Це ти добре надумав, що ламаєш мур. Дай лишень ломок, і я руку прикладу.

Дмитрова дружина дуже здивувалась, побачивши, що брати разом ідуть з левади. Ніби не чула, щоб хвіртка рипіла. Стрибнув хіба Гаврило через мур, чи що? А втім — вона добре знала, що Дмитрові й Гаврилові тепер не до розмов, і тепло привіталася з гостем.

— Погорільці! — тільки й сказала вона про себе.

А погорільці в цей час сіли в кабінеті Дмитра й почали раду.

— І що воно таке,— почав Дмитро.— Ніби на фронті добре, вперед і вперед ідуть армії, а мені робиться все страшніше й страшніше. Сон я зовсім втратив, їм сирувате м'ясо, і то небагато, хліба хоч і не показуй...

— Я ж тобі казав, що нервенна кора у твоїй шкурі пошкоджена,— впевнено промовив Гаврило.— От воно й віддає на мозок і серце. Зветься це рикошет.

— То як же можна терпіти мур, коли такий рикошет?

— Я тобі відповів,— промовив Гаврило,— поки ж ми будемо, як ті вовки?

— А коли б і вовки,— сіпнувся Дмитро,— то не для себе ж, а для когось. Нехай знають нас!

— Правильно,— підтакнув Гаврило.— Гармонія! Тільки ти, здається, триста метрів влітку мені не дописав,— блимнув недобрим оком.

— Невже ти не віриш моїй бухгалтерії, брате?

— Бог з тобою,— махнув Гаврило рукою.— Нехай

пропадають мої триста метрів. Вся справа в тому, що робити далі?

— Гаврюшо! — вперше за все життя звернувся з ласкавим словом до нього Дмитро.— Мур ми розбили, тепер вже нам зовсім легко дійти згоди. Ось слухай. Погоріли ми тепер, а хіба не горіли раніше на гемонському вогні? Рубають бувало ліс з ранку до ночі, а підрахуєш — руками розводиш. Знову, як не день, то десь дараба й розбилася. Понад потоком скрізь колоди лежать. На тартаку щось не так, от не розумію, що саме, але не так. Ну, а тепер пожежа. Доки ми це можемо терпіти?

— Ти що хочеш? — поцікавився Гаврило.

— Що я хочу, Гавриле. Ми,— писнув тонким тенорком Дмитро,— тепер ніби військові люди. Так, так, правду говорю. Ми не носимо мундирів, але чим ми не генерали? Та ми ж як українські націонал-соціалісти, чи як нас там прозивають, з печінками продалися фашистам. А коли так, то чого панькатись? Доки я не спатиму і всі ночі, як піддупельник, колотитимусь? Оцим самим міністерським так і скажемо: ми віддаємо всі сили, але допоможіть і нам. Скільки збитків і в мене, і в тебе. Та хіба ж можемо ми таке допустити й простити? Був у мене оце капітан Чакші — пообіцяв йому п'ять тисяч, коли знайде винних у пожежі на бутині...

— І я пообіцяв п'ять тисяч,— зітхнув Гаврило.— Мало того, що за Борканюка загарбає, а ще й ми йому мусимо доплачувати. Дожилися! Ех, далеко до Америки. Мені б десяток гармонізаторів, то я й гори покотив би.

— Гаврюшо,— сказав Дмитро.— А я думаю, що ми і самі добрі гармонізатори. І свої збитки покриємо, і для капітана знайдеться. Нехай злидарі за все відповідають. Уряд нам мусить допомогти... Нехай жандарми женуть тепер усе село на бутин, колючим дротом нехай обгородять ліси, нехай виставляють варту і приведуть псів, щоб робота в лісі кипіла день і ніч, щоб був наш план!

· Чорний сидів Гаврило... Як ніч!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Після пожежі на бутині о. Федору снилися такі страхтливі сні, що він навіть боявся подорожі на долину. А тут капітан Чакші сам запропонував одвезти Марію до Ужгорода. Ні, краще вже пан превелебний побуде на своїй фарі, у нього справді починається смотолока чи задавлячка¹.

У п'яному чаді капітан Чакші спускався в долину. Ще зранку жандарми погнали шляхом арештованих на бутині. Капітан на своїй машині наздогнав їх в якомусь селі.

Арештовані стояли біля плоту. Два дідки — сторожі, десятник, два підлітки. Чакші навіть не пам'ятав, за що саме наказав їх арештувати.

— Панє офіцер, — сказав десятник, — то є помилка. Я ж десятник, все життя ловлю комуністів...

— Мовчать! Бандити! Палії! — роздратовано крикнув капітан.

Що йому було до цих людей — і до того, хто говорив про свої «заслуги», і до тих, що мовчки стояли біля плоту. Винні вони чи ні — йому однаково. Мусять бути винні в цій пожежі, а він мусить кричати на них.

У віконце машини з посмішкою на устах дивилась і махала рукою попівна Марія.

— Швидше до Рахова! — сказав капітан шоферу, сідаючи поруч з нею.

Назустріч летіли запушені інеєм дерева. Загледівши машину, від колодязів до хат тікали чоловіки й дівчата. Машина їхала швидко, і шлях видавався крутим, слизьким, небезпечним.

Капітан, щоб загаяти час, наспівував Марії нові пісеньки з будапештських барів, і вона швидко перехоплювала мелодії, підтягала йому. Одну пісеньку «О, я жду цієї голубої ночі» вони заспівали втрюх, бо у шофера, виявилось, був досить приємний тенор.

Ні, це була справді непогана подорож, зовсім не те, що поїзденьки з батьком на розбитій бричці. Вона ки-

¹ Смотолока, задавлячка — грип, астма.

дала зрідка погляди на капітана Чакші і знаходила його навіть привабливим.

— Обережно,— він ніжно тримав її під руку,— бережіть, Маріє, голову, тут скрізь вибої.

У Рахові капітан наказав шоферу зупинитись в центрі містечка, вискочив з машини й забіг до переповненого офіцерами й комерсантами готелю.

Марія також вийшла з машини. Вулицею їхали підводи, запряжені кіньми й круторогими волами, йшли замислені верховинці, заклопотані жінки, дівчата.

Белембемкав дзвін на костьолі, і луна його розливалась в ущелині Тиси, ніби східцями підіймалася вище й вище в гори.

Пройшов недалеко священник Дем'янович, що бував у них на фарі в Кленах, але він, мабуть, не пізнав Марії, бо чомусь підморгнув їй, одійшовши, ще раз оглянувся, ніби захищався од вітру. Вона одвернулася в інший бік.

Вечоріло. Три золотаві хмарки, ніби три велетенські ватри, висіли над горами, а від них у зеленкувато-сине небо, як стріли, сягали сріблясті промені.

Ззаду підійшов капітан Чакші.

— Я взяв найкращий номер. Ось цей, з балконом на вулицю.

Уранці Марія прокинулась пізно, встала, підійшла до столу.

Там лежала записка.

«Високоповажна панно Марія! У мене стискається серце від болю, але, на жаль, мене викликали вночі, і я мушу негайно їхати до Будапешта. Ви їдьте до Ужгорода. Шофер жде вас внизу. А я залишаюсь в сподіванні нової голубої ночі. Цілую руку — Чакші».

Марія на дрібні шматочки порвала записку, простягнула руку, налила бокал, випила, налила другий.

«Так,— подумала вона,— саме так і повинно було статись».

І чомусь думала вона в цей час не про капітана Чакші, а про свого батька і про о. Никодима, які так старанно й багато говорили їй про силу католицької церкви.

Дюло був вкрай роздратований. Кожної хвилини він прикладав руку до серця, хоч, правду кажучи, серце в нього було здорове, як у кабана. Але така вже манера була у Дюло — він усе скидав на серце.

— Хто у вас вийшов з «Конера» за останні дні, після того як привезли Борканюка? — запитав він.

— За ці дні вийшло,— Мартон беззвучно поворушив губами,— так, за ці дні вийшло двадцять вісім осіб. Але,— він закліпав очима і додав:— я, звичайно, говорю про тих, пане Дюло, що їх закопали в ровах.

— Навіщо мені мерці? — скипів Дюло.— Вони мене аж ніяк не цікавлять. Я запитую, чи вийшов у вас хтось живий?

— Ні,— коротко відповів Мартон.— Адже вам відомо...

— Нічого не розумію,— сердито хитнув головою Дюло.— Може, ви його кудись виводили? Може, його хтось бачив?

— Маршрут — камера і мій кабінет. Свідків, крім вартових, нікого...

— Тоді звідки? Звідки? — крикнув Дюло.— Ось полюбуйтесь! — Він вийняв з папки і кинув на стіл листівку, в якій повідомлялося, що фашисти кинули Борканюка в «Конер», і закликалося до посилення боротьби з ворогами.

— Ну? Що ви на це скажете? — зарепетував Дюло.— Ви ж розумієте? Ми тільки думаємо щось робити з ним. А вони,— він показав на вікно,— вже роблять. Прокламації, листівки, ось телеграма про пожежу в горах, ось ще телеграми — аварія, вибух, наскок... Ви ж подумайте — з Драгова телеграфують: «Учора загін партизанів на чолі з Борканюком...» З Хуста: «Партизани з Борканюком...»

— Пане Дюло,— спробував Мартон.— Я так само, як і ви, нічого не розумію. Вірте моему слову. Коли так, то ми повинні діяти швидше, негайно. Пам'ятаєте, ви самі говорили — закувати в ланцюги, провести вулицею...

— Чи ви розумієте, що говорите? — схопився обома руками за серце Дюло.— Провести його містом? Пока-

зати їм? Ні, ви нічого не розумієте. Ми проморгали десь одну хвилинку, і тепер маємо...

Дюло швидкими кроками забігав з кінця в кінець свого кабінету.

Ще не світало, як жандарми оточили кілька кварталів Мукачева. Туди й назад снували машини, галасливо прогуркотіла пожежна команда, їхали кінні жандарми.

Сполошені мешканці міста виглядали через вікна, крадькома виходили в під'їзди, щоб дізнатись про події, сміливіші ж підіймались навіть на горища.

Ніхто нічого певного сказати не міг. Висловлювали здогади, що хтось втік з «Конера», інші говорили, що до міста приїжджала або ж має приїхати якась високопоставлена особа. Тільки за годину облога кварталів закінчилася, повернулися пожежники, проїхали назад кінні жандарми.

А все ж мешканці міста незабаром дізналися, що трапилося вночі. Як не оглядали жандарми стіни будинків і під'їзди, але в багатьох місцях висіли листівки, в яких повідомлялось про арешт Борканюка.

Чутки летіли містом. Говорили не тільки про Олексу Борканюка. Трудящі люди переказували один одному, що німецька армія давно розбита під Москвою, що фашистських загарбників жде неминуча загибель. І те, що хотів би, але не міг у цю хвилину розповісти людям Борканюк, те було вже у них на устах — це діяли його бойові друзі. До тихого міста Мукачева, де на вулицях стояли величезні щити — карти Східного фронту — і де радіо й газети трубили про «перемоги фашистських армій на фронті», через високі Карпатські гори й «лінію Арпада» докотилась чутка, що фашисти вже зазнали жорстокої поразки на Східному фронті, що радянський народ, його Червона Армія щораз з більшою й більшою силою б'є фашистські полчища...

І наче у відгук на те, що ця звістка почута, а серця чесних трудящих людей її вітають, долинула до Мукачева луна вибуху з Страбичова — то в повітря полетів фашистський ешелон з боєприпасами... ще через якийсь час кілька бомб вибухнули в Мукачеві на військових складах на околиці...

— Арештувати, всіх їх арештувати! — лютував Дюло.

З його кабінету не виходив бургомістр Енгельрехт; комендант каральних загонів Молнар тільки ждав наказу, щоб летіти на долину і в гори.

Удень біля «Конера» стояла підсилена варта, вряди-годи проїжджали й кінні патрулі; на всіх вулицях міста було більше, ніж звичайно, жандармів. А тільки останній промінь сонця згас за містом, на вулицях стало порожньо. Але тиша й порожнеча свідчили про те, що тут і скрізь наростає опір фашистам, що живі комуністи... і все енергійніше діють.

Борканюк прийшов до пам'яті. У нього від побоїв запухло обличчя, боліла, нила кожна клітина тіла, важко було дихнути, серце то робило кілька напружених ударів, то майже зупинялося.

Але ж він живий. Простягнув руку, торкнувся холодної кам'яної підлоги. Он світло у вічку дверей. «Значить, ще в «Конері»,— подумав.

Напруживши всі сили, Борканюк підвівся, довго сидів, потім встав, пройшов кілька кроків, щоб довести собі самому — живий, можу боротись. Зупинився, постукав у стіну сусідньої камери. Переказав друзям: «Живий... живий!» І звідти, з-за стіни, долетів тихий стукіт: «Чуємо».

Шумів нічними голосами «Конер». Кроки вартових, брязкіт зброї, чийсь стогін, кроки в'язнів. Олекса Борканюк знав, що робиться в ті години там, як допитують і катують в'язнів, як їх, побитих, волочать до казематів. Коли б не стіни його камери, він би став і сказав: «Будьте непохитні, незламні, друзі! Усе це — допити, тортури, знущання — свідчить не про безсилість нашу, а про могутню непереможну силу комунізму. Вони лютують, бо не можуть вирвати з наших уст зізнання, вони скаженіють, коли ми їм говоримо правду, бо наша правда — це смерть для них, неминуча загибель фашизму. Так говоріть їм в очі нашу непереможну правду, нехай вони тремтять перед тією грізною силою, що наростає з кожним днем і впаде на їхні голови».

Всі ці дні він був не один. Через стіни «Конера» він відчував мужні серця, тверду волю своїх друзів. Він

пригадував Москву, де так недавно був, затемнені вікна будинків на вулиці Горького, на Арбаті, Замоскворіччі; чіткий крок червоноармійських колон, гуркіт танків, шум літаків, які летять і летять на захід. Він увесь час був з ними — з рідними людьми!

3

Дивний сон привидівся о. Федору. Ніби нічого гострого не їв, міцного не пив... і маєш!

Справді, що це могло означати? Приснилось о. Федору, ніби за фісгармонією в їдальні сидить щось мизате, вирлате, зелене, потворне, двома лапами роздуває міхи, а двома натискує на клавіші й співає тонким пискливим голосом: «*Miserere mei, domine...*»¹ Панотець кинувся до фісгармонії,— а то вже жаба; сидить, дивиться непорушними банькатами очима. «Ти чого тут, у нашій їдальні?» — крикнув диким, не своїм голосом о. Федір. А жаба: «Ква... ква... ква!...» Голосно, з прихрипом...

— Паніматко,— перелякано промовив о. Федір, прокинувшись серед ночі.— Ти не знаєш, що має значити, коли присниться жаба?

— Яка жаба? — запитала вона.

— Велика, зелена, за фісгармонією сидить і співає «*Miserere...*»

Вони довго міркували, що це може означати. Якесь супліка з єпархіального управління? А може, отець Дем'янович підставив ногу?

— Знаєш що,— сказав о. Федір тремтячим від хвилювання голосом,— а може б, ти порадилась із бабою Степанидою? Ти ж тільки подумай,— велика баньката жаба, ще й співає. Тьфу, прости господи.

Паніматка вранці покликала бабу Степаниду, сіла з нею на кухні і довго-довго говорила.

По всій околиці люди вважали цю бабу і лікарем, і знахаркою, і ворожбиткою. Вона ніби одгонила тарганів, знала примовки до хворої худоби, причаровувала дівчатам легінів... Мала баба й свою «аптеку» на випадок хвороби — брала три голки, вуглинку, голівку час-

¹«*Miserere mei, domine...*»— помилуй мене, боже (лат.).

нику чи цибулинку, виймала слоїки з «свяченою» водою і, притупуючи ногами, спльовуючи на всі боки, починала базікати мало зрозумілі слова:

Болячка болюча,
болячка колюча,
болячка з урбальцем,
болячка з гусьцем,
ублагни, утихни
од цього разу,
од цього часу,
од цієї днини,
од цієї години...
ТЬфу... тьфу... тьфу!

Отак ворожила, замовляла баба Степанида. Вона приймала немовлят і була при останньому диханні верховинця, якого душило воло або ж який помирав від гептеки.

Отець Федір посміхався, коли бачив на кухні оцю бабу. Але тут же додавав паніматці:

— А ти, Тетяно, мовчи, підтримуй бабу. Нехай лікує, нехай ворожить, замовляє. Хто там знає? Адже в буллі папи Інокентія VIII стверджується, наприклад, що є жіпки відьми, а деякі з них впадають у плотський гріх з демонами і можуть своїм ворожитством викликати передчасні пологи, робити порч на тваринах, хлібі, винограді... Ця булла й досі не скасована. А є й інші, подібні. Що ж мені, сперечатись із папами? А з другого боку, після такого професора, як ця баба, шлях тільки на цвинтар. І нехай! Ці злидарі плодяться, як мухи.

Так і робили свої справи — піп у церкві, баба Степанида на кутках. І тепер вона з'явилася зразу ж, як тільки прийшла до неї наймичка, сіла з паніматкою на кухні.

— Ну, що? — запитав о. Федір, коли пішла баба.

Паніматка зашарілася й відповіла:

— Каже баба, що дитина в хату. Каже, що коли музика грала, то щось запищить і в нас.

Отець Федір поплескав себе по череву.

— Диви! — промовив з багатозначною посмішечкою. — Може, справді, Тетяно? Ох, ці баби! Адже відьми...

Через кілька днів нотараш Магаричка заніс панотцеві листа від Марії. Дивно, чому не ужгородська

печатка на марках. І він одразу зрозумів, що проклята зелена жаба таки стрибнула в його хату.

Сидячи в своєму кабінеті, він довго читав листа від дочки, і краска поволі сповзала з його обличчя, став він блідий і тремтливий.

— Чи не від Марії лист? — зайшла до кабінету і запитала паніматка.

— Ні, Таню, викликають до консисторії,— не признався він.

Начальниця семінарії повідомила Федора Стрипського, що Марія поїхала самаритянкою на фронт...

— Це дуже звичайне і закономірне явище,— говорила вона,— і доводить, що ми виховували дітей наших так, як вчить католицька церква. Дочки наших священників гідні своїх батьків.

«Отже,— зробив з цього висновок о. Федір,— вся католицька церква приведена в дію. Марія почула голос папи з Рима раніше, ніж він, батько! Аве, Маріє!»

На подвір'ї семінарії Стрипський зустрів о. Никодима.

— Ви чули, отче Никодим, про Марію?

— Чув, чув,— відповів той, уникаючи погляду Стрипського.

— Я вже одержав і листа від Марії,— сказав о. Федір.— Вона згадує про вас.

Навчатель Марії глибоко зітхнув і лагідно запитав:

— Що ж вона пише?

— Ось,— вийняв листа о. Федір.— «Ви виховали мене, тату, як справжню католичку, і я інакше ні жити, ні діяти не можу. Так само вчили мене й в Ужгороді, особливо наш чудовий отець Никодим — я повік його не забуду. Ви нерішучий, тату. Я буду вашим мечем. Не шукайте мене. Погляньте на карту. Я вже в східно-му віце-папстві...»

— Отже, я щасливий, що ваша дочка засвоїла науку й достойно оцінила мою працю,— глибоко зітхнув о. Никодим, і в очах у нього з'явилась зворушлива ніжність.— Коли писатимете Марії, передайте, що я молюсь за неї,— додав він на прощання.

Стрипський довго стояв на подвір'ї і милувався стрункою і гордою постаттю отця Никодима.

«Отакі ми всі,— думав він.— Хрестом і мечем! О боже, боже!»

В єпископській канцелярії о. Федір зустрів о. Павла.

— Ви привезли інформацію? — запитав о. Павло.

— Прошу вас! Я знайшов там чоловічка, який працює в жандармерії. Дуже цікаві матеріали.

— Я знаю вашу руку, отче Федоре.

— Дочка у мене поїхала,— скромно кинув о. Федір.

— Мені відомо про це. Наш брат з Мукачєва...

— Вона поїхала звідси.

— Може, вона їхала й звідси, але вступила самаритянкою до одного з госпіталів, які їхали на схід через Мукачєв.

— Так, так,— сказав здивований о. Федір.

— І ви знаєте, отче Федоре,— продовжив священник консисторії,— саме про це я й хотів з вами поговорити.

— Я слухаю вас, отче Павле.

— Ми мусимо мати очі тут, але нам дорогі очі й там. Адже ви будете писати Марії. Кілька запитань.

— З радістю,— промовив о. Федір.

До Солотвина Стрипський їхав поїздом два дні, бо пошкоджена була колія. «Партизани,— говорили всі навкруг,— куди не поїдь — однаково. Летять містки, рвуться ешелони». Що це так, о. Федір пересвідчився ще раз у Солотвині — і на шляху до Рахова був висаджений минулої ночі міст.

«Ох, гріхи! — зітхав о. Федір.— Доведеться наймати підводу!»

Шукаючи візника в Солотвині, Стрипський зустрів на вулиці священника сусідньої парохії Марка Міхневича. Привітались вони холодно. Міхневич, хоч і священник, був з хлопів, колишній півчедиякон. Стрипський давно його не любляв. Та робити було нічого, разом знайшли візника, домовилися з ним, і поки той підготовував коней, поснідали в корчмі біля солекопні.

— То й поїхали,— сказав о. Федір, побачивши, що візник уже готовий в дорогу.

Погода була нікудишня. З неба мрячив дощик. Від Тиси зривався вітер. Далина ховалася в імлі. Візник

сів у передку, священники вимостилися в задку воза й прикрились старою джергою.

У цій своерідній колибі, торкаючись один одного головами і увесь час пробачаючись за це, вони гуторили про свої церковні справи. Їм було про що говорити: Федір Стрипський обурювався, що чеський уряд колись скасував коблину, і вважав, що цей податок із селян треба збирати...

А потім Стрипський перейшов і до власних справ.

— Дочка в мене поїхала самаритянкою на фронт,— признався Міхневичу.

— Мені говорила моя донька Верона.

— І що ви думаєте, отче Марку?

Міхневич засміявся так, що аж джерга підстрибувала.

— Чого ви смієтесь? — запитав о. Федір.

— Дивує це мене, ще й дуже,— сказав о. Марко.— Священикам і їх дітям, як на мою думку, не слід брати крісів¹ у руки...

— Крісів брати не треба,— промовив Стрипський,— і свята католицька церква суворо розмежовує обов'язки воїна і священника, але ж церква вчить бути милосердним до ближнього. Моя Марія поїхала на фронт самаритянкою, суть перев'язувати рани ближніх...

Міхневич довго мовчав, спостерігаючи крізь щілинку в джерзі, як сиплеться й сиплеться з неба дрібний дощ.

— У цій військовій завірюсі важко з'ясувати, хто перев'язує рани, а хто їх робить,— тихо сказав він.— А коли навіть і так і коли Марія тільки перев'язуватиме рани, то скажіть мені, хто наші ближні, отче Федоре.

Раніше ніж відповісти, помовчав і Стрипський. Це питання не було випадковим, хоч Міхневич промовив його спокійним і зовні холодним голосом.

— Влада не може бути далекою для священника,— невиразно відповів о. Федір.

— Але,— продовжив о. Марко,— чи кожна влада є такою для священника?

— Якщо хочете знати,— сердито огризнувся о. Федір,— то повім, що кожна, яка існує і тримає народ у покорі.

¹ Кріс — рушниця.

— Але влада тут, на горах, дуже плинна, і ми тільки за нашої пам'яті бачили австріяків, угрів, чехів, а тепер... окупантів.

— Прошу, отче Марку, але звідки ви взяли того слово «окупанти», коли є тільки угорці, угри?..

— Тади ж поведяться онні угри, як у колоніях.

— Отче Марку, опам'ятайтеся, колонії то є в Азії, Африці, де живуть чорні, червоношкірі, жовтошкірі. То є інакший світ, інакші люди...

— Світ, отче Федоре, скрізь однаковий,— відповів Міхневич.— Ви хвалите свою владу, а православні хвалять свою.

— Немає православних, отче Марку, є відступники від істинної віри, схизматики...

— Я не знаю, чи то є відступники, бо саме вони ніколи від віри не відступались.

— То, може, ви, отче Марку, разом уже й за комуністів?

— От уже й комуністів... Ні, просто,— відповів Міхневич,— маю неспокійне серце, яке в цей страхітливий час запитує: «З ким мені бути?»

— То ви шукаєте для себе такої влади, яка відповідає прагненням вашого неспокійного серця?

— Ні, отче Федоре, я не шукаю влади, а запитую себе, з ким я мушу бути — з народом чи окупантами?

— Отче Марку, ви, бачу, симпатизуєте комуністам. Але ж комуністи другого дня після одержання влади скажуть вам, що ви їм не потрібні...

— Бачите, отче Федоре,— відповів на це Міхневич,— я думаю, що комуністи мені просто нічого не скажуть. Що їм я, і що вони мені? Вони можуть жити без релігії, я без неї жити не можу. Мене турбує інше — як наші парафіяни?

— Дайте їм волю, завтра ж поб'ють ікони.

— От-от,— швидко сказав о. Марко.— То ви боїтесь не влади, а народу.

— Немає влади, аще не од бога,— промовив о. Федір.

— Я ці церковні тексти теж напам'ять знаю,— сказав о. Марко,— але що парафіяни скажуть, ей-ей, не знаю...

— Проженуть вас...

— Коли б то тільки прогнали. Але, отче Федоре,

пригадайте, що тут робилося і яку то роль відіграв кожен з нас...

— Облиште,— крикнув о. Федір і натягнув дужче на голову джергу.— У вас нерви не в порядку, вам у Карлсбад треба.

— Ні, не нерви! — сказав Міхневич.

У Рахові Стрипський попрощався з Міхневичем, ніби нічого між ними не було, побажав йому сили, здоров'я, успіху...

Стрипський зайшов на заїзд, наказав наймитові, що ждав його тут, готувати коні, а сам, як сказав, пішов розвіятись по Рахову.

Так і опинився біля затишної садиби священика Дем'яновича, що стояла недалеко від Тиси, і подзвонив до будинку.

Двері відкрила знайома робітниця.

— Отець Олександр дома?

— Зараз дізнаюсь.

Дем'янович прийняв кленівського духівника в своєму кабінеті, з вікон якого видно було головну вулицю.

— Радий, дуже радий вас бачити у доброму здоров'ї,— сказав привітно о. Олександр.

Стрипський гаразд знав і добре був знайомий з Дем'яновичем. Імені цього священика боялись духівники і віруючі. Він приїхав до Рахова десь на початку століття і протягом кількох десятків років тільки й говорив, що про нещасних русинів, про знедолену Верховину, виїжджав на села і, здіймаючи д'горі руки, там також благословляв верховинців.

Тільки 1938 року Дем'янович показав, для чого він це все робив і на чию руч гнув. Він організував у Рахові угорсько-руську народну раду, а з угорських панків і їхніх прихвоснів-талполізів створив озброєну фашистську організацію «Сабад чапатош». З амвона рархівської церкви він благословив окупантів і виголосив одверту й нахабну промову:

«Не русини ми і не якісь там українці суть, а рутени... Русин той, хто комуніст або співчуває їм, а ми рутени, прагнемо до найбільшої єдності з угорською державою і цілком бажаємо злитись з угорством...»

От який був Олександр Дем'янович. Ніхто не знав,

що він всі ці роки був шпигуном угорської розвідки, але всі зрозуміли, що він був і залишився лютим ворогом української й угорської бідноти. Та було пізно, загони «сабадчапатощів» гасали в горах, самого Дем'яновича призначили членом угорської верхньої палати, а на сутані його з'явився хрест «народної оборони».

І зараз він сидів у зручному кріслі в своєму кабінеті з хрестом священика на грудях і фашистським «хрестом оборони» біля серця,— досить старий уже чоловік, лисий, зморшкуватий, але кремезний, грубий, вгодований.

— Так, кажете, дочка пішла до армії? Що ж — це непогано. У мене он в армії син... Поранили, кров уже пролив. Все на вітвар вітчизни,— урочисто підніс він руки.— А як там у вас у горах після Борканюка?

— Ніби стало тихо. Але оця пожежа після його арешту на бутині...

— Так, так,— примружив очі Дем'янович.— Нічого, тепер ми з ними швидко покінчимо. Я ось в цій справі виїжджаю до Будапешта. А ви в горах також не спить. Цими днями там побуває наш загін...

— Усе, що в моїх силах, отче Олександрє. З цими опришками панькатись, звичайно, нічого. Шкода, правда, що вони є не тільки в горах, але й у наших рядах...

— На що ви натякаєте, отче Федоре?

— Іхав я оце з Солотвина з Міхневичем.

— Знаю його... І що?

— Ненадійна це людина, отче Олександрє. Неспокійне, каже, в нього серце. А далі — не знає, мовляв, яка, зрештою, влада мусить бути на Закарпатті.

— То це ж просто агітація за більшовиків,— аж по червонів Дем'янович.

— І що православними у розумінні релігії,— спішив о. Федір,— можуть називатись духівники по той бік Карпат, але не ми, що відступили, мовляв, від віри.

— Ви мені про це напишіть,— процідив Дем'янович.— Отак коротенько, без зайвих слів, як ви вмієте робити. Але щоб були такі пункти: антидержавна агітація, прихильність до комуністів, політика проти Ватикану. У кінці поставте свій номерочок, щоб я не забув.

І тут же в кабінеті Дем'яновича Федір Стрипський написав черговий рапорт про священика Марка Міхне-

вича, в якому повідомляв не тільки те, що він почув від нього, але найбільше те, що він думав про нього.

— Так,— сказав Дем'янович, прочитавши рапорт.— І цей буде німий, як труп. Щасливої вам дороги, отче Федоре. Не забувайте, заходьте і пишіть.

Коли о. Федір вийшов на вулицю, він відчув велике полегшення і твердим кроком попрямував до заїзду, щоб їхати до Кленів.

4

Скільки проминуло часу? Скільки разів його водили на допит? До яких тільки вишуканих знущань вони не вдавалися? Та Борканюк мовчав, як пообіцяв першої ночі. Кат Мартон, шаліючи від люті, схилив над ним своє хиже обличчя й кричав:

— Ну що, Борканюк, може, ти вже хочеш смерті?

— Ні, смерті я не прошу,— відповідав Борканюк,— але зустріну її, мабуть, сміливіше, ніж ти, Мартон. Тобі, Мартон, дуже страшно буде помирати.

— Проклятий комуніст! Ти ще смієш загрозувати? Так я ж з тебе вимотаю всі жили до останньої. Чуєш? Ти в мене попросиш смерті.

— Ні, Мартон, я сказав і кажу — не про-си-ти-му!

Він не боявся смерті. Десь у недалекому майбутньому буде перемога, мирне життя — він у це беззаперечно, рішуче вірив. Фашизм не може перемогти, переможуть світлі сили людства. Він вірив у це так само, як і в те, що після ночі приходить день.

Але роздум, звичайний роздум про те, що сталося, вів до одного — йому, мабуть, не судилося дожити до переможного кінця війни, до мирного життя... Його місцеперебування — камера, його маршрут — п'ятдесят метрів до катівні, п'ятдесят волоком назад. І коли навіть перевезуть в інше місце — скрізь підсилена варта: на одного — п'ять, десять жандармів. Важко вирватись з їхніх лап.

— А все ж,— говорив сам собі Борканюк,— я живу, буду жити!

Жити треба було для того, щоб довести катам, що комуніст ніде й ніколи не здається, що комуністи не відступають, а борються до кінця!

Божевільні кати з «Конера»! А втім, це стосується

не тільки катів з «Конера», бо однакові кати діяли в той час вже в Майданеку, Освенцімі, на які з заздрістю поглядав дехто з-за океану. Тупі різники, вони вважали і вважають, що є муки, перед якими повинна зігнутись і власти волелюбна людина, вони думали й думають, що зброя завжди перемагає, вони вірили й вірять, що мільйони людей можна і в наш час скорити зброєю, скорити і владувати над ними.

Божевільні плани, божевільні їх автори!

Олекса Борканюк був одним з-поміж мільйонів простих людей, які побачили фашизм у всій його потворності — з катуванням, звірячим знущанням, з усім тим, перед чим мерхнуть жахи інквізиції,— побачили і не впали духом, не скорилися, а сказали: «Те, що ми бачили, страшніше від того, що може змалювати людина в уяві, але ми не здаємось, чуєте? Не здаємось!»

Мартон нарешті не витримав.

— Годі! — крикнув він.— Заберіть це страховисько, що сміє говорити, дихати! Заберіть.

Борканюк презирливо подивився на ката. «Тепер ти,— подумав він,— боїшся, що я помру і понесу з собою таємницю, яку тобі не вдалось вирвати. Ні, нашої великої таємниці тобі не знати, не здобути, мерзотнику!»

Уночі біля дверей камери зупинилось кілька жандармів.

Борканюк вийшов. Йому закували руки. Це могло свідчити про кінець...

Пройшли довгим, лунким коридором, піднялись сходами, вийшли надвір... Цією ж дорогою його колись завели в «Конер».

Колись! Це було давно, серед зими, в лютий мороз, у темну ніч...

Тепер була ніч світла, зоряна. Великий, повний місяць висів у зеленкуватому повітрі над Мукачевом, освітлював будинки, вежі міста, заливав промінням парк.

Борканюк жадібно дивився на небо, місто, парк. Він побачив на гіллях дерев великі краплі, які переливались самоцвітами, мінилися, обривалися й падали, падали на сніжок. Він почув, як дзвонять краплі, мелодійно, ніжно...

Перестук крапель, теплий вітер з долини, чудове, свіже, пахуче повітря, м'які, розірвані хмари, що, ніби ескадра морем, пливли в небі, обминаючи місяць,— все це нагадувало, що близько, так близько бажана, радісна, переможна весна.

А руки заковані, кругом озброєні жандарми, спить місто, недалеко стоїть вантажна машина, вже шофер узявся за ключ, крутнув раз, другий... Загуркотів на весь двір мотор; краплі рясніше посипались на землю...

Його підштовхнули на машину, з брязкотом закрились борти, в кузов стрибали жандарми. Це була, може, остання година Борканюка, але він одразу схопився, сів, притулившись спиною до кабіни, щоб подивитись ще раз на світ, ще раз побачити місто.

Машина рушила з місця. Попереду загриміли ворота, «Конер» залишився позаду. Назустріч летіли залиті місячним сяйвом вулиці Мукачева, будинки з темними вікнами. Машина швидко проїхала містом, вискочила на околицю, подалася шляхом — вище й вище в гори!

ЧАСТИНСІ

ТРЕТЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Знову в Карпатах народжувалась весна. В горах ще лежав глибокий сніг, але вище голубіло небо, сонце, що не день, сходило все ближче й ближче до полонин, задзвеніли, зашуміли в долині потоки...

Тільки протрях шлях, в Кленах з'явився Чакші.

— Вітаю вас,— зустрів його о. Федір.— Щось давно вас не видно. А тут новини... Наша Марія поїхала.

Капітан лупнув очима.

— Куди? Я довів її взимку до Рахова, бо сам мусив виїхати до Будапешта. Але мій шофер одвіз паночку...

— Я знаю, що ви подбали про нашу Марію,— сказав Стрипський.— Але вона після того одразу поїхала на фронт. Уже й листа від неї маю.

— Тоді я все розумію,— процідив капітан.— У неї тільки й розмов було, що про фронт. Подумайте!

— Я спочатку це болісно пережив,— вів Стрипський.— Як не кажіть, а одна дочка. Але тепер заспокоївся— для перемоги нашої справи...

Паніматка тепло зустріла гостя. Вона залишилась вірна собі. Давно вже капітан Чакші не їв такого смачного, поживного, делікатесного, за його ж висловом, обіду, як того дня на фарі.

Після обіду пішли в кабінет. Пан превелебний сів у крісло за письмовим столом. Чакші ходив з кінця в кінець кімнати.

— Так як там на фронті, пане капітан?

— Становище на фронті дуже добре,— відповів Чакші.— Але щоб забезпечити успіх там, треба мобілізувати всі сили й тут...

— Умгу,— промуготів о. Федір.

— Ми вже з вами багато говорили про «лінію Арпада»,— продовжив капітан.— Та вам і самим відомо, яка велика робота йде на перевалах. Ми мусимо зробити Карпати неприступними, і вони такими будуть. На «лінії Арпада» не вистачає робочої сили, і нам треба за всяку ціну погнати на будівництво ваших злидарів...

— Вони такі ж мої, як і ваші,— заморгав очима о. Федір.— Звичайно, треба гнати! Благословляю!

— Разом зі мною прибув загін,— тихше промовив Чакші.— Ми будемо їх ловити і гнати в гори.

Стрипський байдужим поглядом дивився за вікно.

— Але ви знаєте, отче духовний, як їх важко ловити,— хвилювався капітан.— На один осідок зайдеш, а вже з інших тікають. Мов ті зайці. І нічим їх не залаєш — от і Борканюка взяли, і всіх комуністів ніби виловили.

Федір Стрипський трохи ніби аж зблід.

— А де зараз Борканюк? — тихим голосом запитав він.

— Сидить, панотче.

— Сидить?! Коли б то вже швидше кінчили з ним. А то страшно чомусь, капітане. Ви вже постарайтесь, а я для вас все зроблю. Говоріть швидше! Що саме треба?

2

Важке й голодне було життя в Кленах, а все ж кожен, за старим звичаєм, готувався до великодня. Кому свято та паски, а біднота хоч збереться та погмонить. Може ж, у такі дні жандарми не зачеплять! У п'ятницю, після плащаниці, тільки землю вкрила вечірня імла, легіні заспішили до цвинтаря з в'язанками дров, щоб розпалити вогні. На ті вогні збиралися молоді й старі. Хто починав казку, хто бувальщину, а найбільше люди говорили про одно — війну...

— Чи чули, нанашко,— тут-там чувся шепіт,— ніби б'ють отих угорських гонведів?

— Тихше. Адже в селі й сьогодні жандарми.

— А Борканюк, кажуть, живий,— вів хтось.— Вирвався з їхніх катівень, у горах ходить. Ішли люди рахівським шляхом, аж зирк — на скелі, біля Берлебаша, де похований Довбуш, стоїть чоловік. Пізнали його наші люди — адже Борканюк, достеменно він! Кинулись до нього... Але зник Олекса.

Так народжувалась в Карпатських горах нова легенда — люди не хотіли, щоб загинув їхній Олекса Борканюк.

— Якби то він швидше повернувся! — дивилися всі на темні гори й ліси.

І в суботу зібралися, одягли, що в кого було кращого — вишивані кожушки, нові постолі, жінки поодягали вишиті уставками сорочки, запаски, голови пов'язали барвистими хустками... Запалали вогні, біля них стали люди, ждали півночі, коли з турні пролунає і покотиться над селом і в гори урочисте: «Бам... бам... бам...»

Душно було в церкві. Горіли «райські квіти», як називав о. Федір свічки. Попереду всіх з поважним виглядом стояли Дмитро Клумак з дружиною, Гаврило, Репаші, Магаричка, а на почесному місці — паніматка Тетяна. У притворах мовчки стояли похмурі верховинці — старі чабани, похилі бокораші, ті газди, в яких вдома не було чим розговорітись.

Під склепінням церкви лунав голос о. Федора, на нього відгукувались дівчата й кілька дідків, якими керував учитель Гербера. Церковний сторож Кузьма вдарив у дзвони...

— Христос воскрес із мертвих,— став перед парафіянами о. Федір, поздоровляючи із святом.— Війну не добротливий бог рушив, і з нею він не має нічого спільного. Кожен добрий католик знає, що війну вповів не бог і що в гуку різних зброй і тріскоті танків не його голос чути...

Це був добрий початок для великоднього казання, і навіть сам о. Федір в мислях сказав: «Айно! Айно!»

— Та коли тота війна почалася,— раптом завернув він,— ми мусимо подумати про швидку перемогу нашої держави, нашої справи. Адже є то війна не звичайна, а христова, бо з ім'ям пана бога наші армії рушили в похід проти схизматиків за Карпатами, які руйнують благословенну богом власність.

Блищали очі в о. Федора, перед парафіянами стояв не отець духовний, а вірний і вправний син папи Пія XII і поплічник гітлерівців.

— Припадемо ж до престолу царя небесного,— закінчував він,— і помолимося, щоб бог беріг нашу католицьку церкву, нашу державу, всіх нас, але найперше славетних наших гонведів, і щоб він якомога швидше обдарував нас очікуваною перемогою над схизматиками. Христос воскрес, діти мої.

Люди мовчки виходили з церкви, щоб узяти дома паску чи шматок ошіпка і принести для освячення.

Вони зупинялися на ганку церкви. Вгорі на турні все дужче й дужче бив у дзвони Кузьма. З вікон церкви на подвір'я лилося світло.

І тоді від плоту, яким церковне подвір'я було відгороджене від вулиці, виступили жандарми. Видно було, як вони тримають наперевіс гвинтівки.

— Стій! — пролунав голос капітана Чакші.— Виходити з двору по одному.

І коли вийшли перші, жандарми їх схопили, повели до Сільського уряду. А за ними ще й ще багатьох...

Хтось тоді хутко побіг назад до церкви, крикнув:

— Пане превелебний! Хапають нас! Що ж це таке, отче духовний! Кому свято, а нам тюрма!

Федір Стрипський стояв перед олтарем. Почувши крик, він підійняв руки з хрестом.

— Хто сміє хапати?

— Жандарми, отче духовний...

— Нічого не розумію, люди,— ніби розгублено сказав о. Федір.— Моя держава — церква й, крім неї, що можу знати? Молімося, люди, щоб лихо минуло нас... Христос воскрес із мертвих!

Під церквою жандарми хапали бідняків, що не хотіли йти на смерть у гори.

3

— Дьоршаббан! Дьоршаббан! — наказували жандарми.

Один з них стояв біля воріт сарая, високо підійнявши ліхтар. В проміння попадали стривожені, засмучені обличчя чоловіків, легінів.

— Дьоршаббан! Дьоршаббан!

Коли в сараї нікого не залишилось, жандарм з ліхтарем все ж зайшов туди і постояв, присвічуючи хвилинку. Сміття, бита цегла, пусто...

— Усі! — сказав він.

Надворі холодно, непривітно. У долині було тихо, але вгорі буяв вітер, швидко гнав хмари. В сірому небі між прорізами де-не-де горіли притушені зорі. На сході ледь прорізувалась малинова смужка світанку. Гори й перевал лежали чорні. Опала роса.

— Швидше! Швидше!

Попереду зацокотіли копита коней, жандарми зімкнулись колом.

— Карпати мої, Карпати! — пролунав один чийсь голос.

Рушили. Частіше зацокотіли копита коней, заходилися гнати людей жандарми. Було зрозуміло, що вони хочуть швидше проминути село, де в хатах не світиться жоден вогник, але де, скрадаючись біля плотів або ж прикипівши до вікон, дивляться і ламають руки батьки, матері, дружини, діти заарештованих.

— Дьоршаббан! Дьоршаббан!

Жандарми мало не бігли, наставляючи рушниці, підгонили тих, що хотіли відстати і схватись в кущах чи канаві.

Коли проминули село і вийшли на шлях, що вів у гори, знизу, з долини, долетів святковий передзвін на турні,— то о. Федір кликав людей освячувати паски...

Уже розвиднілось, сонце вставало з-за перевалу, рожевим цвітом наливалось, а потім заголубіло небо, вранішній вітер гнав на захід хмари.

— На «лінію Арпада»! — проміж себе говорили люди.

Ішли батьки, поруч з ними крокували сини. Разом з усіма йшов Павло Тиснянець...

Ковтаючи гірку слину, Павло думав, що скаже цього ранку мати сестричкам? У хаті пусто, на столі порожньо, газди не стало.

«Тікати б, тікати б звідси, стрімголов з гори, звернути з шляху, в кущі. А там — ловіть його!» — думав юнак.

Але як тікати? Попереду, на сірому, в яблуках, коні їхав старший жандарм. На грудях його рясніли шнури, блищали медалі, кашкет був прикрашений перами.

Тримаючи перед собою гвинтівки, неспокійно поглядаючи на кущі, не спускаючи очей з в'язнів, підтюпцем бігли піші жандарми. Зроби один крок — і смерть, дурна смерть на місці!

Чим вище піднімалися в гори, тим більше зустрічалося військових. Ці військові зупинялися, байдуже дивилися на людей, що брели під конвоєм, розмовляли з жандармами.

— Нова партія?

— Нова, але не остання, — відповідали жандарми.

Навкруг височіли скелі, хисткі містки з'єднували кручі між ущелинами, чим далі, то ліси густішали. І всюди між кущами, під деревами, під скелями лежали штабелі дощок, купи цегли, діжки з цементом, круги колючого дроту. Стояли вантажні машини, тягачі. Тут будувалася «лінія Арпада», тут працювали вже тисячі людей, сюди гнали людей і з Кленів.

«Няньо! Няньо!» — хотів би крикнути Павло. Сльоза готова була зірватись з очей. Та ковтав гірку слину, і були в нього сухі очі. Це був вже не маленький Павло, який мріяв про пушку і полювання в лісах. Надто багато зазнав юнак горя і розумів, що серед звірів сльозами горю не зарадиш. Він пильно дивився навкруги і намагався нічого не забути з того, що випало йому побачити в цей нещасливий день.

4

— Діти! — сказала Гафія Тиснянчиха. — Сідайте-бо до столу та будемо розговлятись.

Маленькі Софія й Настя сіли за стіл. Мати побудила їх, тільки прийшла на світанні з церкви. Дівчатка й одягнулися по-святковому — нові сорочечки, в косах — вузьенькі стрічки.

— Сідайте за стіл! — ще раз сказала мати.

І сіли...

На столі стояла тиковка з молоком, позиченим у сусідів, лежав шматочок темного, ніби з глини зліпленого, ошіпка.

— Мамо! А де ж Павло?

— Скоро прийде... А ви мовчіть... Розговляйтесь-бо, кажу.

І сама розговілась. Одломила темними, скрюченими від роботи пальцями маленький шматочок ошіпка, покклала його в сухий рот. Ні, не може проковтнути, несила...

Мовчала. От і свято! Великдень! Справді — великий день, горем наповнений, сльозами покроплений.

Газди немає! Останнього газди! Одна вона тепер газдиня над злиднями і горем, єдина розпорядниця над смутком і печаллю.

На світанні ледь прийшла з церкви. Не одна вона так ішла. Зупинилась раз і другий, тримаючись за кілки плоту, Гафія, прислухалась — телембемкали дзвони на турні, а всюди, на вулицях і ген-ген на левадах, чулося смутне жіноче квиління.

От і побувала вона в церкві — освятилась, набачилась. Ні, не піде вже ніколи туди вдова! Як же можна вірити отим попам, що набивають собі черево і продають убогих людей.

Тримаючись за кілки плоту, вона поглянула тоді на перевал, де прорізувався світанок. Повели Павла на «Гарпадову лінію» — вбивці, вішальники, кати. Будь прокляті — коли вже їм кінець? Коли б хутчіш прийшли з-за перевалів руські люди! Адже разом з ними збіжить плаєм з гори і Антон. Разом з ними прийде жадана свобода.

Грізна й сувора стояла Тиснянчиха на вулиці Кленів у великодню ніч. То нічого, що вона зовні непоказна, висхла, ніби складена із самих кісток. Думами горить її мозок, палахкотить вогнем серце...

— Терпи, Гафіє, терпи! — шепотіла вона.

— Вставайте, діти! Свято сьгодні,— сказала в хаті, схилившись над ліжком, і прийняла джергу.

Діти не винні. Хто про них подбає, коли не мати?

Важко було проковтнути шматок ошіпка. Проковтнула.

— От і свято! Ідть тепер та гуляйте надворі, діти!

Ішли поїзди на схід. Один за одним тягнулися ешелони на фронт. Між військовими ешелонами, в пасажирських поїздах до перевалів Карпат з Будапешта, Дебрецена й Відня поспішали не на фронт, а ближче,

на окуповані радянські землі, де можна було поживитись, різні акціонери, промисловці, аграрії, католицькі священники-місіонери, повії, що одягли білі косинки з червоними хрестами й стали називатись самаритянками. Поїзди йшли на схід, розривали гудками тишу лук над Тисою, сколихували спокій ущелин і перевалів. Люди в селах на долині і в хижах на горах дивилися на ці поїзди, жахалися: «Та коли ж цьому кінець, коли?!»

Йшли поїзди й зі сходу. Багато було поїздів, на вагонах яких красувались червоні хрести. То везли тих, що рвалися до чужих багатств, а одержали кулю. Слідом і впереміжку з цими поїздами тягнулись ешелони з награбованим майном — загарбники везли машини й худобу, зерно й вугілля. А були ще ешелони, де всі двері і навіть вікна у вагонах були забиті, але звідки крізь стіни долітали стогони, часом чувся жіночий плач. То кати везли невільників на каторжну працю, на муку і смерть.

Серед цих поїздів ішов один, що вирушив на захід з Мукачева. Він ішов дуже повільно, зупинявся на великих і малих станціях, довго стояв на перегонах серед угорської пушти. Це був поїзд з гефтлінгами¹ — людьми, які недавно мали свої імена й прізвища, але втрапили їх, коли потрапили до рук фашистських катів, і були позначені, як речі, тільки номерами. Це везли синів верховинського краю, бідноту з долин і Карпат, людей, що не хотіли коритись окупантам. Їх замкнули у вагони — по вісімдесят у кожен, по сто, забили двері, виставили біля вагонів варту і повезли на захід.

В одному з вагонів під посиленою вартою сидів Олекса Борканюк.

Його не вбили тоді вночі, коли повезли з «Конера». Якось інша мета була у катів. Його вкинули до іншого підвалу в «Раковці-Коштелі», в Чинадієво.

Там він провів кілька днів. Видно було, що кати чогось вичікують. Чого? Борканюк не знав. Він не міг знати, що з Будапешта до Закарпаття надійшов наказ використати арешт Борканюка як засіб у боротьбі з комуністами, для чого возити його по всьому Закарпаттю...

¹ Гефтлінг — в'язень (нім.).

Та поставленої мети не досягли фашисти. Був рідний Олекса Борканюк робітникам і біднякам Закарпаття, коли обирали вони його своїм депутатом і наказували боротись за волю і щастя, ці люди звірялись на нього як на секретаря комуністичної організації, арештований Борканюк нагадував і стверджував, що жодними засобами не можна вбити комунізму.

І куди б фашисти не привозили Борканюка, щоб зганьбити його, там трудящі люди піднімали голови, таємно збирались, гуртували свої сили для боротьби проти ненависних ворогів.

«Раковці-Коштель», «Туря-Ремета», Ужгород. Все марно!

Тоді прийшла телеграма:

«Ви не вмієте взяти від Борканюка того, що треба, і не вмієте показати його як слід. Відправити його негайно до Будапешта...»

...Поїзд ішов на захід. Борканюк не знав, куди їх везуть. Цього не знав ніхто з в'язнів. Вони були замкнені, одрізані від світу.

Уночі їх вивантажили на якійсь станції і далі погнали пішки. В інший час звідси вони могли б бачити заграву великого міста, що лежало недалеко. Але був воєнний час, фашисти боялись радянських літаків, боялись населення самої країни,— велике місто було затемнене.

Коли почало світати, в'язні побачили вдальні гори, перекинуті через Дунай мости, високі будинки на берегах. Перед ними відкривався Будапешт.

«Маргіт-керут» — тут Борканюкові судилося провести ще багато днів, багато місяців. У цю центральну будапештську тюрму кидали в'язнів, привезених з багатьох країн. Мало хто в той час виривався живим з багатоповерхових сірих корпусів. Одна дорога стелилася звідси — на кладовища.

Борканюка замкнули спочатку в окрему камеру. Знову, як на кожному етапі, почалися безконечні допити, тортури й муки.

Як і раніше, він відповідав, що був секретарем крайового комітету Комуністичної партії, але ніколи не скаже жодного слова ні про організацію, ні про керівництво, ні про плани.

Безсонні ночі. Нові кати й нові муки...

— Ви хочете правди? — говорив Борканюк. — Слушайте — я говорю правду. Ніколи нікому не перемогти комуністів, нікому й ніколи не заборонити Комуністичної партії наказом. Ви хочете знати, де комуністи? Вийдіть на вулицю, ідіть у Карпати — вони є всюди. Вони діють, бо не можуть не діяти, вони знають про всі ваші злочини і розплатяться за них. Чому ж тепер ви мовчите? Не вірите? О, скоро переконаєтесь! Ви вже й тепер божеволієте від страху перед комунізмом.

Його перевели в загальну камеру. Це було для нього великим полегшенням. Знову серед людей, знову можливість слухати їх і говорити самому.

Холодок сивини затягав все дужче його скроні, на лобі заглиблювались зморшки. Але думка працювала блискавично — вона сягала так далеко!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

В останні дні вересня 1942 року в Будапешті військовий суд на закритому засіданні мав розглянути справу Олекси Борканюка. Власне, все в цьому суді було вирішене наперед. І, звичайно, справу вирішували не три ляльки з військового суду. Ім'я Борканюка викликало напад безумної люті в Хорті і Міклоша Каллаї, це ім'я вимовлялось із прокляттям в «Кемельгаріто», папський нунцій в Угорщині кардинал Міндсенті наклав анафему на сина лісоруба з Карпат, підкресливши, що католицька церква стоїть не тільки за фізичне знищення Борканюка, а хотіла б знищити й пам'ять про комуніста.

Але вони не могли допустити, щоб ця людина пішла із життя, не сказавши того, що їм дуже хотілося знати. Цей комуніст з Карпат тримав себе на слідстві неможливо. Він обурливо вів себе під час допитів. Усе, що тільки могли вигадати кати з «Кемельгаріто», було застосоване до Борканюка, проте вирвати слово зізнання в комуніста так і не спромоглися.

Тоді пішли на останнє. Бувши самі полохливими, вони вважали, що дрібний страх за життя властивий всім людям. Через те було ухвалено провести суд; не-

хай у холодку залу, на лаві підсудних, Борканюк відчує, що близько — життя або смерть, і нехай замислиться над тим, як зізнанням полегшити свою провину і зберегти життя.

Головою суду був призначений кат і хабарник Домінич, що до цього вже холоднокрівно підписав тисячі смертних вироків. В урядових колах його називали автоматичним лічильником смертей. Уночі перед днем суду Домінича викликали до урядового будинку, де з ним довго розмовляли міністр внутрішніх справ Ярош і генерал Вінце — організатор «народної гарди»¹. Ярош, поблискуючи золотом окулярів і весь час прополіскуючи рот содовою водою, сичав:

— Добийтеся, щоб цей Борканюк признався, хто входить тепер до крайового комітету Комуністичної партії Закарпаття і де містяться їхній комітет і підпільні групи...

— І пункти, де існують партизанські загони,— додавав генерал Вінце.

— Я вживу всіх заходів,— обіцяв Домінич.

Борканюка під вартою завели до залу, де мав відбутися суд, за годину, а може, й більше до початку засідання і посадили за бар'єром.

Вартові не звертали жодної уваги на в'язня. Вони розмовляли про власні дрібні справи, згадували якісь зустрічі й побачення, вистави, кінокартини. Це також входило до програми суду: у них — воля, розваги, а місце в'язня — за бар'єром.

Олекса Борканюк не слухав балаканини вартових. Його не цікавили їхні справи. Навіть краще, що на нього не звертають уваги,— він може нарешті залишитись сам із собою.

У цьому приміщенні раніше був театр, про що свідчили декорації замку на сцені, паддуги, на яких було намальовано зелень і квіти. Під паддугами стояв застелений зеленим сукном стіл, ще два маленькі столи стояли праворуч і ліворуч — для прокурора, видно, і для секретаря суду.

¹ «Народна гарда» — угорська фашистська армія, створена для боротьби з партизанами.

Що суд буде тільки комедією, Борканюк дуже добре розумів. Ні, вони нічого не доб'ються від нього і на цей раз. Він мовчав раніше і мовчатиме також у цьому залі, а коли щось і скаже, то це будуть зовсім не ті слова, які їм потрібні.

Жандарм крикнув: «Суд іде!» Голос його лунко прокотився в холодному порожньому залі.

З бічних дверей з'явилися голова і два члени суду. За ними увійшли прокурор і секретар. Рівно підстрижені, поголені, в однакових військових костюмах, ніби підігнані під один ранжир. Були вони однаково й похмурі, ніби ніщо в світі їх не цікавило.

Голова суду оголосив засідання військового суду відкритим.

— Ваше прізвище, підсудний?

— Борканюк.

— Ім'я?

— Олекса.

— Рік народження?

— 1901.

— Національність?

Русин, тобто українець,— відповів Борканюк.

— Що значить українець? — одразу запалився Домінич.— У складі Угорського королівства не було й немає жодних українців. Є тільки угорці греко-католицького віросповідання.

— Я поважаю трудящих угорців, але сам не угорець,— сказав Борканюк.— Я й рідні мені люди --- українці, слов'яни... Вони жили на Карпатах споконвіку, а сімсот літ тому їх поневолили угорські князі.

— Годі!—крикнув Домінич.— Суд не цікавлять ваші вигадки. Скажіть, підсудний, ви комуніст?

— Так, я належу до Комуністичної партії.

— Може, належали?

— Ні, належав і належу...

— Гм...— процідив суддя.— Тоді, може, ви знаєте, хто з'являється автором ось цієї писанини?

Він взяв зі столу й розгорнув тоненьку брошуру. Борканюк здалеку пізнав книжечку, на першій сторінці якої було надруковано: «Всі до бою за соціальне і національне визволення трудящого народу Закарпаття». Він знав у ній кожен рядочок, кожне слово. З яким трудом вони з товаришами друкували цю брошуру. Він

пам'ятав, що в цій книжечці є 48 сторінок,— вони тричі спускали по шістнадцять сторінок на машину.

— Хто це писав? — продовжував розлючений Домініч і заходився цитувати: — «З убогих верховинських хат чути стогін дітей і дорослих, що вмирають від голоду... Жменя банкірів, великих землевласників, куркулів загарбали в свої руки землі, фабрики, всі засоби до життя, а ми не маємо нічого, крім своїх робочих рук... Нас женуть до голодної смерті, рабства і нової імперіалістичної війни». Ну, пам'ятаєте, підсудний, хто це писав?

Борканюк мовчав.

— Або ось...— зловісно підив суддя.— Ви ж подумайте, яке нахабство, яка самовпевненість! «Трудящі Закарпаття! Час до рішучих боїв надходить! З більшовицькою рішучістю вставайте всі до бою, під проводом комуністів, проти всякого націоналізму, проти фашизму, проти імперіалістичної війни...» Ви знаєте, хто писав цю крамолу?

Домініч сердито кинув брошуру на стіл.

— Знаю,— відповів Борканюк.— Я пізнаю ці рядки і вважаю за велику честь для себе, що я їх написав.

— Підсудний одвертий,— силоміць посміхнувся Домініч.— Може, тоді ви згодні й з тим, що не тільки писали ці ворожі слова, а й діяли?

— Комуністи завжди пишуть тільки те, що думають,— сказав Борканюк,— а те, що пишуть, неухильно здійснюють.

— Цікаво,— все силкувався посміхнутися Домініч.— Отже, ви не заперечуєте, що ваш крайовий комітет Закарпаття, до складу якого ви входили і ніби з'являлися секретарем, після урядової постанови про закриття Комуністичної партії, не тільки не виконав цієї постанови... а продовжив свою діяльність... скеровану проти держави?

Суддя помовчав і пильно подивився на підсудного, спостерігаючи, яке враження на нього справляють ці слова.

— Комітет не розпустив також,— підив суддя,— і низових своїх організацій... Він одержував таємні директиви... він сам давав таємні директиви своїм низовим організаціям...

Борканюк мовчав.

— Ну чого ж ви мовчите, Борканюк? Говоріть. Ми ждемо вашої відповіді.

Борканюк зітхнув і відповів на всі пункти обвинувачення.

— Коли мова йде про комуністичну організацію і її крайовий комітет, то вони на Закарпатті існували і існують...

— Вони розгромлені! — крикнув суддя.

— Я сиджу у в'язниці вісім місяців,— сказав Борканюк,— і не знаю, що за цей час сталось. Але я думаю, що пан суддя помиляється, бо Комуністичної партії не можна ліквідувати наказом і організація наша існує...

— Її немає, вона не існує,— заволав суддя.

— Та ось я ж існую, пане суддя. Я репрезентую комуністів у цьому залі.

— А хто репрезентує партію там, на Закарпатті? Ви скажете нам прізвища керівників організації?

— Пане суддя,— відповів Борканюк.— Я давно сиджу в угорських тюрмах і не знаю, що за цей час сталось. Мертвих ви знаєте краще від мене, а хто з живих заступив їхнє місце — мені невідомо.

— А низові організації? Крайовий комітет їх не розпустив?

— Крайовий комітет не міг їх розпустити з тієї самої причини... На чолі трудящих людей, що борються за визволення, стояли і стоять комуністи.

— Але ж ви одержували директиви й від московських більшовиків і самі їх давали?

— Щодо директив московських більшовиків,— сказав Борканюк,— то це правильно. Тільки чи можна їх назвати таким казенним словом, як директива...

— Називайте їх, як хочете, але ж вони були?— квапився Домінич.

— Так, директиви комуністи Закарпаття мали,— продовжив Борканюк, і від дрімоти прокинулись і загострили слух навіть байдужі до всього члени суду.

— Конкретно,— задихався суддя.— Коли й де одержували ви ці директиви?

— Увесь час, скільки я пам'ятаю,— відповів Борканюк,— Комуністична партія Радянського Союзу вчила і вчить нас боротись з фашизмом, боротись за мир і демократію.

— Підсудний сказав про директиви,— зціпив кулаки суддя.— Я запитую конкретно, де ці директиви?

— Ці директиви — в програмі Комуністичної партії, в творчар Маркса, Енгельса, Леніна...

— Я говорю про директиви, які одержані були крайовим комітетом вами особисто!—нервував суддя.

— Марно думає пан суддя,— відповів Борканюк,— що комуніст кожного разу мусить одержувати якусь директиву. Для нього є один і простий закон життя: він завжди повинен діяти так, як йому підказує совість комуніста.

— Отже, ви заперечуєте, що мали конкретну директиву?

— Заперечую.

— А речові докази?

— Я не знаю, про що йде мова.

— При арешті у вас знайдено кілька номерів газети «Правда».

— Так, ці газети були при мені. Але хіба це якась таємна директива? Я ж раніше сказав, що тут не годиться казенне слово «директива». Статті «Правды» передаються по радіо, їх чує весь світ.

— Їх слухають,— крикнув суддя,— але ж не всі діють. А на Закарпатті...

Голова суду лютував, але намагався себе стримати. Він наказав привести свідків. Їх заводили по одному — Василь Борканюк, дружина покійного брата Дмитра Явдоху, діти її — Іван та Анця.

Що міг сказати Василь? Повороту не було. Необережним словом він навек зганьбив себе.

— Я винен,— сказав Василь.— Загубила мене любаска... Але за Олексою провини не знаю.

Коли допитували дружину покійного брата Дмитра, Явдоху, суддя крикнув їй:

— Ви переховували злочинця! Говоріть правду, бо інакше матимете каторгу!

Явдоху кинула погляд на Олексу, подивилась на суддю і сказала:

— Краще вже смерть, тільки разом з ним.

Суддя заходився допитувати Анцю. Та голосно, на весь зал, заплакала. Голова суду наказав всіх їх вивести.

Тоді в залі з'явився новий свідок, якого викликали

за вимогою прокурора,— Гаврило Клумак. Голова суду попередив свідка, щоб говорив правду, запитав, чи готовий свідок ствердити свої покази під присягою.

— Хоч і зараз,— відповів Клумак.

— Що ви можете показати в справі обвинувачення Борканюка у державній зраді, в злочинних діях проти уряду й організації підпільних комуністичних груп? — запитав суддя.

— Я, панове судді,— почав Клумак,— маю незаперечні докази, що оцей самий Борканюк заподіяв велику шкоду нашій угорській державі. Я, панове судді, найперше маю сказати, що це він і тільки він убив мого покійного батька Тимофія Клумака. Ножем зарізав, на полонині...

— Опам'ятайтесь! — кинув Борканюк.— Ви ж самі знаєте, що, коли вбито вашого батька, мене не було не тільки в Ясинях, а й у Карпатах...

— Я, панове судді,— продовжував Гаврило,— прошу вас вжити заходів, щоб він отут не мав права говорити й загрожувати. А коли й не було тебе близько,— визвірився він,— то це тільки твоїх рук робота. Комуністи такі, що він тут, а його зброя стріляє десь за сто кілометрів...

Борканюк посміхнувся. Голова суду подзвонив і м'яко сказав свідкові:

— Прошу ближче до справи... Які вчинки зробив підсудний і що ви скажете про підпільну комуністичну організацію?

— Я тільки про це й хотів сказати,— вів далі Клумак.— Я говорю, що Борканюк — то є дуже небезпечна й шкідлива людина. Не встигли його забрати, а на бутині в нас спалахнула пожежа. Ви ж тільки подумайте: контракт з військовим міністерством — і все до цурки згоріло.

Борканюк не пропускав жодного слова Клумака. Суддя щось шепнув по черзі одному й другому членам суду... Прокурор схопився за стілець, ніби він горів під ним.

— Пане свідок! — крикнув суддя.

— Пане суддя! — ще голосніше крикнув Гаврило.— Його, проклятого, немає, а в селі повно пліток і навіть є прокламації про Москву й про битву на Волзі... Знову, чому на тартаку перебої і пили рвуться, як павутина?..

Я проїжджав через Рахів, Хуст, Мукачеве — і там тільки й розмов, що про цього Борканюка. Він сидить тут, а там кажуть, що гуляє в горах. Де що не трапиться — все Борканюк...

— Пане свідок,— схопився з-за столу суддя.— Усі ці факти суду відомі, і я прошу їх не повторювати... Я прошу вас, пане свідок, відповісти тільки на одне питання і тільки одним словом: чи винен підсудний?

— Пане суддя,— відповів Клумак,— я вважаю, що він більше ніж винен, і не тільки він, а я б усім злидарям голови скрутив, бо то все є його однодумці і опришки...

— Ви вільні, свідок,— не сказав, а наказав голова.— Сідайте! Мовчіть!

І Клумак гордовито, вважаючи, що бездоганно і навіть краще, ніж його навчав прокурор, виконав свою роль, сів у першому ряду крісел.

— Запросіть свідка Магаричку,— наказав суддя.

— Я, ласкаві судді,— одягнувши на носа свої окуляри і виймаючи з кишені якісь папірці, говорив Магаричка,— під присягою можу показати, що підсудний Борканюк у розумінні юриспруденції з'являється абсолютно небажаним елементом. Ще в час виборів до парламенту в 1935 році він зібрав — ось і документи — 78 994 голоси на Верховині. Чи то ж видане діло? А от його книжка, що й досі гуляє на Верховині: «Усі до бою за соціальне й національне...»

— Свідок,— зморщився суддя,— відповідайте конкретно, що ви можете показати про його шкідливу діяльність тепер, у роки війни?

— У розумінні юриспруденції,— знову заходився Магаричка,— він з'являється агітатором, шпигуном і диверсантом.

— Це так,— піддакнув суддя.— Але факти?

— Він шкодив у горах і на залізниці, і коли стався вибух у Перечині, то це, звичайно, тільки його робота. А ось прокламації,— вихопив він жмут паперів,— які розкидані по всій Верховині. Та навіть діти...

— Свідок,— крикнув суддя,— нас це зовсім не цікавить.

— Але я маю сотні доказів того, як діють комуністи.

— Свідок,— розпачливо заволав суддя.— Ваші слова не в'яжуться з жодною юриспруденцією.

— Вибачайте, пан суддя,— перебив його Магаричка,— але я маю спеціальну освіту по юридичній лінії.

— Сядьте, свідок! — наказав суддя. Він сердився і на організаторів суду, і на свідків, і на себе. Як можна, щоб Борканюк поніс із собою в могилу втішні для нього і такі неприємні для уряду відомості про підпали, вибухи, про всю діяльність комуністів?

— Слово має прокурор,— поспішив оголосити суддя.

Прокурор говорив довго. Він доводив, що Олекса Борканюк все життя боровся з існуючим державним ладом, виступав проти уряду і його заходів, після заборони Комуністичної партії перейшов у підпілля...

Борканюк не дослухувався до промови прокурора. Він сидів стомлений, тільки очі його видавали глибоке внутрішнє хвилювання, збудження, горіння. Не промова прокурора і не невблаганне наближення години вироку хвилювали його. Увесь процес нагадував йому стару заяложену комедію, яку він мимоволі мусив був дивитись. Але за запиленими декораціями цього фашистського балагана Борканюк побачив те, що старанно намагались приховати від нього судді. Клумак і Магаричка говорили про велику пожежу на бутині в Кленах, згадали розмови людей про Москву, листівки, аварію на тартаку, вибухи. Отже, люди борються з окупантами, живе, діє, керує їхньою боротьбою комуністична організація.

Прокурор перейшов до останньої частини своєї промови, перераховував статті закону, за якими підсудний мав понести найсуворішу кару — смерть, а Борканюку здавалося, що перед ним вже не порожній зал, а увійшли, стали, слухають, що скаже Олекса Борканюк, всі його товариші комуністи, увійшли навіть і ті, яких, може, й немає, але які однаково живуть.

— Підсудний,— оголосив суддя,— вам надається останнє слово. Зважте, що чистосердечне зізнання в злочинах полегшить вашу кару.

— Голова суду,— почав Борканюк,— пообіцяв, що коли я скажу правду, то матиму полегшення. Я полегшення не прошу і не хочу його у вас заробляти, але правду сказати хочу і мушу.

Більше, більше повітря в груди! Він глибоко дихнув.

— Я народився в Карпатах,— сказав Борканюк,— і в горах провів свої дитячі роки. Там від чабанів і лі-

сорубів я почув легенду про опришка Олексу Довбуша. Ви також, мабуть, чули її, бо в легенди, кажуть, крила широкі, а в тій легенді говориться, що Довбуш був вірним сином свого народу, боровся з багачами, що в багатого забирав, то бідному віддавав і за це наклав головою.

— Покиньте казки про якогось там Довбуша,— крикнув голова суду.— Говоріть по суті!

— Про Довбуша я вже кінчив,— продовжив Борканюк,— але в тій легенді розповідається, як, помираючи, Довбуш закопав десь в Карпатських горах свій пістоль і заповідав, що кожного року цей пістоль на макове зерно виходитиме вище й вище з землі, а коли виїде зовсім, то звершиться все те, про що мріяв і за що боровся Олекса Довбуш.

— Я говорю вам останній раз,— попередив голова суду,— покиньте згадувати Довбуша. Коли я почую ще раз це ім'я, позбавлю вас слова. Говоріть тільки про себе.

— Гаразд, я більше не згадуватиму цього імені, а скажу про себе,— лунав у порожньому залі голос Борканюка.— Я вірив все життя і вірю й тепер, що, складаючи цю легенду, народ говорив про себе. Сотні років трудящі люди на Закарпатті терпіли горе й муку, плекали свій гнів. Помирали одні, але на їхніх могилах однаково зацвітали квіти народного гніву. І серед цих квітів підіймався все вище й вище з землі той освячений людською кров'ю пістоль, про який я згадував. Народ довго кував, а тепер взяв у свої руки зброю. Взяв, кажу я, бо є на світі Комуністична партія, бо існує Радянський Союз, бо за Карпатами близько Україна — сестра Закарпаття...

Голова суду вдарив кулаком по столу.

— Тут не місце для агітації. Я вас позбавляю слова.

— А я вже все й сказав,— закінчив Борканюк.— Отака моя правда. Слухайте, панове судді. Суд іде! Мине короткий час — і ви з вашими хазяїнами сядете на оцю лаву, де зараз сиджу я, а там, де сидите зараз ви, сядуть справжні судді. Поспішайте ж, підписуйте вирок!

Суд засідав рівно стільки, скільки треба було для того, щоб занести до готового протоколу одне коротке речення.

— Іменем уряду до смертної карі через повішення, — оголосив суддя і подивився на Борканюка.

Борканюк стояв і був ніби вищий, ніж раніше, — небезборний і грізний комуніст із Карпат.

2

Фашисти лишилися незмінні собі і навіть засудженого на смерть хотіли ще покатувати, помучити. Борканюка вкинули в одну з тих камер, де людина, як у могилі, залишається сама з собою. Його тримали в камері багато днів, ждучи, коли він нарешті збожеволіє або сам попросить смерті.

Страхополохи й боягузи! Вони не могли навіть уявити, що таке почуття, як страх, не властиве людині сильної волі, якою був Олекса Борканюк.

У маленькій вузькій камері були тільки стіл, стілець і дерев'яний тапчан замість ліжка, — все прикуте залізними прутами до підлоги. Високо вгорі, затінене від сонця козирком, вирізувалось віконце з ґратами.

Коли б не це віконце, він би втратив лік дням. Воно було холодне, темне й порожнє вночі, але вранці з-під козирка і поміж ґратами пробивалося, як найрідніший друг, голубе світло, потім з'являвся рожевий промінь, він відбивався на стіні, торкався речей. І завжди Борканюк, стоячи серед камери, простягав до нього руки — здрастуй, світло!

Він був тут не першим. Скільки людей до нього пройшло через цю камеру смерті?! Кволих тут не могло бути! Хто впадав у відчай в останню хвилину, простягав до катів руки і зрадою купував життя, той не потрапляв до цієї камери і ніби одержував відстрочку від смерті, але заробляв тільки прокляття і ганебну, тричі ганебну смерть. Сюди потрапляли ті, що несхибно, непохитно боролись за правду, волю, кращу долю для трудящих. На стінах камери залишалися після них написані вуглинкою, крейдою, просто видряпані камінцем зворушливі слова, що були гарячі, як їхнє останнє зітхання. «Прощайте... Пам'ятайте... Борітесь!» — ці три короткі слова, написані на різних стінах різними руками, різними мовами, були заповітом усіх мужніх. На одній стіні, в ку-

точку, був напис угорською мовою: «Газам, міт чіналнак ек велед!»¹

Вночі над дверима камери, загратована, ніби й вона була в'язнем, горіла кволла лампочка. У дверях було пробите, як і в інших камерах, вічко, і вартові, що ходили й ходили у важких військових черевиках коридором, минаючи двері, заглядали у вічко, але самі стояли в тіні. Падали в безвість секунди, з них складались хвилини, минали години і дні.

Години і дні! Потрапивши до цієї камери, Борканюк думав, що йому доведеться лишитись самотнім до останньої години. Він цього не боявся, йому було про що подумати й було що пригадати, крокуючи вперед і назад в короткій камері...

І от в одну з ночей, коли затихла тюрма, він почув стукіт — десь дуже далеко, дуже невиразно. Хвилину й другу він прислухався, ловив звуки, відгадував їх...

— Борканюк! Де Борканюк?—розгадав він ці звуки.

Легке зітхання вирвалось з його грудей, він схопився з тапчана, став ходити по камері, щоб дозорець думав і радів, що їхня жертва не може спати, а в хвилини, коли дозорець одходив, сам почав стукати:

— Борканюк тут... Був суд...

Так було й пізніше, кілька разів серед ночі долітав стукіт, і він сам відповідав. Він чув далекі голоси друзів, озивався на них, розмовляв. Слово, два, три слова,— яка це була радість! Може, й там, у камері, де він сидів останній час, дізналися про його долю. Дорогі, любі мої друзі! Живіть, живіть, на щастя!

А там почалася ще одна ніч,— в коридорі почувлися кроки вартового і ще одні дуже тихі кроки. Брязнув засув, до камери увійшов жандарм, а за ним прослизнув священник.

Священник крапля в краплю нагадував о. Федора Стрипського, тільки був набагато вищий від кленівського попа; йому навіть довелося пригнутись у дверях камери. А так — ніби брат його — ті ж очі, вгодоване обличчя. І чорна сутана, хрест і євангеліє в руках.

Увійшовши, священник обшарив очима камеру, побачив Борканюка, що стояв у куточку, і повернувся до вартового.

¹ «Газам міт чіналнак ек велед!»—Моя батьківщино, що вони роблять з тобою! (Угор.)

— Ви вийдіть, воїне! — сказав він і сам зачинив за ним двері.

— Нам не повинен хтось заважати, — сказав тихо священник Борканюкові. — Сядьте, сину.

Борканюк зрозумів, що це і є та ніч, яка невблаганно наближалась, а священник — вісник кінця.

— Спасибі, я можу постояти, — подякував Борканюк.

Тоді сів священник, поклав хрест і євангеліє на стіл, поруч із кухлем для води і шматочком хліба, і глибоко зітхнув, ніби хотів виказати, що в нього є надзвичайно глибокі й складні душевні переживання.

— Сину мій, — почав він. — Я... греко-католицький священник і прийшов сюди, в тюремну камеру, щоб полегшити тобі останні важкі години брентного життя на землі.

— Марно ви думаєте, — відповів йому Борканюк, — що ваша присутність зробить ці години легшими. Чим ви можете допомогти? Скасувати вирок суду? Вивести мене за стіни тюрми, сказати: «Йди, Борканюк, ти вільний!»

— Свята католицька церква стоїть осторонь від політики, — промовив священник, — і їй не дозволено втручатись у дії уряду і скасовувати вирок суду. Наші сили й милосердя обмежені законами.

— Я не знаю, чи справді ви такі вже безсильні, — зауважив, посміхнувшись, Борканюк, — але коли це так, то для чого ж ви прийшли сюди і чим можете полегшити мені останні хвилини життя?

— Я прийшов сюди, — вів священник, — нагадати тобі, що все, що ми називаємо щастям на землі, ніщо в порівнянні з тим, чого слід ждати в невідомому майбутньому.

— Але чому ви називаєте майбутнє невідомим? — посміхнувся Борканюк. — Я знаю, що несе мені майбутнє, а коли так, то й живу у майбутньому, у вічності.

— О ні, — гнівно заперечив священник. — Душу твою заповонив дух гордості. Людина не може знати майбутнього, і кволі, природні сили не дають їй можливості осягнути вічності.

— Ні, — сказав рішуче Борканюк. — В майбутнє не хоче зазирати той, кому воно нічого доброго принести не може. Ви, отче, мабуть, боїтесь, що від вас у недалекому майбутньому не лишиться й сліду, і тому роби-

те майбутнє невідомим. А я знаю це майбутнє і прагну, щоб воно швидше настало.

— Перед тобою смерть! Невже ти хочеш, щоб вона швидше настала?

— Не залякуйте мене смертю,— спокійно сказав Борканюк.— Я говорю про майбутнє трудящого людства і знаю, що кожен день і навіть година наближають для нього перемогу, радість, щастя...

— Майбутнє людства і кожної людини залежить тільки від бога,— вів священник.— Ось чому в сподіванні його справедливого суду треба зважити й на земні наші справи. Лишилися останні години, тобі треба очистити душу, покаятись, сказати всю правду, і це все залишиться тільки між нами і богом. А я владою, яка дана мені від бога, обіцяю тобі прощення.

— Бачу і все розумію,— зітхнув Борканюк.— Мені вже обіцяли полегшення й прощення на суді, якщо я скажу правду. А коли я цю правду сказав, засудили до смертної кари. Тепер ви пропонуєте мені сказати всю правду, але вже навіть не обіцяєте якогось полегшення, бо ваші сили, мовляв, обмежені людськими законами, а обіцяєте тільки прощення в майбутньому. Що мені вирок суду і що ваше прощення в майбутньому? Я не згоден з вирокком суду, не хочу і вашого прощення. Та що маю робити? Тут, в Будапешті, сьогодні сила у ваших руках. Але мине короткий час — і, я певен, прийде інший, справді народний суд. Він засудить моїх суддів, а разом з ними він засудить і вас — їхнього однодумця і помічника.

— Я говорю про суд всевишнього,— повторив священник, але голос його схитнувся.

— А ви вірите у всевишнього? — запитав Борканюк.

— Ти... богохульник. Ти... — у священника очі налилися кров'ю, але він все ж опанував себе і закінчив: — Як я можу не вірити в нього, коли все моє життя скероване на те, щоб із спокійним серцем стати перед його судом.

— Тоді вам,— засміявся глузливо Борканюк,— треба взяти мене за руку, і ми разом підемо на страту.

— За що? — сахнувся священник.— За те, що я як раб рабів божих прийшов до тебе в останню годину?

— Прийшли до мене в останню годину? А де ж ви були раніше? Щось я не бачив, щоб ви були з рабами.

Та й я, як би ви не хотіли, а не був і не буду рабом. Я — комуніст, а комуніст не може бути рабом.

— Гордість,— забурмотів священик.— У слові «раб» немає нічого образливого. Я також називаю себе рабом рабів божих...

— А служите не рабам, а фашистам...— перебив його Борканюк.

— Всевишньому,— поправив панотець і підніс палець правої руки.— І мій учитель мене не залишить. Твої ж учителі,— сказав він зловісно,— побиті на березі Волги, на Кавказі, за Москвою, за Ленінградом.

— Ні,— сказав Борканюк,— мої вчителі стоять і вистояли, а ваші спільники й побратими зламали собі голови під Москвою, під Ленінградом, і повік не перейти їм Волги.

— Останні зведення з фронту...— почав і обірвав одразу священик.

— Ну, чого ж ви замовкли? — запитав його Борканюк.— Я б радий був почути хоч би й від вас останні зведення з фронту. Ви мовчите. Я розумію! Вас немарно вчили отці духовні, коли треба — ви вмієте мовчати. Тоді слухайте — я не вірю у ваші зведення, хоч би ви мені їх і сказали. Одно мені було цікаво — чим ви себе ще й сьогодні втішаєте! Хочете, я вам скажу правду про фронт.

— Правду про фронт? Звідки, Борканюк? Адже ти вісім місяців сидиш у тюрмі...

— Вас, бачу, добре поінформовано, а все ж я знаю правду про фронт. Слухайте! Фашисти не були і не будуть у Москві, їм ніколи не бувати в Ленінграді, їм не пити води з Волги, народ на чолі з комуністами перемагав і перемаже у боротьбі з ними — на фронті і тут — у Закарпатті, в Угорщині...

— В Угорщині? — жваво перепитав священик.— Що вони можуть зробити? Хто вони суть, сину?

Борканюк довго дивився на священика.

— Про це мене запитував суд. Я відмовився йому щось сказати. Бачу, що це цікавить також і вас. Але чому? Ви що ж, агент фашистської влади?

— Сину, ти помиляєшся. Я не з'являвся і не з'являюсь агентом державної влади. Я прийшов сюди як католицький священик, не зі зброєю, а з хрестом і євангелієм. Мене веде в кожную хату і сюди у в'язницю християнська мораль, любов до ближнього...

— Пусті слова! — перебив його Борканюк. — Я знаю вашу мораль і любов до ближнього. Ви кажете, що політика — не ваша справа і ніби вам однаково, яка державна влада в нас існує. Але чому ж ви благословляєте уряд Хорті і Гітлера, а здригаєтесь, коли я говорю про владу трудящих? Ви, панотче, агент Гітлера і Хорті. І через те вам у цій камері нічого робити. Чуйте?! Сьогодні в Будапешті, у цій камері, влада Хорті не існує. Ідіть, швидше ідіть звідси!

Затупотіли в коридорі черевики священика, і затихла десь на сходах луна від них. Обхопивши руками голову, яка пашіла від жару, у куточку камери стояв Олекса Борканюк. Ще раз підлість, підступність, брехня?

І знову відкрилися двері. На порозі став вартовий. Він подивився якимось дивно, виглянув у коридор, повернувся.

— Мовчіть! — тихо промовив він. — Ми готувалися, товаришу Борканюк, але не змогли. Прислали багато жандармів, підсилили варту. Я хочу допомогти тим, що передам ваш лист на волю.

Він подав аркуш паперу, олівець і, видно, почувши шум у коридорі, швидко вийшов з камери, зачинивши за собою двері.

Борканюк стояв приголомшений. Хто був тільки що в його камері? Він зустрічав цього вартового, коли його водили на допит. Вартовий не обмовився тоді жодним словом... Та й не міг обмовитись... А тепер він дав папір, олівець, сказав: «Готувалися, але не змогли. Прислали багато жандармів... Підсилили варту». Отже, хтось хотів йому допомогти, готував рятунок, але в останню годину не може нічого вдіяти... Яка радість дізнатись про друзів хоч би і в останню годину. Події відбуваються десь далеко, але вони пробиваються й до нього, сюди, в тюрму...

«А може, — майнула думка, — це вони підслали когось із своєї зграї, щоб вирвати зізнання на папері? Адже вони йдуть на все на все. Оцей священик, що трусив тут євангелієм і хрестом... Як гидко, підло!»

Але ні, говорити так сердечно і просто, говорити з таким смутком, дивитись такими світлими очима міг тільки друг. Цей вартовий — угорець. А хіба в Угорщині

немає його друзів, які також борються з Гітлером і Хорті! Ні, є комуністи і в Угорщині, за мурами «Маргіт-керут» в Будапешті, і далі, далі, де височать заводи, де сіріють робітничі селища, у містах над Дунаєм і Тисою, у селлах,— всюди є в нього друзі.

А коли це навіть і не друг, то що він може зробити і як може йому пошкодити? Передати листа тюремній адміністрації? Це їм нічого не дасть. Олекса Борканюк не напише жодного слова, яке може пошкодити партії і великій справі. Рідні люди його почують і зрозуміють, ворог нехай жахнеться ще раз.

Він сам відчував у ці хвилини нестерпну жадобу попрощатись із людьми, розповісти їм, з якими думками ішов на смерть; нехай знають, що Борканюк не був боягузом, не схитнувся у години мук, катувань і суду, а говорив ворогам правду, дивився сміливо вперед і бачив перемогу.

Він сів біля столу й ждав, поки вартовий раз і другий пройшов мимо дверей. Ні, вартовий не дивився у вічко, не хотів заважати. Спасибі, друже!

Кому ж написати лист? Він пригадав багатьох своїх друзів, з якими хотів би поговорити. Потім перед його очима виринув залитий серпневим сонцем перон на вокзалі в Москві, довгий поїзд, що готовий був вирушити в далеку путь, очі дружини, яка тримала на руках немовля.

Він звертався до них, а через них — до всіх рідних людей. Олекса Борканюк писав:

«Моя люба, дорога дружино, моя дорога дочко, Олечко!

Не було ні дня, ні години, коли б я про вас не думав. Я безмежно хотів повернутись до вас... Не судилося мені... Військовий суд засудив мене на смерть. Ці рядки пишу за кілька хвилин перед смертю.

Почуваю себе здоровим, повним енергії, так хочеться жити. І нема рятунку. Мушу вмирати. Зате йду на смерть сміливо, мужньо, так, як належить людям нашого покоління.

Прожив я сорок один рік, з них присвятив двадцять років боротьбі за справу бідного люду. Усе життя чесно, невтомно боровся і не для власної

користі. Ніколи я не кривив душею. І таким уми-
раю, бо знаю, що наша справа справедлива і пере-
мога буде за нами. Народ мене не забуде, коли
настануть інші часи, і тоді історія розповість прав-
ду про мене.

Я помираю і буду жити.

Не оплакуйте мене, мої дорогі, і не сумуйте за
мною. Війна — це найбільше нещастя для люд-
ства. Тепер тисячі і сотні тисяч кращих синів на-
роду помирають за краще майбутнє людства. Вір-
те, що після цієї війни настане мир, який надовго,
а може, й назавжди зробить це нещастя неможли-
вим. Прощаючись з вами, бажаю вам дожити миру
й щасливого життя...

Люба моя дочко, Олечко! Якраз рік було тобі
тоді, коли немилосердна війна розлучила нас.
Ти була моєю радістю, моїм життям. У цю годину,
коли йду на смерть, кров крапле з мого серця, бо
знаю, що не побачу більше тебе. Бажаю, щоб
ти росла щаслива, щоб була добра й справедлива,
учись і рости в люди. Ніколи не забувай, що твій
батько помер на шибениці за діло народу.

Прощайте, дорогі!

Борканюк Олекса».

Закінчено лист. Він склав папірець учетверо, став
проти дверей, і коли вартовий проходив коридором і на
мить зупинився, подав йому лист. Разом з листом по-
вернув і олівець — він йому більше не був потрібний.

Кажуть, що перед смертю людина оглядає все своє
життя. Так і було: Олекса Борканюк у ці хвилини при-
гадав і дитинство на Верховині, і шкільні роки в Уж-
городі, роки навчання в Харкові, кімнатку на Інтернат-
ській в Мукачеві, полонини в Карпатах, солекопні в Со-
лотвині, ліси над Свалявою.

Пригадалися розмови, дрібниці, на які колись не
звертав уваги. Він пригадав, приміром, зламану гілку
на каштані під вікном гуртожитку в Харкові, квітку
чолока з полонини, що кілька років не в'яла, примру-
жені очі художника Короджія, чабана Сегіня, пелюст-
ки троянд на швидкій течії Ужа...

Юліуса Фучіка згадав, теплий вечір у Празі..
Де тепер Юліус? Чи живий? До них, навіть сюди, в

будапештську тюрму, долетів його полум'яний голос: «Кров сотень закатованих і замучених, зітхання тисяч ув'язнених не можуть зупинити наш народ від дальшої боротьби, не можуть ні залякати народ, ні зломити його прагнення до перемоги. Навпаки, кров і стогони кличуть до помсти, вони закликають до активної боротьби». Як би хотів Борканюк у цю хвилину потиснути теплу руку Юліуса, поговорити з ним, пригадати давноминулі роки, Москву...

Москва! Рідні, сердечні, прості люди, скільки теплих слів почув він від них, як багато бачив добра.

Красна площа! Він проходив нею в сонячні дні, коли там теплом дихав навіть камінь, він стояв там у морозний день, але однаково відчував, як тепло обгортає його серце...

Він сів біля столу перед кухликом води і шматочком недоїденого хліба, обхопив руками голову і довго так сидів, дивлячись на сіру вогкувату стіну перед собою. Він напружував усю свою волю й бажання, щоб забути про цю стіну, не чути кроків вартового.

І затиш, зник десь шум тюрми, зелене променисте світло розлилося перед ним дуже опукло, ніби на відстані однієї руки, він побачив усе те, за що боровся, все, про що мріяв.

На високих перевалах у Карпатах з хмар порохового диму, з полум'я пожежі вийшли радянські солдати. Позаду них були запеклі бої, позаду були важкі далекі переходи, але дужі й несхибні стояли солдати, непереможна сила відчувалася в їхніх руках.

Збулось те, про що мріяли вони на берегах Волги, Дону й Дніпра, вони визволили від ворога рідну землю, несуть визволення брагам за Карпатами, несуть визволення всім тим народам, які були поневолені фашизмом. Ніби лавина з Говерли, полетіли вони схилами вниз, і ніщо в світі не могло б зупинити переможного їхнього кроку.

«Здрастуйте, друзі мої! — сказав Борканюк. — Ми довго вас ждали і діждалися, прийміть мій сердечний привіт!»

І це говорив не тільки він. Він уявив, як у карпатських долинах стануть робітники і наймити, лісоруби і бокораші, солекопи, теслярі й чабани. Стануть україн-

ці, чехи, угорці й румуни, матері підіймуть над головами дітей. І зірветься з їхніх уст:

— Слава визволительці, Радянській Армії! Слава братам нашим, радянським людям!

Борканюк, сам того не помічаючи, схопився з стільця, зупинився серед камери, простягнувши вперед руки. Він побачив море світла, яке заливало Карпати, села над Тисою, ліси і ріки, схили гір, вкриті виноградниками, трактори на рівнині над Тисою, заводи, щасливі обличчя людей і їх радісні очі.

— Який чудовий буде мир! — вирвалося в Борканюка.

Він стояв серед камери і чув, як за вікном на чотирикутному дворі в'язниці почався рух. Йому здалося, що хтось там заграє кілька нот на якомусь духовому інструменті. У камерах нагорі чулися кроки.

Борканюк не знав, котра може бути година. Зупинившись проти віконця, він придивився, чи не видно шматочка синього неба, як це бувало кожного ранку. Ні, неба не видно...

У коридорі все ходив і ходив вартовий. Мабуть, варта змінилася, вночі дозорець ходив повільно, тихим кроком, цей новий ступав незграбно, важко.

А от і засиніло у вікні. Борканюк затулився руками від світла лампочки і побачив шматочок синього неба. Чотири палички — залізні ґрати — вимальовувалися на цьому синьому полі. А скільки таких ґрат поставили фашисти в світі? Та що ці ґрати? Прокинеться світ, розметає, розтрощить, розкидає ґрати. Буде так, світ — не тюрма, як не намагаються фашисти зробити його тюрмою. Не вийде! Світло переможе ніч.

І руки його самі собою потягнулись до віконця, ніби вітали світання.

«Люди! — прошепотів він. — Яка велика радість зустрічати світанок здоровим, бадьорим, готовим до боротьби! Я зустрів ще один світанок, останній! Але однаково я був радий, що побачив його... Так ви ж, зустрічаючи нові й нові світанки, не забувайте ніколи про ворогів людства, про фашистів, які намагаються забрати в людини радість світанку, і боріться, боріться проти них».

У віконці синіло, от вже й заголубіло небо, скоро воно стане рожевим, а там і промінь загляне в камеру.

Почулися кроки в коридорі. Кроки фашистських катів. Зупинились біля дверей. Брязнув засув... Увійшло троє. У них були сірі обличчя, вони стали біля порога.

— Що? Хочете руки зв'язати? Боїтесь?

Він повернувся до них спиною і відчув, як залізо обхопило його руки.

Вийшли в коридор. Скрізь попід стінами стояли жандарми. Коридор був довгий. Скупо горіли жовтуваті лампи. Борканюк ішов рівним кроком. Він знав — багато дверей у цьому коридорі, може, через вічка в дверях дивляться його товариші, друзі.

— Раз... два... раз... два...

Вийшли надвір. Свіже повітря. Двір тюрми був широкий. З чотирьох боків височіли стіни. Угорі видно було полотнину неба, на якій дотлівали зорі. Світилися на всіх поверхах віконця камер. Багато в тюрмі вартових, але ж не вистачить поставити вартового біля дверей кожної камери. Хтось із друзів дивиться з цих віконць.

Підштовхнули. Навіщо? Він і сам бачить, куди треба йти. В кінці двору під стіною стоїть на помості шибениця. Її півколом оточили жандарми, далі стоять музиканти з трубами, на яких виблискує світло. Отже, їх поставили, щоб не чути було його слів.

У мовчанні ступив два східці на шибеницю, підійнявся на стілець. Офіцер у тиші похапцем читав вирок. Борканюк не слухав, він чув вирок на суді. Слухати ще раз? Ні, не треба! Холодна петля лягла на шию. Диригент підійняв руку.

Оце і є та хвилина. Він повинен крикнути раніше, ніж заграє оркестр. І крикнув:

— Мене ви вб'єте, але народу вам не скорити. Хай живе Червона Армія, яка несе нам волю! Хай живе Україна Радянська, возз'єднане Закарпаття, мир і дружба...

І йому здалося, що долинула відповідь — з вікон камер, з-за мурів тюрми, із задунайських степів, з Карпат:

— Мир і дружба!

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Ясний, сонячний день вставав над Будапештом. По-токи рожевого світла із задунайської рівнини торкнулись вершин гір Вархеді і Геллерта, заграли на плесі Дунаю.

Ніби нічого не змінилося за минулу ніч. Десь високо в небі гули літаки. Стогнали паровози на станціях. Ожили всі сім мостів через Дунай, ними покотились трамваї, автомобілі, пішли люди. А під мостами, збиваючи білу піну, поспішали кудись пароплави, катери. Зашуміла Буда на правому березі Дунаю, відгукнулись заводи й фабрики на лівому березі — в Пешті, на Кебаньї...

Степан Шегута не спав. Всю ніч не спалося. Увечері він радився з керівними працівниками Комуністичної партії Угорщини про становище на Закарпатті. Вони цілком схвалювали заходи крайового комітету Закарпаття.

Говорили й про Олексу Борканюка. Адже та боротьба з фашистами, полум'я якої розпалювалось у Карпатах, була продовженням його діяльності і праці. Комуністи Будапешта знали, що незламний комуніст із Карпат ув'язнений в «Маргіт-керуті». Було відомо й про суд над Борканюком. Уночі вони радилися, як вирвати його з тюрми.

Рано-вранці Степана Шегуту розбудили. Прийшов товариш Михай, що увечері був з ним на зустрічі. Біля Михая стояв молодий чоловік у формі жандарма.

— Це наш товариш Шандор, — сказав Михай, помітивши, що Шегута підозріло подивився на жандарма.

— Друже мій! — звернувся тоді Михай до Шегути. — Я прийшов повідомити скорбну новину. Борканюка не стало.

Сонце вставало із-за Дунаю — велике, червоне.

— Коли це сталося? — запитав Шегута.

— Фашисти повісили його... сьогодні перед світанком, — відповів Шандор. — У дворі тюрми... Він встиг крикнути: «Мене ви вб'єте, але народу вам не скорити. Нехай живе Червона Армія, яка несе нам волю! Нехай

живе Україна Радянська, возз'єднане Закарпаття, мир і дружба!»

Настало мовчання

— Мир і дружба! — тихо повторив, дивлячись за вікно, Шегута.— Твоя правда, Олексю!

— Сьогодні вночі я побував в його камері,— додав Шандор,— я дав йому папір, і він написав листа.

Шандор вийняв з кишені і поклав на стіл складений вчетверо аркушик паперу.

Коли Шегута брав аркушик, у нього помітно здригнулися руки. Він обережно розправив аркушик, тихо поклав його на стіл...

Шегута знав почерк Борканюка. Скільки він прочитав його листів, статей! Він настільки знав цей почерк, що по листах вгадував настрої Борканюка. І от ще один — останній лист! Рівні рядочки, чітко виведені літери, кожне речення продумане, закінчене, як завжди. Ні, він був спокійний! Тож треба такими бути і всім їм.

«Не оплакуйте мене, мої дорогі, і не сумуйте за мною,— прочитав Шегута.— Війна — це найбільше нещастя для людства. Тепер тисячі і сотні тисяч кращих синів народу помирають за краще майбутнє людства. Вірте, що після цієї війни настане мир, який надовго, а може, й назавжди зробить це нещастя неможливим. Прощаючись з вами, бажаю вам дожити миру й щасливого життя».

Михай раптом пішов до вікна і зупинився там, одвернувшись від усіх, притулившись головою до холодної рами.

— Яка ганьба для Будапешта! — запально сказав Шандор.

Шегута дочитав листа і обвів очима кімнату.

— Кедвеш баратаїм!¹ — звернувся він до Михая й Шандора.— Не Будапешт винен у смерті Борканюка. Хіба хотіли його смерті робітники Кебаньї, Пешта, Чепеля?.. Його вбили ті, що сидять у віллах на Буді, які однаково п'ють кров і трудящих угорців, і українців закарпатців. Їм — Гітлеру і Хорті, катам і вбивцям — вічна ганьба і грізна помста за Борканюка і всі наші жертви. Немає Борканюка! Він не прийде вже до нас, ми не почуємо його голосу, пішов від нас навік! Велике

¹ Кедвеш баратаїм! — Любі мої друзі! (*Угор.*)

горе і у вас, і у нас, на Закарпатті. Але я вірю, що прийде той час, про який пише Борканюк в своєму листі, і звільнені з фашистської тюрми трудящі люди Будапешта придуть і схилять голови перед могилою нашого Олекси. Крізь море прапорів ми пронесемо його тіло по всій Угорщині, щоб поховати там, де він жив і боровся.

Шегута ступив уперед і простягнув руки Михаю і Шандору.

— Спасибі вам, друзі,— сказав він,— що прийшли підтримати мене в цю важку хвилину. Спасибі й вам, Шандор, ви зробили для нас неоціниму справу.

Він взяв зі столу листа і сховав його в кишеню. Довгим поглядом обвів кімнату, кинув погляд за вікно.

— От я, здається,— закінчив Шегута,— зробив все, що міг, у Будапешті. Спасибі вам, кедвеш баратаім!

2

«Лінія Арпада»! Скільки людей загинуло в Карпатах на каторжній роботі серед високих гір і перевалів. Що думали фашисти, починаючи ще 1938 року спорудження «лінії Арпада» і невпинно зміцнюючи її в роки війни? Відгородитись неприступним муром від Червоної Армії після програшу на східних просторах? Врятуватись від неминучої розплати за всі вчинені ними злочини за високими Карпатами?

Та це був найзвичайнісінький маневр убивців і злодіїв. Пробратись, пробратись якомога далі вперед і найбільше там нашкодити та накрасти, але в той же час залишити відкритими двері позаду, щоб потім, на випадок небезпеки, наглухо їх зачинити і сховатись від кари за неприступною стіною...

Армії фашистів ще ніби посувались вперед, фашисти скрізь і всюди хвалились своїми перемогами, а в той же час гарячково будували «лінію Арпада», гнали туди людей з навколишніх сіл, з усієї Верховини, поневоленої Європи. Вони доводили тут людей до повного виснаження і смерті, а тоді пригонили нове й нове поповнення.

Від вибухів у горах буряно котилася луна. Листя зривало з дерев. Падали ялиці, смереки і буки, які стояли тут і гордо дивилися навкруг своїми вершинами і

сто, і двісті років тому. Де були скелі, з'являлася чорна безодня, де зяяли ущелини, виростали гори.

Та якби сила убогим людям, вони б постелили килими на схилах і всі стежки всипали барвінком, щоб швидше йшли брати зі Сходу, щоб визволяли їх з гіркої неволі.

Якби була їхня сила, вони б крізь товщу гір прорубали шлях між Говерлою і Горганами, щоб пилок вставав за радянськими машинами, танками й гарматами.

Уперше Павло Тиснянець замислився тоді, коли трапилася пригода з трьома...

На каторзі в Карпатах люди не мали імен. Вартові їх називали одним словом — «бейреш»¹, вони забороняли і в'язням називати один одного іменами, взагалі забороняли говорити.

Ці троє також не мали імен. Пізніше, уночі, люди тихим шепотом переказували один одному, що один з трьох був солекопом з долини, ще двоє — батько і син — бокораші... Так це чи ні, а зробили вони, як належить солекопам і бокорашам.

Два угорські солдати вартували біля в'язнів, коли ті рубали камінь над шляхом. Солдати стояли з двох боків, тримали наготові свої автомати, час від часу сходились, курили, говорили між собою. А троє мовчки працювали, тільки іскри сипалися з-під їхніх кирок...

І раптом, замахнувшись ще раз, ніби одбити шматок скелі, той, кого пізніше називали сином бокораша, пробіг кілька кроків уперед, і його кирка вдарилась не об камінь, а розрубала голову вартового так, що той враз повалився на землю... Автомат же його до землі не долетів, бо його підхопив син бокораша...

Люди, що працювали в горах, бачили, як троє побігли шляхом униз. Це була їхня помилка, — говорили в'язні, — їм треба було одразу звернути з шляху, кинутись в кущі, а там і ліс... Але вони побігли шляхом, а в цей час забили тривогу, почав стріляти вартовий, що залишився живим, заходилися стріляти всі солдати, що були на скелях і над шляхом. І один з трьох раптом зупинився, змахнув руками і впав мертвий на шляху.

¹ Бейреш — наймит (угор.).

Інші ж двоє аж тоді завернули в куші... Солдати до пізнього вечора шукали у лісі, все винюхали їхні собаки... Двоє втекли.

Павло часто згадував цих бокорашів. Довгими ночами і на роботі він замислювався, чи піймали їх десь жандарми, чи ні, а коли втекли, то де перебувають зараз!

Та ні, він певен був, що батько й син втекли далеко від «лінії Арпада», що вони десь працюють. Він бажав їм щастя! Заздрив їм!

І про це саме думав Павло ще одного вечора, коли в'язнів пригнали до дощаних бараків і коли вони, сівши просто на землю, схилившись купками над ночвами, їли бурду, що називалась тут зупою.

У цей час до кухні, що стояла недалеко, пройшов їхній начальник — капітан військ СС Вакс.

— Є гаряча вода? — закричав він кухареві.

— Є, пане капітан!

— Я хочу купатись.

Налили в ночви води. Капітан Вакс скинув із себе портупею, револьвер, планшет і поклав все це на траву. Сівши на табурет, скинув свій мундир, сорочку, а далі чоботи й штани. Не звертаючи жодної уваги на людей, що сиділи біля барака й ковтали зупу, капітан Вакс став голий на мішку, який йому послужливо постелив кухар, байдужим поглядом подивився на в'язнів, одвернувся від них і заходився робити гімнастичні вправи.

— О... я! — сказав капітан, скінчивши вправи.— Дайте мені тепер мило... воду...

Капітан схопив мило, заходився митись і так намилував голову, що вона почала нагадувати снігову кулю...

— О... я! О... я! — аж стогнав від задоволення капітан Вакс.

Люди не їли. Вони сиділи перед своїми ночвами, ложки випадали й випадали з їхніх рук. Люди не могли дивитись на голе намилене одворотне тіло капітана. Отакі капітани прозивали їх темними, неписьменними, малокультурними, та кожен з них завжди мав сором перед людьми, коли купався. В'язні з огидою одвертались від капітана.

Не дивився на Вакса й Павло Тиснянець. Хлопець

думав про своє — близько за перевалом рідна хата, мати, сестрички, а він одірваний від них. Ті двоє втекли і десь тепер на волі — Павло був переконаний у цьому, — а він і всі в'язні прикуті до воєнної споруди, живуть під багнетом та кулею. Воля! Вирватись би на волю — на долину, в зелені гори. Та ще коли б мати револьвер і планшет, які капітан Вакс кинув на траву. Думки в голові завихрилися якимсь блискучим багатобарвним потоком, схожим на гірський водоспад.

З уст юнака зірвалось таке глибоке зітхання, що це почули навіть інші в'язні. Він подивився ще раз на капітана Вакса, що все пританцьовував на місці з наміленою головою, примовляючи: «О... я! О... я!» Потім хлопець кинув погляд навкруг і побачив кухаря, що поливав водою капітана, вартового, що стовбичив з почепленим на раменах автоматом.

Ніби стріла з лука, стрибнув Павло, на одну мить зупинився і пригнувся до землі біля кухні, а там тонка тінь промайнула за штабелями колод.

Вартовий скрикнув. Пролунала черга з автомата.

— Що там таке? — кричав капітан з наміленою головою...

3

Золтан Репаші ще раз побував у Потокі. Не ждали його Ласло і Коті. Усі в селі говорили, що зовсім сказився біров, — ні за що людей має, нікого не пізнає. «Правда, — гірко жартували верховинці, — може, це через те, що в Репаші живіт вище від носа виріс, за таким животом і купи золота не побачиш». Люди, звичайно, жартували, бо золото, чи то називалось воно пенгами, чи інакше, Репаші пізнав би із заплющеними очима і перед ним не гордував. Податки на людей сипались за податками. Хто добере, за що Репаші з Магаричкою ліцитують останню корівку й вівцю, зривають з кросен недотканий сувій полотна! А тут нова надбавка до платні на воєнний час, допомога від уряду як батькові військового службовця, посилки від Яноша із Східного фронту.

Правда, разом з останньою посилкою Янош прислав і листа:

«Тату і мамо! Я зайшов дуже далеко, де лікуюсь після поранення і мрію тільки швидше повернутись до свого маєтку, щоб жити разом з вами...»

— Ти розумієш? — сказав Золтан до Юдіт, прочитавши листа від першої до останньої літери. — Тепер військовий час і Янош не може про все написати. Але з цього можна зробити три висновки...

Золтан Репаші помовчав і хвилинку спостерігав, як Юдіт, спершись плечем об одвірок дверей до кухні, поблискує перснями на пальцях і палить сигарету.

— Перший висновок такий, — заходився розмірковувати Репаші. — Коли він поранений, то його, мабуть, вже не пошлють в цю кашу. Друге — він хоче їхати до свого маєтку на березі Дніпра, бо я навіть думки не припускаю, щоб Янош думав повернутись в оці прокляті гори. Ну, й третє, ти сама, напевне, розумієш, те, що він думає жити тільки з нами і нам час збиратись у дорогу.

— Я згодна хоч і завтра, — сказала Юдіт.

— Завтра — це рано, але ми повинні бути готові. Та не кури ти своєї сигарети!..

— Привіт! — сказав Золтан Репаші, ледь пролізши у вузькі двері хижі Ласло Потокі. — Мимо йшов, дай, думаю, зайду до земляка...

Він навіть поплескав механіка по плечу, що було виявом цілковитої доброзичливості й прихильності до бейреша фірми Клумаків.

— Може, пан біров хоче перекусити? — як і минулого разу, запропонував Ласло Потокі.

— Ой ні, — одразу відповів Репаші, — я вже поснідав...

І він перейшов до діла:

— То як же ви, Ласло, — запитав, розсівшись на лаві, — чи вже надумали?

— Ви про що? — ніби не зрозумів його механік.

— Коротка у вас пам'ять, — глузливо процідив біров, — невже забули, про що ми умовлялись? Хату я пропонував вам купити... Зважте, що вона на двадцять п'ять сантиметрів вища, ніж у священника. Коли я тільки крикну про це, так набіжать аж із самого Рахова. Але я вам хочу послугу зробити як для угорця.

— А що, хіба ви вже надумали виїжджати? — підійняв вгору брови Ласло.

Не тільки він цікавився відповіддю бірова, бо й Коті,

яка поралась біля печі, прислухалась до їхньої розмови, повернула голову до столу, де сидів гість.

— О так! — гордовито відповідав Золтан Репаші.— Я думаю, що тепер це протягнеться зовсім недовго. Мій Янош пише в листі, що зайшов дуже далеко. Розумієте? Це, може, він біля Москви, може, на Волзі. Його недавно поранили, і вже, видно, він більше не воюватиме. Знаєте, Ласло, у листі всього не напишеш, але він повідомляє нас з Юдіт, що прийшов час оселитись у нашому маєтку. От ми і готуємось... То ви як, Ласло, надумали? Вдаримо по руках... Тільки вам як угорцеві...

І далі сталось те, чого зовсім не ждала Коті. Ласло Потокі, що сидів замислившись, раптово підійняв голову і сказав:

— Добре, пане Репаші. Я купую ваш будинок.

Вони торгувалися. Це був дуже пристрасний торг на десятки тисяч. Золтан Репаші не хотів зменшити жодного пенге.

Умовились, що будинок лишається за Потокі і що механік мусить виплатити гроші негайно після того, коли Репаші збереться в далеку дорогу.

— От і добре! — повеселішав Репаші.— Маєте добрячий будинок. Поздоровляю вас, мадам Коті! Ви ще не раз подякуєте мені...

Золтан Репаші вийшов з хати. Ласло Потокі довгий час сидів мовчки біля столу. Мовчки поралась біля печі Коті. Не витримала Коті, вона ступила тихими кроками до столу...

— Як ти собі хочеш, Ласло, але моєї ноги в хаті Золтана Репаші не буде,— сказала вона.

Він подивився на неї: сиве волосся вибилось у Коті з-під темної хустки, зморшки посікли її чоло, а все ж цікава була його дружина, з тонким рум'янцем на щоках, теплими очима.

— Що ти сказала, Коті? — ніби не почув він.

— Слухай, Ласло! — вибухнула вона.— Ти збожеволів, чи що? Купувати садибу? За які гроші? Звідки?

— Чого ти кричиш? — здивувався Ласло.— Ти думаєш, що такі вже великі гроші якісь сто тисяч пенге? Пхе! Коли людина має сто тисяч, але не має совісті, то що варті ті гроші? Коли ж людина має одним одно пенге, але має совість,— о, то в неї вже є велике багатство. Одно пенге в мене є.

— Совість я також маю. Чому ж мені не придбати садиби?

— Чи ви чуєте? — сплеснула руками вона. — Ласло, що з тобою? Ти збожеволів!

— Ні, я не збожеволів, Коті. Репаші читав мені листа від свого сина. Але він не зрозумів цього листа. «Вони зайшли дуже далеко»,— о, вони зайшли так далеко, що їхня загибель неминуча. «Він поранений»,— ні, не тільки він, а всі вони поранені смертельно... «Янош хоче їхати до свого маєтку»,— хотів би я подивитись, із скількох дошок буде збитий цей маєток. Ти розумієш, Коті, чому я вільно з одним пенге можу купувати будинок Репаші? Оцей будинок і всі інші будинки заберуть скоро люди! Невже ти думаєш, що тут, у Карпатах, буде завжди так, як тепер?

— Мій хороший мільйонер,— вона підійшла до нього зовсім близько.— Сьогодні вночі мені снився Будапешт, Чепель, де я народилась, мій батько й мати. Невже ми ніколи вже, Ласло, не будемо жити в Будапешті?

— Людині добре жити там,— відповів Потокі,— де в неї є щирі, справжні друзі. Тут у мене є такі друзі... Я, звичайно, люблю й Будапешт, бо людина мусить любити землю, де жили батьки. Але про який Будапешт ти говориш? Про той, що вбив мого батька, про той, де фашисти зараз закатували Борканюка? Ні, Коті, я не хочу жити в цьому Будапешті. Я хотів би жити, Коті, в тому Будапешті, за який боровся і про який мріяв мій батько, у вільному місті, яке визволилось із неволі, де хазяїни — трудящі — будуватимуть щасливе, радісне життя. У такому Будапешті, дорога моя Катрина, я хочу і, вір моему слову, неодмінно буду жити. Ми з тобою там будемо жити разом.

4

Було далеко за північ, коли хтось постукав у ворота тартака.

— Хто там? — крикнув сполохано, скинувши наперевіс автомат, Габор Баконі.

— Це я—Потокі,—долетів з-за воріт знайомий голос.

Габор одімкнув хвіртку, пустив механіка і одразу замкнув.

— Ви прийшли й цієї ночі? — сказав жандарм.— Нехай вже я, так у мене життя на карті. Оті чорти,— він

кивнув на караулку,— перепились і сплять. А хтось же нас мусить стерегти. Але, мені здається, що ви могли б уночі й заснути...

— Не спиться, Габорє. Самі бачите — аварія за аварією. Машини в нас нікудишні, старі. Надіятись ні на кого я не можу. Хтось спить, а механіку не лежитьься, голова тільки в нього болить...

— Я бачу, пане Потокі, вашу роботу, — сказав Габор.— На мою думку, ви справжній патріот.

— А як же інакше? — відповів механік.— Я дуже люблю свою батьківщину і болю за неї...

— Вам би не тут бути, а в такому місті, як Будапешт. Що тут? Там — простір, розгін.

— На жаль, я не знаю Будапешта.

— О пане Потокі, яке то чудове місто! Ви собі не можете уявити. Гора Геллерт, Буда, ресторани, бари. А Дунай!..

— Уявляю, — зітхнув Потокі.

— Ні, ні, цього уявити не можна, це треба бачити власними очима. Пане Потокі, коли кінчиться війна і я нарешті вирвусь з цієї дірки, обіцяю вам, що я поклопочусь про вас...

— Сердечно дякую, Габор! Але що я робитиму в тому Будапешті? Я ж тільки механік...

— Ой пане Потокі! Мій батько також колись був тільки машиністом на заводі Кенде. А поглянули б ви на нього тепер. Який вигляд, яка постава. Це, Потокі, залежить від обставин і від характеру людини. Та й характер можна переробити. Хіба я коли думав бути військовим? Батько мене вчив у торговельній школі, а от бачите — шинель, автомат. Нічого, поношу й шинель. Аби тільки мені на фронт не йти.

— На фронті справді страшно, — згодився Потокі.— Оці вбивства, кров...

— Пане Потокі, — перебив його Габор.— Вбивства і кров є не тільки на фронті. Тут їх також вистачає. Але тут, розумієте, менше шансів, що тебе вб'ють...

— Скажіть, Габор, — запитав Потокі, — а вам що — також доводилось вбивати?

— Ви просто відсталий чоловік, як каже мій батько. Ну, а як же інакше?

Він трохи помовчав, дивлячись у темряву, де шумів потік.

— Ви дивак, Потокі! Як же в наш час не вбивати? Оці комуністи, всі ті, що їм співчувають, просто невдоволені... Колись,— замріявся він,— коли все це закінчиться, буде підраховано, скільки кожен з нас зробив. Я можу вийти з світлим обличчям. Вам як патріоту можу признатись... Дев'яносто вісім! На сьогодні тільки. Але ж війна ще не закінчилась...

— Про що ви говорите, Габор? — повернувся до нього обличчям Потокі.

— Я говорю про те,— відповів Баконі,— що вбив оцією рукою дев'яносто вісім чоловік. Це мої і ваші вороги, Потокі. Я працював при тюрмі в Будапешті, чули, може, «Маргіт-керут», я їздив із вагонами на села по пушті, потім ще два концтабори.

— Розстрілювали? — запитав Потокі.

— Ні, не тільки... І вішали,— байдуже кинув Габор.

— Але це були, мабуть, не угорці?

— Ні, чимало було й угорців. Серед наших людей є також вороги держави. Ну, а потім оці рутени,— я б їх усіх повішав, вони всі однакові; було, уявіть собі, і двоє циган — чоловік і жінка. Але я їх всіх рахую разом, і це правильно...

— Я бачу, що ви справді багато вже встигли зробити,— сказав Потокі.— Такий молодий і стільки...

— А що ви думаєте, Потокі! Я не люблю відставати. Зараз мені двадцять чотири роки. Мій батько говорив, що молодий чоловік мусить закінчити свою кар'єру до двадцяти п'яти років. Ще два чоловіка—і буде сто. Але,— позіхнув він,— до чого хочеться спати, Потокі. Як ви думаєте, коли б я розбудив цього проклятого Іштвана? Не можу ж я вартувати всю ніч!

— А що ж, спробуйте,— сказав Потокі.

Габор пішов до кімнати механіка і спробував розбудити Іштвана з Єгера.

Потокі стояв у цей час на порозі і дивився на свою загиджену, запльовану кімнату, де він раніше любив спочити в нічні години.

Марно Габор штовхав Іштвана під боки й молив його:

— Постій-бо на варті хоч годину.

Іштван навіть очей не розплющив, ще й гримнув:

— Цецілія, кому я сказав — спи!

— Усі вони як чорти п'яні,— вилаявся Габор, виходячи з кімнати механіка,— і я б спав, але хто ж нас тоді буде стерегти...

— Це правда,— згодився Потокі.— Хтось та когось стерегти мусить. Але ми заговорились, Габор, я хочу ще трохи попрацювати.

— Працюйте,— сказав Габор Баконі.— Мені буде спокійніше.

Ласло Потокі пішов до комірчини, поруч з караулкою, де стояли машини, а в кутку валявся різний брухт. А Габор Баконі залишився надворі... Він то сів на полозках-корчугах, над якими на стовпі гойдався ліхтар, то вставав і проходив до потоку. Там шуміла й шуміла вода: Габору ввижалося, що хтось бреде через потік...

Ласло Потокі оглянув машину, порився в брухті.

«Дев'яносто вісім,— шепотів він.— Але ти забув про мого батька — він дев'яносто дев'ятий. Тільки сотого тобі вбити не пощастить!..»

Він схилився до брухту і вийняв звідти залізний шворінь з гайкою на кінці.

Коли через якусь годину Ласло Потокі виглянув з кімнати, Габор сидів на корчугах і дрімав. Скрадаючись, Потокі зробив кілька кроків, розмахнувся і з силою вдарив Габора шворнем по голові. Почувся тріск, автомат випав з рук Габора і сковзнув на пісок, а сам він навіть не ворухнувся...

Тоді механік пішов стежкою, що біліла в темряві ніби шматок полотна, до річки.

— Я одного вбив,— сказав він Данилу Ковачеві, який з кількома товаришами вийшов з-за штабелів.— Я інакше не міг... Це вбивця мого батька.

— А інші?

— П'яні і сплять!

— Ходімо! — наказав Ковач.

Кілька лісорубів зайшли до караулки.

— Треба б цього прибрати,— показав Потокі на вбитого, коли вони знову вийшли надвір.

Ковач штовхнув корчуги, і вони поповзли в темряву. Потокі зайшов до машинної і захопив із собою мотузок. Біля берега корчуги зупинились, труп Габора скинули на землю, прив'язали до ніг камінь... Сплеснула вода в глибокій понорині — і все затихло...

Корчуги прикотили на місце, Ковач запалив сірника й пильно оглянув пісок...

— Коті! — сказав Потокі, ставши на порозі.— Ти не спиш?

— О ні,— відповіла вона з темряви і пішла йому назустріч.— Я ждала тебе... Чому ж ти так затримався? Адже скоро й світанок.

— Так,— промовив Потокі, не сходячи з місця.— Скоро вже й світанок.

Коті в темряві поклала свою руку на його плече й пальцями доторкнулась рідкого волосся на голові.

— Ти, мабуть, стомився? — дуже сердечно, ласкаво й просто сказала вона.— Хіба можна так багато працювати, Ласло? У твої роки...

Він нічого не відповідав.

— Чому ти мовчиш? — запитала вона.

— Знаєш, Коті,— промовив нарешті він, і в нього був якийсь особливий, незвичайний голос.— Я пригадав свого батька, Коті...

— Батька?

— Так, так, Коті! Я пригадав свого батька і подумав...

Він помовчав, взяв її за руку й пройшов до столу.

— Зараз у нас такий час,— сказав Ласло,— що ті люди, які боролись за наше щастя, хоч вони й мертві, але живуть сьогодні; живі продовжують їхню справу, бо ця справа безсмертна; а ті, що вважають себе вічними, вони вже мертві сьогодні...

5

Гаврило Клумак прислухався. Хтось стукав у ворота, вартовий на ганку крикнув тривожним голосом:

— Хто там? Гей, хто там?

Потім обидва вартові пробігли попід вікнами, зупинились і з кимсь поговорили біля воріт.

«Видно, з тартака,— подумав Клумак.— Тож і грюкають серед ночі. Ох-хо-хо!»

Він знову приліг на ліжку, щоб подрімати годину до світанку. Але під вікнами ще раз почувлися кроки, рип-

нули двері в сінях, і раптом на порозі кімнати став вартовий.

— Біда, хазяїне! — крикнув він.

— Що трапилось? — як лежав, схопився Клумак.

— Вартовий на тартаку зник.

— Який вартовий? Коли?

Зіщулюючись від передсвітанкового холоду, бо він одягнув тільки пальто на сорочку, Клумак біг до воріт, перескочив вулицю. Поперед нього з автоматом у руці ішов один жандарм, збоку крокував другий, а все ж Клумак весь час перелякано зиркав і зиркав назад, бо йому здавалося, ніби хтось їх наздоганяє.

Жандарми товпились біля ліхтаря, що розгойдувався на жердці. Ніхто з них не міг щось пояснити, хоч вони гелготали і разом, і поодинці, перелякано водячи очима, дихаючи перегаром... Усе зводилось до того, що вони троє — Томаш, Балінт і Іштван — спали в кімнатці, бо вартував Габор Баконі.

Першим прокинувся Томаш. Він вийшов надвір і, звичайно, подивився, де ж Габор. Але Габора не було. Томаш кілька разів кликав його, але Габор не озивався, тільки вітер свистів між штабелями та шумів і шумів потік. Тоді Томашеві стало моторошно, він повернувся до кімнати й заволав: «Вставайте швидше, бо нашого Габора чорти забрали!» Балінт і Іштван одразу зрозуміли, що тут не все в порядку, кинулись до зброї...

— І що? — запитав Клумак, коли мовчання жандармів стало нестерпним.

— У тім-то й справа, хазяїне, — відповів Іштван з Єгера, — зброї не виявилось. Немає Габора, нашої зброї теж...

— Інвізібл гармонайзер! — вимовив незрозумілою для всіх жандармів мовою Гаврило Клумак і важко сів на корчуги, де вночі сидів Габор. — Сюди б їх з десяток.

Жандарми переглянулись.

— Це все Габор Баконі, — голосно сказав Іштван з Єгера. — Він украй зіпсований хлопець, вихвалявся своїм батьком, удень і вночі говорив про Будапешт. Ну, й утік...

— Дурень ти, — сказав Клумак. — А навіщо йому ва-ша зброя?

Настало мовчання. Світало. Над долиною клубочився

туман. Сердито, як завжди перед світанком, шумів потік.

Клумак з п'ятьма жандармами, з яких тепер тільки два мали автомати, боязко обійшли штабелі дощок, купи колод, постояли біля потоку, зупинились над затягнутою ряскою понориною. Понорина була спокійна, холодна.

Саме тоді на воротах тартака з'явився Ласло Потоки. Він цього дня, як і завжди, рано прийшов на роботу.

Потоки зупинився на воротах, здивований ніби тим, чому не видно вартового жандарма. Близько стояли порожні корчуги, на піску валявся шворінь.

— Ох, ці жандарми,— сказав Потоки.— Скрізь непорядок.

Він байдуже оглянувся навкруг, підійняв шворінь, відчинив двері машинної, кинув шворінь на купу брухту, знову причинив двері.

Тільки тоді він ніби загледів у кутку двору, біля понорини, Клумака із жандармами й пішов до них.

— То ви бачили? — крикнув Клумак.

— Що, хазяїне? — запитав механік.

— Один з наших вартових зник, а в цих забрали зброю.

— Та, отже, вони з автоматами,— показав Потоки на двох жандармів.

— Це ті, що в моїй особистій охороні. А ці тепер носами стрілятимуть. П'яниці ви, ледарі, бандити! — раптом оскаженів Клумак.

— Ай-яй-яй,— сполохано промовив механік.— Тож і скажіть, як таке могло трапитись...

Коли Гаврило Клумак забіг додому, щоб одягнутись і щось робити,— до нього негайно прибіг Дмитро.

— Яке нещастя! Яке лихо! І що тепер, Гаврюшо, робити? — запитав він.— От тобі й Габор, сам утік, забрав зброю...

Гаврило подивився на Дмитра так, що в того тіло затремтіло.

— Бачу, що й ти дурень дурнем,— сказав він.

— В якому розумінні? — поцікавився Дмитро.

— У тому, що нічого ти, крім своєї бухгалтерії, не розумів і не розумієш. От брата свого обдурити, триста метрів у нього вкрасти,— це ти розумієш...

— Гаврюшо! — пропищав Дмитро.

— Гав-рю-шо,— передражнив його брат.— Слухай! Нікуди цей Габор не втівав, бо Габор угорською мовою однаково, що по-нашому Гаврило. Цього будапештського Гаврила просто забрали, забрали й зброю...

— Але хто ж це міг зробити?

— Хто? — спопелив Дмитра поглядом Гаврило.— Борканюк, от хто...

— Так його ж, говорив ти, в Будапешті... отого самого...

— Отого самого! — процідив Гаврило.— Його немає, а от вони живуть, діють, шкодять...

6

Данило Ковач тримав у руках автомат, за ним ішло ще кілька лісорубів — і вони несли автомати, а в тай-страх було на цей раз їхнє бойове начиння.

Широко, розмашисто ступав Данило. Ген ліс — він знає в ньому кожне дерево, стежку, кущ. Ген темніють гори й скелі — кому ж як не йому пройти серед них. Він тут дома.

І інше почуття збуджувало й хвилювало, підносило Ковача.

«За що вбили нашого Олексу? — думав Данило, підіймаючись плаєм.— За що фашисти катують і вбивають трудящих людей Верховини? Заждіть, ми маємо зброю, буде ця зброя по вас стріляти».

Йому здавалося, що не тільки він з товаришами прямує в горах, а йдуть поруч з ним всі трудящі Верховини. Гей, грізний їх похід, вони впевнено крокують, бо знають, куди йти!

Данило навіть зупинився на скелі, постояв хвилину, поглянув навкруги. Тихо було в горах, мовчали темні ліси, височіли чорні гори. Хвилями пробігав холодний вітрець. Близько вже був світанок, тоненький золотий пружок лежав на крайку хмари, що низько висіла над перевалом, ніч ніби погустішала, почорніла.

— Скоро й світатиме,— промовив Данило Ковач і аж здригнувся, думаючи про те, що вже сталося, а що ще має статись.— Саме ніби час.

Так, це й була година, якої вони напружено ждали, заради якої й поспішали серед ночі в горах.

Десь здалеку до них долинули смутні звуки. Ці звуки народилися й ніби розтанули в глибокій долині, що чорна лежала перед ними. Стало тихо. Але знову повторилися звуки в долині, а потім пролунали вище в горах, ближче до лісорубів.

Вони пізнали ці звуки. Та й хто з тутешніх людей не пізнав би цієї смутної, тужної мелодії?

Глибоко в долині подала перший голос, озвалася знайома їм чабанська трембіта. Відомо — коли грає трембіта, щось сталось у горах. Трембіта верховинця озивається в дні свят — але грають трембіти і в дні смутку, коли закінчується чиясь співанка в горах, повідаючи людям про смерть рідних людей.

Скільки отак за останні роки тужили, стогнали трембіти. Що не день, то й смерть. Лютує фашистська чума, сіє смерть у Карпатах. Про це тужно багато-багато разів розповідали трембіти в горах.

Але цього разу в передсвітанкову годину трембіти грали не так, як звичайно. Смутком і журою була насичена мелодія першої трембіти, що народилася в долині, смутком бриніли трембіти, що озвалися на її голос у горах. Здавалося, що трембітарям, які грали десь у темряві, на причілках хат чи на високих полонинах, несила було вмістити в собі ту журу й печаль, свідками якої вони стали, і от переказують вони своє горе іншим людям, всім убогим верховинцям, високим горам.

Мовчки стояли й слухали голос трембіт Данило Ковач і його друзі. Вже хто-хто, а вони знали, чого тужать трембіти. Пройшов напередодні селами Степан Шегута, побував у лісі, потай говорив з людьми. От і стогнуть трембіти: «Олекси нашого не стало! Чи чуєте, люди?! Закатували Олексу Борканюка фашисти!»

Та не тільки смуток і жура були розлиті цієї ночі в звуках трембіт. Вони повідали людям скорбну, невблаганну вість, але в їхніх звуках чулося також і те, що говорив людям Степан Шегута: «Наш Олекса помер як герой, і останніми його словами було: «Мене ви вб'єте, але народу вам не скорити».

І через те, що убогі люди на долині і в горах почули ці слова, не тільки смутком і журою насичені були на цей раз звуки трембіт. В грізному звучанні трембіт перед тривожним неспокійним світанком у горах був заклик до непримиренної боротьби, до грізної помсти.

Хтось із багачів чи попів у селах, почувши гук трембіт, сварився, мабуть, гримав: «І чого трембітари затужили?» Але убогим людям ці звуки промовили багато.

Ще більше сказали звуки трембіт Данилу Ковачеві і лісорубам, що стояли на скелі, дихали свіжим холоднуватим повітрям, дивились на тоненький золотий пружок на сході. Вони знали більше, ніж інші люди. Заграла трембіта на долині — отже, звідти вийшов поїзд із фашистськими солдатами й боеприпасами, який вчора вантажили в Рахові; грають трембіти вище й вище в горах — отже, поїзд скрадається під шатами ночі до перевалу. Ніхто на цьому поїзді не знає і не повинен знати, що за ним стежать і подають один одному вість звуками трембіт народні месники. Правду говорив Олекса Борканюк: «Народу не скорити!» Говорив Олекса: «Я ще повернусь!» І от повертається — незборний, грізний. Стоять і пильнують месники на долині, готові вони і в горах.

Замовкла трембіта в глибокій долині. Замовкали одна за одною трембіти вище й вище в горах. Тільки ще одна десь недалеко послала кілька кличних нот — і також замовкла.

Данило Ковач і його друзі без пострілу зняли вартівих, що стояли біля мосту над урвищем. Вони поспішали, бо з туману, який покотив на світанні з гір, раз і другий долетів хрипкий гудок паровоза. Проте хвиля туману прокотилася, осіла в долині, і вони бачили, як поїзд вийшов із-за останнього повороту, як наближався до мосту. Стовп вогню і диму здійнявся над паровозом біля мосту, паровоз ніби схитнувся, завмер і з гуркотом повалився в безодню. За ним летіли в урвище із скреготом і брязкотом вагони. І там, в урвищі, стався такий вибух, що близько на скелях валились дерева, переверталось каміння, а луна цього вибуху і ще багатьох, що сталися один за одним, довго котилася в Карпатах...

У світлі нового дня знову подали голос, озвалися трембіти. На цей раз вони зазвучали спочатку в горах, а пізніше і в долинах. Трудящі люди дізналися, що сталося на світанні у рідних Карпатських горах. Грали, кликали, будили людей трембіти. Народу не скорити!

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Федір Стрипський довго дивився на груди капітана Чакші, де блищав новенький орден.

— Так оце і є нагорода за Борканюка?

— За все сукупно,— промовив капітан.— Хіба один тільки Борканюк? Ви ж самі знаєте, отче духовний.

— Та то так,— зітхнув о. Федір.— Зроблено чимало. Я вважаю, що за орденем піде й підвищення. Полковником скоро будете, капітане, от згадаєте моє слово.

— Я буду радий, отче духовний,— підлесливо кинув Чакші,— у чині полковника прийти до найпочеснішого єпископа Федора, щоб висповідатись у всіх своїх гріхах і одержати прощення. Адже не має значення, що ви греко-католик, а я римо-католик...

— Що ви, що ви? — відповів панотець.— Між греко-католиками і римо-католиками нема і не може бути якихось там розходжень. У нас єдина мета, однакові засоби, а обрядність існує тільки про людське око. Адже тутешні люди скаженіють, коли чують про Рим... Що ж,— замріяно сказав він,— зробимо їм таку поступку: нехай називаються хоч і греко-католиками, аби тільки були в наших руках. А за ваше побажання спасибі. І, звичайно,— поблажливо закінчив Стрипський,— коли б мені судилося стати єпископом, то я простив би вам всі гріхи ваші.

І замовкли. Заплющили очі, ніби випили міцного вина.

— Так, кажете, що з ним тепер все? — напіврозплющив очі о. Федір.

— Усе закінчено,— швидко сказав капітан.— Через повішення.

— Не суть важливо — повішення чи розстріл,— бай-дуже махнув рукою о. Федір.— Найголовніше те, що його немає.

— Це так, отче духовний. Але ось телеграми з Будапешта. Щось тут не так. Проклята Верховина, прокляті гори. Ми вішаємо, розстрілюємо цих опришків... Але вони на диво живучі і то тут, то там дають про себе знати. Прокламації, підпали, вибухи...

— Так чого ж церемонитись,—крикнув Стрипський.— Аще не скорюються — знищити...

— Будапешт цього і вимагає,— сказав капітан.— Ще раз прочесати гори... Ще раз перевірити всі села... Ще раз... Одним словом — ліквідувати все, знищити.

Сава Шепа прислухався. Капітан Чакші й Магаричка розмовляли поруч у кімнаті, двері з якої були напіврозчинені.

— Я, пане нотараш,— говорив Чакші,— одержав трошки грошей за Борканюка. От вам тисяча пенге. А Клумак нехай ще мені заплатить.

— Це дуже до речі,— сказав, сплеснувши долонями, Магаричка.— Оця поїздка до Будапешта коштувала мені скажених грошей. Я, правда, жив дуже скромно, але однаково — чистий збиток.

— Нічого, ви зробили свою справу.

— Скільки мав сил і наскільки дозволяли мені знання в юриспруденції.

— Порахуйте, будь ласка, тисяча.

Хвилину вони помовчали. Чути було тільки шелестіння папірців — Магаричка рахував свою частку.

— Спасибі,— сказав нарешті він.— Пенге в пенге.

— Після Борканюка,— продовжив капітан,— зникла головна небезпека. Але, пане нотараш, підпал на бутині, прокламації, які ви мені надіслали, оця подія на тартаку, нарешті, цей поїзд...

— Що говорити,— видихнув Магаричка.— Про Борканюка ніхто ні слова, але, вірте мені, оці злидарі тільки про нього й думають. А прокламації — адже я вчора зірвав одну на стіні нашого уряду. Просто не розумію, хто це може робити.

— Не розумієте? — засміявся капітан.— Ви, пане нотараш, досвідчена людина, але не маєте потрібного розмаху. У цих селах на Верховині ми маємо невелику частину справді наших, відданих людей. Батьківщину, як відомо, може любити тільки той, хто має в ній щось власне... А що вони мають? Повітря та воду. Ні, ці злидарі, від першого до останнього, завжди були і є тепер нашими ворогами.

— Цілком згоджуюсь із вами, пане капітан.

— Ось чому нам треба весь небажаний елемент виселити звідси або знищити.

— А що ви думаєте? — підхопив Магаричка.— То є, мабуть, єдиний вихід.

— Я маю ще один наказ з Будапешта, пане нотараш. У категоричній формі. Ви думаєте, там не набридли оці верховинські бунтівники, борканюківці, їхні демонстрації, прокламації...

— І що?

— Я вам сказав — виселити або знищити. Хто колись був помічений, хто зараз мовчки щось робить. У селі, чи на бутині, чи на тартаку. Я мушу, пане нотараш, мати списки всього села з примітками до кожної особи. А вже про строки виселення чи знищення я сам подбаю.

— Зрозуміло,— відповів Магаричка.— Я цим займаюсь. Думаєте, тільки зараз? О ні. Я займаюсь цим дуже багато років.

Зашелестів папір. Магаричка, видно, показував щось капітанові.

— Правильно,— сказав капітан.— Отже, у вас є відомості на кожную особу. І жінки є, і діти. Дуже добре... Закінчуйте цю роботу швидше і негайно повідомляйте...

Вони заговорили зовсім тихо, і скільки Шепа не прислухався, але нічого більше не почув. Він тихо зійшов східцями, сів на ослінчику. Коли капітан і Магаричка вийшли на ганок, бохтар схопився і, скільки мав сили, витягнувся. Та капітан і Магаричка не звернули на нього уваги. Чакші попрощався з нотарашем і закрокував до попівської фари. Магаричка постояв хвилинку, опустивши руку, ніби був чимсь заклопотаний і стурбований, потім підійшов і сів біля бохтара.

— Нездужаєте, чи що? — запитав вкрадливо.

— Так,— відповів Шепа.— Третій місяць платні не дають. Хоч подихай.

— Ви самі винні, Сава,— сердито промовив нотараш.— З однієї платні зараз не проживеш. Говорив я вам, що треба прислухатись, додивлятись. Он прокламації на будинку нашого уряду ліплять. А ви знаєте тільки віник та барабан. Ви самі — справжній барабан.

2

Нотараш помилявся. Сава Шепа думав над тим, що робиться навколо. Увечері, коли всі йшли з приміщення сільського уряду, він довго сидів на ослінчику біля

будинку, дивився, як синіють і зливаються з небом гори на обрії, як спалахують вгорі зорі.

Багато думок народжувалось в ці години у сільсько-го бохтара. Вони проходили то хмарами, то блискучими пасмугами, і всі були важкі та болючі.

«Справді,— запитував він сам себе,— хіба ж не страшно, що прожив Сава на світі, як достеменно записано в метричних книгах Магарички, шістдесят і вісім років, а за всі ті роки не було жодного дня просвітку! Не життя, а важка, чорна ніч».

Він так звик стояти перед людьми з барабаном і щось виголошувати, що й тепер, уночі, здавалося йому, ніби стоять навкруг нього і слухають його люди. Стало вже багато людей біля ганку, ідуть з усіх кутків села, встають навіть з кладовища. І не мовчать вони, а звертаються до нього: «Гай-гай, Саво, чи ти чуєш? Та коли б могли ми говорити, то гори розверзлися б від нашого крику, а ліси та хмари так перелякалися б, що ниць упали б...»

І він чув не тільки слова, а серце його краєв докір: «А ти, Саво, все бубниш та бубниш на кутках, ходиш, як вісник нашої печалі й жури».

Ніхто, звичайно, ніколи не говорив таких слів Саві Шепі та й не міг говорити. Убогі люди гаразд знали свого бохтара. Він сам собі їх говорив. А це страшно, коли людина сама собі стає суддею.

Почувши розмову Чакші з нотарашем, Сава Шепа аж задрижав. Ні, тепер він мусить діяти...

Була пізня година, коли він підвівся з свого ослінчика, пройшов у двір, щоб все там перевірити.

Він ішов тихою ходою. І раптом остовпів, прикипів до дерева, що стояло за парканом.

Хтось пробіг по вулиці. Якісь дивні — тихі й дрібні кроки. Дитина? Та хіба ж батьки випустять на вулицю в таку пізню годину дитину? Щось не так.

Шепа визирнув з-за паркана. Побачив. Хтось тоненький, у світлому одязі, стояв біля стіни уряду. От змахнули в повітрі руки. Щось зашелестіло. Руки зашарпали по стіні.

То це ж чабанка Юліна, Данила Ковача сестра! Дитина, дочка!

Коли кроки затихли вдалині, Сава Шепа вийшов із схованки і попрямував до того місця, де тільки що стояла дівчина.

На стіні будинку був приліплений аркушик паперу. Сіра була ніч, сірів аркушик паперу, а на ньому темніли рядки...

Вже не спав тієї ночі бохтар. Вперше він охороняв приміщення сільського уряду по-справжньому, дбайливо.

3

Павло Тиснянець був зовсім розгублений. Та й Юліна як не крилася, а не могла приховати свого хвилювання. Вони стояли одне проти одного — він у приношеному киптарі, дірчавій крисані, в солдатських черевиках; вона — у буденному своєму одязі, але з гірдяком на шиї.

— Як же ти мене пізнала? — запитав Павло.

— А хто б ще, крім тебе, видерся сюди, на грунь? — відповіла питанням Юліна. — Я слідом за тобою он звідки йшла, — вона показала рукою на далекі гори.

Аж тоді дівчина окинула поглядом юнака — з голови до ніг.

— Ти, — промовила вона, — ніби такий, як і був.

— Ой ні, Юло, не такий..

Він навіть креснув очима, подивився на револьвер, що стирчав у нього за поясом, на планшет, що теліпався збоку на ремінці.

— Ні, не такий, як був, — продовжив юнак. — Не багато часу проминуло, Юло, а скільки я набачився. Щоб усе розказати, — він глибоко зітхнув і подивився на перелази, ліси, ущелини, — так ти б і сон втратила. З матір'ю б мені зустрітись. Як вони там? — зірвалося з його уст.

— Та як же? — відповіла Юліна. — Як і раніше, живуть та бідують. А в долину тобі спускатись не можна. І сам загинеш, і на них накличеш біду...

— А я б, Юло, тихенько, вночі, щоб ніхто і не почув.

Не могла ж Юліна сказати, що саме напередодні з перевалу в село прискакали гонведи, залетіли на подвір'я Тиснянців. Вони чогось шукали, хоч які там розшуки, коли на подвір'ї тільки хижка та ще кощі бур'янів. Не знайшовши нічого надворі, гонведи заходилися бити все в хаті, полізли на дах, розвернули всю драницю.

Та навіть і цього було їм мало. Вони запалили хижу Тиснянців, тільки дим хвилею покотив по долині.

Про все це Юлина не обмовилась і словом, а сказала:
— І чого тобі заманулося туди? Адже знаєш — осінь, дещо вродило на городі, трохи мати зібрала і на полі. Поки що переб'ються, а далі буде видно. Коли хочеш, я матері перекажу, може, десь тут і зустрінетесь...

— Ні,— рішуче перебив він її.— Ти їй нічого не говори про мене, Юлино. Вона, коли почує, одразу побіжить шукати мене в гори. А куди їй, навіщо? Нехай уже буде так, побачимось пізніше.

— Але зараз,— дівчина сполохано поглянула навкруги,— що тобі робити зараз?

— Гей, Юло, Юло,— відповів він.— Чого бідкаєшся про мене?! Адже я тут усі гори й ліси знаю. Десь у зимарці або ж на оборозі перебуду... У мене ж, бачиш,— він знову показав гордовито очима на револьвер за поясом,— пістоль є. А в оцій тайстрі,— кивнув на планшет,— до біса куль...

— Там не тільки кулі,— простягнула вона руку до планшета.

— Йой,— махнув він рукою,— якісь папери капітана Вакса. Шкода, що досі не викинув...

— Ой ні,— сполохано сказала Юлина,— ці папери віддай мені.

— Та бери... Ти до школи більше ходила, читай...

Юлина вийняла папери з планшета, сховала їх за пазуху.

— Що папери? — продовжував Павло, пересипаючи на долоні патрони.— Щоб натрапив тепер на ведмедя, підпустив би його близько-близько, а потім у пащеку — бах... бах... бах...

Він взяв у руки револьвер і прицілився з нього кудись на хребет Карпат. Юлина простежила за його поглядом.

— Ой Юлино, Юлино,— сказав він, опускаючи револьвер.— Яка ж солодка воля.

— Але де ти живеш?

— Я? Йой! Удень — у лісах, вночі виходжу на полонини. Ляжу на траві, земля тепла, пахуча, вгорі переливаються зорі. Так і засну.

— Але скоро зима...

— То що?

— Студена буде зима, все вкриють сніги, ні травинки.

— Айбо, Юлино, не пропаду. Не боюся тепер нічого.

У нього навіть зашарілось обличчя, рухи були рішучі й меткі, він, справді, нікого не боявся.

Та Юлина похитала головою, тривога розливалася в її великих очах...

— Ні, Павлику,— мовила вона,— нічого ти не розумієш. Взимку дуже важко схватись у горах, на всіх шляхах і пляях чатують жандарми. Де подінешся, звідки дістанеш скоринку хліба?

— Йой,— сказав зухвало Павло.— Прорвуся через усі перепони й далі піду.

— Та куди, Павле?

— Світ широкий...

Вона гірко посміхнулася...

— Ні, ти таки справжній хлопчик.

Юлина сіла на в'ялій траві, поруч із нею сів Павло.

— Айбо ми з тобою, Юло, в однім літі? Чи ба, я ще на рік-два і старший від тебе.

— Півтора!

Він засміявся і сів ближче до неї:

— А пригадуєш, Юлино, як я тебе вчив манити солов'їв.

— Ще б пак!

Дівчина серйозно, дуже зосереджено, смішно перебираючи пальцями губи, проказала:

Кум-кліщ, кум-кліщ,
косив, копав, орав, сіяв,
на дубі був, як сивий струк,
до вечора сам ся розпук...
кум-кліщ, кум-кліщ...

— От бачиш,— сказала Юлина,— адже пам'ятаю.

— І вірила,— з сміхом запитав Павло,— що соловей після оцієї пісні враз і сяде тобі на руку?

— Аякже, вірила!

Але тепер було не до пісень і солов'їв. Вони були не такі, як колись. Важке життя зробило їх старшими від своїх років. Хмарами клубочився перевал, гострі вітри починали свистіти в ущелинах, імла закривала долину.

Юлина прийшла вдруге, коли стемніло...

— Затрималась, думала, що й не застану тебе.

— Айбо ми умовилися!

— А коли б не змогла прийти сьогодні?

— То прийшла б завтра.

— Хлопчак. Адже ті гонведи скрізь лазять. І голодний ти.

— Ех, Юло, тут і їсти не хочеться.

— Опришок, справжній опришок.

— І ти так. Це мене батько опришком називав,— сказав Павло.

Вона мовчки поклала на траві перед ним сир, оціпок, поставила пляшку з молоком, сіла.

Мовчав і Павло. В цю хвилину обоє вони пригадали своїх батьків — один загинув від сухот, другий упав від ворожої кулі на порозі хати.

Темна була ніч, над самим грунем, чіпляючись за дерева, повзли хмари і закривали зорі, вітер доносив зітхання смерек.

— Ти поїв, Павле?

— Дякую, Юлино.

— То й підемо?

— Гаразд! Але куди?'

Юлина поклала руку на плече Павла, і він відчув її приємне тепло. Близько біля себе юнак побачив і обличчя Юлини.

— Слухай, Павлику! Я говоритиму тихим голосом, і ти мені тихо відповідай, бо скрізь тут вештаються вороги. Неспроста я пішла в гори шукати тебе. Там, внизу, в селі відомо, що ти втік з перевалу. Прилетіли тамтого дня солдати, шукали тебе, а вашу хату спалили...

— Де ж мати, сестри? — задихаючись, запитав він.

— Не турбуйся, вони в надійному місці. Ніхто про те в селі не відає, але я сама їх у Рахів одвела. А потім мене послали в гори шукати тебе. От я й знайшла тут опришка...

— Та хто ж то послав?

— Слухай, Павле! Є кому послати. Невже, думаєш, марно загинув твій батько і ще багато людей? Хіба, думаєш, марно загинув Борканюк?

— Вони і його вбили?

— Вбили.

— Так слухай же, Юлино,— стиснув Павло теплі руки дівчини.— Я за свого батька і за рідних людей життя ладен віддати. Помщуся і за нього, і за Борканюка. О, тепер я пістоль маю. Най стережуться.

— Почекай,— лагідно промовила Юліна.— На все свій час, Павле. Зараз підемо до наших людей.

— То й веди,— рішуче сказав юнак.

4

Будинок лісника Ярослава Гішки стояв далеко від людського житла в горах. Щоб добратись туди з Рахова, треба було пройти вгору понад Тисою і, перейшовши її біля Устяріки, звернути праворуч, понад Білою Тисою. Там, на схилі гори, звідки відкривався широкий краєвид на долину, а з другого боку стіною починався ліс, і стояла хата Ярослава Гішки.

То була добра хата, рублена з найкращого дерева, з двома широкими вікнами на долину й одним віконцем на Карпати. Ярослав Гішка сам ставив цю хату, коли в двадцятих роках приїхав до Рахівської округи і став на роботу в графа Шенборн-Бухгейма. До того ж жив він у Татрах. Батько Ярослава був лісничим, біля нього вчився і син. Не було ніби нічого дивного в тому, що попав Ярослав Гішка у Рахівське лісництво. Татри і Карпати, як дві хвилі велетенського моря,— і тут і там однакова краса, полонини, шуми смерек, лісове дозвілля. Ярослав Гішка почав життя в Татрах, переїхав у Карпати. Довгі роки працював він у графа Шенборна, коли ж Шенборн продав за мільйони крон свої ліси «Латориці», то продав з ними разом і своїх лісників.

Була важлива причина, яка привела Ярослава Гішку в Карпати. Він мусив гнути спину перед шенборнівськими посіпаками, перед латоричанськими панамі. Мусив! Але в нього розгиналася спина, коли йшов сам у лісі, коли говорив з біднотою навколишніх сіл. Багато років був зв'язаний Ярослав Гішка з місцевою організацією комуністів, знав Борканюка.

Коли Борканюк у хатині Явдохи розмовляв з учителем Короджієм і назвав йому імена людей, до яких треба було звертатись у важку годину, серед них було ім'я і Ярослава Гішки.

І тепер, теплого осіннього вечора, Йосип Короджій знову прийшов до старого лісника.

— Я до вас з новинами,— сказав Короджій.

— Мені здається, що новини біжать поперед вас,— посміхнувся Гішка і показав очима на царинку, де біля оборугу порався Павло Тиснянець.

Посмішка пробігла і по обличчю Короджія.

— Це дуже добре,— промовив він,— але цей хлопець, мабуть, і сам не знає, що він для нас зробив.

— Ходімо до хати,— запросив вчителя Ярослав Гішка.

Вони сіли вдвох за столом біля вікна, звідки відкривався краєвид на всю долину. Крізь віконце в другій стіні їм видно було також і Карпати. Ніхто б не зумів помітно підійти до хатини лісника в горах.

На карті, яку Короджій поклав на столі, олівцем були накреслені Карпати, позначені гори, перевали, найважливіші населені пункти, гірські полонини, річки.

Але на цій же карті іншими олівцями була накреслена і «лінія Арпада», збудована фашистами. Вона починалась за кілька десятків кілометрів від головного хребта на східних схилах Карпат. На карті були позначені заміновані полонини, ряди укріплень, огорожі з колючого дроту, вогневі вузли, окопи.

Від переднього краю «лінії Арпада» йшли наземні і підземні ходи до головного хребта Карпат. А там до лінії оборони входили гори, позначені були артилерійські позиції на схилах, вогневі вузли...

— То, кажете, це дістав Павло?

— Так, товаришу Гішко.

— Ви знаєте, що мені принесли? — широко посміхнувся Гішка.

— Сьогодні вночі я зробив кілька примірників цієї карти,— відповів Короджій.

— Ви передбачливі, мій друже,— сказав Ярослав Гішка.— Це для нас справжній скарб, який дуже знадобиться, коли до Карпат наблизиться Радянська Армія. А знаєте,— додав він, дивлячись за вікно,— Павло про це також не повинен нічого знати. Я негайно передам карту куди треба. Спасибі вам, друже.

Коли стемніло, Ярослав Гішка провів Короджія до Устяріки, де зливаються Чорна й Біла Тиса. Ішли темними лісовими стежками, відомими, мабуть, тільки самому лісникові. На землі скрізь лежав товстий шар

в'ялого, опалого листя. Кілька разів переходили вони через гнучкі містки, під якими шуміли сердиті осінні потоки.

Коли вийшли біля Устяріки з лісу, зупинились. Обом захопило дух від чудового краєвиду, що відкрився їхнім очам. Із-за Карпат вставав великий, жовтогарячий місяць. Темні, глибокі тіні лежали під високими скелями. Рясна роса впала на трави та каміння, і тисячами мінливих вогнів сяяло все навкруг. Де зливалася Біла й Чорна Тиса, там в долині сріблом світилося озеро. А далі це озеро вливалося в долину, і вже там видно було вогники Рахова.

— А тихо як! — прошепотів Гішка. — Ви тільки прислухайтесь!

Тихо було навкруг, тільки шепотіли хвилі потоку, тільки шелестів одинокий сухий листок на буковій гілці.

— Прощайте, Йосипе, — сказав Гішка. — Від усієї душі бажаю вам удачі.

— Бажаю того ж і вам, — відповів Короджій.

Ярослав Гішка довго ще сидів на камені. Йому нікуди було поспішати. Спершись на приклад рушниці, що лежала на колінах, він думав, мріяв...

«Так от яке життя, Ярославе, — сам із собою ніби розмовляв він. — Десь там Татри, рідна сторона, а от Карпати, Рахів, лісова ділянка. Не він винен, що доля одірвала його від рідного краю і рідних людей. Тим дужче треба боротись із фашистами, бо за рідну землю, за права трудящих можна і треба боротись скрізь».

Гішка пригадав свого сина Яна — запального юнака. Пішов у Іспанію, загинув. Де твоя могилка, Яне? Кажали товариші, що поховали його у братській могилі біля Гвадалахари. Чи доведеться колись йому — старому Ярославу — побувати хоч раз на могилі свого сина? Життя таке, що, може, й доведеться. Але коли не пощастить цього зробити, то до кінця свого віку батько носитиме в своєму серці гарячу згадку про сина. І ще багато, мабуть, людей пам'ятатимуть Яна Гішку. Ян, дорогий Ян!

А хіба він тільки один? Ярослав Гішка пригадав свої зустрічі з Олексою Борканюком. Яка це була чудова людина, який щирий був друг. Ніколи не забудуть люди і Борканюка.

На дорозі в лісі десь зарипів віз. Долетіло приглушене: «Но, ді-і-і... Но, ді-і-і...», як звичайно верховинці поганяють коні.

Лісник не ворухнувся. От і ще хтось з бідняків поїхав уночі набрати гілля в лісі. Краде? Ні, краде «Латориця», в якій мусить працювати лісник Ярослав Гішка. Бач, вже рахівського лісничого Шімонка зробили урядовим радником, замість Кнайтла призначили директором «Латориці». Немарно їздили до Шімонка гості з Будапешта. П'явиці, все б висмоктали з убогих верховинців.

Гішка неспокійно подивився в той бік, звідки ще раз долетіло: «Но, ді-і-і... Но, ді-і-і...» Мабуть, не можуть витягти коні. Але скрип немазаної осі віддалявся. І добре! Ще в одного бідняка буде купа гілля на зиму.

З далекого-далекого минулого виринув вечір у хатині його батька в Татрах. Батько тоді прийшов з кількома невідомими юнакові людьми.

— Це мій син... Ярослав,— показав батько.

Невідомі міцно потиснули руку юнака, говорили:

— Дуже раді з вами познайомитись, Ярославе. О, та ви дуже схожі на свого батька. Бажаємо вам бути таким, як він.

Батько з гостями сидів до пізньої ночі. Гості розпитували лісника про становище бідноти в Татрах, про порядки в панських лісах. Вони повечеряли разом. Що міг поставити на стіл лісник? То була звичайна вечеря — молоко, сир, хліб.

І під час цієї вечері гості сказали чимало слів, які захопили лісника і залишили глибокий слід в душі Ярослава. То були слова про боротьбу трудящих і про майбутню їхню перемогу.

Батько провів гостей. Коли повернувся, то сказав Ярославу:

— Запам'ятай, сину, сьогодні в нашій убогій хижі були збори комуністів. Вчись у них!

Ще за місяць поліція вночі вдерлася до хати лісника і забрала старого Гішку. Мати померла невдовзі після того. Ярослав змушений був виїхати у Карпати.

Але він полюбив Карпатські гори. І зараз сидів, слухав, милувався красою карпатської ночі. Місяць все вище й вище підіймався в небі, видно було навкруг, все здавалося казковим.

— Я чую твій голос, батьку,— прошепотів лісник.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Ще раз лісник з Ясинів зайшов до Ружени. Він до того походив у селі, посидів і порозмовляв з селянами в корчмі і прийшов до школи саме тоді, коли там, крім Ружени, нікого не було.

Вона думала, що він знову приніс листа від її батька. Але листа не було.

— Пані Ружено,— сказав лісник.— На цей раз я маю вам дещо переказати на словах...

— Говоріть швидше! Ви щось знаєте про нього?

— Я нічого не знаю, пані Ружено. Я мушу тільки переказати вам, щоб ви були завтра увечері в Рахові біля мосту.

— Я вас прошу, пане лісник... Може, ви знаєте, чому я там мушу бути?

— Ні, шановна пані. Я цього не знаю. Думаю тільки, що вам там треба бути. Раджу піти. І знову забудьте, що я заходив до вас. Прощайте, пані Ружено.

У суботу надвечір Ружена була в Рахові. Їй це не важко було зробити. Вона часто їздила в місто на базар. І тепер поїхала, найнявши підводу. А виїхала в суботу, щоб переночувати в Рахові і зарані в неділю повернутись до Кленів.

Вона пройшла біля мосту взад, вперед. Потім перейшла міст, попрямувала попід ліском.

Там її і зустрів лісник Ярослав Гішка. Він ніби не ждав, що може тут зустріти цю жінку, пройшов повз неї, придивився і аж тоді запитав:

— Ви... пані Ружена?

— Так, я Ружена,— відповіла вона.— Що ви хочете мені сказати?

— Я хочу провести вас до вашого батька,— промовив Ярослав Гішка.— Прочу вас іти за мною слідом.

У присмерках вона йшла понад річкою, завернула стежкою праворуч, заглибилася в ліс. Там було тихо, густі тіні лежали під деревами, пурхали в гнізда на ніч пташки. Далеко попереду розмірено крокував з рушни-

цею на плечі, з патронташем біля пояса, ніби оглядаючи своє хазяйство, лісник Ярослав Гішка.

— Тату! — крикнула Ружена, ставши на порозі кімнати в хатині лісника.— Звідки ти? І як ти змінився!

Вона поклала руки на його плечі, заглянула в очі, придивилася до зморщок, які густою сіткою вкрили обличчя батька.

І він розгублено дивився на дочку: ніби така вона — і не така. Стомлене обличчя, смутні очі.

— Сідай, Ружено,— сказав він.— А я сяду з тобою поруч.

Десь надворі порався біля хати лісник Гішка. До-летіло гупання сокири — лісник рубав хмиз.

— Я багато набачився і пережив за цей час, дочко,— почав Йозеф Гланець.— І все це тим болючіше було переживати й бачити, що в минулому в мене і в багатьох таких, як я, було багато помилок. Я не боюсь називати помилками те, що інші намагаються сховати під словами — вагання... хитання... нерозуміння ситуації чи подій. Ні, не варто ховатись за словами, так, все мое життя в минулому було непоправною помилкою...

Він замовк на хвилину і теплими очима подивився на дочку.

— Ти, мабуть, не все розумієш, Ружено? Тоді я тобі скажу простіше. Тебе привів сюди лісник Ярослав Гішка, а зараз ти говориш із своїм батьком Йозефом Гланцем. Так от: між лісником Гішкою і Йозефом Гланцем є величезна різниця. Ярослав усе своє життя, кожною своєю думкою і кожним вчинком належав трудящим людям і думав про їхнє щастя. Я ж думав, що політика — це справа одних людей, а моя справа — викладання в школі, свій дім, ти, дочко. Це була моя помилка. Коли народ нещасливий, яке може бути щастя однієї людини? Я нещасливий зараз, бо нещасливий мій народ...

Він замовк, і дочка помітила, як у батька кілька разів здригнулося підборіддя.

— Я не писав тобі останнім часом,— продовжив він,— бо сидів у тюрмі. Ти здивована, Ружено, що твій батько сидів у тюрмі?! Не дивуйся, Гітлер і Геббельс ув'язнили не мене одного, а весь наш народ. І коли хочеш знати, я щасливий, що мені довелося побути в тюрмі, дочко. Там я побачив людей, які борються за справжнє щастя нашого народу і всіх народів. Як це написано

в Яна Неруди? «Ми народились під гуркотіння бурі, до великої мети через морок і бруд ми проходимо крок за кроком всі випробування, вклоняючись тільки перед своїм народом». Чудові слова! І чудові, незламні люди борються навкруг, скрізь. У тюрмі я познайомився, Ружено, з Юліусом Фучіком. Запам'ятай це ім'я, Ружено. Ти ще багато в своєму житті почуєш про нього.

— Як же ти опинився тут, батьку? — запитала Ружена.

— А чому й ні? — відповів він. — Адже я тут серед своїх людей. Ти розумієш... з деякого часу я почуваю себе дома там, де можу допомогти трудящим у боротьбі за їхнє визволення.

— І ти тут залишишся, батьку?

— Може, тут, може, піду далі, в гори...

І тоді Йозеф Гланець запитав:

— Але що це ми про мене та й про мене! А ти ж як, Ружено?

Ружена хвилину помовчала. Її вразили батькові слова, і вона зрозуміла, що старому довелося багато пережити раніше, ніж сказати всю правду про себе. Їй було шкода батька, і думала Ружена, що не має права збільшувати його страждань, а мусить, навпаки, чимсь їх полегшити.

— Що ж мені, тату, — промовила Ружена. — Живу я на Верховині... Працюю на хазяйстві...

— Я не про те, Ружено. Чи щаслива ти, дочко?

Він був заглиблений в свої думи й не помітив, мабуть, як у цю хвилину зблідла Ружена. І ще раз вона перемогла себе.

— Так, я щаслива...

— А чоловік! Я завжди непокоївся за сина Гербери. Не вірив я старому, не вірив і його сину...

— Ні, тату, — перебила вона його рішуче, — мій Василь зовсім не такий, як його батько.

— Тоді я спокійний, дочко!

Ружена ночувала в одній кімнаті з батьком, в хаті Ярослава Гішки. Увечері вони всі троє довго сиділи і розмовляли — їм було про що поговорити. А далі Ярослав Гішка пішов до себе в комірчину, і батько з дочкою залишилися вдвох.

Було темно в кімнаті. Десь за піччю сюркотів цвіркун. На стіні годинник одноманітно відбивав секунди. За вікном пливла тиха, спокійна ніч.

— Я тобі всього не сказала, тату,— призналася Ружена.— Василь Гербера зовсім не такий, як я говорила. Він недобрий, злий, стежить за кожним і за всіма. Він підлий, підступний чоловік... він зв'язаний з фашистами.

— Чому ж ти мені одразу цього не сказала, дочко?

— Я не хотіла робити тобі боляче, тату.

— Ні, Ружено,— сказав батько,— боляче робить той, хто говорить неправду. Краще найгіркіша правда, ніж найсолодша брехня. Почекай, я ось подумаю, дочко.

— Я тепер маю скрізь багато друзів,— сказав батько.— Мої друзі є твоїми друзями. Я залишусь тут. Мене послано сюди до перевалу, бо у нас, комуністів, зараз тут буде багато роботи. А ти іди на долину...

Уранці Ружена пішла з хати лісника. Батько стояв на ганку і дивився, як поволі спускається з гори в долину його дочка. От вона ще раз зупинилася, ніби махнула рукою — і зникла.

У Рахові Ружена знайшла на базарі підводчика, з яким приїхала з Клепів, і сказала йому:

— Скажіть пану управителю, що я затрималась у Рахові.

— То коли ж йому вас ждати, пані?

— Я тут написала... Віддайте йому оце.

У тій писульці тільки й було:

«Я ніколи не повернусь до тебе — негідника. І не шукай мене».

Ружена пішки пішла з Рахова. Тепер вона знала, куди їй іти. З батьком вони ніби розійшлися в різні боки, але тепер вони простували до однієї мети.

2

Павло Тиснянець знайшов свою матір. Коли на вилоченому подвір'ї догоріла хата Тиснянців, Гафія, взявши за руки Софію й Настю, подалася з села. З нею пробували говорити, якимось втішити,— мати ніби нічого не чула, пішла в ніч. Ніхто не знав, чи блукає вона десь в лісах та нетрях, а може, кинулась у потік чи впала у чорну безодню.

Пізніше розповідали, що хтось із кленовчан бачив удову на базарі в Рахові. Ходила вона між рядами, їй дарували, хто що міг, на погоріле; бачили тоді ж і дівчаток удови.

Павло Тиснянець знайшов матір надвечір, обійшовши кілька дворів на околиці Рахова і запитуючи, де можна знайти жінку з двома дівчатками, що недавно прийшла з гір.

Виявилось, що люди знали цю жінку,— той дав удові якусь одежину, у того вона жила якийсь день... На околиці Рахова мати була між рідними людьми, її ніби передавали з двору до двору...

— От я й прийшов,— сказав Павло, знайшовши матір на чужому дворіщі, в дощаному якомусь закамарку.

— Ой, лишенько! — скрикнула вона, але одразу зрозуміла, що, крий боже, її ще хтось почує, тихше запитала: — Як же ти нас знайшов, сину?

— Добрі люди сказали, мамо... А де дівчата?

Махнула рукою.

— Десь у селі... Бачиш, нічого в нас тепер немає.

— Що ж! — Павло подивився на закамарок.— Збудуємось, мамо.

— Газдо мій, газдо! — зірвалося в неї. Вона дивилася на сина пильними материнськими очима, навкруг яких сіпалися й сіпалися ниточки зморшок. Та невже ж це її Павло! Адже виріс, змужнів, справжній лісоруб чи бокораш — диви, і киптар, і крисаня... Та все ж мати знайшла те, що шукала,— здійняла пальцями сухий листочок, що припав до Павлового плеча, змахнула трісочку з сорочки, одірвала якусь нитку.

Павло боявся, що мати заплаче. Ще коли йшов до Рахова, то приказував сам собі: «А я їй скажу— не плачте, мамо; не плачте, бо розсерджусь, йой-йой, розсерджусь. Не плачте, мамо!»

І тепер дивився,— ні, мати не плакала, в неї були сухі очі, стиснуті уста. Тільки шкіра на її обличчі стала дивна — сіра, як попіл. І все, все обличчя її було заплетене глибокими зморшками, як осінній, в'ялий листок.

Павло вже думав сказати, як і збирався, щоб підбадьорити матір: «І чого ви сумуете? Не треба, мамо!..» Але раптом у самого стиснуло горло, пересмикнуло гу-

би, і кілька зрадливих, таких гарячих, ніби закипіли вони на вогні, сліз зірвалося з його очей і зарясніли, як блискуче каміння, на щоках.

— Ти... Що це з тобою, Павле? — сполохано промовила мати. — Чого ж це ти, Павлику?

Він ступив у куточок закамарка, де стояло цеберко, набрав кухлик і кілька разів жадбно ковтнув води, а в цей час другою рукою витер щоки.

— Пити захотілось, — ніби аж сердитим голосом відповів Павло. — Пройшли б ви стільки!..

— Напийся, — зітхнула і все дивилась мати на сина. — Кедь стомився — напийся. Це я з Тиси набрала, наша вода, гірська...

Сіли на дерев'яному чурбаку, що замінював ослін.

— Ти ж як тепер, Павлику?

— Утік з тамтої каторги...

— Знаю. Говорила Юлина. А тепер де?

— Біля Богдана, на хазяйстві в «Латориці», — пошепки промовив він. — Нас там зібралося чимало. До мене вже тікали з перевалу — і ті там. Мамо, — схилився він аж до її вуха, — тепер я і пістоль маю. Схований у лісі.

Вона пригадала давні його розмови про лісові нетрі, про полювання, пушку.

— Може, тепер і ведмедя потрафиш? — гірко посмінулась мати.

— А хіба ж як? — відповів хлопець, і в нього було суворе обличчя. — Тільки я тепер не на ведмедя полюватиму. Я тепер, мамо, Клумакив поб'ю!

Вона мовчала й дивилася на гори, ущелини, ліси, де лежало і їхнє рідне село.

— Сину мій, сину, — сказала мати. — Я тут ночей не сплю. Коли б не люди та ще один чоловік, що в лісі працює, загинула б, давно загинула б.

— Хто ж він?

— Лісник... Ярослав... От на прізвище не знаю.

— Ярослав? — він подивився на матір.

— Так, так, сину. Але ти мовчи, нікому не говори про нього.

— Ой ні, нікому не скажу, мамо, — відповів Павло, зрозумівши, хто охороняє і його, і матір.

— Так, Павле, — все думала мати своєї. — Ночей я не сплю, зрозуміти хочу, що ми їм завинили. Багатство —

так ми його ніколи не мали; щоб грабували ми кого чи вбивали — так в роду нашому такого не було. Тільки й того, що живемо, дихаємо, хочемо скоринку якусь мати. Так і птаха живе, і кожна мурашка, але ж їх не вбивають. Тож тільки ми, ми їм на заваді. Не мусимо ніби жити! Та чому ж то, чому?

Павло ждав, що далі скаже мати, і обличчя в нього було в цю хвилину як у дорослого — уважне й суворе.

— Колись я говорила тобі,— продовжувала мати,— щоб не ходив, не брав зброї, не підіймав ні на кого руки. Ні, то є неправда, сину, так нічого не вдієш.

— Айно! — промовив Павло, і в нього від хвилювання здригнулися гострі плечі.

— Не можемо більше терпіти,— приклала руки до грудей мати.

— Мамо! — все тихим голосом, але запалено сказав Павло.— Я пістоль маю, в інших є пушки. Будуть у нас гармати й кулемети, розвержемо їх. Отих офіцерів, що на перевалі наших людей вбивають...

— Убий! — твердо сказала мати.

— Клумаків, Репаші, Магаричку...

— Убий, синку.

— Отих, що вбили батька, що забрали Антона...

— Убий! Убийте!

3

Міцно спав нотараш Магаричка. Ніби все зроблено як слід! Списки на все село, з найточнішими примітками на кожную особу, закінчені і лежать заперті в шафі в приміщенні сільського уряду. І про деякі новини почув нотараш...

Пізньої ночі постукали в хатину, де жив Магаричка.

— Хто там? — запитав він, ступивши до вікна.

— Відчиніть! Це я...— долетів знайомий голос бохтара Шепи.

Магаричка, не запалюючи світла, відчинив двері.

Надворі було темно. Магаричка спочатку нічого не побачив.

— Де ви, Саво? — запитав він.

— Я тут, пане нотараш,— промовив бохтар, що, як виявилось, стояв зовсім недалеко.

Тоді бохтар ступив ближче, зашепотів:

— Пане нотараш! Приїхав загін капітана Чакші. Вас кличуть. Ось зі мною прийшов і пан тержерместер¹...

Очі Магарички вже призвичаїлись до темряви, і він справді побачив на сірому тлі неба кілька постатей.

— Добрий вечір, пане нотараш,— привітався і тержерместер.— Просимо пробачити, що пізно потурбували, але в нас негайна справа, і пан капітан просив вас негайно прибути до нього.

— То зайдемо до хати,— запропонував Магаричка.— Ніч холодна, може, пан тержерместер, поки я одягнуся, встигне випити погарчик вина.

— Дякую,— відмовився тержерместер,— ми вже трохи випили. А ви збирайтесь.

— То, може, я й піду, пане тержерместер,— запитав у цей час бохтар.— Адже маю зайти ще і до бірова.

— Ідїть,— крикнув коротко тержерместер.

Коли бохтар зник за причілкою хати, тержерместер підійшов ближче й додав:

— Капітан Чакші наказав передати, що облава буде цієї ж ночі і що він не заїжджає до села, щоб часом когось не сполошити.

— Розумію... Обачливий капітан,— засміявся Магаричка.

І, вже більше не розмовляючи і не запрошуючи жандармів до хати, він метнувся, так-сяк у темряві одягнувся, перевіряв, чи заперта скриня, де звичайно ховав гроші, і швидко вискочив на двір.

— То й підемо,— сказав Магаричка, замкнувши двері.

— Обережно й тихо,— схилювшись аж до голови нотараша, прошепотів жандарм.— Бо вони також мають вуха.

— О, я розумію, пане тержерместер,— відповів Магаричка.

Він, зщулюючись, втягнувши голову в плечі, швидко пішов слідом за жандармом, що мав добрі ноги. З темряви виступив і закрокував позаду ще один жандарм.

У селі було тихо. Пройшли головною вулицею, минули фару, сільський уряд. Село залишилося позаду, і жандарм подерся на гори. Магаричка знав цю стежку. Отак

¹ Тержерместер — фельдфебель.

само ішли вони з Клумаком, коли ловили Борканюка. Тільки тоді була зима, а тепер стояла пізня осінь, пахло в'ялими травами, вогкою землею.

Глибоко в хашах, на лощинці, яку обступали вікові смереки й буки, горіла ватра. Гілля дерев вгорі зливалось в суцільне шатро, знизу його фарбувало в червонкуватий колір і ніби гріло проміння ватри.

Біля ватри сидів, спершись руками на бігар, чабан Сегінь. Під стовбуром одного дерева стояв Короджій. Данило Ковач і Потокі стояли під буком і про щось стиха розмовляли. Ще кілька чабанів і лісорубів стояли тут-там...

Раптом у далині між деревами замаячили тіні. На землі товстим шаром лежало листя й голки смерек, кроків людей не було чути. Та вони йшли дуже швидко, наближались, і, нарешті, на галявину вийшли Магаричка і ще два чоловіки.

Спочатку Магаричка, мабуть, не зрозумів, що трапилось. Він подивився на того, кого називав у селі тержерместером, потім притьмом кинувся вперед, зупинився, побачив Сегіня, Короджія, Потокі...

— Кедвеш баратаїм! Панове!

На галявині настала тиша.

— Ти до кого це звертаєшся? — запитав Сегінь.— Ні, ми тобі не любі друзі. Чого біг сюди?

— Мене привели,— не тямлячи сам, що він говорить, відповів Магаричка.

— Ви його привели? — запитав Сегінь у «тержерместера».

— Він сам побіг, як кінь, коли почув, що буде облава на партизанів,— озвався молодий чабан, на плечах якого накинута була шинель.— Ще й розпитував, як робитимуть облаву.

— Що ж ти брешеш? — сказав Сегінь.— Привели? Ні, ти сам прийшов сюди. Хотів подивитись на партизанів? Дивись! Швидше дивись, бо небагато часу лишилось.

Люди, що підступили до ватри, засміялись.

— Що ж? — суворо й скупом промовив Сегінь.— Будемо тебе судити. Я тобі буду суддею, а люди мені допоможуть.

— За що? За що? — крутнувся Магаричка.

— Слухай, ти,— підвівся із землі і вдарив бігарем об суху землю Сегінь.— Вже хто-хто, а сам ти свої злочини знаєш. І ми знаємо все, що ти вчинив. Хочеш — скажу. Судимо тебе за те, що все своє собаче життя ти запродувався комусь, а тепер запродався фашистам. Судимо тебе за те, що обкрадав убогих людей Верховини, допомагав вбивцям і сам убивав наших чесних людей...

— Я не вбивав...

— Не вбивав? А хто ж тоді їздив до Рахова, привіз жандармів, повів їх уночі туди, де ховався наш Борканюк. А в Будапешті що ти говориш?..

— Не тільки я,— писнув Магаричка.— Гаврило Клумак, капітан Чакші, сам панотець...

— Знаємо,— сказав Сегінь.— Може, ще когось назовеш?

Магаричка мовчав.

— А скільки всього наших людей ти загубив! Чоловіків, жінок, дітей! Кому ти тільки не служив! Адже нагороди мав і від чеської охранки, від Волошина, від фашистів. То хто ж ти, зрештою, є? Вбивця ти! А скільки вирвав з горла в людей, скільки вкрав і зібрав грошей в свою скриню!

— Я все віддам...

— Віддаси,— засміявся Сегінь.— Хочеш віддати нам гроші, одержані за голову Борканюка і за кров наших людей. Ні, цими грошима тобі не одкупитись, а сам ти одержиш за них те, що давно заробив. А в скільки ти цінуєш ось ці списки, які готувався передати фашистам? — Сегінь шпурнув списки в огонь.

Магаричка раптом став на коліна.

— Я винен,— крикнув він.— Мене змушували це робити. Але ж я робив і добро людям.

— Слушайте,— засміявся Сегінь.— Хвалився вовк, що копита вівці залишив. Де ж і коли ти робив добро? Може, тут чи, може, на суді в Будапешті?

— Там все робив і виказував Клумак...

— Що ти нам — Клумак та Клумак. Не турбуйся, прийде черга і на нього. Зараз ти відповідаєш. Встань і слухай!

Сегінь одвернувся, бо гидко було дивитися на Магаричку. Нотараш підвівся, обхопив голову руками.

— Люди,— звернувся Сегінь до всіх.— Ви все чули. Убивця він, злодій і найгірший зрадник. І тут, на суді, жодного слова не сказав, яке б зменшило його вину перед народом. Давайте ж порадимось, як його скарати. Знаю вашу думку, а все ж це суд. Скажіть, може, між вами хтось згоден дати йому якийсь полегшення? Мовчите? Розумію вас, друзі. Бачиш, нотараше,— повернувся він до Магарички,— одна думка в людей, і ні до кого тобі поскаржитись. До лісу й Карпат? Так і вони тебе не помилують...

Він замовк і якусь хвилину стояв, спершись на свій бігар, дивився на вогонь ватри. Усі мовчали.

— Одведіть вовка подалі в ліс,— підійняв голову і рішучим голосом сказав Сегінь.— Нехай іде до своїх сірих братів.

Магаричка затремтів і подивився на людей, але вони всі одвернулися від нього. А з другого боку ліс, ніч...

Він рушив з місця нетвердим кроком. За ним, тримаючи в руках рушницю, пішли два чабани. Деякий час видно було постаті між дерев, а там вони й зникли.

Згодом долетіла приглушена лісом луна пострілів.

Сегінь простягнув руку й підкинув до ватри сухого гілля.

4

Пізньої осені до Кленів навідався капітан Чакші.

— Тепер вже не скоро доведеться у вас побувати,— сказав він з ноткою смутку в голосі, хоч у душі був з цього дуже задоволений.— Засипле вас снігами, ні шляхів, ні доріг...

— А ви по свіжому сніжку,— кинула слівце пані-матка.— Мисливці це люблять. По пороші шукай гроші, говорив, най прощен буде, мій батько.

— Не зарікаюсь,— згодився капітан,— може, й не витримаю, приїду, дикуна або ведмедя вистежу...

— А може, й куницю? — засміявся о. Федір.

— А що ви думаєте?! — сів до столу капітан.— У своїй відповідальній роботі ми повинні використовувати й жінок. Жінка легко може потрапити до серця людини...

— Це правда,— згодився о. Федір,— католицька церква в своїх цілях використовує і мусить використо-

увати й жінок. А все ж вони відьми... Ще папа Інокентій VIII...

— Завів! — сказала паніматка й вийшла на кухню.

— Як Марія? — запитав тоді капітан, кивнувши на фотографію над диваном.

— Не подобається мені оця рахуба з Марією, — відповів скорбно священник.

— А що саме, отче духовний? — допитливо поглянув на Стрипського капітан.

— Знову одержав я від неї листа... і втратив спокій.

— Невдоволена панночка Марія, чи що?

— Ні, не те, високоповажний пане капітан. Невдоволені інші. Знаєте, як говорив папа Лев XIII? «Коби кожен за приписами церкви жив і робив, земля б перетворилася на рай». Тоті схизматики не хочуть визнавати жодних приписів святої католицької церкви. І в листі Марії я виявив, так би мовити, песимістичні нотки...

— Але конкретно? — зацікавився капітан.

— Нічого конкретного... Вона ж працює при якомусь штабі... Але і в штабах відбивається те, що робиться на фронті...

— Я уявляю, — невиразно промовив капітан Чакші, дивлячись кудись за вікно.

— А що, пане капітан, — заходився в свою чергу допитувати о. Федір. — Може, є якісь невтішні відомості з фронту?

— О ні, — досить жваво відповів капітан. — Ви ж читаєте, отче духовний, газети?

— Так, звичайно, — налив собі і капітану по погарчику о. Федір. — Читаю, читаю!

— Наші війська з великими боями посуваються вперед, — продовжив капітан. — Звісно, не так швидко, як на початку війни...

— Скажіть, капітане, — болісно скривився Стрипський. — Опір їх нібито давно вже мав бути зламаний... А ми, навпаки, посуваємось все повільніше й повільніше. І потім, цей Сталінград. Скажіть, пане капітан, чому ми й досі його не взяли?

— Нічого! — капітан здвигнув плечима, ніби по них пробіг холодок. — На все свій час, отче духовний! Крім того, скоро, видно, буде пущена в хід і нова зброя...

— Цікаво! — підняв голову о. Федір. — Я читав уже багато разів, що Німеччина володіє якоюсь новою зброєю. Але все це подається в якійсь завуальованій формі. Може, ви мені скажете, що то за зброя, пане капітан! І чому тільки розмови про неї?! Адже простіше пустити її в хід, знищити всіх схизматиків...

— Ви розумієте, — гордовито промовив капітан, — що та зброя має величезну силу і буде використана тільки в останню годину. Руїнницька сила цієї зброї колосальна...

— Так чого ж ще ждати? — захоплено крикнув Стрипський. — Доки, доки, я вас запитую?!

— Бачите, отче духовний, — сказав Чакші, — тут також потрібна стратегія. Винищити їх всіх оцією зброєю дуже просто й легко. Але ж ця зброя може пошкодити і нам. А, крім того, не можна залишити землі без людей. Хто ж тоді працюватиме?

— Це правда, — згодився о. Федір. — Працювати комусь треба. Христос сказав Петру: «Сотворю ви ловця чоловікам...» Ловити їх треба і примусити.

— Ні, ми мусимо боротись до останнього, — зауважив Чакші. — На цій війні, отче духовний, можливі всякі несподіванки. То є тисяча найскладніших комбінацій, панотче. Ви думаєте, для чого ми будуємо «лінію Арпада»?

— Чи скоро вже її закінчать? — запитав о. Федір. — Одгородитись би...

— От вже мають і закінчити.

— Але, пане капітан, чи достатня та «лінія»!

— О, — відповів Чакші. — Вона починається за двадцять кілометрів від основного хребта, а там іде по хребту з вузлами в районі Говерли, біля Синевіра, Волівця, Волосянки... Знову ж і на західних схилах. Ми там недавно проїжджали, «лінія», я вам скажу, чудова...

— Так, так, — промовив о. Федір, занотовуючи в своїй пам'яті кожне слово, яке він почув від капітана.

Паніматка вже йшла з кухні, несучи в руках блюдо з пахучою смаженою бараниною.

— Ой паніматко! — крикнув капітан Чакші, — ви завжди почастиєте чимсь казковим...

— За це я її і люблю, — сказав, примружуючи очі, о. Федір. — Со-без-на-чаліє... — завів він тенорком.

— Вип'ємо ж за нашу Марію,— попросила пані-матка, тонкими пружками нарізуючи нашпиговану часником і салом баранину.

Капітан Чакші приїхав до Кленів не тільки для того, щоб побувати в гостях у священника. Пообідавши, він у супроводі двох жандармів пройшов селом і заглянув до приміщення сільського уряду.

Там, у сінях, сидів, ув'язуючи дратвою барабан, сільський бохтар. Шепя схопився, побачивши перед собою капітана.

— День добрий, пане! — промовив він.

— Пан нотараш у себе? — не відповів на його привітання Чакші.

— Сьогодні пана нотараша не було.

— То, може, він дома?

— Пан біров вже посилав мене за ним. Але й дома немає. Двері замкнені...

— Гм! — промовив капітан.— Дивно! Так-так! То, може, він куди поїхав?

— А може, й поїхав. То вже я не відаю, пане...

— Не відаю... Не відаю...— засварився капітан.— Чорти б вас всіх забрали.

Все ж Чакші зайшов до сільського уряду.

Нотараш йому був конче потрібний! Він же повідомляв у листі, який у Рахів привіз Клумак, що списки в нього закінчені, а крім того, є деякі «інтересантні відомості». Через те капітан і примчав до Кленів. Списки, де ж ті списки? Може, нотараш сам поїхав до Рахова? Та ні, капітан зустрів би його по дорозі.

І раптом капітану стало чомусь моторошно в кімнаті нотараша. Було тихо навкруг, за вікном було світло, на ганку щось базікали з бохтарем жандарми. А в капітана по шкірі поповзли мурашки, з ним повторилось те саме, що було в ніч арешту Борканюка.

Капітан прожогом вискочив на ганок.

— Ходімо,— наказав жандармам.

І вони подалися до фари.

По дорозі капітан зупинився біля тартака Клумаків. Там зібралось чимало людей — брати Клумаки, Репаші, Потокі й кілька жандармів.

Клумаки і Репаші були дуже стурбовані.

— Жандарм знайшовся,— сказав Репаші.

Чакші, звичайно, знав про пригоду на тартаку, коли жандарми були обеззброєні, а один невідомо де зник, і тому жваво зацікавився цією справою.

— Який жандарм? Де він? — крикнув капітан.

У кінці подвір'я тартака, на затягнутій ряскою воді понорини, колихався труп Габора Баконі. Він був повторний, чорний...

— Вбивство,— промовив Гаврило Клумак.— Дивіться, в нього на ногах мотузок.

Капітан подивився на небо. Сонце от-от мало закотитись за гори. Був би день, скочив би на коня, махнув би рахівським шляхом із своїми жандармами, тільки його й бачили б. А там нехай їдуть сюди слідчі, лікарі, нехай розбираються. А тут... ще півгодини, стемніє в горах,— ні, вночі капітан не хоче потикатись на шлях. Тільки вранці можна буде вирватись з цього проклятого села.

Але він не міг виказати при людях свого хвилювання. Навпаки, мусив триматись, удавати, ніби виконує службові обов'язки.

— Ви підтягніть труп до берега,— діловито сказав Чакші, звертаючись до бірова.— Тут доведеться провести експертизу, її неодмінно зроблять завтра. Біля трупа виставити варту,— наказав він.— Скільки є на тартаку жандармів? П'ять?! Тоді один нехай стоїть тут, ще два — на вулиці, біля тартака, а двох я візьму з собою...

— Пане капітан, — промовив Гаврило Клумак.— Два — то є моя особиста охорона...

— Вистачить вам і одного,— удавано байдуже кинув Чакші.— Мушу ж я хоч когось взяти для зв'язку... Гаврило почухав потилицю.

Усі пішли від понорини.

— А де подівся ваш нотараш? — запитав капітан в Репаші.

— Він мені самому потрібен. Отак! — здавив горло рукою Репаші.— І немає. Учора, сьогодні... А шафа в приміщенні уряду розкрита...

— Так його і вчора не було? — процідив Чакші.— Дивно, зовсім дивно... І шафа, кажете?

— Непорядок,— сварився, ідучи, Гаврило Клумак.— Все ж нам тут, у горах, збройна сила потрібна. Без неї заріз...

— Буде збройна сила,— пообіцяв капітан.— Не можна одразу настачить на всі фронти...

— А тут таки справді ніби фронт,— змахнув рукою Клумак і закінчив:— Що ж, доброї ночі, пане капітан! Гайда зі мною, Іштван!

До фари капітан Чакші ішов разом з механіком Потокі. Механік, на запитання капітана, чи він не хворий, відповів, що особливих хвороб не помічає, а просто стомився, сумує...

Сонце зайшло. У долині швидко темніло, тільки гори, як велетенські, запалені на кінцях, свічки, світилися на обрії. Холодно було. Зривався вітерець.

— Ви, мабуть, сьогодні й на Рахів? — запитав Потокі.

— Крий боже,— відповів капітан.— Тільки вранці. Чого мені поспішати?! Уранці поснідаю — і додому...

— Це правда,— промовив Потокі.— Уранці багато краще. Що ж, прощайте, пане капітан.

5

— Хтось стукає,— боязко сказав Золтан Репаші.— Піди, Юдіт, запитай, хто там. І дивись, нікого чужого не пускай.

Він став біля одвірка, чув, як Юдіт вийшла в сіни й голосно запитала: «Хто там? Хто там? Що вам треба?..»

Репаші ждав, що вона повернеться до кімнати, скаже, хто там стукає. Може, від капітана Чакші, може, від Клумаків. Але Юдіт запитувала й запитувала в сінях: «Хто там? Хто там?» — а потім рвучко одсунула засув, і в сінях пролунав її крик: «Золтан! Золтан!»

Біров, не тямлячи себе, так метнувся в куток кімнати, що зачепив боком ріжок стола. На підлогу впала і, тонко задзвенівши, розбилася чашка. Зупинився Репаші, став у кутку, озирнувся на віконниці...

У цю хвилину двері з сіней розчинилися. На порозі з'явилася Юдіт. Слідом за нею увійшов хтось у шинелі.

— Хто це? — прошепотів Репаші.

На порозі стояв і мовчки дивився на батька син Янош.

Дивився? Ні, цього мало сказати. У нього було одне тільки праве око, а замість лівого зяяла западина.

— Яноше! — крикнув Золтан Репаші і, ступивши вперед, хотів схопити руку сина.

Але правий рукав шинелі Яноша був порожній.

— Що вони з тобою зробили? — крикнув батько.

Син подивився по хаті, ніби не йняв віри, що тут опинився.

— Дякуйте богові, — відповів він, — що так вирвався. Ну, чого ж ви, — засварився він, — вилупили очі? Допоможіть хоч роздягнутись.

Це був зовсім не той голос Яноша, який вони колись знали, — це був роздратований, вкрай сердитий голос.

— Ісусе, мати божа, рятуй нас! — стягала мати шинелю з сина.

— Налийте в миску гарячої води, — сказав Янош. — Хочу помитись. Обридли мені воші...

Янош до пояса роздягнувся і мовчки, розбризкуючи воду, мився в кухні. Золтан Репаші ходив з кутка в куток по кімнаті. Помітивши на підлозі розбиту чашку, зібрав череп'я. Мати дістала з комода чисту білизну, давній, з іскорками нафталіну, костюм. Янош вийшов з кухні в кімнату розімлілий, м'якший, але все ж дивився на матір і батька вовком.

«Видно, він так звик на фронті», — подумав Золтан Репаші.

Але син не вгавав.

— Ви, бачу, нівроку, — кивнув він на живіт батька. — Ніби схудли...

— Слухай, Яноше, — ображено промовив старий Репаші. — Що це таке? Чого ти?

— Та будь воно прокляте все, все на світі! — вирвалось в Яноша. І, ніби все це відбувалось не в хаті батька, а в якійсь корчмі, він сказав матері: — Пальонки, сала, у вас там є гриби, кисла капуста.

І хоч це дуже здивувало Золтана Репаші і його дружину, але справді в цьому нічого дивного не було. Усі Репаші скрізь і завжди хвалились своєю любов'ю, приязню одного до одного, але яка любов і приязнь між вовками? Батько дивився на безокого сина й думав: «Адже підкачав Янош, не витримав», син позирав на батька і кляв його: «Хто ж, як не він, посилав мене колись на науку до Будапешта».

Але було одно, що їх об'єднувало.

— Ви ж тут не все самі пожерли, зібрали щось? — запитав Янош.

— Ти мою вдачу, Яноше, знаєш, — відповів батько. — Недоїм і недосплю, а пенге до пенге складатиму.

— Хоч то добре! — ласкавіше подивилося око сина. — Оті пенге нам ще знадобляться.

— А ти як, Яноше! Адже писав про маєток над Дніпром, — запитав у свою чергу батько. — Як там справи?

Янош подивився на порожній рукав і сказав:

— На тому маєтку зробили кладовище для наших солдатів.

— Невже таке пекло? — скривився Золтан Репаші.

— Ви говорите—пекло!—нахабно засміявся Янош. — У порівнянні з тим, що там зараз робиться, пекло — рай...

— Але оті газети...

— Газети?! — вже зареготався Янош. — Я б отими газетами...

Він випив склянку пальонки, другу, третю, глитав сало, капусту, гриби, ніби кудись поспішав. Око в нього стало якесь зеленкувате і все поглядало на порожній рукав.

— Я думав, — одверто признався Янош, — що обійдеться одним оком. Але вони однаково не відпускали, і я тоді вирішив прострелити палець на руці. Хто міг думати, що це закінчиться гангреною...

«Він зовсім п'яний, але говорить правду», — думав Репаші.

— Так що ж це, — запитав уголос він, — невже кінець?..

— Кінець? — роздратовано й з серцем процідив Янош. — Ні, це ще не кінець. Може, це тільки початок, — замислився він. — У нас в армії говорять, що програв Гітлер. Але дуже багато говорять і про Америку... Адже другого фронту все немає. Ви думаєте, що це спроста?! О ні! Америка не хоче перемоги більшовиків... Ми, націонал-соціалісти, за Америку. Вип'ємо, батьку!!!

6

Ноги їх нечутно сковзались на моху, вони ішли тихо, по-чабанському. Вряди-годи десь у верховітті квилів якийсь птах, раз зовсім близько в кущах затупотів олень.

А так нічого не було чути, мовчала ніч, і самі вони мовчки крокували.

Попереду прямував Сегінь. За ним ішли два чабани. Коли б хто побачив їх у лісі, то не вгадав би, що передній з них — старий вже чоловік, а два інші — юнаки, — так впевнено й твердо ішли всі вони. В руках у них були автомати, в чересах патрони, а крім того, ножі.

Світало, коли дійшли до рахівського шляху. Сегінь наказав чабанам залишитись у куцах, а сам спустився вниз і пильно все там обдивився.

Тільки зеленіло небо. Високо над Говерлою яскраво світилася зоря. Опадала холодна роса, десь близько дзвенів у гущавині струмок, попід самим шляхом дзюркотіла на каменях Чорна Тиса.

Сегінь не ступив на шлях, бо його срібною плівкою затягла роса і кожен його крок відбився б там чорним слідом. Він тільки пройшов кущиками понад шляхом, зупинився на ріжку.

Саме в цьому місці шлях круто завертав над Тисою, ніби вривався в річку, і Сегіневі, що став біля куща, добре було видно шлях на обидва боки — і до перевалу, і на Рахів.

— Най так і буде, — промовив стиха чабан. — Кращого місця не знайти.

Він повернувся до своїх помічників.

— Мое місце буде там, — показав Сегінь на великий кущ, — а ви лягайте біля тих кущиків. Я беру на себе капітана, а ви поквитайтесь з двома жандармами. Коли ж їх буде більше, однаково будемо робити нашу справу. А потім, ген тією стежкою, зберемось вище, ген на тому ґруні.

Рухи у Сегіня були впевнені, голос спокійний і рівний, гідно трималися і його помічники. Все було, як і в горах, на полонинах. Вони виконували наказ старшого чабана, розійшлися, кожен зайняв своє місце.

Час ішов дуже повільно. Зоря над Говерлою довго виблискувала, а там розтопилася і, пославши кілька прощальних променів, зникла. Зі сходу хвилями, ніби прилив могутнього океану, йшов світанок, день. Спочатку пройшла хвиля зеленкуватого світла, за нею линула голуба хвиля, пролетів, як вісник, легкий вітерець, а там зарожевіло все навкруги — сонце вставало з-за гір.

Сонце! Його вітало все в горах і на долині. Заспівали

різними голосами і кожна по-своєму пташки, дужче за шумів потік, заворушилися в кущах якісь звірятка, десь зі схилів гір долетіли звуки калатал на шнях корів і монотонна мелодія сопілки, за якою вгадувалися такі знайомі чабанам слова:

Не сама туй прийшла,
вода ня принёсла,
бодай тота вода
каменем зарбсла...

Як срібна річка, тягнувся вкритий росою шлях, а коли промінь сонця ліг на нього, заструмувало, захвилювалося повітря, і встало над шляхом кілька барвистих райдуг, що привітали сонце й зникли.

Усе навкруг славило сонце, день, все хотіло жити. І чом би було не жити людям під живодайним сонцем, серед зелених лісів і гір, над швидкими ріками?

Та боліла давня рана на скроні в чабана, і це була не тільки його рана, в самі серця були вже поранені убогі люди на Верховині, так поранені, що далі не вистачало сил терпіти.

— Що ж, будемо судити! — сказав Сегінь, коли лягав на холодну землю під кущем.

— По правді! — промовили й молодші чабани, сідаючи на вогкувате від роси каміння.

Усі троє дивилися тільки в один бік, на шлях від Кленів.

Сегінь бачив — в призначеному місці, на схилі гір, повився в голубе небо чорний димок. Він зрозумів — це гасло друзів, які пильнували в селі, і зробив рукою знак своїм чабанам.

І от вони побачили тих, кого напружено чекали. Влади́ні, на шляху, над яким вставала легенька пара, щось замайоріло, а пізніше стало видно кількох вершників. Попереду гарцював на коні капітан Чакші, за ним їхало ще два жандарми.

Чабани лежали й напружено ждали. Жандарми голосно, як гуси, гелготіли. Ось видно стало їхні вгодовані обличчя.

Сегінь вважався в селі метким стрільцем. Колись ще замолоду мав він рушницю і, провівши літо з отарами на полонинах, одразу після зимового Михайла, потай, щоб не зловили часом його жандарми та ягер, вносив

під світкою рушницю з села, ходив у нетрях марамарошських гір і, зустрівши будь-якого звіра, ніколи не промахувався.

Тепер Сегінь цілився твердою, впевненою рукою. За ним стояли всі убогі люди Верховини, це вони наводили його рушницю, підтримували його руку, наказували:

«Цілься в нього без промаху, бо він убив уже багато наших людей, і коли його ще залишити на волі, то поб'є більше. Цілься метко — за Борканюка, за чоловіків, жінок, дітей, за тих, що загинули, і в ім'я тих, що хочуть жити! Убий його!»

Пролунав постріл. Вдарили рушниці з кущів.

Це були меткі постріли. Куля розтрощила орден, який нещодавно одержав Чакші, і вцілила у вовче серце капітана. «Завойовник гір» лежав нерухомо, розкинувши руки, у поросі на шляху, недалеко від нього впали жандарми. Сполошені коні мчали шляхом до Рахова.

7

Уже по тому, як о. Федір швидко, широко розмахуючи довгими рукавами, крокував від будинку сільського уряду, паніматка відчула, що трапилось щось незвичайне і що наставник чимсь дуже стурбований.

Вона не помилилась. Увійшовши до їдальні просто в брудних чоботях, чого раніше ніколи не траплялося, бо панотець завжди скидав їх у коридорі і там же взував м'які черевики, о. Федір зупинився серед кімнати, подивився розгубленими очима по кімнаті, зробив пальцями рух, ніби сукав нитку, і сказав тихим голосом:

— А знаєш, Таню, адже нашого капітана вбито...

— Ой! — скрикнула паніматка, і обличчя в неї враз побіліло, а сама вона схопилась рукою за серце.

Потім паніматка подивилась на стіну, де висіла фотографія Марії в позолоченій рамці.

— Пам'ятаєш, Федю, як він любив її! Може бути, що і її серце відповідало взаємністю.

— О, ці жіночі серця, — пожартував о. Федір. — У них треба дивитись, як у щілинку дверей до сусідів, але не завжди там побачиш те, що ждеш...

— Ні, Федю,— перебила його паніматка.— Я певна, що в них була справжня романтична любов. Але ти мені не сказав,— сіла вона на дивані,— як, коли й де його вбито.

— На рахівському шляху. Це було вранці... З ним разом вбито і двох жандармів.

— Ах, ах, ах! — зітхнула паніматка.— Які жорстокі люди!

— Жорстокі? — подивився на неї о. Федір.— Ні, цих опришків треба просто знищити... Але ж їм дістанеться за нашого капітана. Що тільки почнеться тут тепер! — він схвильовано потер руки й, помітивши, що стоїть у брудних чоботях, вийшов у коридор, щоб одягнути м'які черевики.

— Його поховать у Рахові? — запитала паніматка, позираючи в люстерко.

— Ні,— долетів голос о. Федора з коридора.— Його, напевно, повезуть до Ужгорода.

— Шкода,— сказала паніматка,— коли б це було в Рахові, ми б з тобою могли пройти за його труною.

— А знаєш,— зайшов до їдальні вже в м'яких черевиках о. Федір,— може, й краще, що все так трапилось.

— Ти про що говориш?

— Я говорю про оце вбивство...

— Ну, як можна таке говорити? — перебила вона його.

— Ні, ні, Таню, не будь поспішною, а вдумайся в те, що я говорю. Адже, розумієш,— він все робив пальцями обох рук такий рух, ніби сукав нитку,— все може бути, Таню! Уся оця верховинська біднота злостива і невдячна — такою вже її створив бог. Це ж капітан взяв тоді одинадцять чоловік. І Борканюка він згубив. Я не раз вже про це думав: адже наші голодранці в сто очей дивляться, у кого бував капітан, з ким він розмовляв. Та й сам він міг проговоритись — пам'ятаєш, скільки патяків, коли бував у нас. А скільки вже в мене запитували: «Чи не думаете ви, панотче, поріднитись із капітаном? Він — людина з майбутнім, у вас дочка на виданні!» Ну, а тепер, звичайно, я аж ніяк не причетний до капітана і всіх його справ. І коли говорити правду, то цей покійний капітан був досить неприємною, нахабною, жорстокою особою.

— Так... так... — прошепотіла паніматка.— Може, й краще, що його немає.

І розмова їх обірвалася. В кімнаті запанувала тиша. Легенько, ніби боячись потривожити тишу, цокотів у кутку годинник. Папа Пій XI на картині Мункачі, як добрий садівник, оглядав у саду троянди...

— Ти б нагріла мені кави,— сказав о. Федір.— Я ж маю ще йти до вечерні.

— Кава готова,— відповіла паніматка і пропливла на кухню.

— Який важкий сьогодні день,— промовив о. Федір, коли вона принесла дві чашки кави й сама сіла за стіл.— У «Благовіснику» пишуть, що трагічно загинув отець Марко Міхневич... Ось його й фото...

— Я пам'ятаю отця Марка,— подивилась на фото в газеті паніматка.— Як живий!

— Пишуть, що вбитий на шляху в горах,— роздратовано кинув на стіл газету о. Федір.— Ну, хто ж, як не комуністи?! Ні, просто збожеволіти можна! Повіриш, ішов оце вулицею, а позаду з-за плоту хтось як крикне: «Палагно!» А я одразу: «Га? Слухаю!» Розумієш, коли я вже до Палагни дійшов, то це не жарт. Отець Палагна! Ти такого ще не чула?! Тьфу! Сни оці! Від Марії листів немає!

Паніматка розмішувала й розмішувала срібною ложкою каву, зовсім ніби байдужа до того, що говорив о. Федір.

Федір Стрипський тихою ходою ішов до церкви. Урочистий, заглиблений в свої думи, далекий ніби від усього земного, весь сповнений того, що церква називає благодаттю божою, благодаттю духа. Тільки золотого німба навколо його голови не вистачало, а то був би найсправжнісінський святий.

— Слава Ісусу! — вітали наставника Клумаки, Репаші...

— Навіки слава! — відповідав він, ледь підіймаючи правицю, в якій був пастирський його посох.

На турні в цей час, заглядевши здалеку о. Федора, сторож Кузьма так нагло ударив у дзвін, що гайвороння, яке сиділо на вербах вкруг церкви, пужнуло, ніби

від вибуху, в небо. А Кузьма калатав у дзвін дужче й дужче, і луна пливла над долиною, повторювалась у горах.

Отець Федір зупинився й постояв хвилинку, почувши дзвін, зворушено подивився на залиті червоним промінням Карпати, ніби милувався красою буденного світу, а думками линув у інший світ, світ духовний, незримий, уявний.

— Слава на небі богів і на землі мир! — прошепотів о. Федір.

Але думав у цю вечірню годину о. Федір, хоч ніхто цього не міг навіть помислити, не про духовний світ, а про звичайну й буденну землю.

«До чого розумний отець Олександр Дем'янович,— пригадав Федір Стрипський статтю рахівського священика в «Благовіснику» й фото Міхневича.— Дем'янович здійснив свою обіцянку: «Він буде німий, як труп!» Ти, отче Марку, відступив від основ католицької церкви, от і став трупом. А «Благовісник» ще й пише, що Міхневича вбили комуністи... Так, так, використати все, навіть і смерть ворога. Адже мертвий Міхневич не зможе оборонятись. До чого розумний цей отець Дем'янович!»

І головне було в тому, що о. Федір тепер, як і завжди, одрікся від мертвого свого спільника — угорського капітана — і не počував себе анітрохи винним у смерті священика Міхневича. Він дивився на свої білі пухлі руки, але не бачив на них хоч би краплинки крові, і його совість не мучила якась там скруха. Такі, як Федір Стрипський, в ім'я торжества католицької церкви виправдують вбивства, насильство, всі і всілякі засоби, які тільки може вигадати людина.

Правда, о. Федір немарно, йдучи до церкви, раз і другий поглянув на свої руки. Католицька церква вчить, що «раби рабів божих» не повинні робити брудних справ власними руками, священний обов'язок отців духовних тільки благословляти.

Саме через це священик Федір Стрипський, а він був вірним і слухняним учнем папи, благословляв у свій час чеських аграріїв, допомагав волошинцям, молився за Хорті, з надією дивився на гітлерівські війська, а вночі біля радіоприймача слухав Америку. То все були його поплічники, друзі, не було тільки й не могло бути в нього

друзів серед трудящих людей, бо він прикладав до них один закон: «Плати, слухайся, мовчи».

Чи вірив хоч сам Федір Стрипський у те, що проповідував, — у якогось там Христа, діву Марію, небо?

Ні! Ніхто з них в це не вірив, починаючи з папи і кінчаючи кленівським священиком. Та вони й не ховались із цим. «Я вірю у діву Марію так само мало, як і в ослицю, а в її сина, як в осла», — говорив папа Боніфаций VIII. В анналах католицької церкви записано, що папа Олександр VI твердив: «Кожна релігія добра, але найкраща з них та, яка найдурніша». Ніхто з них не вірив, і хоч вони проповідували й обіцяли іншим щастя «на тому світі», у якійсь вічності, але самі прагнули щастя тільки на справжній, твердій землі.

Стоячи біля олтаря, Стрипський пригадав минулу ніч... О, це була довга ніч! Він ловив станцію за станцією, а в певну годину знайшов хвилю Ватікану.

Звідти лилася та ж сама благоговійна музика, долітав переклик дзвонів, говорив той самий диктор, читалась ще одна енцикліка папи.

Але як це могло трапитись! Отець Федір подумав навіть, що він помилився й піймав не ту станцію. Папа Пій XII, який благословляв гітлерівців на похід проти комунізму, який мовчав, коли гітлерівці поневолювали Чехословаччину і кров'ю заливали Польщу, який вітав гітлерівців, коли ті почали війну з Радянським Союзом і говорив, що не може бути жодної пощади й полегшення до безбожних комуністів, — цей самий папа говорив тепер про милосердя до переможених.

В о. Федора піт виступив на лобі. Милосердя до переможених комуністів? О ні, папа не міг говорити про милосердя до них. Надто багато проклинав їх і він, і попередник його — Пій XI, — усі вони з піною на губах говорили про комуністів, вони жадали тільки їхньої загибелі, смерті...

Отже...

А що, коли папа говорить про переможених гітлерівців, про битву на Волзі? Невже правду кажуть російські радіостанції, голосу яких не хотів би чути о. Федір, але голос яких гримить на весь світ:

— Гітлерівцям ніколи не перейти Волги. Гітлерівцям не зламати опору Червоної Армії.

І зараз о. Федір стояв коло загратованого вікна олтаря, дивився на зорі, що мерехтіли холодно, далеко, і, стискаючи кулаки, шепотів:

— Не допусти, господи, спаси й сохрани!

Була вже ніч, коли о. Федір вийшов із церкви й попрямував до фари. Не видно було вогнів у селі, не чувся людський голос, тільки потік одноманітно шумів на камінні. Панотець чомусь уявив цей потік в образі чабана, що скрадається за ним, тримаючи в руці ніж. Він сам почав скрадатись попід плотами і, коли переступив ворота садиби, довго стояв, слухаючи, як калатає серце.

«Ні, треба буде раніше починати вечерню,— думав Стрипський.— А може, й зовсім не правити... Але ж вони мусять вірити, оці верховинці!»

8

Легкова машина промчала вулицею Кленів. Гаврило Клумак вийшов у цей час просвіжитись надвір. Він провів машину байдужим поглядом. Скільки їх їде і їде через село на перевал. Всіх і не злічиш!

Але ця машина постояла хвилинку біля приміщення сільського уряду, повернулась назад і раптом зупинилась біля садиби Клумака.

Тоді Гаврило швидким кроком пробіг до хвіртки, бо вирішив, що то, може, приїхав хтось із рахівських начальників або й з самого військового міністерства.

Це були не гості з Рахова і не чиновники з міністерства. З машини виліз і пішов до Клумака один чоловік у військових чоботях, у шинелі з англійського сукна, в хутряній шапці.

Обличчя військового видалось Клумакові дуже знайомим. Але його змінювали окуляри, хутряна шапка, що закривала лоб і щоки...

— Я до вас на хвилинку,— промовив невідомий і рушив у двір.

— Прощу! Прощу! — відказав Клумак.

Він пішов поруч із невідомим, раз і другий скося зиркнув на нього. І хто б то міг бути? З волошинців, може, угорських чиновників, агент поліції...

— Невже не пізнаєте, містер Клумп? — запитав гість, підіймаючись сходами на ганок, і засміявся...

— Містер Стог!.. — подавившись повітрям, вимовив Клумак. — Невже це ви? У Кленах.

— Тихше, — відповів містер Стог і, не питаючись дозволу, ступив до сіней.

— Як же ви опинились тут, містер Стог, і що робите? — запитав Клумак, коли гість скинув шинель, шапку і зручно сів у кріслі.

— Пане Клумак, — холодно й суворо сказав містер Стог, — я хочу почати нашу розмову тими словами, які почув колись від вас у ресторані в Нью-Йорку...

— Нагадайте, — промимрив Клумак, — бо щось мені пам'ять зраджує.

— Тихше, ради бога, — сказали ви мені тоді. Га-разд, я прозивався колись містером Стогом, але цього зараз не треба згадувати.

— То, може, ви тепер Стогарчук або Стогалюк?

— Не вгадуйте, пане Клумак! Зараз я Альберт Стогаль і прибув сюди із Швейцарії...

— Із Швейцарії? — облизав сухі губи Клумак.

— А чого ж?! Адже Швейцарія — одвічно нейтральна країна. Ней-траль-на! — засміявся Альберт Стогаль. — Не забудьте, що й «Латориця» — швейцарсько-французька фірма. Адже існує така в Карпатах?

— Та вже ж! Можна сказати — наші конкуренти, — засміявся і Клумак. — Тепер я дещо починаю розуміти. Виходить — війна війною, а вас цікавлять і Німеччина, і Закарпаття?!

— Бізнес! — сказав коротко Стогаль.

— Здорово! — вирвалося у Гаврила Клумака. — Ви не ображайтесь, пане Стогаль, я також маю американський паспорт. Адже, пригадуєте, видали. Але я вам скажу, до чого ж хитрі американські компанії. Ви ж подумайте — з німцями вони ніби воюють і в той же час цим самим німцям дають зброю в руки...

— Ми воюємо найперше з комуністами, — сказав Стогаль. — І, коли мені не зраджує пам'ять, ви обіцяли також...

— Завжди і скрізь! — вирвалось у Клумака.

-- Скрізь — не треба, — перебив його Стогаль, — але

ви були нашим інвізібл гармонайзером в Америці і обіцяли ним бути і в Карпатах.

— Як вам не соромно, пане Стогаль,— докірливо кинув Клумак.— А хіба ж я не зробив того, за що мені було заплачено?

— О ні, пане Клумак, ви зробили все як слід... Ми мали інформації і про ваші розмови з Волошиним, і про ваш виступ на сеймі в Хусті... Наші люди підрахували також, скільки лісу ви вивезли з гір. Шкода, що ви не винищили тут всіх лісів.

Гаврило Клумак озирнувся по кімнаті, ніби тут, крім них двох, був ще хтось третій, і, не повіривши, видно, очам, встав з крісла, пройшов по кімнаті.

— То, може, ви й про Борканюка знаєте? — запитав він.

Альберт Стогаль хитнув головою.

— Наш кореспондент з Будапешта писав про суд і про вирок.

— Так що ж ви мені тепер скажете, пане Альберт? — заблищали очі в Клумака.— Ви сюди надовго чи проїздом?

— Надовго,— відповів Стогаль.— В Югославії живе син графа Шенборна. Його дружина — російська княжна. Я живу в них — за завданням я мушу бути ближче до Карпат...

— А скажіть, будь ласка,— запитав Клумак,— чи ця княжна не Костянтинівна? По батькові, значить, як її прозивають?

— Чому це вас цікавить? — запитав Стогаль.

— У мого брата Дмитра,— зашепотів Гаврило,— дружина... також ніби російська княжна... Костянтинівна...

— Цікаво,— промовив Стогаль.— Треба перевірити...

— Перевірте, пане Стогаль,— благально попросив Клумак.— Це мені цікаво знати.

— Гаразд,— згодився швейцарський інспектор, позираючи за вікно.— А тепер скажіть мені, що у вас нового.

— Що ж у нас нового,— почухав потилицю Клумак.— Не подобається мені те, що робиться навкруг. Як там на фронті, я не знаю, бо в мене від газет живіт болить. Але тут дуже неспокійно, пане Стогаль. Борканюка, правда, не стало, але комуністи якісь невловимі й невпізнанні. Я навіть у себе на воротах їхні прокламації читав. Та ще й які прокламації! Аж мороз по шкірі лізе.

А скільки всіляких випадків в одному тільки нашому селі. На нашому тартаку один жандарм убитий, а в інших забрали зброю. Потім — сільський нотараш — адже зник чоловік, ніби провалився в безодню. Тепер капітан Чакші і два жандарми. Серед білого дня, на шляху. Хто це робить? Просто якийсь невидимий фронт.

— Я це знаю,— роздратовано процідив пан Стогаль,— і мушу сказати, що ви в цьому також винні.

— Та що ж мені з пушки палити, чи як по-вашому? І куди цілитись?

— З пушки стріляти не треба,— зауважив Стогаль,— але грошей на це діло жалкувати не можна.

— О ні,— рішуче заявив Клумак.— На вітер гроші викидати я не стану. І коли на те пішло, то ми з братом утримуємо зараз одинадцять дармоїдів. Один з них уже навіть убитий...

— Поб'ють і інших,— сказав Стогаль.

— Що ви? — схопився Клумак.

— Так, так,— ще раз ствердив Стогаль.— А вам їх що ж, жаль?

— Чого б то я їх шкодував, пане Стогаль?! — відповів Клумак.— Грошей мені шкода.

— Тоді слухайте!

— Весь тут.

— На фронті справи кепські,— зітхнув Стогаль.— Вони таки починають перемагати. Америка тепер повинна подумати про другий фронт.

— Що ви? — жажнувся Клумак.— Бити фашистів у спину?

— У спину?! Ні, швидше йти до них. Ми їх поїли, годували, але вони оскандалились. А нам Європа потрібна. Ринок і плацдарм. Може, нам пощастить дійти і до Карпат. Ви думаєте, ми марно покладали стільки грошей на ці прокляті гори?

— А вже й гори,— згодився Гаврило Клумак.— От тепер я все розумію. І з Жатковичем у вісімнадцятому році, з Волошиним і Угорщиною тепер. Бач, куди цілила Америка.

— І через те ми з вами, пане Клумак, мусимо домовитись,— сказав черство і по-діловому Стогаль.— Перед нами чимало роботи. Може, і на роки...

— Аби гроші! — згодився Клумак.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Завіяло, замело, засипало Карпати. Тільки Говерла й Піп-Іван, ніби обліплені кригою велетенські кораблі, гордо стояли, приймаючи на себе удари вітрів, схили ж гір вкрили пухкі та хвилясті сніжні килими, забілили всі ліси та долини, глибоко в ущелинах під льодами сховались потоки.

А північний вітер, як кажуть тут, поляк, не стихаючи ні на годину, все рвався і рвався через перевали, намітав нові гори снігу, ламав гілля в лісах, вирвавшись за долину, брався за руку з балканом — південним вітром, і вже разом казились вони над Тисою, летіли в угорську пушту.

Смутно було в цей час на осідках. Щоб рятуватись від холоду, в закурених хижах збиралося все живе — старі, молодші, діти; у кого було, то приводили в хижу й усю худобу — корівку, вівцю з ягням. Посеред хиж курилися кволі вогні, до них з диму тягнулися руки людей, в темноті блищали перелякані очі тварин.

Голод лютував на верховині. Часто бувало, що в одному кутку хижі вже лежав хтось, склавши навіки руки, а в другому кутку живі прислухались, як смутно вне за стінами вітер, як він зриває дралицю з даху, як смерть шугає по долині.

Косила смерть людей і на перевалах, на хребті гір. Ні в мороз, ні в хугу не припинялась робота на «лінії Арпада». Одягнуті в хутро, розжирілі гонведи до світання підіймали обірваних, голодних людей, гнали їх на роботу, наказували рвати скелі, рубати мерзлу землю, ставити мости. Робота йшла і вночі — люди працювали під кволім світлом затінених згори ліхтарів.

А коли на день стихала віхола, по Верховині метелицею пролітали жандарми — вони заарештовували і гнали на зміну мертвим ледь живих людей. Уже тисячі загинули на роботі в горах, уже сто тисяч погнали фашисти на каторгу до Німеччини, уже тисячі були розстріляні в єврейських гетто, а в Кленах убили двох останніх циган — Сабо і Маркела.

Гинула верховина, загигала біднота долин. Німецькі й угорські фашисти робили чорну свою справу — вони

прагнули винищити якнайбільше людей на Східному фронті, хотіли вони перетворити і Карпати на «зону пустині».

Робилося те, що давно вже готували американські імперіалісти. Це ж Америка озброювала фашистську Німеччину для походу на Схід, це вона готувала «П'ємонт на Карпатах», як одверто писалося у «Нью-Йорк таймсі». І немарно американський шпигун з паспортом швейцарського підданого Альберт Стогаль у грізні роки війни знову з'явився на Верховині. Уолл-стріт завжди однаково робив свою чорну справу!

Не було діла до страждань людей на Карпатах і діячам «нейтральної країни» — швейцарським акціонерам товариства «Латориці», що, мов павук, обплутало Верховину і ссало людську кров. Для них кінчався всього-навсього черговий операційний рік. Протягом цього року швейцарцям, правда, довелося відступити частину акцій угорським банкам, а частину — банкам італійським, шефами яких були Чіано і Ватікан. Але баланс «Латориці» за 1942 рік був блискучий. Тисячі процентів на вкладені капітали!

Не турбувало горе людське й тих «рабів божих», що на теплих фарах мріяли про всесвітнє папство. Помирають верховинці — і нехай, католицькі пастирі давно хотіли бачити безлюдними і мертвими всі Карпати.

Непокоїло їх усіх зовсім інше! Ішли поїзди на схід, але це вже їхали не ті «завойовники», що хизувалися в перші місяці війни на перонах станцій і з погордою поглядали навкруги з вікон вагонів. Ці вояки мали тепер вже інший вигляд. Де поділася їхня бундючність і впевненість! Серед них самих точилися розмови про те, що Угорщина втратила вже сотні тисяч людей на Східному фронті, але нічого ще не виграла і навряд чи виграє.

Парад мертвих — так називали тоді поїзди, що спускались з перевалів у долини над Тисою. «Пощастило» хіба одному тільки надпоручикові повітряних сил Угорщини, заступникові регента Іштвану Хорті... Труп його привезли з вартою, про загибель цього Іштвана писали газети. Тисячі ж трупів інших везли, як дрова, набиваючи трунами вагони по самісінький дах. Парад мертвих тягнувся дуже довго, йому не видно було кінця.

Уночі поїзди ішли без вогнів. На горах і в долині також заборонено було запалювати вогні. Спочатку це

пояснювали тим, що вогні, мовляв, дезорієнтують угорську авіацію, яка провадить «сміливі нічні польоти». Пізніше з'явилася версія, що вогні заважають пересуванню наземних військ. А далі ніхто нічого не пояснював, а гонведи просто стріляли і кидали гранати у підозрілі вікна, де тільки блищало світло.

Вогні на долині і в горах були небезпечні з іншої причини. Кому з місцевих жителів траплялось у ті ночі бувати надворі, той чув, як високо-високо вгорі над Карпатами гудуть літаки. Вони йшли і йшли в просторах неба — ланками, ескадрильями. І дивно — мотори на цих літаках гули зовсім не так, як на німецьких і угорських. Та й летіли вони не за Карпати, а з-за Карпат, прямуючи до нафтових районів Румунії і військових заводів Чехословаччини й Угорщини.

Дивувало ще одно. На площах Ужгорода й Мукачева стояли фанерні щити — карти Східного фронту, — і прапорці на них до певного часу пересувались на схід.

Раптом ці лінії завмерли. Прапорці припали снігом, обледеніли, ніби вмерзли в фанеру. Особливо багато прапорців засипало снігом і вкрило льодовою коркою біля однієї точки на карті.

«Оз орсаг» і «Уй Модьйоршаг» писали:

«Наші армії в районі Волги оточили багато ворожих сил... Наші армії стискують коло...»

Тільки ж це «оточення ворожих армій» і «стискування кола» тривало чомусь надто довго... Ішли поїзди на схід, з перевалів котилися поїзди з трунами, прапорці на картах Східного фронту обмерзали й зовсім обмерзли, нагадуючи обледенілі смішні фігурки, а кола на картах аж ніяк не стискувались...

І раптом вийшов урядовий наказ про те, що в усій Угорщині оголошується триденний траур по дивізіях, оточених у районі Волги, в час якого установи й приватні особи повинні вивісити біля будинків жалобні прапори, чоловікам пропонувалось почепити чорні пов'язки на ліві руки, а жінкам одягнути темний одяг.

2

Ласло Потокі нетерпляче ждав у хаті серед гір рахівського лісника Ярослава Гішку. Лісник напередодні поїхав до Мукачева й обіцяв повернутись другого дня вранці. І от цей день минав, а Гішки не було й не було.

Потоки, звичайно, нетерпеливися. Але він мусив ждати Ярослава — оцей триденний траур по оточених дивізіях, оці есесівські частини, що вивантажились на станції в Рахові і починали посуватись до Богдана над Білою Тисою і ущелиною понад Чорною Тисою, — все це свідчило про якісь важливі події, що сталися на фронті. Він умовився з Короджієм, що не повернеться, поки не привезе докладних, вичерпних відомостей...

Щоб не попасти комусь на очі, Ласло Потоки виїхав навіть на своїй машині з Рахова, подався в гори, до хати лісника. Там він і провів разом з шофером Хомою весь день, допомагаючи дружині лісника у господарстві, все позираючи й позираючи на долину.

Ярослав Гішка повернувся, коли сонце схилилося за рожеві, засніжені гори, а в ущелині Тиси за клубився голубий туман.

— Ви тут, Ласло? — зрадів лісник, побачивши в дворі Потоки. — Це дуже добре, бо ми тільки що в Рахові радились, кого ж нам послати до вас, в гори. Випало ніби мені.

— Є якісь новини? — запитав стурбований Потоки.

— Ходімо до хати, — сказав, поглянувши на схили гір, Гішка.

-- Я привіз нові вісті з фронту, — з глибоким радісним хвилюванням сказав Ярослав Гішка.

Він вийняв із свого похідного рюкзака велику пачку листівок, дістав одну з них і продовжив:

— Оці оточені кілька дивізій, як пише «Оз орсаг», і триденний траур, що ніби може допомогти німецько-угорським воякам, — це нікчемна фашистська брехня. Радянські війська вже два місяці тому перейшли в наступ, вони прорвали на широкому фронті оборону фашистських військ, розбили сто дві їхні дивізії, захопили понад двісті тисяч полонених, взяли безліч різної техніки і просунулись вперед на чотириста кілометрів. Чотириста кілометрів! І радянські війська ідуть і йдуть вперед — по цей бік Волги, на Дону, на Північному Кавказі, на південь від Ладозького озера... Ось читайте, читайте!

— Яке щастя! — вирвалося в Потоки. — Отепер можна сказати, що над світом зійшло сонце і що на нашій вулиці також настає свято.

— Так,— згодився Гішка.— Нашого сонця нікому не погасити. Ви розумієте, чому я затримався в Мукачеві? Сьогодні вночі це зведення з фронту було надруковано в нашій друкарні, зараз його вже читають в Рахові. Я вам ось цю пачку листівок дам із собою. Треба, щоб про перемогу радянського народу дізнались всі люди. Так сказали мені в крайовому комітеті.

— Спасибі! — подякував Потокі.— Я негайно рушаю в дорогу...

— Але це ще не все,— продовжив Гішка, загортаючи в папір пачку листівок.— Крайовий комітет передає вам бойовий наказ...

— Я слухаю,— взяв пачку листівок Потокі.

— Поразка гітлерівців на Волзі,— сказав Гішка,— свідчить про початок повного розгрому німецько-фашистських загарбників та їхніх союзників. Фашисти будуть тепер думати не про якусь перемогу, а про свій рятунок. Сьогодні я проїхав по долині — ні, це вже не ті «переможиці», яких ми бачили раніше. Але вони ще боротимуться, поки не видихаються зовсім. Там, на фронті, будуть ще великі бої. Ці звірі підуть на все. І, звичайно, вони будуть ще жорстокішими й лютішими на Карпатах. Адже тут у них земля горить під ногами. Наші ж люди тепер ще більше оживуть, в них зміцніє віра в жадану перемогу. Фашисти це знають, відчувають на своїй шкірі... Товариш Шегута наказав передати, що в наші руки потрапив план фашистського командування—мова в ньому йде про створення «зони пустині» в Карпатах і над Тисою.

— До Рахова прибула есесівська частина,— продовжував Гішка.— Вони вже в Богдані, рушили на Кваси, ідуть далі. Починається кривава розправа, волошинці і угорські куркулі виказують активістів — їх вбивають на місці, а всіх інших женуть на каторгу.

— Товаришу Гішка,— сказав Потокі,— але є вже зброя і в нас, наші люди готові...

— Так... так,— перебив його Гішка.— Саме про це й говорив мені Шегута. Але він попередив, що розправою з поодинокими фашистами зараз не врятуєш справи. Вони кидають на нас великі сили — такою ж силою ми повинні відповісти на їх удар. Окремі партизанські загони повинні існувати, наші люди повинні діяти в усіх селах, але зараз треба в один кулак зібрати якнайбільше

сил і зробити нищівний удар по ворогу. Такі сили ми зберемо в районі Синевірського озера. Кленівський загін імені Борканюка мусить цієї ж ночі вирушити туди. У лісника в Усть-Чорній вас зустрине Шегута.

3

Машина швидко прямувала в гори. Ласло Потокі поспішав. Він віз із собою дорогоцінний документ, в його серці був викарбуваний бойовий наказ, який треба було негайно передати друзям. Цей наказ треба було передати раніше, ніж фашистська хвиля рине в гори.

Все йшло добре. Машина несамовито стрибала на вибогах, її заносило на крутих поворотах, вона часом буксувала на слизьких підйомах, та все ж посувалася вище й вище в гори. Вже далеко позаду залишився Рахів, мимо промиготіли хатки Квасів, машина проскочила через хмарку пари, що завжди стоїть над гарячим джезелом.

І раптом крізь завивання мотора Ласло Потокі почув кілька пострілів. Крізь затягнуте памороззю скло кабінки він побачив солдатів, що стояли на шляху.

— Не зупиняйся! Швидше! — крикнув Ласло Потокі шоферу.

Але постріл пролунав біля самої машини. Хома мусив загальмувати.

— Марш кі! — наказали солдати Ласло виходити з машини.

Потокі не боявся. Думка про смерть не приходила йому в голову. Отак стояти на снігу перед оскраженілими фашистськими солдатами доводилось йому не раз. А хіба не стояв він кожного дня перед жандармами-душогубцями на тартаку? Ні, думка про власне життя і про смерть не спадала йому на думку.

Він любився за інше. У ящику кабінки лежали дорогоцінні листівки, яких нетерпляче ждали трудящі люди Верховини, треба було за всяку ціну донести до тих, кого воно стосувалось, і рішення крайового комітету.

— Звідки?

— З Кленів...

— Де працюєш?

— На тартаку... механіком.

Думка працювала блискавично, і Ласло додав:

— Наш тартак працює для військового міністерства.

Ми працюємо для армії.

Може, ці слова й полагодили справу. Солдати — їх було біля десятка — переглянулись між собою.

— Спирт маєш?

Ласло Потокі навіть посміхнувся. В думках він подякував Дмитрові Клумаку, який наказав йому неодмінно привезти з Рахова сулію румунки.

— Коли говорити правду, високоповажані, то я маю румунку. Тільки то не моя румунка, а хазяїна тартака, пана Клумака...

— Клумака ми знаємо,— крикнув один із солдатів, рудий і таранкуватий.— Скажи йому, що румунка залишилася на березі Румунії. Давай швидше!

Хома здійняв сулію з кузова машини, поставив її на сніг. Все кінчилося ніби щасливо. Потокі хотів іти до машини...

Але той самий рудий таранкуватий солдат крикнув йому і заступив шлях до машини:

— Зажди! Нам потрібна до румунки ще й закуска. Маєш щось смачне?

— Та ні, високоповажаний, не передбачав.

— Не передбачав,— зареготався рудий.— Обшукайте у нього все в кабіні.

«Тепер все пропало,— подумав Ласло Потокі.— Вони знайдуть листівки...»

Солдати кинулись до кабіни, розкрили ящик. Ласло Потокі стояв край дороги, дивився на гори... Сині димки снувались над схилами, десь горів вогник — близько до Кленів.

А от зараз вони знайдуть пакунок листівок, знищать їх, вб'ють Ласло Потокі. Так хто ж передасть бойовий наказ друзям? Він повернув голову й зустрів погляд шофера Хоми.

Чому ж мовчать солдати? Вони перерили все в ящику, викинули звідти шматок черствого хліба, якусь суху рибину. Вони тільки не викидали з ящика пакунка листівок...

Не відчуваючи ніг, Ласло Потокі пішов поволі вперед. На нього у цю хвилину ніхто не звернув уваги. Солдати

обшукали кабінку, вони хотіли знайти закуску. Ласло підійшов до самої машини і також заглянув у ящик.

У ящику нічого не було.

— Слухай, механіку! — закінчив нарешті обшук і загрозово сказав рудий солдат. — Коли їхатимеш іншим разом, не забудь взяти з собою сала. Бо інакше...

— Я надіюсь почастувати високоповажаного пана салом, — відповів Потокі, — у себе вдома. Адже ви незабаром будете в Кленах?

— Зустрінемося завтра! — крикнув солдат. — Та їдьте ви к бісу, ну, чого стали?

Коли машина рушила, Ласло раз і другий озирнувся. Ні, тепер солдатам було не до них — вони рушили з сулією румунки до хат під горою.

— От вони нічого й не знайшли, — сказав тоді шофер Хома, беручи крутий підйом. — Румунка! Ха-ха-ха! — він голосно засміявся.

— Але де ж листівки, Хомо? — запитав Потокі.

Шофер на одну тільки мить повернувся до механіка, але той побачив його хитруваті, примружені очі, посмішку на устах...

— Я сховав пакунки в ящик, — промовив Хома. — Тільки не в той, що в кабінці. То — ризикований ящик. А в мене є ще один потайний ящик під кузовом. Знаєте, товаришу механік, таке вже наше діло. Адже весь час доводиться щось возити. Ну, от і Клени...

4

Лишалась одним одна тільки ніч. Ласло і Юліна повідомляли людей. Вирішили — в гори підуть Данило Ковач, з ним ще три лісоруби, які вже брали участь в операціях, Сегінь посилає двох своїх чабанів і сам проведе загін до Усть-Чорної. У дорозі до них приєднається група партизанів з Ясинів. Умовились зібратись опівночі, коли затихне село, в хатині Данила Ковача.

А стеретись тепер треба було так, як ніколи раніше. На перший погляд у селі було ніби тихо, мирно. Раннього вечора Федір Стрипський відправив службу в церкві й поспішив на фару. Гаврило й Дмитро Клумаки, ніби змовившись, пробігли увечері до тартака. У них обох були нічниці — вдень брати одсипались, а ночі проводили

на тартаку, щоб бути ближче до свого багатства і до збройної сили. Коли почало темніти, пролунав постріл на подвір'ї в Репаші. Старий Золтан наказував Яношу стріляти на вітер кожного вечора — для острашки, мабуть, бідноти, щоб усі знали, що Репаші сидять із зброєю на своєму дворіщі. Нарешті до Короджія зайшов ще й управитель школи Василь Гербера. Вони всі були напоготові, притихли, але пильнували.

Після того, як Ружена втекла з Кленів, управитель школи Гербера часто заходив до Короджія. Звичайно, він не признавався, чому зникла Ружена, а говорив: «Мой дружині, прошу, щось нездужається в горах... Клімат... Мусила поїхати до рідних, на долину».

Короджій достеменно знав, чому Ружена поїхала з гір. У рахівського лісника Ярослава Гішки вчитель познайомився з її батьком — професором Гланцем. Чудовий чоловік! Він пішов у гори, десь на Волове. Може, тепер їм доведеться знову зустрітись? І, напевне, доведеться. Такі, як Гланець, коли вирішують, то вже ніколи не відступають.

А Гербера плів своєї, однакової. Коли йому вірити, то він народився в родині виноградаря, але ненавидів багатство свого батька, тягнувся до народу, до освіти. через що й вступив до Дебреценського університету. Він навіть не закінчив університету ніби через те, що хотів швидше бути на Верховині.

— Але,— сплескував довгими своїми руками Гербера,— в шкільному рефераті, прошу, питання тоді ставили категорично: «Або ви є провідником ідей націонал-соціалістичної партії, або ви нам непотрібні». І з угорською мовою питання ставилось категорично. Ви ж, прошу, пам'ятаєте нашу розмову, пане Короджію? Хіба, думаєте, то я говорив? Диктували, прошу, обставини. Ха-ха-ха, обставини, прошу!

Щось псине було в очах Гербери, як і в довгих його вухах, у кожному русі, у манері говорити за кожним словом: «Прошу... прошу».

— Моє серце запитує,— говорив цього вечора Гербера,— з ким мені бути, що нарешті робити? Адже всі події, що відбуваються навкруг нас, вселяють у кожную душу тривогу. Признаюсь, мені доводилось читати книжку Борканюка «Всі до бою...». І, прошу, вони, безперечно, мають рацію. Їм є на що надіятись. А в націонал-

соціалістів, ей-ей, зараз справи кепські! Що ви скажете, пане Короджію?

І він псиними очима дивився на Короджія, ніби хотів з душі у нього вирвати правду про трудящих Верховини, вирвати і продати.

Коли Гербера вийшов, Короджій довго сидів, схилившись над столом.

«Підлабузник! — думав він про управителя.— Бач, співчуває трудящим. Вже, мабуть, почув про поразку фашистів і прийшов на розвідку. І діє не від себе, а від Клумака, Стрипського, Репаші. Про що ж ти думав раніше, коли разом з Федором Стрипським сидів у «виправдувальній комісії» і підписував смертні вироки убогим людям? Талполиз — той, що лиже підошви,— як вдало охрестили Герберу і таких, як він, трудящі Верховини. Почекай, пане управитель, ти ще віч-на-віч зустрінешся з Руженою і з трудящими людьми. Вони помстяться ворогам, але відплатять, як нотарашеві Магаричці і всім тим, що допомагали фашистам».

Близько за вікном злегка коливалась притрушена снігом гілка. Колись, ще тоді, як Короджій приїхав до Кленів, це була тоненька квочка гілочка. А от проминуло багато років, і прутик став гілкою, що простягнулася до самого вікна, ніби зазирає в кімнату до вчителя.

«Все росте, все міцніє, тягнеться до сонця,— думав Короджій.— Але найдужче ростуть люди, яких впевнено ведуть вперед комуністи. От почалася і йде ніч в горах. Зараз ніч над Карпатами. Але долетіли вісті про величній події на Сході, на Волзі сталася незабутня у віках битва, сонце перемоги радянських людей світить трудящим усього світу, промінь цієї перемоги прорізує темну ніч на Карпатах».

Він бачив крізь вікно ці високі Карпати, бачив засніжені схили гір, перевали, а внизу, в долині, нескорене рідне село — Клени.

Треба було поспішати. Короджій оглянув кімнату, в якій прожив багато-багато років. Картини на стінах, книги на полиці, стіл та ліжко. Бідність, верховинське життя!

Серед етюдів, що лежали в скриньці, він взяв один невеликий етюд...

Олекса Борканюк — блідий і змучений, із запеченою кров'ю на скроні, з волоссям, яке розвівав вітер з гір,

але незламний, гордий, з легкою посмішкою на устах, неначе живий, дивився з малюнка, промовляв:

«Я ще повернусь до вас!»

Вчитель взяв із собою цей малюнок, кілька зошитів, олівці — і вийшов з хати.

5

Зведення про останні події на фронті читав Йосип Короджій.

Тихо, надзвичайно тихо було в хатині Ковачів. Людей зібралось чимало: Короджій, Данило, Потокі, Юлина, кілька чабанів і лісорубів. Та кожен з них боявся ступити, поворухнутись — така була неповторна, велична, незабутня хвилина.

Стримувало людей, підносило також і те, що на цей раз у кожного з них була зброя — Короджій наказав взяти її з собою. Озброєні вартові стояли біля хати і на стежці до села.

— Каральні загони ідуть у гори, щоб залякати трудящих людей, щоб перетворити Карпати на «зону пустині», — сказав Йосип Короджій, — і нам треба відповісти ударом на їхній удар.

Данило Ковач сидів на дерев'яному чурбаку під стіною й, здавалося, вбирав у себе кожне слово. Він знав, що скаже Короджій, — до початку зборів вони втрьох — вчитель, Ковач і Сегінь — радились, як провести загін до Усть-Чорної...

— Проведу, — впевнено сказав Сегінь.

Але вони не домовились про одно, і саме про це говорив тепер Короджій.

— Нам треба обрати собі керівника, командира, що повів би нас у гори, — запропонував Короджій.

— Але ж ви... — кинув Ковач.

— Ні, — відповів Короджій, — я піду з вами, але комітет рекомендує обрати людину, яка добре знає гори, яка вже на ділі довела, що вміє керувати нашим партизанським загonom...

— Отже, Данила? — промовив Сегінь.

— Так, товариші, — сказав Короджій. — Я пропоную обрати командиром загону імені Олекси Борканюка Данила Ковача.

— Айно, айно! — пролетіло по хаті.

— Що ж,— сказав Короджій.— Всі за тебе, друже Данило.

Ковач встав, подивився по хатині. За столом сидів, підперши голову рукою, й теплим поглядом підбадьорював його Короджій. Поруч із вчителем, обхопивши руками чабанський свій бігар, сидів чабан Сегінь. Юліна — неспокійна, бліда — стояла біля порога, не одриваючи очей від брата. Багато говорив її погляд — в їхній хаті ніколи не було таких зборів, ніколи вона не думала, що Данило отак стоятиме перед людьми, як командир.

— Дякую вам, товариші,— вклонився Данило Ковач,— за честь, за велику довіру! Цю довіру виправдаю! Я хотів тільки попросити вас, Йосипе, щоб ви мені допомогли, були помічником у цій великій справі.

— Обіцяю,— сказав Короджій.— Буду першим помічником у вас, Даниле.

— Айно,— схвально зашуміли всі партизани.

— О, то добре! — пожвавішав Ковач.— Я, та ще наш навчатель, та всі ви, товариші,— він посміхнувся до лісорубів і чабанів, що сиділи на лавицях і стояли в хаті в буденному своєму одязі, ніби при якійсь роботі.— Адже ми всі — то велика сила.

Помовчавши хвилинку, він продовжував:

— Я набачився світу і знаю, де сила, що змете ворогів. Німецькі й угорські фашисти хочуть поневолити нас тут, у Карпатах. А там, за океаном, сидять американські дуки і ждуть, щоб якомога більше здерти з трудящого люду. Вони вже знову потикаються сюди. Цими днями один американець приїжджав до Клумака. Чув я, як Клумак прощався із своїм гостем. «Гуд бай!» Почекай! Ми тобі покажемо «гуд бай»,— він змахнув своїм автоматом так, що аж повітря засвистіло.

— Ми знаємо, куди нам іти і куди стелеться наша дорога,— продовжував Ковач.— Живе і жигиме Комуністична партія. Вона нас веде і приведе до перемоги. Нам є в нашій роботі до кого простягнути руку. Є за горами рідні нам люди..

Він високо-високо підніс свій автомат.

— Поклянемося ж усі не шкодувати ні сил, ні життя,— говорив Ковач.

— Клянемося! — встали і підняли свої автомати лісоруби й чабани.

— Клянемося!

— То й в дорогу, друзі!

Тоді Юлина, що стояла весь час біля дверей, зробила кілька кроків уперед. Вона була дуже збентежена, простягала руки.

— Даниле! — пролунало в хаті.

— Що, сестро?

— Візьми і мене з собою, — сказала вона. — Адже не боюсь, і все, все зумію.

— Ні, сестро, — відповів командир. — Не можемо тебе взяти. І не тому, що ти не витримаєш у горах. Знаю тебе — витримаєш і нам у великій пригоді можеш стати. А тільки нам треба залишити своїх людей і тут. У селі нелегко буде, сестро. Важко буде тобі, Потокі, всім товаришам, що мусять залишатись тут. Але тримайтесь, ви — тут, ми — в горах, нас ніхто не подолає. Прощавай, ластівко!

Вона припала на мить до плеча брата.

— Добре, Даниле! Іди!

* * *

Далеко попереду крокував чабан Сегінь. Іноді, дуже рідко, постать його, як чорна рисочка, з'являлась між дерев і скель попереду. Ішли його слідами — їх добре було видно на свіжому снігу. Ці сліди були рівні, глибокі, наче пропечатані, а праворуч від них тягнувся борозенкою ще один слід — то чабан спирався на свій бігар, підіймаючись все вище й вище в рідні, знайомі йому гори.

Партизани розтягнулися ланцюжком. Вірніше, вони йшли трьома окремими ланками. У першій йшли Данило Ковач, а з ним ще чотири лісоруби. Другу ланку, що складалася також із п'яти чоловік, очолював вчитель Короджій. Ця ланка йшла на відстані ста метрів від першої. І, нарешті, ще за якусь сотню метрів йшла третя ланка. Так їм наказав іти командир Данило Ковач.

Важкі стелилися перед ними шляхи, і грізні часи наставали. Можна було напевне сказати, що в долині і на горах ще триватиме ніч, в пільмі якої фашисти плюндруватимуть багатий край, намагаючись не залишати каменя на камені, докладуть усіх сил, щоб не лунав тут людський голос і щоб нікому було навіть заплакати над убитими — ні матері, ні дитині.

Але от почули вони звістку про велику перемогу радянських людей, дали непорушну клятву партизани загону імені Олекси Борканюка, ішли в похмуру ніч, щоб зустріти ясний день.

І коли партизани крокували вже високо в горах, десь за Карпатами, на сході, почувся шум літаків. Вони йшли ланками, цілими ескадрильями, переможно гуділи вгорі. І в горах та долинах одразу покотилась луна, ніби Карпати відповіли: «Чуємо!»

На «лінії Арпада» запалилося кілька прожекторів, і їхні промені, як сріблясті ножі, прорізали небо над Карпатами. Але літаки йшли дуже високо, прожектори безсильні були їх піймати...

Партизани стояли й захоплено слухали могутній шум літаків. Ні, це були не фашистські літаки. То в небі, у темряві ночі, прямували рідні люди — брати, несучи смерть ворогам, визволення трудящим людям.

— Вперед! — наказав Ковач, коли шум літаків стих на заході і прожектори на хребті один за одним згасли.

Була на Карпатах сувора, тверда зима. Але в холоді цієї зими вже відчувалося дихання весни. Хто нестримно весни жадає, той завжди відчує її наближення, той її діждеться.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. С. Скляренко (фото 1927 р.)	48—49
2. Обкладинка книги нарисів С. Скляренка «Три республіки» (1930)	128—129
3. С. Скляренко в листопаді 1942 р. (Калінінський фронт).	256—257
4. Сторінка чорного автографа роману С. Скляренка «Карпати»	352—353

З М І С Т

КАРПАТИ. *Книга перша*

Частина перша	7
Частина друга	193
Частина третя	317
Список ілюстрацій	422

СЕМЕН ДМИТРИЕВИЧ СКЛЯРЕНКО

Сочинения в пяти томах. Том II

Карпаты

Роман

Книга первая

(На украинском языке)

Гравюра на супер-обкладинці
роботи художника *Г. Гавриленка*

•

Редактор *І. Ф. Леценко*

Художник *М. Л. Пікалов*

Художній редактор *М. П. Вуєк*

Технічний редактор *Л. М. Бобир*

Коректор *С. Л. Коби*

•

Здано на виробництво 6/VI 1964 р.

Підписано до друку 11/VIII 1964 р.

Формат паперу 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 13,25.

Умовн. друк. арк. 21,73 + 4 вкл. Обліково-видавн.

арк. 22,732.

Ціна 90 коп. Замовл. 4-299. Тираж 6500.

Т. П.— 1965 — поз. 23.

•

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

•

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Державного комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

СЕМЛЕГН СКОПЕНСКО

20

1910

